

अनवद्यानुपमवेदवतुष्टयविधानवेधःश्रीहेमचन्द्रगुरुभ्रातृश्रीप्रद्युम्न-
सूरिचरणचंचरीकश्रीचन्द्रसेनसूरिसूत्रिता स्वोपज्ञा-

श्रीउत्पादादिसिद्धिः

ग्रकाशचित्री—श्रीजामनगरवास्तव्यश्रेष्ठिधारशीभाइतनुजलक्ष्मीचन्द्रतनुजश्रेष्ठिचुनीलालविहितार्थ-

साहाय्येनमालवान्तर्गतश्रीरतलामपुरीया श्रीऋषभदेवजीकेशरीमलजीलयमिधा श्वेतांबरसंस्था ॥
सुद्रयिता—श्रीफकीरचन्द मगनलाल बदासी, धी 'जैन विजयानन्द' ग्रीन्दीगं प्रेत,

कणपीठ बजार—सुरत.

प्रतय ५०० वीरसंघत् २४६३ पण्यं २-०-० विक्रमसंघत् १९९३ काइस्टसन् १९३६

श्रीसिस्थानं श्रीजैनानन्दपुस्तकालय गोपीपुरा, सुरत.

श्रीउत्पादादिसंबद्धात्रिशिकाया उपक्रमः

समाददतु सज्जना उन्मुद्यापर्यमाणमिदं श्रीउत्पादादिसिद्धिप्रकरणं, कर्त्तारिश्वास्य जगद्विश्रुतयशसः सिद्धहैमव्याकरणाद्यनूनामद्य-
वेदचतुष्टयविधानवेधसः कलिकालसर्वज्ञपदाङ्कितश्रीहेमचन्द्रार्चयस्य गुरुभ्रातुःश्रीप्रद्युम्नार्चयस्यान्तिपदः श्रीचन्द्रसेनह्वयः, विषय-
श्चास्य नास्त्रैव प्रकरणस्य प्रादुर्भवति पटुचक्षुष्काणां, परं श्रीजैनशासनजीवातुरिदं त्रयष्टुत्पादादिरूपं भिन्नं अभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा ?
वस्तुनोऽपि कथंविधं च अनङ्गीकारे चैतस्याः पदार्थस्वरूपस्यैव व्याहतिः के के दोषा हतपरैः परैरसिद्धिभ्राविताः ? कथं च नित्या-
नित्यैकान्तवादिभिनैतदुरीकृतुं पार्यते ? कथं च तत्स्वीकृतपदार्थानामनङ्गीकारेऽस्य न यथार्थता ? इत्याद्यनूनामैदं पर्यं प्रतिपादयन्तः
श्रीमन्तः त्रयाणामेयामविनाभावादिकमुदीरयन्तः सामान्यविशेषोभयात्मकतां भेदाभेदात्मकतां निरूपितवन्तः, असाधारणतया क्षणिकं
अपोहवादं समवायं भेदाभेदैकान्तं निरस्य जैनशासनोपज्ञायकानां सर्वज्ञतां प्रसेधितवन्तः । सत्तासमयश्चैषां त्रयोदशशताब्दीरूप इति
तु कलिकालसर्वज्ञसंघन्धितया स्पष्ट एव, परं ग्रन्थकर्त्तार इमे प्रष्टुषु अत्याहताः, अत एव 'अपर्ययं वस्तु समस्यमानमित्येतत्
काव्यमन्ययोगद्वात्रिशिकासत्कमुदाहृतवन्तः, ग्रान्त्यभागे च तत्रभवद्भ्रातृतामालम्ब्यैव स्वगुरूनाख्यातवन्तः । अन्याश्चानेकाः
कृतयः शुभभवतां भवतां भविष्यन्ति, अत्रैव तावत् द्विचत्वारिंशत्तमे प्रष्टे अत एवोक्तमन्यत्रास्माभिरेवेत्युक्त्या 'जिन ! त्वय्या-
दित्ये निहितनिखिलघ्वान्त उदिते' इत्याद्युदाहृतं, काव्यं चेदमीशित्वा ग्रंथं चैनं पर्यालोचयन्तः चतुरा अवश्यमनुमास्यन्ति श्रीमता-
मनेकग्रन्थकारितामिति स्थलनाशुद्धियाचनापुरस्सरं निवेदयन्ति

आनन्दसागराः, वीरसंघत् २४६३ आश्विनकृष्णा एकादशी जामनगरत् १९१३

श्रीउत्पादादिसिद्धिविषयानुक्रमः

१ आज्ञासेवाभंगलम्	२१ वाह्यार्थसाधनं	४६ सत्कार्यवादः	८५ शब्दस्यानम्बरगुणता
उपदेशस्य परोपकारता	२२ अवयवसिद्धिः	४७ सच्चमन्तरा शक्त्यनियमः	८६ जन्यस्वभावता नाशस्य १४
२. आत्मसर्वज्ञानतिर्भंगलं (१)	३० सचादेः सच्चस्य संबन्धं (३)	” असत्कार्यवादनिरासः	८७ कर्मतत्फललघुसंगतिः (१५)
नतेर्धर्मत्वे विचारः	३० उत्पादादिस्वरूपं (४)	४८ व्यापारसिद्धिः	९२ क्षणिके कार्यकारणाभावः
३ शब्दव्यञ्ज्यतानिरासः	३१ द्रव्यास्तिकमतं	४९ व्यापारसंबन्धः	९२ क्षणिके प्रमाणाभावः
५. प्रयोजने चर्चा संबन्धे च	३४ उत्पादादीनामविरोधः (५)	५७ संसर्गिणी	१०० ज्ञानग्रामाण्यं
६ उत्पादाद्ययोग्यसत् (२)	३७ उत्पादादीनामविनाभावः ३	५९ वैयाकरणकण्टकोद्धारः	१०१ संताननिरासः
७ सत्तायाः सत्चनिरासः	३८ परिणामदृष्टता (७)	५९ नाशे भेदाभेदनिरासः	१०४ अभेददुद्धेः ग्रामाण्यं (१६)
८ भावलक्षणनिरासः	३८ समुदितोत्पादादिविचारो- पसंहारः	(१०-१२)	१०७ प्रत्यभिज्ञाग्रामाण्यं
१० उत्पादादिगत्यर्थक्रिया	४० परिणामवादः	६० भावाभावोभयरूपता	११२ क्षणिकत्वानुमाननिरासः
१२ अनेककार्यस्वभावता	४२ भेदाभेदसिद्धिः	६७ अपोहनिरासः	११५ आगमग्रामाण्यं
१६ एकानेकस्वभावता	४५ असदनुत्पादः (८।)	८२ विद्युदादेर्नात्यन्तनाशः १३	११७ अनधिगन्तृलक्षणपरीक्षा
१९ उपलब्धेः सत्चनिरासः		” अन्यकारभाववादः	११९ अन्यस्य नित्यत्वभावः (१७)

- ११९ भेदाभेदसिद्धिः
 १२७ वाच्यवाचकभावः
 १२८ स्फोटस्फोटनं
 १३० अवयव्यवयविभेदाभेदः
 १३१ सामान्यसिद्धिः
 १३९ ज्ञेयज्ञेयस्वभावता (१८)
 " नित्ये सहकार्यपेक्षाऽभावः
 (१९)
 १४१ द्रव्यपर्यायैक्यं (२०)
 १४४ द्रव्यवादः (२१)
 " पर्यायवादः (२२)
 १४६ जात्यन्तरता (२३)
 १४७ सत्त्वासत्त्वे
 १५२ लक्षणभेदः (सामान्य-
 विशेषयोः)

- १५५ विज्ञाने स्याद्वादः ।
 १५९ स्थूलाकारसिद्धिः
 १६२ शबलरूपसिद्धिः
 १६४ कूटस्थनित्यतानिरासः
 १६७ शबलासिद्धौ सुबाध-
 सिद्धिः (२४)
 १६९ समवायनिरासः
 १७१ सर्वगतात्मवादनिरासः
 १७३ प्रकृतिवादनिरासः
 १७५ उत्पादेर्भिन्नाभिन्नत्वे
 (२५-२९)
 १८२ कल्पनाबुद्धेः पदार्थहेतुता
 १८४ भेदाभेदसापेक्षता (३०)
 १८५ नैरूप्यनिरासः (३१)

- १८६ सत्यत्ययहेतुता
 १८७ बोधादीनां त्रिरूपता
 १८८ वैशेषिकाः पदार्थाः
 स्याद्वादश्च
 १८९ ते नैयायिकोक्ताः स च
 २०३ बौद्धकापिलचार्वाकमी-
 मांसकोक्तेषु स्याद्वादः
 २०४ सर्वज्ञसिद्धिः
 २०५ ज्ञानस्वसंवेधता
 २०९ सर्वज्ञसिद्धौ पूर्वपक्षशेषः
 २१३ सर्वज्ञसिद्धाबुत्तरपक्षः
 २२३ प्रशस्तिः
 इति विषयानुक्रमः

- साक्षिणः
 १ सम्यग्ज्ञानपूर्विका
 २ विद्यूतकल्पनजालं
 श्रेयांसि बहुविधानि
 ३ न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातः
 आसौ रागादिसंक्षयात्
 ५ साध्वन्यायपरिज्ञानात्
 साधुन्यायोपदेशेन
 ९ अर्थक्रियाऽसमर्थस्य
 २१ ग्राहं न तस्य ग्रहणं
 दर्शनोपगते तस्य
 २२ ज्ञानशून्यवतीनर्थस्य
 २६ नासंयुक्तैर्न संयुक्तैः
 २७ एगपप्सोर्गाढं

२७ न ह्यंशतः स्पर्शना नाम
 २८ भिन्नदेशस्वरूपाणां
 नैतदस्ति यतो नास्ति
 ३१ असदकरणादुपादानं
 ३२ मूलप्रकृतिविकृतिः
 यदेव दधि तत्क्षीरं
 हेतुमदनित्यमन्यापि
 ३४ एकप्रत्ययमर्थार्थं
 निर्विशेषं हि सामान्यं
 ३८ एकदेशविशिष्टोऽर्थः
 ३९ यः प्रतीत्यसमुत्पादं
 ४१ परिणामो व्यर्थान्तरं
 ५१ नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा
 ५१ कः क्लृप्तकानां प्रकरोति

५२ क्षणस्थितिधर्मा
 ५३ वेपाद्युपलंभे
 ५३ तत्रैकाभावेऽपि
 ५६ उत्पादो वस्तुनो भावः
 " यदिदं वस्तुनो रूपं
 ५७ क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति
 ६९ सर्वे भावाः स्वभावेन
 ७० एकप्रत्ययवमर्शस्य
 " न पर्याप्तः क्वचित् किञ्चित्
 " कसात् सालादिमत्स्वेव
 ७१ व्यक्तिजन्यजाता चैत्
 ?०५
 " व्यक्तिनाशेन चेन्नष्टा
 " न याति न च तत्रासीत्

७१ सर्वस्योभयरूपत्वे
 ७२ द्रव्यपर्यायसामान्यं
 " न विषयग्रहणपरिणामां
 " नीलज्ञानमसंगी
 ७३ निर्विशेषं न सामान्यं
 ७६ अभावेऽपि च नाशस्य
 " भावधर्मोऽस्तु तेनायं
 ७७ यत्तश्च द्वितीयक्षणोत्पत्त्यं
 ८२ भावान्तरविनिर्मुक्तः
 ८२ द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्ति-
 वैधर्म्यात्
 ८४ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः
 " शब्दवन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यं
 ८८ हे हंम ! देहि कान्तां

८८ प्रेक्षावतां यतो घृत्तिः
 ९० अतद्द्रूपेऽपि योग्यत्वम्
 १०२ अथापि नित्यं परमार्थं
 १०५ प्रत्यक्षं कल्पनापोढं
 ११४ पूर्वकालविशिष्टेन
 ११५ एको भावः सर्वथा
 ११६ पुग्गलरूढो सद्बो
 ११७ नायं स्वभावः कार्यं वा
 " प्रवृत्तिवचकानां च
 " वस्तुभिर्निर्गमास्तेन
 ११८ प्रमाणं स्वपराभासि
 ११९ भेदज्ञानात् प्रतीयन्ते
 " घटमौलिसुवर्णार्थी १२० ॥५॥
 " दुग्धव्रतो न दध्यन्ति

साक्षिणः

११९ नान्वयो भेदरूपत्वात्	१३९ न हि प्रथिमत्राणां	१६६ नास्तीत्यपि च संविचिः	१६७ एकान्तिकावनन्यत्वात्	साक्षिणः
१२२ घटमौलिसुवर्णेषु	१४७ द्रव्यं पर्यायविद्युतं	॥ भेदाभेदोक्तदोषश्च	॥ नामेदो भेदरहितः (६)	(७)
॥ वाणूपाता चेत् क्रामेत	॥ नान्योऽन्यव्याप्तिरेकान्ते०	॥ गुडश्चेत् कफहेतुः स्यात्	१८१ यत्रैव जनयेदेनां	
॥ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके	॥ अन्योऽन्यमिति यद्भेदं	॥ प्रत्येकं यन्निदानं यत्	१८७ धर्माधर्माकाराशुद्रलाः	
१२५ बोधात्मता चेच्छब्दस्य	१५० अपर्यायं वस्तु समस्यमानं	॥ शक्त्यपेक्षं च यत्कार्यं	२०५ अक्षाश्रितत्वमध्यक्षे	
॥ न च स्यात्प्रत्ययो लोके	१५१ तापाच्छेदानिक्रयात्	१६६ कटुकाकटुकः पाके	॥ यदर्थवेदनं ज्ञानं	
१३१ व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्ता	१५२ नाम च धातुजमाह	॥ कपायमधुरं ग्राहि	२०९ आशंकेत हि यो मोहाद्	
१३२ द्रव्यपर्यायसामान्यं	१५३ नीलादिचित्रविज्ञाने	॥ किञ्चिदम्लं तु संग्राहि	॥ यत्राप्यतिशयो दृष्टः (९)	
१३३ दोहिवि नएहिं नीयं	१५८ न नरः सिंहरूपत्वात्	॥ सूत्रोन्मिश्रा यन्नितात्मा	॥ सर्वज्ञो दृश्यते तावद्	
॥ सामान्यं नान्यदिष्टं चेत्	॥ अर्थान्तरामिसंबन्धात्	॥ विरोधसन्निधिर्दोषः	२१० न च मन्त्रार्थवादानो (९)	
॥ अथातुल्येऽपि भिन्नत्वे	१६२ द्रव्यपर्यायरूपत्वात्	॥ भागा एव हि भापन्ते	॥ प्रमाणपंचकं यत्र (१९)	
१३४ विपयेण हि बुद्धानां	(२४ श्लोकाः)	॥ अन्योऽन्यप्रत्ययपेक्षाः	२११ ज्ञानवान् सुप्यते कश्चित्	(८)
॥ ता हि तेन विनोत्पन्ना	॥ एकं जातमजातं च	॥ यन्निवेद्येन ये भावाः		
१३८ मधुरं न हि सर्वं स्यात्	१६५ अयमेवेति यो ह्येषः	॥ अस्पष्टरूपा गम्यन्ते		

- २१२ यद् सच्चं नाम लोकेषु
(१७)
२१४ इन्द्रियान्तरविज्ञानं
" रत्नत्रयाख्यं कुशल०
२१६ जयति विनिर्जितरागाः
" सुसितवसनाजलंकाराढ्यां
" त्वामामनन्ति मुनयः परमं

॥ समयदर्शनज्ञानचारित्राणि

मोक्षमार्गः

साक्षीभूताः

३ सिद्धहेमप्रणोत्सिः श्री-

हेमचन्द्रहरिसिः

४ धर्मकीर्तिना ९-१५-१७

३७-४३-१११

२७ हरिभद्रहरिणा

३४ अर्चटः

३९ शान्तिरक्षितः

५३ न्यायवादी

७२ वादिमुख्यः

७७ कल्याणचन्द्रः

८३ कुमारिलः

१२२ शब्दार्थतत्त्वविद् १२५ साक्षिणः

१५२ वैयाकरणाः

१५३ वार्त्तिकं तदर्थश्च

१५८ न्यायवादी

१५९ काश्मीरवैभाषिकाः

५६

१२५

९५

आज्ञा यस्य परैरल्लङ्घ्यमहसः साधुस्थितेः कारणं, यन्मुद्रामधिगम्य नीतिनिपुणाः सद्यो लभन्ते श्रियः ।
तं सिंहासनचक्रचामरालसच्छत्रखजोद्भासितं, सेवे श्रीजिनराजमीक्षितपदग्राम्यै निबद्धदरः ॥ १ ॥ (टीकामंगलं)

श्रीसिद्धहैमविधानवेधसः श्रीहेमचंद्राचार्यस्य गुरुभ्रातृव्यश्रीचन्द्रसेनसूरिसूत्रितं
श्रीउत्पादादिसिद्धिप्रकरणं

यस्योत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तवस्तूपदेशतः । सिद्धमासखभावत्वं, तस्मै सर्वविदे नमः ॥१॥ (श्लो २)
यदुत्पादव्ययध्रौव्ययोगितां न विभक्तिं वै । तादृशं शशशृंगादिरूपमेव परं यदि ॥२॥६॥
न यत् सत्ताऽभिसंबन्धाद्, न शक्तेर्नोपलब्धितः । विनोत्पादव्ययध्रौव्यैर्वस्तुत्वसुपपद्यते ॥३॥३०॥
अविनाभावि यथेन, न तत्तेन विरुध्यते । दृक्षत्वैनेव चूतत्वमिहाप्येवं व्यवस्थितिः ॥५॥३५॥
नासतः सर्वथा भावो, न नाशः सर्वथा सतः । नान्वयोऽपि विनैताभ्यां, प्रमाणे प्रतिभासते ॥६॥३७॥
उत्पादो यदि दृष्टत्वादिष्टः प्रामाणिकैः परैः । तद्रूपपरिणामोऽयं, तदेष्टव्यस्तनो न किम् ? ॥७॥३८॥

कार्यकारणभावादिद्वयवस्थाऽप्यत्र दुर्घटा । शक्तीनां नियमोऽप्येष, स्यात् सत्त्वेन विना कथम् ? ॥९॥४५॥
॥८॥

उत्पादादि-
सिद्धिः

भिन्नो भावादभिन्नो वा, नाशः किं वा स एव न ? । भेदे वस्तूपलभ्येत, तादवस्थप्रसङ्गतः ॥१०॥६१॥
 अभेदे भाव एवायमभावः केवलोऽथवा । ततः सहावभासेत, भावो यद्वा कदाऽपि न ॥११॥६०॥
 अभावेऽपि च नाशस्य, वस्तुमेतदसाम्प्रतम् । न तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवलम् ॥१२॥६०॥
 विद्युदाद्यपि नाल्यन्तं, नाशित्वेन प्रकाशते । अन्यकाराद्युपादानभावेनास्यैव सम्भवात् ॥१३॥८२॥
 न चैवं तस्य रूपस्य, नाशे पूर्वसमुद्भवः । तदन्यस्यापि तन्नाशस्यभावस्य प्रसूतितः ॥१४॥८६॥
 कर्मतत्फलसम्बन्धमोक्षाद्यसङ्गतिः । स्फुटैव सर्वथोच्छेदे, सन्तानः स्वः परो न वा ? ॥१५॥८७॥
 इन्द्रियाधीनजन्मेयमभेदग्राहिणी मतिः । प्रमाण्यं बाधवैकल्यादश्रुते भेदबुद्धिवत् ॥१६॥१०४॥
 यदभेदस्य भेदेन, भवनं सोऽयमन्वयः । एकान्तेन न नित्यत्वं, प्रमाणानुपपत्तितः ॥१७॥११९॥
 भावा ज्ञेयस्य भावाश्चेन्नित्यं तज्ज्ञानसम्भवः । त(अ)थोज्ञेयस्य भावास्ते, कदा तज्ज्ञानसम्भवः ? ॥१८॥१३९॥
 सहकारिव्यपेक्षासि, नित्यैकान्ते न युज्यते । नाधेयं नापनेयं वा, रूपं तैस्तस्य किञ्चन ॥१९॥१३९॥
 वस्तुनोऽचिन्त्यशक्तित्वादे (त्वमे)व चेद्विष्यते परैः । द्रव्यरूपस्य पर्यायरैक्यं हृष्टं न किं मतम् ? ॥२०॥१४१॥
 न हि द्रव्यातिरेकेण, पर्यायाः सन्ति केचन । द्रव्यमेव ततः सत्यं, अन्तिरन्या तु चित्रवत् ॥२१॥१४४॥
 पर्यायव्यतिरेकेण, द्रव्यं नास्तीह किञ्चन । भेद एव ततः सत्यो, अन्तिस्तद्द्रव्यैक्यकल्पना ॥२२॥१४४॥
 नाभेदमेव पश्यामो, भेदं नापि च केवलम् । जाल्यन्तरं तु पश्यामस्तेनेकान्तसाधनम् ॥२३॥१४५॥

सुखदुःखादिसम्बन्धो, युज्यते कथमन्यथा ? । व्यर्थः श्रमस्ततोऽन्येषां, दुस्तककुलचेतसाम् ॥२४॥१६७॥
 नवृत्पादादयो धर्मा, भिन्नाः स्युर्धर्मिणो यदा । नीरूपत्वं तदा तस्य, वाच्यं वा लक्षणान्तरम् ॥२५॥१७४॥
 अभेदे युक्ता न स्यात्, अस्याभेदव्यपेक्षात् । सम्बन्धशब्दो नायं यद्, न द्वयेन विना स तु ॥२६॥१७४॥
 किं चोत्पादादियोगित्वमुत्पादादेर्देव्यते । अनवस्था तदा मृग्यं, तेनान्यद्वस्तुलक्षणम् ॥२७॥१७४॥
 सत्त्वं हि वस्तुनो रूपं, सदिति प्रत्ययो यतः । सत्त्वरूपवियोगेन, नोत्पादादेरपि स्थितिः ॥२८॥१७४॥
 यदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं तेभ्यः परं न तत् । किन्त्वभेदांशमाश्रित्य, तेषामेव तथा स्थितिः ॥२९॥१७४॥
 भिन्नशब्दप्रवृत्तिश्च, भेदांशस्यापि संभवात् । निरपेक्षौ न चान्योऽन्यं, भेदाभेदाविमौ क्वचित् ॥३०॥१८४॥
 वस्तुनस्तन्न नैरूप्यं, न चान्यदपि दूषणम् । सदिति प्रत्ययोऽप्येष, तत एवोपजायते ॥३१॥१८५॥
 बोधरूपादयोऽप्येतैरूप्याभेदवर्तिनः । कथञ्चित्तेन जैनेन्द्रं, सुहृशं वस्तुलक्षणम् ॥३२॥१८७॥

ॐ
 श्रीउत्पादादिसिद्धिप्रकरणं समाप्तम् । ॐ
 ॐ
 ॐ

उत्पादादि-
 सिद्धिः

॥ श्री ॥

सिद्धैर्मश्रीहेमसरिसहोदरश्रीप्रद्युम्नसरिशिष्यचन्द्रसेनसरिसूत्रिता स्वोपज्ञा

उत्पादादिसिद्धिः

(उत्पादादिद्वात्रिंशिकावृत्तिः)

आज्ञा यस्य परैरलङ्घ्यमहत्सः साधुस्थितेः कारणं, यन्मुद्रामधिगम्य नीतिनिपुणाः सद्यो लभन्ते श्रियः।
तं सिंहासनचक्रचामरलसच्छत्रध्वजोद्भासितं, सेवे श्रीजिनराजमीप्सितपदप्राप्तौ नियद्वादरः ॥ १ ॥
इह हि परोपकारकरणं नाम महीयसे पुण्ययेत्यविप्रतिपत्तिविषयोऽयमास्तिकानां, स च परोपकारः प्रकरान्तरसम्भवेऽपि तच्चो-
पदेशात्मकः प्रशस्तः, यतः 'गम्यगज्ञानपूर्विका सर्वधुल्यांशिसिद्धि'रिति सुप्रसिद्धं, ज्ञानस्य च सम्भक्त्यभिदेमेव यच्च यथाऽवस्थित-
वस्तुस्वरूपावभासः, स चानादिकुत्रागानावासितान्तःकरणानां तथाविधादृष्टप्रतिहतसामर्थ्यविशेषणामङ्गिनां न प्रभवति, तथाऽपि
कैवाञ्चिचथाभाव्यत्त्वरिपाकत्रशादनाप्ततद्विषयोर्यताचिशिष्टस्वभावानां कदचित्संभवत्यपीति तदुपचिकीर्योत्पादव्ययधौव्यल-
क्षणं प्रमाणोपपन्नं वस्तुस्वरूपमुपदिदर्शयिषुदिसुत्पादादिसिद्धिनामकं प्रकरणमाख्युक्तमोऽभीष्टदेवतानमस्कारमाचार्य आह-

यस्योत्पादव्ययश्रौण्ययुक्तवस्तुपदेयातः । सिद्धमाश्रयभावात्त्वं, तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

प्रकृतिरिषं सिष्टानां यदिष्टे वस्तुन्यभीदेवतानमस्कारपुरस्सरं श्रुचिः, निर्विघ्नाभिप्रेतासिद्धिश्च तत्फलं, यतो धर्मनिवन्धनेयं, धर्मस्य चाद्यं कारणं भगवन्नमस्कार इति भवत्येवातः सा, यत्रापि दृष्टेवाभिप्रेतासिद्धिः केवलं न नमस्कारः तत्र भगवदुक्त एवापरः कोऽपि प्रकारस्त्विवन्धनमवसीयते, ननु किं भगवन्नमस्कारादेव धर्मः ? किं वा सुगतादिनमस्कारादपि ?, यद्याद्यः पक्षस्तदा.

“विशूतकल्पनाजालगभीरोदारमूचे । नमः समन्तभद्राय, समन्तस्फुरणत्विये ॥१॥” इत्यादिसखलदेवतानमस्कारपुरस्सरं प्रवर्चमानानां कथं कुतार्थिकानामभिप्रेतासिद्धिः ? । अथ द्वितीयः पक्षः तर्हि सुगतादिनमस्कारोऽपि किं न क्रियते ?, अथ यस्य येष्टा देवता स तां नमस्करोति, तदप्रमाणकं, पक्षपातमात्रं न प्रेक्षापूर्वकारितां लक्षयति, ताच्छील्यतोऽप्यु(प्यनु)पपन्नवस्तुविषया श्रुचिः सिष्टत्वं (न) न प्रतिहन्ति, न ह्यनुपपन्नविषये प्रकृतितोऽपि प्रवर्चमानस्तस्कारादिरशिष्टो न भवति, अत्रोच्यते, भगवन्नमस्कारादेव धर्मः, या तु खलुदेवतानमस्कारपुरस्सरं प्रवर्चमानानां कुतार्थिकानामभिप्रेतासिद्धिः सा धर्मनिवन्धना न भवति, तर्हि किंनिवन्धना ?, विघ्नासम्भवनिवन्धनेति ब्रूमः, तदसम्भवश्च तत्प्रवन्धानां मिथ्याज्ञानहेतुत्वेनाश्रेयोभूतत्वात्, श्रेयोभूतं हि सम्भवद्विघ्नं भवति, ततस्तत्र विघ्नोपघाताय यतः क्रियमाणस्तत्फलः संभवति, यत् न खयं श्रेयोभूतं तत्र विघ्नः सत एव न संभवति, तदुक्तम्— श्रेयांसि बहुविघ्नानि, भवन्ति महातामपि । अथेयसि प्रवृत्तानां, क्वापि यान्ति विनायकाः ॥१॥” तस्मादश्रेयोभूतैव कुतार्थिकज्ञानां, परिसमाप्तिसम्भवेऽपि निजनिजदेवतानमस्कारप्रद्वतधर्मादियमिष्टसिद्धिरमीपामिति व्यामोह एवैव मन्दमतीनां, किञ्च-यतो-ऽप्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः, ततः सुगतादिनमस्कारेऽपि यद्येव संपद्येत तदा दुर्गदुर्गतिदुःखपरम्पराहेतूनां तत्प्रवन्धानामा-

दित एवोत्थानं न स्यात्, न हि समुद्रतोऽयं धर्मो भगवान् नरकादिकारणे कदाचित्तुल्यं प्रवर्चयतीति युक्तं, यदिव व्यवहारमात्रतः स्वर्गफले कीर्तिफलपरिमाणे चानर्थबहुलमज्ञानकष्टादिसम्भवं किमपि पापावुबन्धि पुण्यं तत्रबन्धपरिसमाप्तिहेतुः सम्भवावनीयं, न पुनरिष्टदेवतानमस्कारसमुद्रतो धर्मः, प्रमाणानुत्पत्तयेवेति, यथा च सर्वमपि जैनशास्त्रं यथाऽवस्थितवस्तुरूपावगमहेतुत्वाच्छ्रेयोभूतं कुतीर्थकशास्त्राणि च मिथ्यावगमहेतुत्वाद्श्रेयोभूतानि तथा द्वयमपि अत्राहानुपहृतधियः स्वयमेव विवेकुमलमिति किमत्र द्रुमः?, इदमेव तावत्परिभाषयन्तु सावधानेन चेतसेति, भागवतमस्कारे कृतेऽपि नेष्टसिद्धिरिति त्वसम्भाव्यमेव, यदि तथा प्रणिधानं स्यात्, अविकलकारणं हि कार्यशुल्पादयत्येवेति न काचिद्व्यभिचार इति अलमतिचर्चया। अक्षरार्थो व्याख्यायते-यस्य भगवतः उत्पादव्ययत्रौव्यशुक्तवस्तूपदेशादाप्तस्वभावत्वं सिद्धं तस्मै सर्वविदे नमोऽस्त्विति, तदनेनदशुक्तं भवति-न तथाविधप्राप्तेय-काणामिनिजनिजकुलकर्मा[या]गतैकत्र(के)र(द्वि)त्र(के)रन्यायेनयशुपास्यः, किन्त्वाप्तस्वभावत्वपरीक्षणात्, उक्तञ्च सिद्धहेतुप्रणेतुभिः श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः स्तुतिषु-“न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो, न द्वेषमात्रादरुचिः पेषु। यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु, तामेव वीर! प्रभुमाश्रिताः स ॥१॥” आप्तत्वं च रगादिविगमाभिभूतमात्मनो रूपम्, ‘आप्तो रगादिसंशया’दिति वचनात्, तच्च यथाऽवस्थितवस्तुतत्त्वोपादेशादस्य भगवतोऽस्माभिरवगम्यते, तथाहि-अपौरुषेयस्तावदुपदेश एव न संभवति, यतोऽयं वचनाद्, वचनं च ताल्नादिव्यापारे सत्यत्रयप्रपलभ्यमानं तदभावे चानुपलभ्यमानमजन्मकर्मन्यजन्मकर्म वा कल्पयितुमशक्यमतिप्रसङ्गात्, ताल्नादिव्यापारेण व्यज्यत एव शब्दो न जन्यत इति न संसहामहे, यतः ताल्नादिव्यापारेऽपि यदि कदाचिच्छब्दो नोपलभ्येत तदा व्यवहयगमन्युविधानानिन्विष्टिदृष्टकर्मणि कल्पयेत्, व्यवहयस्य हि घटादेरेण धर्मो यदुत प्रदीपादौ व्यञ्जके सत्यपि न सर्वदोषलम्भः,

ताल्पादिव्यापारे तु नियमेनोपलभ्यमानस्य शब्दस्य व्यङ्ग्यत्वकल्पनायां कुम्भादेरपि कुलालादिव्यङ्ग्यताप्रसङ्गः, कुब्जादिदेश-
नाव्यावर्णनं तु सुगतसुतानां सर्वत्र कार्यकारणभावव्यवस्थासुन्मूलयति, अन्यकारणजननोऽन्यतोऽयुत्पत्तिसम्भवे सर्वत्रानाश्वास-
प्रसङ्गात्, धर्मक्रीत्तिनाऽपि चाभ्यधायि-“विलक्षणया अपि सामग्र्या अविलक्षणकार्योत्पत्तौ न कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यभेदा-
भेदावित्यहेतुकौ विश्वस्य भेदाभेदौ स्यातां, तथाहि न भेदाद्भेद इति भेदादपि नाभेदः तद्वद्यतिरिक्तश्च न कश्चिद्भाषस्वभाष इत्य-
हेतुकत्वाद्भावानां नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्, अपेक्षया हि भाषाः कदाचित्सत्त्वा भवन्ति, व्यवस्थावांश्च साध्येषु साधननियोगो
न स्यात्, कारणशक्तिप्रतिनियोगे हि किञ्चिदेव कस्यचित्साधनायोपादीयेत, नापरं, तस्यैव तत्र शक्तेरत्यस्य चाशक्तेः, तयोस्तज्ज-
नेनतरस्वभाषत्वेन भेदात्, तज्जननस्वभावविलक्षणादपि तस्योत्पत्तौ न तज्जननशक्तिनियम” इति, यत्किञ्चित्स्यात्, तज्जननशक्तिसाम्ये
तु तदेवेति न कार्यदृष्टं कारणं व्यभिचरतीति, ततस्ताल्पादिव्यापारे यादृशं वचनात्मकं कार्यमुपलब्धं तादृशं तदभावे कथं भवितु-
मुत्सहेतुः; न चैतत् तादृशं, ताल्पादिव्यापारजन्यवचनादन्यादृशत्वोपगमादिति चेत्, स्यादन्यादृशं, यदि (कण्ठ्यादिवर्णात्मकं
न तत्र) कण्ठतालव्यादिवर्णात्मके तु तत्र तादृशा विशेषेस्ताल्पादिव्यापारादेव, ताल्पादिव्यापारश्च पुरुषाधीनवृत्तिरेवेति कथ-
मयोरुपेतत्वोपदेशः?, नाप्यनास्तपुरुषप्रसन्नः, अनाप्तो हि सम्यगुपदेशप्रवृत्तिनियमकारणभावाद्यत्किञ्चनवाद्येव स्यात्, तस्मा-
त्पारिशेष्यादाप्तानन्तरिक एवायं तच्चोपदेशः सर्वप्रमाणश्रिसिद्धतया रमणीयरूप इति तदुपदेशुः सिद्धमात्मस्वभावत्वम्, इह च
प्रपञ्चं सर्वज्ञसिद्धावसिद्धासामः, उपदिशति च भवान् सन्तु-पन्नपरमज्ञानः प्रथममेव गणधाराणामुपादादिपदव्ययीभित्वागमे सुप्र-
सिद्धम्, एतद्विशेषणद्वारेण च प्रकरणाथोऽयुपक्षिप्तः, तथाहि-अनन्तज्ञानाद्येनकविशेषणसद्भावेऽपि यदयमिदं विशेषणं भगवतः

प्रधास्ति तद्व्यकरणार्थोऽयमेवेति ख्यापनाधर्मव संभाव्यते इति, अभिधेयादिमत्त्वमप्यस्य प्रकरणस्यात्र प्रकाशितम्, उत्पादादीनामेव
वस्तुलक्षणभूतानां प्रकरणेनाभिधास्यमानत्वात्, तत्र निभिधेयमिदं, नापि निष्प्रयोजनं, यतः श्रोतृणासनन्तरप्रयोजनमेतदभि-
धेयप्रतीतिरेव, प्रतिपादयितुश्च तत्रत्यायनं, परंपरं तु द्वयोरपि निःश्रेयसाधिगमः, यत उक्तम्—“सम्यगन्यायपरिज्ञानद्वयेपोदयेव-
दिनः । उपादेयमुपादाय, गच्छन्ति परमां गतिम् ॥१॥” तथा—“साधुन्यायोपदेयेन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति न्यायवाहानां,
स आमोत्यचिराच्छिवम् ॥१॥” एतच्च सामान्येन पतनयामेवाविष्कृतमस्माभिः, ह्ये तु सुखावसेपत्यात्र प्रदर्शितं, समन्वयोऽप्यु-
पायोपेयलक्षणः सुग्रासिद्धः, तथाहि—प्रकरणमुपायः, तदभिधेयाधिगम उयेयं, परम्परया तु प्रकरणार्थपरिज्ञानमुपायः, परमपदाना-
दिशोधयेयं, ततः परं तु प्रयोजननिष्ठेति नोपायान्तरमुपेयान्तरं वा किञ्चित्, यथात्र विशेषाक्षेपपरिहारः स शास्त्रकारलेकथा वि-
धीयत इति नास्मकमत्यादरः, तथा न केवलमितः प्रकरणादुत्पादादिसममध्यासितवस्तुस्वरूपावगम एव भवति, किन्त्वार्थोऽपि भग-
वति सकलभुवनान्शुद्धयसम्पादनदक्षे प्रतीतिरुपजायते, तदुक्ततत्त्वस्य प्रमाणसंघादितया तथा प्रतीतिहेतुत्वात्, एतदुक्तत्र प्रकट-
यिष्यामः, उत्पादव्ययत्रौव्याणि च न प्रत्येकं वस्तुनो लक्षणं, किन्तु समुदायेन, लक्षणं च पररूपव्यवर्तनक्षमोऽसाधारणो धर्मः,
लक्ष्यते तादात्म्याल्लक्ष्यमनेनेति लक्षणं, ननु यथा प्रमाणादिश्रुतिपक्षः प्रमाणाभासादिरूपलभ्यते न तथाऽवस्तु व्यावर्त्येत ? , सत्य-
मेतत्, किन्तु यदेव केनचित् कचिच्छ्रुतचित् केनापि प्रमाणेन नोपलब्धं केवलमभिधेयसत्तामात्रसमाविष्टमभिधेयं, तदवधिबिब-
क्षयाऽपि व्यवहारिणः परं व्यवहारं प्रवर्तयन्ति, अन्यथा ‘शक्तिर्हि भावलक्षण’मित्यादि किमापि स्वामित्तं वस्तुलक्षणं परेऽपि प्र-
तिपादयितुं कथमुत्सहेत्?, तत्रायं तत्त्वव्यवस्थायामुपायोगी पर्यदुयोगः ॥ केवलं यद् वृत्तिवतिव्यवहारमवतरति तत् केन

लक्षणेन तथा स्यादिति चिन्तायां जिनश्रणीतेतद्वस्तुलक्षणमुपदर्शयति, अन्यथा तदयोगात्, तदाह—

यदुत्पादव्ययध्रौव्ययोगितां न विभर्त्सि वै । तादृशं शशशृङ्गादिरूपमेव परं यदि ॥२॥

यन्नोत्पद्यते न व्येति ध्रौव्ययोगितां च न विभर्त्सि तादृशं यदि परं शशशृङ्गादिरूपमेव स्यात्, न किञ्चिदित्यर्थः, शशशृङ्गं खर-
विषाणमित्यादयो हि शब्दा अवस्तुमात्रनिवेशिनश्चासतीति, यदा पुनः शशविषाणं नास्तीत्यादिव्यवहारः प्रवर्त्यते तदा विषाण-
मन्यत्रोपलब्धं शशस्य प्रतिपिभ्यते, तच्छिरोऽवयवानां तद्रूपापरिणामाविरहश्च तदा तथा व्यवहारनिवन्धनं, भावस्वैवान्यापेक्षया
अभावत्वव्यवस्थापनात्, तदेवमुभयथाऽपि शब्दानां व्यवहारोपलम्भाद् अवस्तुमात्रनिष्ठोऽत्र शशशृङ्गादिरूपमेवेत्यादि व्यपदेश इति,
वैशब्दस्त्ववधारणे, ननु किमिदं सत्तावेव काकपदमुद्धोदं?, प्रस्थितस्य वरविस्मरणं, प्रथमद्युपन्यासात्तर्हस्य साध्यस्वैवानुपन्यासः?,
सत्यमेतत्, किन्त्वेवं मन्यते-सिद्धान्ते सुग्रासिद्धिमिदं वस्तुनो लक्षणं, नाद्युना विधेयं, केवलं ये कुतीर्थिकाः स्वदर्शनानुरक्तान्तःकरणा
वस्तुनो लक्षणान्तरमाचक्षते ये जैनलक्षणं च प्रति विप्रतिपद्यन्ते तद्व्यामोहापोहायैव नः प्रयासः, स च व्यामोहापोह इत्यमपि
शक्यः कर्तुं, तथाहि-यदुत्पादादियोगिताविकलं तादृशं यदि परं शशशृङ्गादिरूपमेवेत्युक्ते नापरं वस्तुलक्षणं, अपि कूपादादियोग
एवेति सामर्थ्यादेव परं ग्राहयितुं शक्यन्ते, स्वमतानुसारीणः प्रति कस्तर्हस्योपयोग इति चेत् परव्यामोहापोहश्चक्तिप्रादुर्भावः, स्व-
मतानुसारीणो हागमिकवचनादधिगच्छन्तोऽपीदं वस्तुलक्षणमेतच्छास्त्रावाहापेक्षयातेन परेषां न्यायवचनशुदीरपन्तः सन्तः कुहे-
चाकसमुत्थव्यामोहापोहाय समर्थाः संपद्यन्त इति, तस्मात् सामिप्रायमेवं सूत्रनिर्देश इति ।

सत्तासंबंधात् वस्तुनः सत्त्वस्य निरासः-ननु तथाऽपि सत्तासम्बन्धाद् वस्तु सत्, तत्तत्तदेव वस्तुलक्षणं किं न स्यात्?,

असदेतत्, यतः सत्ताऽभिसम्बन्धात् पूर्वं वस्तु सत् अथासत् ?, यदि सत् किं सत्ताऽभिसंबन्धेन ?, प्रकारान्तरेणैवास्य सत्त्वात्, अथा-
सत् तर्हि जितं वन्ध्याभिः स्वचक्रप्रभावादेव वस्तुभूतस्तन्व्यमाशुवतीभिः, नतु नित्येषु तावत्पूर्वीप्रभावानभ्युपगमः, अनित्येषु
(हि सः) प्रागसत् एव सत्ताकारणसामर्थ्यात्, न च वन्ध्यास्तन्व्ययादितु तत्प्रसङ्गः, तदुत्पत्तौ कस्याचित्सामर्थ्याभावात्, एतद-
प्यसत्, तदुत्पात्तिकालेऽपि हि यदि भावस्य किञ्चित्स्वरूपसत्त्वमस्ति तदा व्यर्थस्तदप्रसत्तायोगः, सदिति प्रत्ययनिमित्तं हि स परि-
कल्प्यते, यदि च भावस्य स्वरूपमपि सद्रूपं तदा सदिति प्रत्ययं किं न जनयेत् ?, न हि भावस्य स्वरूपमेव स्वावभासिनि प्रमाणे
नावभासत इति युक्तम्, अथोत्पात्तिकालेऽपि भावस्य न किञ्चित्स्वरूपसत्त्वं, कस्तर्हि विशेषो ? येन घटादिभावस्तत्सम्बन्धात्सद्
भवति, न वन्ध्यास्तन्व्ययादिरिति ?, अथ पूर्वं वस्तु न सत् नाप्यसत्, सदसत्तर्हि नियमतः, एतदपि न तत्त्वत इति चेत् किं
तदन्यतोऽतिरिक्तं ?, तथाविधबुद्धिब्राह्ममीदृशमेव किमपि तदिति चेत् नतु न्यायपार्गमतिक्रम्येदानीं किमपि मायावादमभ्युपपत्तेः,
न सत् नासत् नापि सदसत् तथाऽपि बुद्धिरिति मायावाद एवैषः, नाभ्युपेतथायं त्वया न्यायसुब्राह्मण्यविना, स्वकीयसत्त्वं च प्रति
शङ्कामः, तस्माद्बन्ध्यासुतोदरेऽपि वस्तुत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिः, अव्याप्तिश्च सत्तादीनामन्तरेणापि सत्ताभिसम्बन्धवस्तुत्वाभ्युपगमात्,
किञ्च-केयं सत्ता नाम ?, सामान्यमिति चेत्, तथा च सामान्यं द्विविधं-परमपरं च, तत्र परं सत्ता महाविषयत्वात्, सा चानु-
बुद्धेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेवेत्यादिना सिद्धान्ते समर्थितमेव, एतदसत्, विचाराश्रमत्वात्, तथाहि-सामान्यं व्यक्तिभ्यो भिन्नम-
भिन्नं भिन्नाभिन्नमेव वा ?, न तावद्भिन्नाभिन्नं, असाद्वादिनां तद्विरोधात्, तथा (न केनापि मित्तं न) केनाप्यभिन्नं, नतु निरंशस्य
सामान्यस्य कथमेतत् ?, किञ्च-यमात्मानं पुरोधयेदं सामान्यमदो विशेष इति व्यवस्थाप्यते तेनात्मना यदि भेदस्तदा भेद एव,

अथामेदत्तदाऽमेद एव, अथ तत्रापि भेदाभेदौ तर्हन्नवस्था, न चेदृशं वस्तु शतशास्त्रमध्यक्षमीक्षामहे, तत्र तच्चाभ्यो भिन्नाभिन्नं, ना-
प्यभिन्नं, तासां नानात्वे तस्यापि नानात्वोपपत्तेः, तदेकत्वे वा तासांभेकताप्रसङ्गात्, नापि भिन्नम्, असामान्यरूपतापत्तेर्दण्डादि-
वत्, अनेकसम्बन्धात्सामान्यमिति चेत् सङ्ख्याकार्यद्रव्यादेरपि सामान्यरूपताप्रसङ्गः, अनुस्यूताकारतया यत्प्रतीयते तत्सामान्यं,
नान्यदिति चेत् ननु किमिदमात्मरूपानुस्यूतमुत्तान्यरूपानुस्यूतं?, तावदनुगमाभावात् प्रथमः पक्षः, नापि द्वितीयः यतोऽन्यरू-
पानुस्यूततावपि किमन्येन सह तादात्म्यमुत्तान्यस्य समवायः?, तद्यदि तादात्म्यं पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः, अथ तत्र समवायः तदयुक्तं,
समवायाभावात्, तदभावं प्रदययिष्यामः, भवतु वा कश्चित्समवायः, परं स सर्वव्यापी गोत्वं गोषिण्डेषु यथा सम्बन्ध्ययति तथा
ककादिषिण्डेर(ष्व)पि सम्बन्ध्ययेत्, अवान्तरसम्बन्धपरिकल्पनायामनवस्था, किञ्च-सामान्यं विशेषेषु वर्त्तमानं किमेकदेशेन वर्त्तेत
किं वा सामस्येन?, न तावदेकदेशेन, निर्देशत्वात्सामान्यस्य, नापि सामस्येन, एकस्मिन्नेव विशेषे परिसमाप्तिप्रसङ्गात्, किञ्च-कैयं
वृत्तिः आधेयता वा स्यात् व्यक्तित्वा भवेत्?, नाधेयता, निष्क्रियत्वात्सामान्यस्य, गुरुणो हि द्रव्यस्य पततः स्थितिक्रणादाधारः
स्यात्, नाप्येतद्भिन्नाभिव्यक्तिकरणे स्थाप्यस्य युज्यते, तथाहि-यदि स्थितिर्भिन्ना स्थापकेन क्रियते तदा स्थित्यर्थान्तरभूतस्य
स्थाप्यस्य किमागतं येन स्थिरः?, तत्सम्बद्धस्थित्युत्पादादिति चेत्, न, समवायादिसम्बन्धप्रतिषेधात्, तथा अभिन्ना स्थितिः क्रियते
तर्हि स्थाप्य एव क्रियते इत्यापन्नं, न चास्य किञ्चित्कर्तव्यं, सर्वतुभ्य एव तस्योदयात्, भेदाभेदपक्षश्च नाभ्युपगतः, तत्राधेयता
वृत्तिः । नापि व्यक्तिः, यतो व्यक्तिसारवर्णापगमे ज्ञानजनकत्वमुच्यते, न च नित्यस्य तत्संभवति, तथाहि-यदेव ज्ञानजननकत्वाव-
स्थायामस्य रूपं तदेव व्यस्यवस्थायामपीति प्राणिन न जनयेत्, यद्वा न व्यस्यवस्थायामप्येकरूपत्वाज्जनयेत्, अथ कारकान्तरमपेक्ष्य

जनयति, ननु कारकान्तरेण सामान्यस्य किं जनकत्वं क्रियते ? किं वा ज्ञायते ? तद्यदि क्रियते मुख्यतमस्य नित्यत्वं, अथ ज्ञायते सिद्धं तर्हि जनकत्वं कारकान्तरमन्तरेणापि, ततः को दोषः ? इति चेत् कार्योंत्पत्तिप्रसङ्गः, कारकत्वेऽपि कार्यं न जनयेत्, अहो ! राजाऽज्ञा गरीयसी देवानांप्रियस्य, इतोऽपि न विद्यते सामान्यं, तदुलम्बकप्रसापाभावात्, नचस्ति प्रमाणम्-अनयोः सादृश्यम्, एषां साहचर्यं, तेन सदृशोऽयं, असौ वाऽनेन सदृश इत्यादि ज्ञानमप्रतिपत्तसामान्यस्य नोत्पद्यते, अस्ति चेदं ज्ञानं बाधाविकलं जातिज्ञापकमिति, तदयुक्तं, यत्स्तेन निमित्तभूतेनेदं विज्ञानमुत्पद्यते कर्मात्तापत्तेन वा ? तत्र यदि निमित्तभूतेन तदा ता एव व्यक्तयः समानाकारपरिणतास्तन्निमित्तं सन्तु, अलं सामान्येन, अथ कर्मात्तापत्तेन, तत्रैवावभाति, न हाशेषसाधारणमेकं सामान्यमध्यक्षमीक्षामहे, तत्र किञ्चित्सामान्यं, ततस्तद्द्रव्याः सत्ताया अभावात् समवायस्य च निराकरिष्यमाणत्वात्, असम्भाविवस्तु-प्रतिपादनादसम्भवदोषदृष्टमयीदं परामितं वस्तुलक्षणमिति ।

शक्तिभावत्वनिरासः-अपरस्वाह-शक्तिस्तर्हि भावलक्षणस्तु, तथा च धर्मकीर्तिः-शक्तिर्हि भावलक्षणं, सर्वशक्तिविहोऽभावलक्षणं नित्यवोचत्, शक्तिश्चार्थक्रियाकारित्वं, सर्व एव ह्यर्थक्रियार्थिनः पुरुषाः, ततस्तैस्तदेव वस्तुनो रूपं विचार्यते यदर्थक्रियायासुषयो-नि, नापरं, प्रयोजनाभावात्, यदुक्तम्-“अर्थक्रियाऽसमर्थस्य, विचारैः किञ्चिद्विधिनाम् । पण्डस्य रूपैरूपे, कामिन्याः किं प्रयोजनम् ? ॥१॥” अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमयोगपद्याभ्यां, तथाहि-क्रमेणादुरादि कार्यसुत्पद्यमानसुपलभ्यते, तदभावे योगपद्येन, उभयनि-पेधे तु केवलभूतलगाहि प्रत्यक्षं प्रकारान्तराभावं निश्चययति, तत्र क्रमयोगपद्यं नित्याहवावर्तमानमर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वमादाय निवर्त्तमानं क्षणिकैः ज्ञेवावतिष्ठते, तथाहि-तन्नित्यं क्रमेण कार्यं कुर्यात् योगपद्येन वा ? न तत्रक्रमेण, सकलसामर्थ्योपेत्यै-

कक्षणे एव समस्तकार्यकरणप्रसङ्गात्, सहकार्यपेक्षा च समर्थस्य न विद्यते, असामर्थ्यं वा पूर्वसमर्थस्य सहकारिसन्निधाने सामर्थ्यान्वयान्नित्यत्प्रसङ्गः, सहकारिणा सामर्थ्यस्युत्पाद्यमानं भावाद्भिन्नं वा स्यात्?, अभेदपक्षे नित्यत्वहानिः, भेदपक्षे तु तस्मादेव कार्योत्पत्तिः स्यात्, न भावात्, तथा च भावस्यावस्तुत्वं, तत्र क्रमेण कर्तृत्वं, नापि योगपद्येन, प्रथमक्षणे एव कृतत्वाद्द्वितीयदिक्षणेन न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति सर्वसामर्थ्यरहितस्य व्योमोत्पलस्येवासंचं, पुनः करणे वा क्रमपक्ष एव स्यात्, तत्र चोक्तो दोषः, न च कृतकरणमस्ति, तत्र यौगपद्येनापि करोतीति क्षणिकेवैवार्थक्रियाकारित्वं, प्रयोगश्च-यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे इति, तथा च श्रौव्यासम्भवादयुक्तं जैनलक्षणमिति मन्यते, तदेतदत्यसमीचीनं, यतो यथैकान्तनित्यव्यर्थक्रिया न संभवति तथैकान्तक्षणिकेवपि, तत इदमर्थक्रियाकारित्वं कूटस्थनित्यात् क्षणिकाच्च व्यावर्त्तमानस्युत्पादव्यवधौव्यवस्येव वस्तुन्यवतिष्ठते, तथाहि-क्षणिकं वस्तु क्रमेण वा कार्यं कुर्यात् यौगपद्येन वा?, न तावत्क्रमेण, स हि देशक्रमेण वा स्यात् पङ्क्तिव्यवस्थितानां पिपीलिकादीनामिव, कालक्रमेण वा पत्रकाण्डनालादीनामिव?, तत्र नैकस्मिन् देशे कार्यं कृत्वा देशान्तरे क्षणिकं वस्तु तत्करोति, तत्रैव तस्य ध्वंसात्, नायैकस्मिन् क्षणे कृत्वा द्वितीये विदधाति, क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात्, किञ्च-क्रमः कार्यान्तरसाहित्यं कैवल्यमङ्कुरादौ; यौगपद्यं तु कार्यान्तरसाहित्यं, तथा च लोको वदति-क्रमेण यवाङ्कुरा उत्पन्नाः, तदभावे यौगपद्येनेति, तत्र यदि सामग्रीलक्षणं कारणमाश्रित्य क्रमयौगपद्यमिष्यते तत्र संभवति, एकमेव हि कार्यं सामग्री जनयति, नापरं, तत्र कार्यान्तरसाहित्यलक्षणं यौगपद्यं तत्रास्ति, नापि क्रमः, द्वितीयकार्यजनकत्वाभावेन, किञ्च-एकमपि कार्यं सामग्री कथं जनयति?, यतः समग्रा एव सामग्री, ते च नानास्वभावाः सन्तः कथमेकत्र कार्ये उपयुज्येरन्?, एककार्योपयोगे वा सर्वेषामेकरूपाता, यतः सामर्थ्यं वस्तु-

लक्षणं, तदेककार्यमादुर्भावादेकरूपमेवात्र कल्पयितुं युक्तं, तदेकत्वे च समग्राः कथं भेदभाजो भवेयुरिति विभाव्यतां?, तयैकका-
र्यमादुर्भावेऽपि समग्राणां स्वभावभेदो दृश्यते, दृष्टे च नादुपपन्नं नाम, तर्हि न शक्तिर्भावलक्षणं, किन्त्वन्वदपि किञ्चित्, यत् सद्भा-
वार्थक्रियैकत्वेऽपि समग्राणां भेद इत्यव्याप्तिर्न, नापि सहकारिकारणमाश्रित्यार्थक्रिया संभवति, यतः तानि स्वं स्वं कार्यमुपादान-
भावेन जनयन्ति, परस्परकार्यं च सहकारिभावेनेत्यभ्युपगम्यते, एतच्च निरंशकस्त्वुवादिनो न संभवति, एकस्योपादानसहकारित्व-
भेदेन सांशताप्रसङ्गात्, अन्यथैवैकरूपतोपादेया तत्तत्कार्ययोः, अथ यद्यपि रूपं येनैव स्वभावेन रूपं जनयति तेनैव रसादिकामपि
तथाऽपि रूपरसादीनामुपादानभेदकृतः स्वभावभेदो, न सहकारिकृतः, तदप्यस्तत्, एवं हि रूपादिरूपस्वभावभेदस्य रूपादिमा-
त्रादेव सिद्धेः सहकारिभावेन क्व कस्योपयोगः स्यात्? येन सामग्र्या जनकत्वं भवेत्, एतच्च साँगतैरभ्युपगतमस्ति, यतः स्फुटमेव
हेतुविन्दुञ्ज्याख्यायां-नन्वेकस्याः सामग्र्या अनेककार्यभावे भवतु सामग्र्यन्तरजन्येभ्यो भेदः, परस्परतस्तु कथं?, तदतद्द्रूपहेतु-
जन्यत्वाद्धि भावात्तदतद्द्रूपिण इष्यन्ते, तदत्र यदा चक्षूरुपभनस्कारेभ्यो विज्ञानजन्य भावात् चक्षूरूपयोरपि भावात् विज्ञानेनाभि-
नहेतुजनाद्विज्ञानात्मना विज्ञानस्य वा तद्द्रूपता कथं न प्रसज्येत?, आह च-तदतद्द्रूपिणो भावा इत्यादि पूर्वपथमुत्थाप्य प्रति-
पादितमर्चद्वेन, नैष दोषः, तेषां स्वभावभेदेन निमित्तोपादानतया तदुपयोगात्, मनस्कारो हि विज्ञानस्योपादानकारणं, चक्षुषस्तु
स्ववियज्ञानजननयोग्यस्य सहकारि कारणं, एवमितरेत्रापि वान्यं, ततोऽन्यादृशी सामग्री चक्षुःक्षणस्य जनिका, अन्यादृशी च
विज्ञानादेरिति तद्वैलक्षण्यादेव कार्यवैलक्षण्यमिति एष तद्वन्थः, न च काल्पनिकः कारणानां स्वभावभेदः, कार्याणामपि काल्प-
निकभेदापत्तेः, ततोऽसौ यदन्यत्र्यतिपादयति तेन स्वमेव स्वभावात् विडम्बयति, तथाहि-तेनैकस्वभावस्यैकानेकक्रियाकारित्वं

समर्थयितुं जैनं प्रतिपादितं, यतस्तत्रैव तद्वन्धो यथा षट्पादयो हि विभक्तपरिणामाः अनेकं कार्यं कुर्वन्तो दृष्टाः, न च धर्मरूपेण भिद्यन्ते, एकस्यानेकक्रियाविरोधाभावाच्च, न ह्यत्र कारणमेव कार्यात्मतामुपैति, यत एकस्य कारणत्वनः एककार्यरूपतोपगमे तदन्यरूपाभावात् तदन्यकार्यात्मतोपगतिनं स्यात्, किन्त्वपूर्वमेव क्रम्यचिद्भावे प्रागविद्यमानं भवेत्, तत्र विपर्योन्द्रियमनस्काराणामितरेतरोपादानाहितरूपभेदानां सन्नियौ विशिष्टस्वैतरक्षणभावे प्रत्येकं तद्भावभावतुविधानादेनेकक्रियोपगमो न विरुध्यते, यत एकक्रियायामपि तस्य तद्भावभाववितैव निबन्धनं, सा चानेकक्रियायामपि समाप्तेति, ननु तत्संनिधौ विज्ञानलक्षणकार्यसम्भवे तन्ननस्वभाववैपम्यधिक्रियते, कार्यस्वभावापेक्षया कारणस्य जनकरूपताऽवस्थानात्, न विज्ञानजननस्वभावेभ्यः प्रत्येकं तदन्यकार्यसम्भवं, सद्भावे वा तेषां तदन्यजननस्वभावता स्यात्, ततश्च विज्ञानमेव न कुडुः, तदन्यजननस्वभावत्वात्, नैप दोषः, तेषामनेककार्यक्रियास्वभावत्वात्, तथाहि-तै तदवस्थायां प्रत्येकं विशिष्टसजातीयतरक्षणजननात्मकालेषां तत्सञ्चानान्त्यदर्शनात्, तत्र विज्ञानजननस्वभावेनेति तस्या जननस्वभावता व्यवीच्छद्यते, तस्या एव प्रतियोगित्वात्, नान्यजननस्वभावता, न चासती तेषामनेकात्मता स्यात्, एकस्यैवात्मातिशयस्यानेककार्यहेतुत्वात्, न हि तदन्यापेक्षया विपर्ययव्यावृत्तिमुपादायानेकेन शब्देनाभिधीयमानं वस्त्वनेकरूपतां प्रतिपद्यते, प्रतिविशिष्टस्यैकस्यैवात्मनस्तथाऽभिधानात्, यथा रूपं समिदर्शनं सप्रतिघमिति, न ह्यत्र स्वभावभेदेनिबन्धना ध्वनयः सामानाधिकरण्याभावग्रसङ्गात्, तन्निमित्तानामेकत्र भावाददोष इति चेत् न, तेषां तदेकोपकारानपेक्षिणां तदयोगात्, अपेक्षायां वा क्रथमेकमेककार्यं (कृतं न) स्यात्, अनेकेनैवात्मनोपयोगादिति चेत् न, सामानाधिकरण्याभावदोषस्य तदवस्थताप्रसङ्गात्, न च नीलादीनामात्मभेदमध्यक्षमीक्षामहे, नापि कार्यभेदेवात्मभेदमुत्तमानं, प्रतिबन्धनाभावात् तद्ब्रह्मकप्रमा-

णाभावात् प्रत्यक्षतो नैककार्याणामपि भावानामेकत्वतयैवोपलक्षणात्, यथा प्रदीपादीनां, नानुमानतः, तत्रापि विपर्यये वाधकप्रमाणाभावात्, एकस्यानेकक्रियानभ्युपगमे च योज्यं, रूपसम्बन्धस्पर्शविशेषाणां क्वचित्संभवनियमः प्रमाणपरिदृष्टः स न स्यात्, भिन्न-निमित्तानां सहभावनियमायोगात्, तन्निमित्तानामपि तदेककारणानाय चजन्मनो, नियतसाहित्यसम्भवात्, तदेकधर्मिस्वभावतयैकत्र सहभावनियम इति चेत्, न, एकस्यानेकत्वभावतया एव चिन्त्यत्वात्, एकस्यानेकत्वभावतां चानुभवतः तद्वदनेकताया दुर्निवारत्वात्, अन्यथा धर्मधर्मिणां कथं नैकान्तिको भेदः?, तथाहि-यमात्मानं पुरोधायार्यं धर्मी पर्यायश्चेत् इति व्यवस्थायन्ते यदि, तस्य भेदस्तदा भेद एवेत्यनेकस्याप्येककार्यता न स्यात्, न हि परस्परोपादानकृतोपकारानपेक्षा विषयेन्द्रियमनस्काराः सहैककार्यारम्भणो युक्ताः; न चैकमेव किञ्चित्काचिज्जनयति, तत्र च सर्वत्र कार्यकारणभाव एवेत्सीदित्, अनेकस्यैकस्य नैकानेकक्रियाविरहात् प्रकारान्तराभावाच्च, नाप्यहेतुक्रमेण विध्यं, देशकालनियमायोगात्, तस्मादेकसामग्र्यधीनजन्यनामेव सहभावनियमो भावानामेककार्यक्रियानियमो वा, ततश्च स्वसन्तानक्षणमितरोपादानक्षणं च युगपदप्युक्ततः कथमेकस्यानेककार्यता न स्यात्?, ततः कथं कार्यभेदद्वेदः कल्प्यते?, द्रव्यपर्यायाणां चैकत्वभावतामाचक्ष्वाणः एकस्यानेककार्यतां प्रतिक्षिपतीति कथं नोन्मत्तः?, स्वभावस्यैव वस्तुत्वात्, अन्यथा तस्य निःस्वभावताप्रसङ्गात्, एकत्वभावत्वे न द्रव्यपर्यायाणां तत्कार्यभेद एकवस्तुनिवन्धन एव"त्यादि, तदमुं ग्रन्थं पूर्वदक्षितस्वाम्युपधमविरुद्धमभिदधानः सुदृग्भुमत्तः प्रज्ञाविकलो वा, यदि परं पर एव, अपिच-यद्यपि पटादयोनेके कार्य कुर्वन्तो दृष्टान च धर्मिरूपेण भिद्यन्ते तथाऽपि धर्मरूपतया भिद्यन्ते, न सल्लु केवलधर्मिरूपतैव वस्तुनः, किन्तु श्रमिधर्मोभयोरुपपत्तेरिति न त्रिभिदोषः, गुणप्रधानभावेन हि कदाचित्कथञ्चिद्विबन्धा, न पुनरेकरूपोपादाने तदितररूप्यभावात् एवेति, न ह्यत्र कारणमेव कार्य-

रूपतादृशैतीत्यादि तु प्रतिपादयन् कारणात्कार्यप्रवृत्तिमेव निरूपयति, ततो गडुग्रवेशेऽक्षितारिकाविनिर्गमोऽस्य, कार्यरूपतोपगतिपक्षे हि तत्स्वभावत्वाद् यावत्तदप्रपतया न परिणतं कारणं तावन्नास्त इति युक्तः कारणात्कार्योदयः, यदा तु तत्स्वसत्तामात्र एव सदा व्यवस्थितं लेशेनापि कार्यात्मनाऽनात्मस्य भावं विभजति तदा ततः कार्यमुत्पन्नमिति तत्समापकपरिश्रहेणापि प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रत्येतुमप्रभविष्णवः, नहि शक्तमपि कारणमनुपाख्ये(य) च, नापि विशेषणुपकल्पयितुमलमेतदनुपाख्यत्वविरोधादिति परमार्थ-तत्तदशक्तेभ्यः प्राप्तां, ततस्ततः कथं कार्योत्पादः प्रेक्षावद्भिः प्रत्येय इति, न च कार्यतोपगतिर्न सादित्यत्रापि काचिद्युक्तिरस्ति, यतस्तदूपतोपगतिपक्षेऽप्यस्यभावक्रोडीकृतं कारणं तत्स्वभावतया तदन्यकार्योत्पादनेन प्रवर्त्तमानं केनापि निवारयितुमशक्यं, तत्स्वभावविकलं तु परिणामानभ्युपगमेऽपि न किञ्चिदुत्पादयितुमर्हति, यद्यपि ह्यपूर्वमेव कस्यचिद्भवे प्रागविद्यमानं कार्यं भवेत् तथाऽपि कारणस्य तादृशः क्रोऽपि स्वभावः समस्ति यतस्तद्भवति, अन्यथा तर्हिर्हेतुत्वप्रसङ्गात्, एवं च कार्यदर्शनाद् यथा जनकः सस्य भावो व्यवस्थापयति, कथमिति चेदुच्यते-यदा विषय इन्द्रियोपादानस्य स्वभावमेदमादाधाति इन्द्रियं च विषयोपादानस्य तदा इन्द्रियादेः स्वोपादानात्किञ्चिद्रूपं जातं किञ्चिच्च विषयादेः एवमितरेष्वपि वाच्यमिति कथं नानेकत्वभावात् कारणस्य?, न च यदेवेन्द्रियस्य स्वोपादानाद्रूपं भवति तदेव विषयादिष्वेऽपि, स्वोपादानादेव तस्तिद्भावशेषकारणकल्पनवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अथ न वै भावानां काचिन्प्रेक्षापूर्वकारिता येनायमेकोऽपि समर्थः किमस्माभिरित्यपरे निर्वर्त्तस्य, ते हि निरस्मिन्प्रायव्यापाराः स्वेहेतुपरिणा-मोपनिधिधर्माणस्तत्रकृतेस्तथा भवन्तो नोपालम्भमर्हन्ति, एतदप्यचार, यतो यद्यपि स्थितिविज्ञानां भावानां न काचिदपि प्रेक्षा-पूर्वकारिता समस्ति तथाऽपि सकलज्ञः सुगतः किमार्यसत्यवचतुष्टयादिदेशनया आत्मानमायासयति?, किमस्यापि नास्ति प्रेक्षापूर्व-

कारिता ? किमयमात्संशानजन्यक्षणेस्वोपादानमात्रादेव तत्क्षणाविभूतविशेषामर्थ्यत्त्वादा तथोत्पस्तुतां नाधिगच्छति येनासां प्रवर्त्तते ? यदि मोक्षशार्पूर्वकारी नु निवर्त्तते तथाऽप्ययं महात्मा निवर्त्तते, अथ स्वहेतुभ्यः सोऽपि तदा तथाविध एवोत्पन्नो येन न गच्छति निवर्त्तितुं, न हि न काचिदस्य परोपचिकीर्षा, केवलं प्रतिपाद्यसन्तानः स्वोपादानमात्रादेव विशिष्टक्षणजनकः समुत्पन्नोऽतस्तन्तरेणापि तदा तं तथाविधं जनयितुं प्रभवति, परं सुगतोऽपि यावन्नोक्तं किञ्चिच्चाववास्थितं पारयतीति काऽस्य परोपचिकीर्षा स्यात् येन भक्तिप्रहृमनोभिर्भवंद्विरयमुपास्यते, समर्थमेव हि तदा तदा तच्चदुपादानमपि तादृशमेकांशुचरोत्तरक्षणमुत्पादयितुमिति नियन्त्रियादेरितरेतराहितो विशेषस्तस्य चित्ररश्मभावात्तामेवाविष्करोति, अत एव तत्संनिधौ विशिष्टस्वेतरक्षणभावे प्रत्येकं तद्भावभावाद्बुधधानादनेकक्रियोपगमो न विरुध्यते, अन्यथा तु तद्विरोधः पुनन्दरेणाप्यशक्यः परिहर्त्तुम्, अनैशैकस्वभावेभ्यो विभिन्नेभ्यः कारणेभ्यः कार्यस्यापरापरसैवोत्पत्तिप्रसङ्गात्, नचैतद्दूषणं परिहृतमेव धर्मकीर्तिना, ते समर्थाः किं नापरापरं जनयन्तीति चेत्, न, तत्रैव सामर्थ्यात्, तस्यैकस्य जनेने समर्था इति, नापरापरजनन'मिति हेतुचन्दौ तेनाभिहितं, सत्यमभिहितमेतत्, किन्चैतत्तेनापि न निरूपितं, किं तेषां सामर्थ्यमेकमेव किं वाऽनेकम् ? एकत्वे सर्वसहकारिणामेकरूपताप्रसङ्गः, सामर्थ्यलक्षणात्तदेव वस्तुनः, अधानेकं किं तर्हि कार्यमपि पृथक् पृथगनेकं भवेत् ? अथ भिन्नमपि तुल्यं सामर्थ्यमित्येककार्योदयः, तदप्यमत्, एवं हि कार्यमपि तुल्यं स्यात्, न पुनरेकमेव, तस्मादनिरूपिताभिधानमेव परस्य, एतेन- 'कसाजनकाद्वागर्त्तमानस्तद्वयो न सावान्तकार्य' इत्याद्यपि पराकृतमपहस्तितमयगन्तव्यं, उक्तवदत्तद्रूपस्य तत्कार्यत्वविरोधात्, एकैनेव कारणेन तत्कार्यं कर्त्तव्यं, अन्वचने सति ततो भावस्यैव न्यायत्वात्, अपरस्य तज्जनस्वभावविलक्षणस्वभावयुक्तत्वात्, तस्माद्यत एवानेकक्रिययां तस्य

तद्भावभाविता तत एव तच्चित्रस्वभावतेत्याचक्षते, ननु जैनपक्षेऽपि यदि ते सहकारियत्याश्विनास्त्राहं कार्याण्यपि चित्रस्वभावानि भवन्तु, भिन्नानि तु कथं भवन्ति ?, नैप दोषः, यतो न ते परस्परस्वरूपमिश्रेण चित्राः सहकारिणः, किन्त्वात्मभूतानेकधर्मयोगात्, तथाभूता विचित्रता कार्याणामप्यस्ति, यतो यद्यपि तानि नान्यकार्यरूपतां विभ्रति तथाऽऽत्सभूतानेकधर्माभ्यासितशरीराण्येवोपजायन्ते, यथा दृढो दृष्टिण्डान्मृदात्मा, तस्मादेव च कुलालव्यापारात्संस्थानात्मा, मूत्राचक्रादिविभक्तात्मा, प्रधानं चोपादानकारणमेवैत्परकारणजन्या विशेषा मृदमेवावलम्बन्ते इति धर्मिरूपतयाऽसावेकोऽवभासते, सर्वकार्येष्वप्ययमेव न्यायः, ननु तत्संनिधौ विज्ञानलक्षणकार्यसम्भवेत्यादिस्त्वाक्षङ्काग्रन्थः सङ्गतः, परिहारस्त्वसमीचीनः, यतस्ते निरंशैकस्वभावाभ्यासितमूर्त्तयस्तदवस्थायां कथं विशिष्टसजातीयतरक्षणजननात्मकाः ?, ननूक्तं 'तेषां तत्सञ्चानन्तर्यदर्शनादि' त्यादि, उक्तमेतत्, किन्तु न युक्तं, यतः कारणगतः स्वभावः कार्यं क्वचिदुपयुज्यते वा न वा ?, यदि सर्वथा नोपयुज्यते न किञ्चित्कस्यचित्कारणं स्यात्, प्रागभावमात्रस्य तु जगदुदरविधवरत्तिभिरशेषक्षणेऽपि साधारणत्वाद्बाहुल्यसारमेयादेरपि बोधिसत्त्वादिकारणत्वप्रसङ्गात्, अथैतदोपभयादुपयुज्यत इति ब्रूयात् तर्हि किमशेनोपयुज्यते सर्वात्मना वा ?, अथमे कृतान्तप्रकोपः, यत्तुनो निरंशत्वाभ्युपगमात्, द्वितीये त्वेकमेव कार्यमुत्पद्येत, तत्स्वभावस्य सर्वात्मना तत्रैवोपयोगात्, ततो यथा तस्याजननस्वभावता व्यवच्छिद्यते तथाऽऽजननस्वभावताऽपि व्यवच्छिद्येत, तस्यापि प्रतियोगित्वात्, अथ न व्यवच्छिद्यते तर्हि कथमस्य न चित्रता ?, ततः कथं नत्वेपामनेकत्वता ?, एकश्चात्सातिशयोक्तेः कार्यहेतुत्तदोपपन्नो यदा चित्रसामर्थ्याभ्यासितः स स्यात्, यदि च तदन्यापेक्षया विपर्ययव्याप्तिमुपादायानेकेन शब्देनाभिधीयमानं वस्त्वनेकरूपतां न प्रतिपद्यते तर्हिनैकेन शब्देन शतशः प्रतिपादयन्तु भवन्तः, केवलं चित्रकार्याणि ततस्तावच्च भवन्ति यावच्च

निव्रसामर्थ्ययोगिताप्रतिष्ठैकस्य तयाऽभिधानं तच्चतोऽभेदःपुणगतमेव समर्थयते, चित्रस्वभावयोगितामन्तरोपरस्य प्रति-
 वैशिष्ट्यस्यैव दुरुपादत्वात्, न च 'रूपं सप्रतिषं सनिदर्शनं'मित्यत्रापि न स्वभावभेदः; सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गात्, यथा हि
 घटपटवदेकान्तभेदे न मामानाधिकरण्यसर्वमेकान्ताभेदोऽप्येकमेव रूपमिति द्वितीयस्य क्रसचिदभावात् तस्य केन सामानाधिकर-
 ण्यपुण्ययतां?, तस्मात्स्वनिमित्तभावादेवैक्यं शब्दाः प्रवर्तन्ते, कारणानपेक्षिणां तदयोगादित्यादि दूषणमसन्मते(न)भावकार्यं, यत्त-
 स्मादत्यन्तमित्त एकः कश्चित्तदुक्ताराय(न)प्रभवतीति, किंत्वीदृशमेव तद्वस्तु यन्नेकमेव नाप्यनेकमेव, किन्त्वेकानेकरूपं भेदाभेदसि-
 द्धेरिति न्यक्षेण वक्ष्यामः; न च न नीलादीनामात्मभेदमध्यक्षमीक्षाभेदे, एकस्यापि वर्णसंस्थानादिना चित्रस्वभावस्य भावस्य प्रत्य-
 क्षेण प्रतिभासनात्, नापि कार्यभेदादपि नात्मभेदानुमानं, श्रुतिबन्धभावात्, तद्ब्रह्मप्रमाणसद्भावात्, प्रत्यक्षतोऽनेककार्याणां भा-
 वानामनेकार्थकृत्योपलक्षणात्, नहि प्रदीपादय एकस्वभावाध्यासिततनवयेव पतद्ब्रह्मनाद्यनेकक्रियायां व्याप्तिर्यमाणाः समुपल-
 भ्यन्ते, तथाहि-उष्णस्पर्श इति स्वज्वालावलीहं कोमलकलेवरशुभं भस्माल्करोति, भास्वरूप इत्यन्धकारमपहरति, काञ्चित् पर-
 माणून् नीलादिरूपतया परिणमय्य विसृजतीति धूमं जनयति, परिणामिदुल्लसन्धद्रव्यात्मकश्चेति पर्यायान्तरभूतं स्वोत्तरक्षण-
 युत्पादयतीत्यनेकस्वभावः प्रदीपादिः प्रत्यक्षः; किञ्च-यः कारणे कार्योत्पादनशक्तयः फलानुमेया इति प्रतिपद्यते स कथं प्रत्यक्षे-
 षै(णाने)कालमतोपलक्षणोऽप्येकस्वभावतां भावानामाचक्षीत? अन्यच्च-पदा हेतुविन्दौ कार्यहेतुश्रुत्वावे धर्मकीर्त्तिः 'तस्मात्कार्यं
 स्वभावैर्यविविञ्जिरविनाभावि कारणं तोषामेव हेतु'रित्यादि प्रतिपादयति, अर्चदथ 'यत् एवं तस्मात् कारणस्यैः स्वभावैर्यविविञ्जिरमित्य-
 द्रव्यत्वादिभिरविनागाभी'ति व्याख्यां प्रथयति तदा कारणानेकालमकतां कथं प्रतिक्षिपेत्?, न च व्याप्तिभेदादयमदोष इत्युत्तरं,

तत्रानेकदोषाणामुत्तरत्र प्रदर्शनात्, अनुमानसिद्धा च कारणानिकात्मता, विपर्यये बाधकप्रमाणसङ्घावात्, अनेकात्मताविरोधे हेका-
त्मता, तस्यां च कार्यानुत्पादप्रसङ्गात्, बाधकं प्रमाणं, कथमिति चेत्, उच्यते, यदा हि सर्वथैकस्वभावता भावानां तदा नीलं नी-
लस्वभावनिष्ठं, एतावतैव वस्तुस्वरूपं पर्याप्तं कथञ्चिदयमासादेयत् यदि तस्य कार्यजननयोग्यतालक्षणं स्वभावान्तरं न भवेत्?, एक-
स्थानिकक्रियानभ्युपगमे च योऽयं रूपरसस्पर्शविशेषाणां क्वचित्सहभावनियमः प्रमाणपरिदृष्टः स न स्यात्, यदि भिन्ननिमित्तत्वेना-
यद्युपपद्येत, ननुक्तं भिन्ननिमित्तानां सहभावनियमयोगादिति, उक्तेमेतत्, किन्त्वेकान्तवदित्युक्तं, साद्वादं च वयमङ्गीकुर्महे, तस्मा-
त्कथञ्चित्सहभावभेदे तदेकधर्मिस्वभावतयैकत्र सहभावनियमः, तथाहि—न रूपरसादिरसमाणः प्रतिभासन्ते, किन्त्वेकरूपमेव तद्द्रव्य-
मनेकरूपानुविद्धमवभासते, ततः सहभावनियमः, सर्वथैकस्वभावे च कारणे कार्यमप्येकमेवाजनीति केन कस्य सहभावनियमः स्यात्?,
न चैकस्थानेकस्वभावता चिन्त्या, साद्वादनीत्या ह्युपपन्नत्वात्, न च सर्वथैकः कश्चित्सर्वथाऽनेकस्वभावता वाऽनुभवति यैनेकस्थान-
नेकस्वभावतामनुभवतस्तद्धदनेकताया दुर्निवारत्वं, न च याम्त्सानं पुरोधायार्थं धर्माश्चित इति व्यवस्थायते सोऽंशः सर्वधैतर-
रूपनिरिषेक्ष एव विवक्ष्यते, किन्तूपसर्जनीश्रुतामितात् तदपि रूपं तत्र समस्येवेति कथं यदि तस्य भेदस्तदा भेद एवेत्यादि दूष-
णावकाशः?, एवमन्यदप्यसम्बद्धमेवं परस्थैव प्रलयितमित्युपेक्षणीयं, द्रव्यपर्यायाणां चैकस्वभावतामाचक्ष्णाण एकस्थानिकक्रियां प्रति-
क्षिप्तोन्मत्तः साज्ञैः यदि सात्पदलाञ्छनाभेकस्वभावतां न प्रतिजानीते, तथा प्रतिजानानं पुनरधिषिपन् पर एव परमुन्मत्तः,
तत्र परसते कथञ्चिदर्थक्रिया संभवतीत्यसम्भवदोषदुष्टमेव परामिसतं वस्तुलक्षणमिति! यदि पुनरुत्पादव्यधौव्य युक्तं सदित्यभ्यु-
पास्यते तदेदमपि संभवति, यतस्तदेव द्रव्यं केनचिद्रूपेणोत्पद्यते केनचिद्विषयधत्ते केनचिच्चावतिष्ठत इत्युत्पादव्यधौव्यव्यत्येव वस्तु

न्यर्थक्रियाऽपीति कथमेतत् प्रतिशेषु शक्येत इति, अत्र ऋक्तव्यं तद्यथाऽवसरं वक्ष्यामः ॥

‘उपलब्धिः गतेति कश्चिन्, ततः सैव ऋक्तुलक्षणमित्यपि न न्यायानुपाति, यतः केयमुपलब्धिः?, किं ज्ञानम्, अथ ज्ञान-
विषयता?, प्रथमपक्षे अर्थवस्तुत्वप्रसङ्गः, ननु विज्ञानवादिनामियं सिद्धसाध्यता, विज्ञानमात्रस्यैव तैरभ्युपगमात्, नन्वर्थस्य वि-
ग्रहदर्शनेनानुभूयमानस्य कथमभावः?, स्वमदर्शनवदपारमार्थिकमिदं दर्शनमिति चेत् किमेतदस्यापारमार्थिकत्वम्? इति वाच्यम्,
अर्थज्ञानत्वमिति चेत् इतरेतराश्रयत्वं, तथाहि-अर्थज्ञानत्वे सत्यपारमार्थिकत्वं, अपारमार्थिकत्वे चार्थज्ञानत्वमिति, येन चार्थो न
दृष्टः स कथं त्रयादर्थो नास्तीति?, परम्रासिद्धोति चेत् तथापि प्रष्टव्योऽसि-पराभ्युपगमः प्रमाणमप्रमाणं वा भवतः?, यदि प्रमा-
णमयुक्तोऽर्थप्रतिषेधः, अप्रमाणत्वे तु न तदाश्रयणेन तत्त्वव्यवस्थापनं प्रमाणविदः साधीयः, यदि चानुभवसिद्धस्यापि स्वमदृष्टान्ता-
वष्टम्भेनार्थव्याभावः प्रतिपन्नः तर्हि ज्ञानसद्भावः कथमभ्युपेतः?, अपिच-स्वप्नानुभवस्यार्थस्य किमप्रतिभासमानत्वादसचमु-
नार्थक्रियाविरहत्?, न तावदाद्यः कल्पः, तदा तस्यानुभूयमानत्वात्, उपलब्धिः रतेति चाभ्युपगमात्, स्वप्नदशायां ज्ञानस्व-
रूपनिष्ठतथाऽत्राभारूपः स सत्यः, जाग्रदनुभूतोऽपि यदि तथा स्यात् न नः काचिद्वृत्तिः, ज्ञानरूपत्वादवभासस्येति चेत्, कोऽयं
तथाऽजभासो नाम?, किं चिद्रूपतामात्रं? किं वा नीलाबुद्धेर्विज्ञास्य श्रवृत्तिः?, प्रथमपक्षे चिद्रूपतामात्रमनुभूयते, न नीलादिरू-
पता, द्वितीये तु पक्षे यदि नीलादर्थो न समस्ति कथं नीलाबुद्धेस्त्वेन विज्ञानस्य श्रवृत्तिः?, अनाद्यविद्यावासनानिमित्तिवेयमिति चेत्
ननु सा नामना केनचिद्विज्ञानेन स्वस्वरूपपृथग्भूता कथञ्चिदपि तावदधिगतव्या, तथा च यद्यर्थोऽप्यधिगम्येत तदा न किञ्चिद-
गुक्तं संपद्येत इति किमयं नाभ्युपगम्यते?, स्वापाद्यवस्थायामर्थभावेऽपि तथाऽजभासो दृष्ट इति चेत्, न, स्वप्नप्रत्यक्षेष्वपि जाग्र-

इशानुभूताद्यर्थविषयं सारणमनुभवेच्छेदेन प्रवर्त्तते, अन्यथाऽत्यन्तानुभूतस्य किं न कस्यचिदर्थस्य तत्र प्रतिभासः?, अथार्थक्रिया-
ऽभावात्स्वप्नदशायामर्थस्यासत्त्वं, जाग्रदशायामर्थक्रियासद्भावात्सत्त्वमस्तु, विसर्वादादसत्त्वमिति चेत् कोऽयं विसर्वादः?, ज्ञाना-
न्तरेणाग्रहणमिति चेत् तर्हि जाग्रदशायां संवादसद्भावात्सत्यत्वमस्तु, बाधितत्वात्सत्यत्वमिति चेत् किमिदं बाधितत्वं?, नेदमिति
प्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत् जाग्रत्प्रत्ययेषु बाधकाभावात्सत्यत्वमस्तु, नहि सत्यसम्भादिप्रत्ययेषु बाधकोत्पत्तिरस्ति, अथ स्वप्नप्रत्ययेष्व-
र्थक्रियाकारित्वं संवादोऽबाधितत्वं च दृष्टं, न च सत्यत्वमुपगतमर्थवादिना तेन, न तत्सत्यत्वे निबन्धनमिति चेत् न, सर्वाऽपि
आन्वितरनिबन्धना, यथा मरीचिकासु जलआन्तिः, तेन न सर्वैवार्थस्यासत्त्वं, न च आन्वितप्रत्ययेषु अत्रान्ता अर्थक्रियादयः सन्ति।
किञ्च-अर्थप्रतिषेधः प्रमाणेन क्रियते किं वा अप्रमाणेन?, अप्रमाणमकिञ्चित्करमेवेति कथं तेन तत्प्रतिषेधः?, प्रमाणं तु कथमर्थस्य
प्रतिषेधकं?, किं विनाशकरत्वेन? किं वा विपरीतार्थोपस्थापकत्वेन? किं वा अग्राहकरत्वेन?, अथमपक्षे सिद्धोऽर्थो, न ह्यसिद्धस्य वि-
नाशः संभवति, द्वितीयेऽपि पक्षे अर्थोऽर्थस्य बाधक इति कथं नार्थसिद्धिः?, अग्राहकं तु सन्देहकारि भवतु कथं प्रतिषेधकं?,
दृश्यस्य कथं न? इति चेत्, ननु पूर्वदृष्टस्यैकज्ञानसंश्लेषुण्युपलभ्यमाने आरोपादृश्यत्वं, न चायमत्यन्तादृष्टस्य प्रकारः(शः)संभवति,
ज्ञानात्मन्युपलभ्यमाने सत्यदृष्टस्यापि तादात्म्येन भवतु ज्ञानात्मना तस्य प्रतिषेधः, भिन्नस्य तु कथम्?, अनुपलम्भादिति चेत्
तर्हि नीलाद्याकारोऽनुभूयते न वा?, अथ असत्यमकारः, किन्तु ज्ञानात्मैव, जडस्य प्रकाशायोगात्, उक्तञ्च-“न जडस्याव-
भासोऽस्ति, भेदाभेदविकल्पनात्” इति, तथाहि-प्रकाशस्य भेदे जडस्य किमागतम्?, अभेदे तु जडमेव तत्र स्यात्, न ह्यभि-
न्नप्रकाशात् दधाना सम्भादयोऽजडा भवितुं युक्ताः, तत्र भिन्नविषयं ज्ञानमिति, तदप्यसत्, यतः कोऽयं प्रकाशः? किं ज्ञानम्?

अथ ज्ञानविषयता ? प्रथमपक्षे स्यादिदं, केवल त्वोक्तो दोषः, द्वितीयपक्षे तु क्रमर्थस्य ज्ञानता ? न हि तद्विषयतां प्रतिपद्य-
मानं तद्दर्शने भवितव्यमिति भावानां नियमहेतुमुपलभामहे, अन्यथा सुगतज्ञानविषयतां प्रतिपद्यमानैरज्ञानधर्णैरपि सुगतज्ञा-
नरूपत्वेन प्रतिपद्येत्क्रमेण सुगतज्ञानमवशिष्यत इति ब्रह्मश्राहकप्रतिपाद्यप्रतिपादादिसकलव्यवहारोच्छेदः, अर्थवत्त्वान्त्वानन्तरा-
णामप्यसिद्धेः, तथा न व्यवहाररक्षाऽप्रवेश एव परस्योपपन्नः, श्राव्यं न तेन, ज्ञानन्तरप्राणतयाऽपि शून्यः । तथा-
ऽपि विज्ञानमयः प्रकाशः, प्रत्यक्षपक्षस्य तवाधिरासीत् ॥१॥ तथा प्रेतव्युनः सन्त्वानानिपयः सिद्धः, तथा नरकवस्तुनः गर्भं सिद्ध-
मित्यादि न किञ्चिद्वैकनित् कदाचित्कचिदपि शक्यमिति, यदि पुनरचिन्त्यशक्त्यादिना सुगतविज्ञानं तद्दृष्टामप्रतिपाद्यमानमपि
मन्त्वानन्तरथादि श्रविषयीकुर्यात् नन्वयोंऽपि तद्विषयतां प्रतिपद्यमानस्तद्दृष्टतां कथं भजेत् ? इति विभाव्यम् । अपिच-लोके-
ऽपि नायं नियमः यथा तेन प्रकाश्यमानं तदेव भवति, न हि प्रदीपेच प्रकाश्यमानाः सत्त्वाद्याः प्रदीपा भवन्ति, अथ तेऽपि प्रका-
श्यभावात्तदानीमैवोपजायन्ते, न च्छास्ति तावदव्यकारेऽपि सत्त्वादिः, प्रकाशपर्यायता तु प्रदीपाद्भवति, तथेहाप्यर्थस्य प्रकाशपर्याय-
यता ज्ञानाद्भवतु, नतु पूर्वमर्थीस्त्वित्ये किं प्रमाणं ?, निषेधे किं प्रमाणं ?, अस्तु तर्हि संशयः, नैतदेवं, यतः किमेकमेव ज्ञानं शृण-
माणावप्यपि तेन पूर्वांतरशृणयोरर्थसत्तां न प्रतिपद्यते ? किं शब्देकानि परस्परमस्सत्तां न प्रतिपद्यन्ते तेन न विदन्ति ?, प्रथ-
मपक्षे शृणाद्द्वयं न किञ्चिदनुमेवेत्, तत्रामत्, मरणपर्यन्तमनुभवास्यावाधितस्योत्पत्तेः, द्वितीये तु पक्षे ज्ञानानां परस्पर(न)सुगमेऽपि
आगता देशकालकाराद्यविषयीतोऽनुभूय(वेद्य)न ग्वेति कथं तस्य प्रतिपद्ये ?, एतेन 'रहोपरुम्भमनियमादभेदो नीलतद्वियोः । द्विच-
न्द्रादियन्, तथा 'दर्शनोपा तर्हि (दर्शनोपगतो)वस्य, ग्रहणात्पद्रहं ग्रहणम् । दर्शनं नीलनिर्मसं, तार्थो शब्देऽस्ति केवलः ॥१॥' इत्या-

द्यपि यदुच्यते परैस्तत्रातिशिसमवगन्तव्यं, सोदर इव महाशब्दस्यैकत्ववाचिन्वात्, ज्ञानार्थोश्च भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । अथ निरा-
लम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदित्याद्यानुमानादर्शाभावः तर्हि ज्ञानात्मवेदनमपि प्रत्ययः सोऽपि निरालम्बनः स्यात् ।
अथ शून्यवाद्ययमपि सिद्धसाध्यतां मन्येत तर्हि तस्याव्यर्थनिरासे साधनमस्ति वा न वा ? , यद्यस्ति कथं शून्यम् ? , अथ नास्ति
कथं तन्निरासः ? , किञ्च-ज्ञानशून्यवादिनोऽनुमानं गृहीतव्याप्तिकमगृहीतव्याप्तिकं वा प्रवर्त्तेत ? , यद्यगृहीतव्याप्तिकं कथमनुमानं ? ,
व्याप्तिग्रहणं तु न तैर्नैव, इतरतराश्रयत्वप्रसङ्गात्, ज्ञानान्तरेण तु व्याप्तिग्रहणे कथमद्वैतं शून्यं वा ? , अद्वैतं हि तदा स्यात् यदा स्वमा-
त्रनियतं विज्ञानं भवेत्, यदा तु तदात्मव्यतिरिक्तमपि किमपि गृह्णाति तदाऽर्थमपि स्वव्यतिरिक्तं गृह्णीयादिति कथं तत्सिद्धिः ? ,
तत्र किञ्चित्साधनमर्थस्य निरासे परस्य, अनुभवसिद्धस्य चार्थक्रियाकारिणः सकलजन्तुसाधारणस्यार्थस्य निषेधे ज्ञानशून्यत्वयो-
रपि न व्यवस्थितिरिति । उक्तञ्च-ज्ञानशून्यवतोऽस्ति, निरासेऽर्थस्य साधनम् । सच्चित्सिद्धिप्रतिक्षेपे, कथं तत्त्वव्यवस्थितिः ? ॥१॥”

अथामर्थः किमवयविवरूपः ? किं वा परमाणुरूपः ? , तत्र न तावदवयविवरूपो, यतोऽसाववयवव्यवयवेष्वभ्यो भिन्नो वा स्याद-
भिन्नो वा ? , यदि भिन्नस्तदाऽनुपलम्भादसत्त्वमेवास्व्य, तथाहि-यदुपलब्धलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तदसदिति व्यववृत्तव्यं, यथा-
स्वविषयादि, नोपलभ्यते चोपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽप्यवयवेष्वभ्यो व्यतिरिच्यमानमूर्तिरवयवीति व्यापकानुपलब्धिः, परैरवयविनो, दृश्य-
त्वान्शुष्पणमात् नासिद्धविशेषणता हेतोः, ऊर्ध्वार्धोमध्यभागव्यतिरिक्तचपुपस्त्यप्रतिभासनात् न स्वरूपासिद्धता, न च (असमानदेशत्वं-
चोर्ध्व) समानदेशत्वेऽपि रूपपरस्योर्घातात्तदपयोश्च स्वरूपभेदवतोर्भेदोपलक्षणात्, अथ दूरेदेशस्यावयाप्रातिभासेऽप्यवयविनः प्रतिभा-
सात्कथं नासिद्धता ? , तदसत्, तस्याऽऽपष्टाकारस्यावस्तुत्वेन तत्प्रतिभासस्य आन्तत्वात्, वस्तुत्वे वाऽन्यस्य निकटदेशस्य सोऽऽपष्टाकारः

युनराभवभासेत्, अथाकारद्वयमवयविनः स्पष्टमास्पष्टं च, तत्र निकटस्थः स्पष्टमुपलभते, दूरस्थस्त्वस्पष्टमिति, ननु गगनस्पष्ट आकारोऽ-
न्यविदेगत्तदा निकटस्य आकारद्वयमुपलभेत, अथान्यदेशत्तदाऽऽत्मनः पृष्ठतत्त्वं पश्येत् । किञ्च - एतदाकारद्वैतमवयविनः केन गृह्यते, ।
न तावद् दूरदेशज्ञानेन, तत्र निकटदेशज्ञानविषयस्पष्टरूपानवभासनात्, अस्पष्टरूपप्रतिभासं हि तदनुभूयते, तापि निकटदेशज्ञानेन,
स्पष्टरूपानभासवेलायां हि नापरोऽस्पष्ट आकारस्तत्र प्रतिभाति, तन्नावयविन आकारद्वययोगः । अथ दूरदृष्टमवयविसरूपं परिसुदृग-
व्याप्त्यते ? आहोश्चित्परिसुदृष्टरूपतया अपरिसुदं ?, तत्र यथाद्यः पक्षत्तदाऽपरिसुदरूपसन्धिस्त्वमेवावयविनः प्राप्नोति, परिसुद-
दृक्पस्यापरिसुदरूपप्रवेयेन प्रतिभासनात्, अथ द्वितीयत्तदा सुदृष्टरूपसन्धिन्ममेव स्यात्, असुदृष्टस्य स्पष्टरूपानुग्रवेनेन प्रति-
भासनात्, तत्र स्वरूपद्वयावयवमोऽवयविनः, न चैकस्य विरुद्धधर्मद्वययोग उपपत्तिमान्, ततः सुदृष्टासुदृष्टयोरैकत्वप्रतियानमभि-
मानमात्रं, व्यक्ताव्यक्ताकारात्मत्वे चावयविनो व्यक्ताव्यक्ताकारसंबन्धेदप्रसङ्गः, तत्रावयवी दूरदेशस्थानयनाप्रतिभारोऽपि प्रतिभाति,
क्रिअ-र्त्तिक्रतिपयानयप्रतिभासे मत्वयवी प्रतिभातील्युपगम्यते आहोश्चित्स मत्तावयवप्रतिभासे ?, यथाद्यः पक्षत्तदा जलममपगतान-
यनम्भांदरुपरिनकतिपयानयप्रतिभासेऽपि समत्तावयवव्यापिनः तन्मावयविनः प्रतिभागः स्यात्, तत्र प्रथमपक्षः, नापि द्वितीयः,
मध्यपरारागर्तिसमत्तावयवप्रतिभासगम्येनवयविनोऽप्रतिभासप्रसङ्गात्, अथ भूयोऽवयवग्रहणे रत्नपथनी मूलत इत्युपगमः, तस्मि-
न्नापि मग्नानयवव्यापिनोऽवयविनोऽग्रहणमेव, तथाहि - अगर्भाभाषाभाष्यवयवग्रहादिणा प्रत्यक्षेण पर(५००) भागमाव्यनयवाग्रहणमिति
न (यमात्तावयवव्यापिनोऽवयविनोऽग्रहणं) तेन तद्वयापकस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्, ग्रहणे वाऽतिप्रयत्नः स्यात्, न च व्यग्रहितानयवाप्रतिभासेऽ-
प्यव्यग्रहितोऽवयवी प्रतिभातीति वाच्यं, (यथा) व्यग्रहितानयविसरूपानभासे तदुपान्नावयविसरूपस्थानयवभासः स्यात् तथा तदनुपस्था-

पीति, सर्वस्य सर्वावयवविग्रहप्रसङ्गात्, तस्माद्द्वयद्विधावयवव्यापिरूपादेवावयवव्यापिनोऽवयविरूपस्य भेदप्रसङ्गः, तथाहि-यस्मिन् प्रतिभासमाने यत्र प्रतिभाति तत्ततो भिन्नं, यथा घटादप्रतिभासमानः पटः, न प्रतिभाति चावीगवयवव्यापिरूपे प्रतिभासमाने परावयवव्याप्यवयविवस्वरूपं, तत्कथं तत्ततो न भिन्नं?, परमावावयवग्राहिणा तु प्रत्यक्षेण तद्व्याप्येवावयविवस्वरूपं श्रुतेत मावागवयवव्यापकमपि, पूर्वोक्तनीत्या, नापि स्मरणेनार्थपरवावयवव्याप्यवयविवस्वरूपग्रहः, प्रत्यक्षानुसारेण स्मृतैः श्रुतैः, तदयमवयवव्यवयवैभ्यो भेदेनानुपलभ्यमानः कथमुपगमयोग्यः स्यात्?, किंच-अयमवयवेषु वर्तमानः सामस्येन वा वर्ततेकांशेन वा?, सामस्यैवृत्तावेकसिन्नेवावयवे परिसमाप्तत्वाद्नेकश्रुचित्वं न स्यात्, एकद्रव्यं च द्रव्यं स्यात्, एकस्य चाणोर्विभाषाभावान्वित्यत्वं च कार्यद्रव्यस्य स्यात्, एकस्य वा जनकत्वं, सामभ्या एव जनकत्वात्, अवयवेषु चावयवीति प्रत्ययाभावः प्रसज्येत, वृत्तौ चैकैकसिन्नवयवे सामस्येन वर्तते इति तत्र सद्भाव उक्तः, पुनस्तत्र तथैव न वर्तते इति, तत्रैवासद्भाव इति एकत्र युगपद्भावाभावयोर्विरोधः, नाप्यंशेन, निरंशस्य तस्योपपादात्, सांशत्वे वा ते ततो भिन्नाः स्थुरभिन्ना वा?, भिन्नात्वे पुनरप्यनेकांशवृत्तेरकस्य सामस्यैकांशश्रुतिविकल्पानतिक्रमः, अभिन्नत्वेऽंशान्तर्गमेऽंशिनः तद्वद्भेदादभावप्रसङ्गः, अंशन्तर्गमेऽंशानां वा, ततो निरंशोऽंशी स्यात्, तत्र च पूर्णनीतितोऽनेकश्रुत्यभावः, अनेकश्रुतित्वे वा विकल्पचित्त्वे वा विकल्पचित्त्वात्सिता। अथावयविनोऽवयवेषु वृत्तिः तत्र समवायः, ननु सोऽपि समवायस्तेषु वर्तते वा न वा?, यदि समवायस्य समवायान्तराभावात् न वर्तते तदा यावदसौ पुण्यादिषु पुरुषावयविनं सम्बधयति तावत्तत्त्वादिष्वपि किं न सम्बन्धयति?, अष्टत्तेरविशेषात्, अथ वर्तते तत्रापि यदि समवायो वृत्तित्त्वाद्भवत्वा, अथानेकावयवार्थेयत्वं तदा यदनेकश्रुति तदनेकं यथा जलानलं, अनेकश्रुतिश्चायमिति प्रसङ्गापादानदेव तस्याभावः, तत्र भिन्नम-

ययविरूपमवयवेभ्यो विचारभागौरवं सहते, अमेदपक्षे त्ववयवमात्रमवयवविमात्रं वा सादितरोतराव्यतिरेकतः, इतरोतरस्वरूपवत्, तन्नायविरूपोऽर्थः प्रमाणोपपन्नः । नापि परमाणुरूपः, तेषामपि दिक्शुद्धसम्बन्धेन पङ्कशमद्भात्, न च विशकलिताः परमाणवः प्रतिभासन्ते, एक्यनाकारस्य संवेदनत्रयामस्यानुभूयमानत्वात्, तत्र शालोऽयमाकारः, किन्तु संवेदनमेव तथा तथा प्रकाशत इति, तदत्र प्रतिविधीयते, नन्यं सत्त्वाद्याकारोऽनुभूयमानस्तावन्न किञ्चिदिति व्यवस्थापयितुमशक्यः, शशशृङ्गादिननुभवाभावप्रस-
ङ्गात्, केवलमयं विज्ञानस्वरूपः किं वा शालः ? इति विचारस्तत्र प्रवर्तते, तत्र विज्ञानस्वरूपत्वे बहिर्दुलतया नायमनुभूयते, यथा हि चिद्रूपतामात्रमन्तर्मुखतयाऽऽत्मनि सुखमनुभूयते तदव्यतिरेके सत्त्वाद्याकारोऽप्येवमनुभूयते, अथ श्रान्तिवशादयमव्यतिरिक्तो-
ऽपि व्यतिरेकितया प्रकाशत इत्युच्यते तर्हि यथाऽयमनुभूयते तथा न सत्यः, यथा च सत्यस्तथा नानुभूयत इति कथं साकारो-
त्रिपणां योगाचारः प्रतिजानीते ?, स्वच्छं संविन्मात्रमत एव तच्चमिति यदि माय्यमिकः प्रतिपद्येत तर्हि यद्ययमाकारो न विज्ञाने-
नापि बहिस्तदा शशविपाणवक्रानुभूयेत्युक्तं, नन्वनाद्यविधाशाननावशादविद्यमानमप्युपदर्शयन्ती श्रान्तिरियं प्रवर्तते इति कशु-
पलमेव हि ?, अश्रान्तिस्तर्हि कीदृशीति वान्यं, चिद्रूपतामात्रमिति चेत् तत्कथं सिद्धमित्यपि वक्तव्यं, अनुभवादिति यद्यभिव्यक्ते-
तदानीमनुभवः कदाचनपि न बहिर्मुखवाभासश्चून्यं ज्ञानात्मानमयस्थापयति, तस्मात् सत्त्वाद्याकारो वाशालावदवयवमभ्युपगन्तव्यः,
म न यद्येकान्तेनावयवव्यतिरिक्तोऽभ्युपगम्येत तदा यदवयवव्यतिरिक्तावयवविषये दूषणं तत्सावकान्तमासज्येत, न चैवमभ्युप-
गमः, अगत्या एव तथा परिणामन्तः कथञ्चिदेकरूपतामापन्नाः सत्त्वाद्यवयवविरूपतया प्रकाशन्त इति हि जैना वर्णयन्ति, ततस्ते-
पामेकान्तव्यतिरिक्तानयविग्रतिपेधे सिद्धसाध्यता, कथञ्चिद्रव्यतिरेकपक्षे न हेतोरसिद्धता, न हि येन रूपेण कश्चरणशिरोध्रीवाद्यो-

उभयवाः करचरणदिशतीतौ प्रकाशन्ते तेनैव पुरुषप्रतीतावपि, तत्साधारणपरिणामसैव तथाप्रतीतिहेतुत्वात्, यदि वाऽयव्यव्य-
यव्यव्यतिरिक्तो न प्रकाशते तदा परमाणव एव केवलाः प्रतिभासेरन्, न चैतन्मनुभवः, स्थूलरूपावभासिनः सर्वेदनस्यानुभूयमा-
नत्वात्, ननु किमिदं शैल्यं?, किं परमाण्वात्मकं? किं वा परमाणुजन्यं?, न तावत्परमाण्वात्मकं, तद्वि पूर्वापरदिशिभेदसु-
लभ्यते, न चैकस्य परमाणोरसावस्ति, बहूनां भविष्यतीति चेत् तदपि नास्ति, नहि निरंशपरमाणोः कश्चित्परमाणुः पूर्वं कश्चित्प-
श्चिमो दक्षिण उच्यते वा संभवति, तथाहि-यस्यावधिभूतस्यांशस्यैकः परमाणुः पूर्वं दृष्टस्तथैवावधिभूतस्यास्यापरेणापि प्रत्यासन्न-
भवितव्यं, ततस्तदवधिरूपया प्रत्यासन्नया यद्येकः पूर्वस्तदाऽप्येव पूर्वं स्यात्, एवं शेषेष्वपि वाच्यं, तत्र परमाण्वात्मकं शैल्यं,
नापि परमाणुजन्यं, यतः परमाणुभिः किं संयुक्तैर्जन्यते?, किं न जनयन्ति?, तत्र बाधकप्रमाणप्रतिपादनाद्वरमेव प्रतिभासधर्मः,
अस्ति हि कश्चिद्भ्रष्टधर्मो यथा नीलत्वादिलक्षणः, अथैव प्रतिभासधर्मो यो बहुषु प्रतिभासमानेषु प्रकाशते यथा केशकलाप इति,
तत्र किञ्चित्शैल्यम्, अत एव चोक्तम्-“नासंयुक्तैर्न संयुक्तैर्निरंशैः क्रियते महत् । अयोगे प्रतिभासोऽपि, सयोगेऽप्यणुमात्रकम्
॥१॥” तदेतदप्यसत्, यतः-क्रोड्यं प्रतिभासधर्मः?, किं वस्तु? किं वा अवस्तु?, यदि वस्तु तदाऽयव्यविदूषणम्, अथावस्तु
तदा कथमत्रान्तमव्यर्थं प्रचयावभासि स्यात्, संस्थानापेक्षया चात्रान्तत्वं इदं, तत्र प्रत्यक्षं कल्पनापोढमत्रान्तमिति न्यायविन्दु-
सूत्रे, वर्णसंस्थानात्मके वस्तुनि यत्र भ्राम्यति तदत्रान्तमिति धर्मोत्तरेणाभिधानात्, परमाणूनां च स्वस्वरूपमत्रानां संस्थानरू-
पाभाव एव, तस्मात्परमाणूनां कथञ्चित्साधारणाकारपरिणामादेव संस्थानात्मकता, वस्तुनः तदेव च शैल्यमिति नायं प्रतिभासधर्म
एव, अत एव च तत्कथञ्चित्परमाण्वात्मकं परमाणुजन्यं च व्यवस्थितं, न च निरंशपरमाणोः कश्चित्परमाणुः पूर्वं पश्चिमो दक्षिण

उत्तरो वा न संभवतीत्यपि विचारचतुरचेतसां चेतथमत्करोति, यतो 'यसावधिरूपसांशस्यैकः परमाणुः पूर्वो दृष्टस्तस्यैवावधिभूत-
सांशसापरेणापि प्रत्यागन्नेन भवितव्यं तत्तत्तदवधिरूपया प्रत्यासत्त्या यद्येकः पूर्वतदाऽपरोऽपि पूर्वः सादि'त्याहुक्तं तत्र केयं प्र-
त्यापत्तिः ? किमेकक्षेत्रप्रदेशावगाढता ? किं वा परमाण्वन्तर्व्यवधानयोग्यक्षेत्रावस्थायिता ? तत्रैकक्षेत्रप्रदेशावगाढानां परमाणूनां
पूर्वापरदिग्भिदो नेष्यत एव, द्वितीये तु पक्षे यद्येकः पूर्वतदाऽपरोऽपि पूर्वः कथं भवेत् ? न तपरः परमाणुः पूर्वावस्थितपरमा-
णुप्रदेशव्यवस्थित एवावधिभूतेन परमाणुना सह परमाण्वन्तरेण न व्यवधीयते प्रदेशान्तरव्यवस्थितः पुनर्व्यवधीयत इत्यत्र तद्वि-
देतुः, तन्मात्स्यप्रदेशावगाढस्यापरपरमाणुव्यवधानयोग्यक्षेत्रावस्थिताः पूर्वापरदिग्भिदेभोजो भवन्त्यपरे परमाणव इति न कश्चि-
द्विशेषः, अत एवोक्तम्—“एवापएसोमाहं मत्तपएसा य से हुसणा” इति । हरिभद्रस्वरिणाऽप्युक्तमनुयोगद्वारद्वृतौ—“न हंशतः
सर्गानां नाम काचिद्, अपितु नैरन्तर्यमेव सर्गानां द्रूमः इति परमाणुद्रव्यमेकं मत्स्यप्रदेशस्यैवमुपपद्यत इति”, अत एव संयोग-
पक्षेऽपि न पिण्डस्याणुमात्रताप्रसङ्गः, यतो नैकप्रदेशावगाढत्वेनैव संयोगो भवति, किन्तु परमाण्वन्तर्व्यवधानयोग्यप्रदेशावस्था-
यिवेनापीति परमाणोः प्रदेशार्थतया नात्सभेदः, धर्मरूपतया पुनर्भिद्यत एव, यतो न येनैव स्वभावैवेकेन सह संयुक्तः स पर-
माणुत्वेनैव स्वभावैनापरेणापि, किन्तु क्रयश्चिदन्वयेन, अत्र च विशेषविचारं 'यथाऽवसरं विधासामः, ततः परमाण्वात्मकं परमाणु-
जन्यं च शौल्यं सिद्धमिति । एतेन यदुच्यते परं—यथा न किञ्चित्शौल्यं परमाणुभ्योऽप्यन्तु, किन्तु विततदेशाः परमाणव एव तथा
प्रतिभासन्त इति, कथं नात्स्यप्रदेशावगाढत्वेनैव संयोगो भवति, किं न किमिदमन्तरं ? किमाकाशं ? किं ना विजातीयणवः ? किं या रूप-
भेदो ? देशभेदो ? वेति, तत्राकाशविजातीयपरमाणुप्रतिभासाभावो न दोषाय, नहि परमाण्वप्रतिभासाशुणोऽतीन्द्रियाक्राज्ञाप्रतिभासा

वा दोषमावहति, भिन्नरूपता तु प्रतिभासत एव, अन्यथा परमाणुमात्रप्रतिभासः स्यात्, देशोऽपि न स्वरूपादन्यः, सोऽपि स्वरूपैव व्याख्यातः, अन्यथा भिन्नरूपपरमाण्व[पि] प्रतिभासे न किञ्चित्प्रतिभासेत इत्यन्धयूक्तं जगत् स्यात्, उक्तञ्च—“भिन्नदेश-स्वरूपाणामणूनामग्रहे सति । तत् शौल्यं यदि कल्पेत, नावभासेत किञ्चन ॥१॥” तथाहि—किं शौल्यमात्रं प्रतिभासते ? किं वा शौल्यविशेषः ?, तत्र यदि शौल्यमात्रं तदा नीलार्थो पीतेऽपि प्रवर्त्तत, यद्वा न कुत्रचिदपि, विशेषानवधारणात्, अथ विशेषः स नीलपरमाणुप्रतिभासे सति नीलस्येदं न पीतस्येति प्रतिभासेत, तेषां च भिन्नस्वरूपाणां प्रतिभासानभ्युपगमे तेषां शौल्यमपि न प्रतिभासेत, न चैवं, ततः परमाणव एव विततदेशास्तथाऽवभान्ति नान्यत्किञ्चिदिति' तदपि प्रत्युक्तं । तथा भिन्नरूपता तु प्रतिभासत एवेति यदुच्यते तत्र कथं सा प्रतिभासते ?, किं कथञ्चित् ? किं वा सर्वथा ?, प्रथमपक्षे नो नो वाधा, द्वितीयपक्षस्तु न सङ्गतिक्षमः, यतः सर्वथा यदि भिन्नरूपता प्रतिभासते तदा सर्वेऽपि परस्परससाधारणमाकास्माविभ्रान्ताः परमाणवः प्रतिपन्ना इति कथमेव स्थूरा-नुभवः प्रवर्त्तते, अस्य साधारणरूपोच्छेसितया संवेदनात्, केवाकलापप्रतिभासोऽपि कथञ्चित्केशानां तद्द्रूपतया परिणामात् । किञ्च—येन केनचित् कदाचित्स्थूलकाशः प्रतिपन्नो भवति सोऽन्यत्रास्तन्तमपि कुतोऽपि विभ्रमात्तमध्यारोपयतीति भिन्नेवपि कदाचि-देकरूपत्प्रतिभासः प्रदुःष्यात्, सर्वथा तु तदप्रतिपत्तावनुपपन्नोऽयमिति सम्यग्विभाव्यतां, किं वा बहुजल्पितेन ?, न साधारणा-कारपरिणामव्यतिरेकेण परस्यापि किञ्चित्समस्रसमित्ययमभ्युपेयः, तस्मात्परमाणव एव प्रतिभान्तीति नास्ति, तदुक्तं—“नैतदस्ति यतो नास्ति, शौल्यमेकान्ततस्ततः । भिन्नमस्ति समानं तु, रूपमंशेन केनचित् ॥१॥” यदेव तेषां केनापि प्रकारेण समानं रूपमय-मेव जैनाभिमतोऽवयवीति तस्यानुपलभ्यमानत्वमसिद्धमित्यसिद्धो हेतुः, वस्तु च सर्वं सामान्यविशेषात्मकं अतस्तद् यदा तथा

शयोपशमवशादुपगमनीकृतविशेषं प्रधानीकृतसामान्यं च प्रतीयते तदाऽऽस्पष्टरूपतया प्रतिभाति, यदा रूपसर्जनिकृतसामान्यं प्रधानीकृतविशेषमाभाति तदा स्पष्टरूपतया प्रतिभासते, न पुनरेतयोः सर्वथा भेद एवाभेद एव वाऽस्ति केवल इति, तथाहि-यदेवाना-
स्पष्टरूपतया मयोपलब्धं नदेवेदानीं स्पष्टतया प्रतिभातीत्यनुभवस्तत्त्वावप्रवर्तते, न च यद्यपरिस्पुष्टरूपतया परिस्पुष्टरूपमास्यते तदा-
ऽपरिस्पुष्टरूपस्यन्यत्रमेव सादित्याद्यपि दूषणं, कथञ्चिदेवाभेदप्रतिभासनात्, तस्मादत्र व्यर्थमेव परो विजृम्भते, यद्युक्तं किं
कृतिपात्रायनप्रतिभासे मत्त्ववयवी प्रतिभातीत्युपगम्यते किं वा समस्तावयवप्रतिभासः ? इत्यादि, तदपि न मुन्दरं, यतो यावत्स्वेवा-
नयत्रेषु प्रतिभासमानेष्वनयविविषयं संवेदनमृदयपदवीमासादयदनुभूयते तावत्स्वेवावयवेषु प्रतिभासमानेषु स प्रतिभासत इति ज्ञानं।
तथाहि-जलपत्रमहाकायस्तम्भांदरुपरितनकृतिपात्रावयवलोकेऽपि स्तम्भोऽयमुपलभ्यत इति व्ययहारः प्रतिपाणि प्रसिद्धः, यः
पुनर्मध्यपरभाषावर्तिममस्तावयवप्रतिभासामभवेनावयविविनोऽप्रतिभासतप्रसङ्गः स न युक्तः, मध्यपरभागवर्तिनामवयवानां सर्वथे-
नाप्रतिभासामभवात्, सन्ति परत्रापि केचिद्विभागाः इत्येवं मुकुलितरूपतया तेषामपि प्रतिभासात्, 'तथाऽर्वाभिभागभाष्यवयव-
प्राक्षिणा प्रत्यक्षेण परभागभाष्यवयवप्राहणमिति तेन तद्व्याप्तिवयविविनो ग्रहीतुमशक्ये'त्याद्यपि न शोभनं, कथञ्चिदवगमयगप्राहि-
णाऽपि प्रत्यक्षेण परभागभाष्यवयवव्यापिनोऽनयविविनः प्रतिभासनात्, तथा श्योपशमवशादेवमवभासप्रकृतेः, तेन यस्मिन्नवभास-
गाने यत्र प्रतिभासते तत्ततो भिन्नं, यथा घट्टदप्रतिभासमानः पट इत्यादि साभनमप्यसङ्गतं परस्य, कथञ्चिदवगमयवयवव्यापयविवि-
प्राक्षिणाऽपि प्रत्यक्षेण परभागभाष्यवयवव्यापिनोऽनयविविरूपस्य ग्रहणात्, तदेकाकारतया तेषां कथञ्चिदेकत्वादिति। कथञ्चिदु भेदः
ममस्त्वेवेति तदयमवयववी यथा दक्षिणोऽस्मान्निस्तथा कथं नाभ्युपगमार्हः ?। यत्र 'अत्रव्यवयवेषु वर्तमानः सामस्त्वेन वा नो-

वा दोषमावहति, भिन्नरूपता तु प्रतिभासत एव, अन्यथा परमाणुमात्रप्रतिभासः स्यात्, देशोऽपि न स्वरूपादन्यः, सोऽपि स्वरू-
पेणैव व्याख्यातः, अन्यथा भिन्नरूपपरमाण्व[पि] प्रतिभासे न किञ्चित्प्रतिभासेत इत्यन्धमूकं जगत् स्यात्, उक्तञ्च—“भिन्नदेश-
स्वरूपाणामणूनामग्रहे सति । तत् शैल्यं यदि कल्पेत, नावभासेत किञ्चन ॥१॥” तथाहि—किं शैल्यमात्रं प्रतिभासते ? किं वा
शैल्यविशेषः ?, तत्र यदि शैल्यमात्रं तदा नीलार्थं पीतेऽपि प्रवर्त्तत, यद्वा न कुत्रचिदपि, विशेषानवधारणात्, अथ विशेषः स
नीलपरमाणुप्रतिभासे सति नीलस्येदं न पीतस्येति प्रतिभासेत, तेषां च भिन्नस्वरूपाणां प्रतिभासानभ्युपगमे तेषां शैल्यमपि न प्रति-
भासेत, न चैवं, ततः परमाणव एव विततदेशात्ताज्ज्वभान्ति नान्यत्किञ्चिदिति’ तदपि ग्रन्थुक्तं । तथा भिन्नरूपता तु प्रतिभासत
एवेति यदुच्यते तत्र कथं सा प्रतिभासते ?, किं कथञ्चित् ? किं वा सर्वथा ?, प्रथमपक्षे नो नो वाधा, द्वितीयपक्षस्तु न सङ्गतिक्षमः,
यतः सर्वथा यदि भिन्नरूपता प्रतिभासते तदा सर्वेऽपि परस्परसाधारणमाकारमाविश्राणाः परमाणवः प्रतिपन्ना इति कथमेव स्थूरा-
नुभवः प्रवर्त्तत ?, अस्य साधारणरूपेच्छेखितया संवेदनात्, केशकलाप्रतिभासोऽपि कथञ्चित्केशानां तद्रूपतया परिणामात् । कि-
ञ्च-येन केनचित् कदाचित्स्थूलाकारः प्रतिपन्नो भवति सोऽन्यत्रास्तन्तमपि कुतोऽपि विभ्रमात्तमध्यरोपयतीति भिन्नेष्वपि कदाचि-
देकरूपताप्रतिभासः प्रादुःष्यात्, सर्वथा तु तदप्रतिपत्तावनुपपन्नोऽयमिति सम्यग्विभाव्यतां, किं वा बहुजल्पितेन ?, न साधारणा-
कारपरिणामव्यतिरेकेण परस्यापि किञ्चित्समञ्जसमित्ययमभ्युपेयः, तस्मात्परमाणव एव प्रतिभान्तीति नास्ति, तदुक्तं—“नैतदस्ति
यतो नास्ति, शैल्यमेकान्ततस्ततः । भिन्नमस्ति समानं तु, रूपमंशेन केनचित् ॥१॥” यदेव तेषां केनापि प्रकारेण समानं रूपमय-
मेव जैनाभिमतोऽवयवीति तस्यानुपलभ्यमानत्वमसिद्धमित्यसिद्धो हेतुः, वस्तु च सर्वं सामान्यविशेषात्सकं अतस्तद् यदा तथा

क्षयोपशमवशादुपसर्जनीकृतविशेषं प्रधानीकृतसामान्यं च प्रतीयते तदाऽस्पष्टरूपतया प्रतिभाति, यदा दृक्पसर्जनीकृतसामान्यं प्रधान-
नीकृतविशेषभाति तदा स्पष्टरूपतया प्रतिभासते, न पुनरेतयोः सर्वथा भेद एवाभेद एव वाऽस्ति केवल इति, तथाहि-यदेवा-
स्पष्टरूपतया मयोपलब्धं तदेवेदानीं स्पष्टतया प्रतिभातीत्यनुभवस्तावत्प्रवर्त्तते, न च यद्यपरिस्फुटरूपतया परिस्फुटमगम्यते तदा-
ऽपरिस्फुटरूपसन्धिस्वमेव स्यादित्याद्यपि दूषणं, कथञ्चिदेवाभेदप्रतिभासनात्, तस्मादत्र व्यर्थमेव परो विजृम्भते, यदप्युक्तं किं
कतिपयावयवप्रतिभासे सत्यवयवी प्रतिभातीत्युपगम्यते किं वा समस्तावयवप्रतिभासः ? इत्यादि, तदपि न सुन्दरं, यतो यावत्स्वैवा-
वयवेषु प्रतिभासमानेष्ववयवविषयं सर्वेदन्मुदयपदवीमासादयदनुभूयते तावत्स्वैवावयवेषु प्रतिभासमानेषु स प्रतिभासत इति द्रुमः।
तथाहि-जलमग्नमहाकायस्तम्भादेरुपरितनकतिपयावयववलोक्तेऽपि स्तम्भोऽयमुपलभ्यत इति व्यवहारः प्रतिपाणि प्रसिद्धः, यः
पुनर्मध्यपरभागवत्तिसमस्तावयवप्रतिभासासम्भवेनावयवविनोऽप्रतिभासनप्रसङ्गः स न युक्तः, मध्यपरभागवत्तिसामवयवानां सर्वथै-
वाप्रतिभासासम्भवात्, सन्ति पत्रापि केचिद्विभागाः इत्येवं मुकुलितरूपतया तेषामपि प्रतिभासात्, 'तथाऽवर्गभागभाव्यवयव-
ग्राहिणा प्रत्यक्षेण परभागभाव्यवयवग्राहणमिति तेन तद्व्याप्तिरवयवविनोऽग्राहीदुपशब्धे'त्याद्यपि न शोभनं, कथञ्चिदवर्गवयवग्राहि-
णाऽपि प्रत्यक्षेण परभागभाव्यवयवव्यापिनोऽवयवविनः प्रतिभासनात्, तथा क्षयोपशमवशादेवमवभासप्रवृत्तेः, तेन यस्मिन्नवभास-
माने यत्र प्रतिभासते तत्ततो भिन्नं, यथा घटादप्रतिभासमानः पट इत्यादि साधनमप्यसङ्गतं परस्य, कथञ्चिदवर्गवयवव्याप्यवयववि-
ग्राहिणाऽपि प्रत्यक्षेण परभागभाव्यवयवव्यापिनोऽवयविरूपस्य ग्रहणात्, तदेककासतया तेषां कथञ्चिदेकत्वादिति। कथञ्चित्तु भेदः
समस्त्येवेति तदवयववयी यथा दर्शितोऽस्मामित्थथा कथं नाभ्युपगमाहः ?। यच्च 'अवयव्यवयवेषु वर्तमानः सामस्त्येन चा वर्ते-

तैकांशेन वेत्यादि दूषणं तत्रैयाधिकारीचु प्रति विरागते, किञ्च-एकमपि चित्रपतङ्गादिसंवेदनमनेकविरुद्धकारयोगि प्रतिपद्यते, अन्यत्र पुनविरुद्धधर्माभ्यासाद्भेदमिच्छति किमिदमस्य प्रमाणकौशलमिति सुधियो विभावयन्तु । केवलभेदाभेदपक्षोऽप्यवयवावयवि-
नेनेष्ट इति तत्रदर्शितदूषणमपि न नः क्षतिमाग्रहति, परमाणूनां च दिङ्मपट्टसम्बन्धेन पदंशतापाचिददूषणं पूर्वोक्तोपपत्त्या परिहर्त-
व्यमिति सिद्धौ बाह्योऽर्थ इति, ततो यदि ज्ञानमात्रमुपलब्धित्वादर्थस्यावस्तुत्वप्रसङ्ग इत्यव्याप्तिः, अथ ज्ञानविषयता उपलब्धिः
सा सचेति नार्थस्यावस्तुत्वप्रसङ्गः, तर्हि तस्य ज्ञानविषयता नोत्पादव्ययध्रौव्यव्यतिरेकेण संभवति, तद्भावे संभवन्ती तस्यैव वस्तु-
लक्षणत्वमावेदयतीति न समुदितोत्पादव्ययध्रौव्ययोगितामन्तरेणापरं वस्तुलक्षणमुपपद्यत इति ॥ एतत्सर्वं चेतसि निधायह—

न यत् सत्ताऽभिसम्बन्धांश्च शक्तेर्नोपलब्धितः । विनोत्पादव्ययध्रौव्यैर्वस्तुत्वमुपपद्यते ॥ ३ ॥

यस्मात् सत्ताभिसम्बन्धात्, शक्तेर्विऽर्थक्रियां प्रति, उपलब्धेर्वा सकाशात् उत्पादव्ययध्रौव्यैर्विना वस्तुत्वं नोपपद्यते तत्स-
द्योगविकलं यत् तादृशं यदि परं शशमृङ्गादिरूपमेव भवतीति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । इदानीमुत्पादादिसरूपं निरूपयति, तथाहि-
उत्पादो वस्तुनो भावो, नाशस्तस्य व्ययो मतः । ध्रौव्यमन्वितरूपत्वमेकं नान्योऽन्यवर्जितम् ॥४॥

वस्तुनो भावः उत्पादः, व्ययो-विनाशः, अन्वितरूपत्वं च तद् ध्रौव्यं, तदिदमुत्पादादित्रयमन्योऽन्यरहितं न संभवति, तत्र
‘उत्पादो वस्तुनो भावः’ इत्यनेन यत्कस्याचिन् मतं कारणसमायायः (सत्ता कार्य) तु तदेव क्रियते प्रत्ययार्थ इति तत्र्यतिक्षिप्यते, सत्ता-
समायायोर्नित्यत्वेन कार्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । ग्रन्थे च (तदननु गमा) द्विश्चीकरणाधीनत्वात्, कार्यत्वमित्यनेन सत्परिणामा-
नमधुपगमे तदनुपपत्तेरिति वक्ष्यामः, प्रतीत्यसमुत्पादरूप उत्पाद इत्यप्यसुन्दरमिहैव निराकारिण्यामाणत्वात्, तस्माद्दस्तुनो भाव-

सत्थापरिणामायचिच्छेदो उत्पादः, यतो वस्तुनो भाव इति कर्त्तरि षष्ठी, वस्तुवैव सत् कार्यरूपतया भवति-वस्तुसत्तैव कार्यसत्ता-
रूपतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः, द्रव्यस्यैव तत्पर्यायरूपतया भावात्, तदनेन पूर्वभवनभूतान्याथाभूतभवनात्मक एवायमुत्पाद इत्यावेद्यते,
एतदुपरिद्वयसाधयिष्यामः । तथा 'नागतस्य व्ययो मत' इत्यनेनापि यत्सुगतसुता व्यावर्णयन्ति यथा- "न तस्य किञ्चिद्भवति,
न भवत्येव केवलम् ।" इति तदपत्तां, यदि हि किञ्चिदपि तस्य न भवति तर्ह्यक्षतमेव तद्वस्तु स्यादिति प्रबन्धेन प्रतिपादयिष्यते,
वस्तुनोऽन्यन्तभिन्नः प्रध्वंसनामाभावो विनाश इत्याप्यव्युद्भजनमनोहारं, यदि नाम भावव्यतिरिक्तमपरमभावनामकं वस्तुवन्तरमु-
त्पन्नं तदा भावस्य किमागतं ? येन स नश्येत्, इहापि वित्तरसमिधास्यामः, यस्य वस्तुन उत्पादः पूर्वमुक्ततस्यैव पूर्वरूपामवना-
त्मकोचररूपतापरिणामलक्षणो विनाशो व्ययः, तच्चद्वेदे च तस्येति सङ्गायोगः, वस्तुवैव व्येति-पूर्वरूपादपगच्छति, रूपान्तरमवलम्ब-
मानेन तेन पूर्वपर्यायात्मना लयमेव व्यावर्त्तनात् । 'द्रौढ्यमन्वितरूपत्व'मित्यत्रापि 'वस्तुनः' इति योजनात् वस्तुन एव यदन्वि-
तरूपत्वं पूर्वपरपर्यायाभ्यां कथञ्चिदेकस्यभावत्वं तद् द्रौढ्यं, तेन अपरापरश्रत्यययोगेन प्रतिक्षणं भिन्नशक्तयः संभवतः संस्कारा यद्यपि
कुतश्चित्साभ्यास्तरूपाः प्रतीयन्ते तथाऽपि भिन्न एवैषां स्वभाव इत्यभिप्रायाद्भ्रान्तिमात्रावस्थापितमेव द्रौढ्यमिति ये मन्यन्ते ते निर-
स्ताः, कथञ्चिदन्वयस्य स्वरूपादत्वात्, अत एवेदं त्रयमन्योऽन्यवर्जितं न संभवति, एवं तावत्पर्यायास्तिकनयवादिमतमाक्षिप्य
श्लोकोऽयं व्याख्यातः॥ सम्प्रति द्रव्यास्तिकनयवादिमतमाक्षिप्य व्याख्यायते, तत्र सुखावगमाय तावत्तन्मतसुखवर्णयामः-तन्मते
न किञ्चिदसदुत्पद्यते नापि सद् विनश्यति, तदुक्तम्- "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्त्यकरणात् कारणभा-
वाच्च सत्कार्यम् ॥१॥" एवं पञ्चभिर्हेतुभिः सत्कार्यत्वाद् एव तद्वादिभिः समर्थितः, तथाहि-यदसत्तन्न केनापि क्रियते, यथाऽऽका-

शंकुसुमं, असच्च परमते कारणावस्थायां कार्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः, न चैवं, तस्मात्सत्कारणे कार्यमिति । तथोपादान-
ग्रहणादिति, उपादानं-कारणं तस्य नियतस्यैव ग्रहणं, अन्यथा सर्वस्यैवाविद्यमानत्वाविशेषाद् ग्रहणं स्यात्, न चैवं, अतः सत्कार्य-
मिति । तथा सर्वसम्भवाभावादिति, सर्वसात्सर्वं न कार्यमुत्पद्यते, पूर्वं कारणाश्रयणेन प्रसङ्ग उक्तः, सम्प्रति तु कार्यमाश्रित्येति वि-
शेषः, न च सर्वं सर्वतो भवति, तस्मादयं नियमः-तत्रैव भावादिति (न) सर्वसात्सर्वं कार्यमुत्पद्यते पूर्वं । तथा शक्तस्य शक्यकरणा-
दिति, यद्यप्यसत्कार्यवादिभिर्नियतमेव कारणं नियतकार्यकरणशक्तिकमुपेयते तथाऽपि शक्यमेव करोति, यच्च नीरूपं तदनयोया-
तिशयं, तथाभूतं च कथं केनचित्कर्तुं शक्येत ? तस्मात्सदेव शक्यते कर्तुं, नासदिति । तथा उक्तन्यायादसत्कार्यं न किञ्चित्कारणं
स्यात्, अस्ति च कारणं, तदाह-कारणभावाच्च सत्कार्यमिति, तदेतदसत्, एवं हि न कार्यकारणे स्यातां, नहि यद्यतोऽव्यतिरिक्तं
तत्तस्य कार्यं कारणं चेति व्यपदेशं युक्तं, कार्यकारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात्, अन्यथा हीदं कारणमिदं कार्यमिति व्यवस्था न स्यात्,
मा भूदिति न वाच्यं, अभ्युपगतप्रकोपप्रसङ्गात्, तथाहि-मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तापोऽन्नकश्च विकारो न
प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥१॥ इत्यभ्युपगमः संभाव्यते, सर्वेषां हि कार्यत्वं कारणत्वं वा प्रसज्येत, यद्वा पुरुषवदप्रकृतिविकृतित्वं
सर्वेषां स्यात्, पुरुषस्य वा प्रकृतिविकृतित्वं प्रसज्येत, तदसम्बद्धमिदं, उक्तञ्च-“यदेव दधि तत्क्षीरं, यत्क्षीरं तदधीति च । यदता
विन्ध्यवासित्वं, स्वार्णितं विन्ध्यवासिना ॥१॥” तथा-“हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतत्रं व्यक्तं
विपरीतमव्यक्तम् ॥१॥” इति वचनाद्धेतुमत्त्वादिधर्मासिद्धिं व्यक्तं अव्यक्तमन्यदिति यदुक्तं तदपि बाध्येत, न हि यद्यतोऽव्यति-
रिक्तं तत्ततो विपरीतं युक्तं, रूपान्तरलक्षणत्वाद् वैपरीत्यस्य, सत्त्वरजस्तमसां चैतन्यस्य च भेदेऽव्यनिमित्ताभावात्, ततश्च न भेदः,

सर्वविश्वमेकं द्रव्यं स्यात्, सहोत्पत्तिप्रसङ्गश्च भवेत्, अथ नापूर्वरूपोत्पत्त्या कार्यकारणत्वमभ्युपगम्यते येन रूपोद्भेदे तद्विरुध्येत, किन्तु प्रधानं महदादिरूपेण परिणमति, यथा सर्पः कुण्डलादिरूपेणोति, ततो रूपोद्भेदेऽपि कार्यकारणव्यपदेशो न विरोधमनुभवति, तदसत्, कथञ्चिदुत्पादविनाशाभावे परिणामासिद्धेः, ननुत्पादो नामाविभावमात्रं, विनाशोऽपि तिरोभावमात्रमेव, आविर्भाव-तिरोभावमात्रमेव च परिणाम इति केवलत्रौव्यसिद्धिः, तदसम्यक्, यतः कोऽयमाविर्भावः?, तावत् किं स्वभावातिशयोक्त्यतिः? उत तद्विषयं विज्ञानं? यद्वोपलंभावरणविगमः?, तत्र न तावदाद्यः पक्षः, यतः स्वभावातिशयो यद्यसत्सुत्पद्यते तदा कथं सत्कार्यवादः?, अथासत् तदा नाविर्भावः, अथ तस्यापि काचिदवस्था पश्चाद्भवति, ननु साऽप्यवस्था यदि सती कथं भवति?, अथासती तदा कथं नापूर्वविधिः?, तथाप्यवस्थान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, तत्र स्वभावातिशयोक्त्यतिराविर्भावः, नापि तद्विषयं विज्ञानं, नित्यत्वोपगमात्, तथाहि भवतां सिद्धान्तः संवादासगलप्रलयमेकैव बुद्धिः, न च न बुद्धिस्वभावा तद्विषया विधिः, किन्तु मनःस्वभावेति वाच्यं, बुद्धिरुपलब्धिः-यवसायो मनः संविचिर्विज्ञानमित्यर्थान्तरत्वात्, तत्र तद्विषयज्ञानमप्याविर्भावः, नाप्युपलम्भावरणविगमलक्षणः, न हानाधेयानपायस्वरूपस्य नित्यस्वावरणं किञ्चित्, भवतु वा, तद्वि सद्वा स्यात् असद्वा?, यद्यसत् कथं तस्य विगमः? सत् एव तस्य विगमरूपत्वत्, विगमरूपस्यावापकत्वे न कदाचिदुपलम्भः स्यात्, अथ सत्त्वाऽपि कथं तस्य विगमः?, नहि भवन्मतेन किञ्चिद्विनश्यति, तिरोभावमात्रमेव विनाश एत्यत्रापि कोऽयं तिरोभावः?, किं स्वरूपविनाशः? पर्यायविनाशो वा? किं वाऽऽवरणयोगो विज्ञानानुत्पादकत्वं वा?, तत्र न तावत्स्वरूपपर्यायविनाशौ, अनभ्युपगमात्, नाप्यावरणयोगोऽविवक्षितरूपस्यावरणायोगात्, अकिञ्चिदुत्पत्तिस्वावरणत्वायोगात्, अन्यथा जगतोऽपि प्रसङ्गात्, ऋणे वा नित्यतहानेः, विज्ञानानुत्पादकत्वमाप्युक्तं,

येन हि स्वरूपेण ज्ञानसकार्यत्वं तस्य विद्यमानत्वात्, सहकारिणोऽकिञ्चित्कारत्वेन निरस्तत्वात् ॥ तस्मादुत्पादव्यययावपि यथा ग्रामा-
णोपपन्नौ तथा दर्शयति—‘उत्पादो वस्तुनो भावः’ इत्यादि, वस्तुनो भाव उत्पादो, नाविर्भावमात्रं, व्ययः विनाशो, न तिरोभाव-
मात्रं, तथाहि—सृष्टादि द्रव्यं घटादिपर्यायरूपेण परिणतमिति तेन तस्योत्पादः, कपालादिकाले च पूर्वरूपतया तन्निरुध्यत इति तन्नाशः,
यदि त्वाविर्भावतिरोभावार्थोऽप्येवमेव तदा सङ्गतमेव, केवलमन्वितत्वात्प्यमेव, एवं सति धौव्यसम्युपगन्तव्यं वस्तुनः, न पुनरप्य-
च्युतानुत्पन्नसिद्धस्यभावतालक्षणं कूटस्थानिलत्वमिति, अतोऽन्योऽन्यरहितमेतन्नित्यं कथं नाम संभवेदिति ?, न चेह केनचित्क-
स्यचिद्धिरोधः, अविनाभावनि रूपे विरोधाभावात्, तदाह—

अविनाभावि यद्येन, न तत्तेन विरुध्यते । वृक्षत्वेनेव चूतत्वमिहाप्येवं व्यचस्थितिः ॥५॥

यद्येनाविनाभावि रूपं तत्तेन न विरुध्यते, यथा वृक्षत्वेन चूतत्वम्, इहापि अन्यतररूपाभावैर्नैवान्यतररूपव्यवस्थितिरिति केन
कस्य विरोधः ? । तत्र निम्बाप्रकृदम्बादिव्यक्तियु यत्कथञ्चित्साधारणं रूपं बहिर्मुखविभाससंवेद्यं प्रतिपाणिप्रसिद्धं तद्दृक्षत्वमुच्यते,
न पुनर्यथोक्तमर्चदेन, सामान्यव्यवहारोऽपि विजातीयव्यावृत्तानेव भावानाश्रित्य कल्पनासमारोपित एव प्रतन्यते, तेषामेव भिन्ना-
नामप्यनुभवद्वारेण विजातीयव्यावृत्ततया प्रकृत्यैवैकाकारप्रत्यवभशेदुत्वात्, तथा चाह—“एकप्रत्यवभशार्थिज्ञानाद्येकार्थसाधनाः ।
भेदेऽपि नियताः केचित्, स्वभावेनेन्द्रियादिवत् । १॥ इत्यवृक्षत्वव्यावृत्तिमात्रमेव दृक्षत्वमिति, यत एकार्थक्रियाकारिणः स्वभावेन
भवन्तोऽपीन्द्रियादय एकं कार्यमेव जनयितुमीशते, न पुनरेकाकारतया संवेद्यते, तस्मात्साधारणरूपनिबन्धनोऽयं दृक्षत्वाभासः,
तदेतेन दृक्षत्वेन सहभूतत्वं तदसाधारणपरिणामरूपमविनाभावि सन्न विरुध्यते, यतो ‘निर्विशेषं हि सामान्यं, भवेच्छशविषाणवत् ।

विशेषोऽपि च नैवास्ति, सामान्येन विना कुतः ॥१॥ तदेवं यथाज्ञ न विरोधस्तथोत्पादादिवशेऽपि, तदत्र यदुक्तमचेदनेव-उत्पा-
दव्ययश्रौव्ययुक्तं सदियुक्तं, श्रौव्येणोत्पादव्यययोर्विशेषात्, कथञ्चिदुत्पादव्ययौ कथञ्चिद् श्रौव्यमिति चेत् यथोत्पादव्ययौ न
तथा श्रौव्यं, यथा च श्रौव्यं न तथोत्पादव्ययाविति, नैकं वस्तु यथोक्तलक्षणं सादित्यादि, तदपास्तं, ननु कथमिदमपास्ते ?,
भावता यत्रकारव्यवच्छेदेन यद् व्यवस्थाप्यते न तत्र व्यवच्छिन्नप्रकारसम्भवनं, अत्र प्रयोपाः-यत्प्रकारव्यवच्छेदेन यद्व्यवस्थाप्यते
न तत्र तदन्यप्रकारसम्भवनं, तद्यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यवस्थायां पीते, अस्ति चोत्पादव्ययव्यवच्छेदेन श्रौव्यव्यवस्था-
पनं, श्रौव्यव्यवच्छेदेन चोत्पादव्ययव्यवस्थापनमिति तन्नामीपामेकत्र सद्भावः, तथाहि-उत्पादो वस्तुनो भावो व्ययो विनाशः
अन्वितरूपत्वं च श्रौव्यमिति भिन्नमेवोत्पादादीनां स्वरूपं भवद्भिरपि व्यवस्थापितमिति, तदेतदयुक्तं, यतो नैकान्तोत्पादव्ययवे-
कान्तश्रौव्यं वा किञ्चिदभ्युपगतमस्माभिः, किन्तु साक्षादमकलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षितमाश्रित्य कथञ्चिदेव तद्व्यवस्थापनमङ्गीकुर्महे, ततः
कुतः परप्रतिपादितदूषणानामवसरः ? , एकान्ताभ्युपगमे ह्युत्पादव्ययश्रौव्याणां यथोक्तो व्यवच्छेदः संभवति, अन्यथैकान्तायोगात्,
परमयमसाकमप्रसङ्गः, साक्षादाश्रयणालु नान्यव्यवच्छेदेनेहन्यव्यवस्थापनं यतो यत एव तद् श्रौव्यमुत्पादव्ययानुविद्धमत एव
तत्कथञ्चिद् श्रौव्यं उत्पादव्ययावपि, यत एव श्रौव्यानुविद्धावत एव तौ कथञ्चिदुत्पादव्ययाविति । ननु कोऽयमनुवेधो नाम ?,
किमभेदः ? किं वा भेदः ? किं वा भेदाभेदः ? इति, अभेद एकरूपतैव, अन्यथा तदयोगात्, भेदे तु भिन्नमेव रूपद्वयमापनीप-
द्यते, भेदाभेदपक्षस्तु विरोधव्याहृत इति, असदेतत्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो यदेतद् श्रौव्यमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपं न भवति,
अपि तु परिणामात्मकं, तदुत्पादव्ययावयुच्यते, न पुनस्तवितो व्यतिरिक्तावेव कौचिदपि स्तः, अत एवोत्पादव्ययावपि यौ तौ

नात्यन्तिकौ, किन्तु वस्तुन एव परिणामात्मकौ तौ श्रौव्यमप्युच्यते, न पुनस्तदपि किञ्चिदतद्व्यतिरिक्तमस्तीति, तदेवं या यथो-
क्तरूपता वस्तुनः सोऽथमनुवेधः, न पुनत्र भिन्नस्य कस्याचिद्रूपस्याभेदापादनमत्यन्तभेदो वा, ईदृशं च तद्भेदाभेदेन व्यपदिश्यते,
कुतीर्थिकाभिप्रायप्रतिक्षेपाय । कुतीर्थिका हि श्रौव्यं ब्रह्मस्थानित्वात् उत्पादमत्यन्तासत एवाकस्मिकमात्रलाभं व्ययं च निरन्वयोच्छे-
दरूपमिच्छन्ति ततस्तन्मतव्युदासाय यथोदितं वस्तुतत्त्वमुपदेशयितुमेव व्यवहारः प्रवर्तितो विद्वद्धिः, न पुनत्राभेदो भूत्वा कश्चि-
द्भेदो भवति, भेदो वा कश्चिदभेदरूपतां प्रतिपद्यत इति, तस्मादसिद्ध एवात्र प्रोदितो हेतुः, यथोक्तोत्पादव्ययश्रौव्याणामन्योऽन्य-
व्यवच्छेदेन व्यवस्थापनाऽऽसम्भवात्, अत एव यथोत्पादव्ययौ न तथाऽस्ति श्रौव्यमित्याद्यपि प्लवते, यथोत्पादव्ययौ तथैव यथोक्तं
श्रौव्यं, यथैव च तद् श्रौव्यं तथैव यथोक्ताहुत्पादव्ययौ, यदेव श्रौव्यं तावेद्योत्पादव्ययौ, यावेद्योत्पादव्ययौ तदेव श्रौव्यं, तर्हि 'उ-
त्पादो वस्तुनो भावः' इत्यादिना कथं भिन्नं स्वरूपमेपासुपदर्शितं ? , न, तत्रापि सर्वथा भेदाप्रतिपादनात्, तत्र हि यथोक्तं श्रौव्य-
मेव यदोचररूपप्राधान्येन विवक्ष्यते तदोत्पादो व्यपदिश्यते, पूर्वरूपाच्च व्यावर्त्तमानं तदेव व्ययाख्यामासादयति, तदा तत्राधा-
न्येन विवक्षणात्, यतथैताहुत्पादव्ययावीदृशावेव न पुनरत्यन्तासत उत्पादः सतो वा निरन्वयो विनशस्ततस्तत्रैव परस्परं कथ-
ञ्चिदन्वयप्राधान्येन विवक्षितौ श्रौव्यमुच्यते, यथोदिते च वस्तुतत्त्वे व्यवस्थिते तथा तथा क्षयोपशमद्वारेणार्थित्वादिवशात्तथा तथा
व्यवहारः प्रवर्त्तत इति सिद्धोऽमीषामविनाभावः। ननु किमिति यथोक्तन्यथैवोत्पादव्ययश्रौव्याणि व्यवस्थाप्यन्ते, न ह्यत्र किञ्चि-
त्यमाणं विद्यते, नाग्येताद्विपर्यये बाधकं, तस्मादत्यन्तासत एव भाव उत्पादः, निरन्वयोच्छेद एव विनाशः, अप्रच्युताहुत्पन्नश्रौ-
करूपतैव श्रौव्यमित्यपि परिकल्पनमनेन न केनचिद्विद्वद्वारितं, ततः कथमत्राविनाभावः ? इति चेत्, उच्यते—

नासतः सर्वथा भावो, न नाशः सर्वथा सतः । नान्वयोऽपि विनैताभ्यां, प्रमाणे प्रतिभासते ॥३६॥
न सर्वथैवासत उत्पादः, नापि सतः सर्वथा नाशः, न वा विनोत्पादविनाशाभ्यासम्बन्धो श्रौव्यापनामा प्रमाणे प्रतिभासते,
प्रमाणप्रतिभासाधीना च प्रतिभासस्य व्यवस्था, अन्यथा स्वतन्त्रं प्रतिभासः स्यात्, ततः प्रमाणविचारणमन्तर्गमं भवेत्, यथाकथ-
ञ्चिदेव तद्व्यवस्थापत्तेः, तस्मात्प्रमाणाधीनैव तद्व्यवस्था, ततश्चायमभिप्रायः-उत्पादादय एव प्रमाणे न प्रतिभासन्त इति तावन्नास्ति,
किं तर्हि ? यथा परैस्ते प्रतिपन्नास्तथा न प्रतिभासन्ते, अपि तु यथाप्रदर्शितन्यायेन, बहिरेतन्त्रं तथैवानुभवप्रवृत्तेः, तथाहि-अन्तस्तावदे-
कमेव संवेदनं भिन्नकालभाविवर्धविपादादिसमावाक्रान्तमनुभूयते, बहिर्द्वैकमेव घटादिवस्तु नवपुराणादिविचित्रस्यभावाध्यासितश-
रीरं, न पुनर्यथा परे ग्राहुस्तथा तैरपि तत्कदाचित्सम्बन्धकालेऽप्यनुभूतं, केवलं सकलानुभवविरोधिनीं जलश्रृङ्खलविकल्पकल्पां केवलां
शुक्लताकिंककूटकल्पनामेवाश्रित्य स्वदर्शनानुरागितया तथोत्पादादिरूपं तद्व्यवस्थापितं, तस्मादसदभिमत्प्रकारेणोत्पादादयोऽनु-
भवसिद्धा एव, अनुभवश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणरूप इति नात्र न प्रमाणं, विपर्यस्तकल्पनामप्येतदेव वाधते, तथाहि-यन्नाम यथा प्रमाणेन
परिच्छेदं तत्तदन्यथाऽपि कल्पनां क्रथमर्हति ?, एवं हि सर्वं सर्वात्मकं भवेत्, तस्मात्प्रमाणं यत्र प्रवर्तते तत् परिच्छिनत्ति तदन्यद्व्य-
वच्छिनत्ति प्रकारान्तराभावं च ख्यापयति, धर्मकीर्तिनाऽयुक्तं-‘तस्मात् क्रचित्रमाणं प्रवृत्तं तत्परिच्छिनत्ति तदन्यद्वा व्यवच्छिनत्ति
वृतीयप्रकाराभावं च सूचयतीत्येकप्रमाणव्यापार एव’ इत्यादि । ततश्च वस्तुरूपे परोक्तप्रकारेणोत्पादादयो जैनोक्तोत्पादादिरूपग्रा-
हियैव प्रमाणेन प्रतिपिभ्यन्ते, ततस्तदेव तत्र विपर्यये वाधकं प्रमाणं, किञ्चित्कचिदपि प्रमाणे यद्यप्रतिभासमानमपि परिकल्प्येत
न किञ्चिदिदानीं न कल्पनीयमित्यायातोऽयमुपसृन्नः समस्तस्यापि जगतः, तस्माद्यत्किञ्चिदपि प्रमाणे न प्रतिभासते न तत्रोक्तान-

द्विरश्रुयगन्तव्यं, यथा नभःकुशेशयं, न प्रतिभासन्ते क्वचिदपि प्रमाणे परोक्षप्रकारोत्पादादय इति व्यापकानुपलब्धिरपि तद्भा-
षिका । यदि चैवमपि न परेषां व्यामोहविगमस्तदा प्रमाणान्तरमपि यथाऽवसरस्युपदेशयित्यत इत्यलं प्रसङ्गेन । इति समुदितो-
त्पादादिविचारः । तत्रैतावतैव येषां यथाऽवस्थितवस्तुतत्चागमः प्रवर्तते तान् प्रति नापरः प्रयासः प्रतन्यते, ये पुनर्निविडज-
डजडिमावष्टव्यान्तःकरणा गाढतरकदाग्रहश्रुतमतयो नैतावताऽद्यापि सम्यग् वस्तुतत्त्वं ग्राहयितुं शक्यन्ते तानधिकृत्य विशेषमभि-
धित्स्वरूपादौ वस्तुनो भाव इत्याद्युद्देशकसमेवाभिसन्धाय उत्पादमेव केवलं तावद्विचारयितुमाह—

उत्पादो यदि दृष्टत्वादृष्टः प्रामाणिकैः परैः । तद्रूपपरिणामोऽयं, तदेष्टव्यस्ततो न किम् ? ॥७॥

यदि प्रमाणमनुसरद्भिः परैर्दृष्टत्वादुत्पादो मतः तदा द्रव्यस्य विवक्षितरूपेण परिणमनसभावोऽयमेष्टव्यः, न हि तद्रूपपरि-
णामव्यतिरेकेणाकस्मिकं किमपि रूपश्रुत्यादस्यभावमनुभूयते, किन्तु तदेव द्रव्यं तेन रूपेण परिणमदुपलभ्यते, ततो नाल्त-
मभिन्नं भिन्नं वा वटादि कार्यं प्रतीयते, नन्वनन्तधर्मपरिकरिते वस्तुन्येकदेशमवलम्बमानाः सर्वेऽप्येकान्तवादिनो नयवादिन एव,
यदुक्तम्—“एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः।” (न्यायावतारे) ततः कथमुक्तं “प्रामाणिकैः परैः” इति ?, अद्यापि यदि
परमार्थश्चिन्त्यते तदा सम्यग् नयवादिनो ते न भवन्ति, शेषधर्मोपादानहानोदासीनया धिया स्वाभिमतधर्मव्यवस्थाप्रधानाभिप्रा-
यवतामेव सम्यगनयवादित्वात्, शेषधर्माप्रतिक्षेपे तदभिप्रायस्य कथञ्चित्सविषयत्वात्, ये तु शेषधर्मप्रतिषेधेन स्वाभिमतमेवैकं धर्मं
व्यवस्थापयितुमुत्सहन्ते न ते सम्यगनयवादिनः, निर्विषयत्वात् तदभिप्रायस्य, शेषधर्मप्रतिक्षेपे तद्दोचरस्यापि धर्मस्य स्वरूपाप्रसि-
द्धेरित्यन्यत्र सुचरितं, परमेवं परमार्थमनाहत्य यदि पुनरनुकूलभाषणादुत्सारितमत्सराः सम्यग्विचाराभिमुखां धियमाधाय यथोक्तं

वस्तुतत्त्वमेते प्रतिपद्यन्ते इत्यभिप्रायमेव पुरस्कृत्यैवमुक्तं, परे ह्येवं मन्यन्ते यथा न नः क्वचिदपि किल कदा-
ग्रहः, किन्तु प्रमाणाधीना वस्तुव्यवस्था, ततो यदुष्टं तदिष्यत एव ग्रामाणिकैः, यथोत्पादः, प्रयुक्तं धर्मकीर्तिना कार्यहेतो—
कार्यकारणभावसिद्धिः, यथेदमस्योपलम्भे उपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलब्धमुपलभ्यते, सत्यव्यन्येवस्याभावे न भवतीति, यस्तद्भावे
भावस्तद्भावेऽभावश्च प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कारणभावस्तस्य सिद्धिः, कार्यकारणभाव एव ह्यर्थान्तरस्यैव स्याद्, यत्र धूमस्तत्राव-
श्यमग्निः, अग्निभाव एव हि भावो धूमस्य तत्कार्यत्वमिति, तद्भावश्च तदुत्पाद एव। शान्तरथितोऽप्याह—“यः प्रतीत्यसमुत्पादं,
जगाद् जगतांश्रः। तं सर्वज्ञं प्रणम्यायं, क्रियते तत्त्वसद्ब्रह्मः ॥१॥” तदयमुत्पादो दृष्टः सन् केन नेष्टः?, यदि हि कश्चिदपग्रहो
भवति तदा ग्रमाणपरिदृष्टमपि न ग्रामाणिकैरुपगम्यते, ततस्त एवंवादिनः स्वाभिप्रायपुरस्कारपुरस्सरमेव स्याद्वादरीत्योत्पादस्वरूप-
मेवं ग्राह्यन्ते—किञ्चिद्भिरूपपुलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलब्धं कस्याचित्सन्निधाणुपलभ्यत इति यदि तदा तस्योत्पादस्तदेदमपि निरूपणीयं—
किमुत्पादानकारणादत्यन्तव्यतिरेकि तदाकासिकं किमपि रूपमुपजायते? किं वा कारणमेव तदात्मना भवतीति?, तत्र यदि
यथा दृष्टं तथाऽऽयुगम्यते तदा नाकासिकं किमपि रूपं तत्र भवदुपलभ्यते, किन्तु कारणमेव कार्यरूपतां प्रतिपद्यमानमनुभूयते,
तथा च प्रतिप्राणिप्रसिद्धरूपापि कुतर्ककृटकल्पनानिर्मित्तंस्कारमात्रादन्यत्र प्रत्यक्षादिग्रमाणव्यापारमपेक्ष्य मृत्पिण्डं घटं करोति सु-
वर्णं कुण्डलं विदधातीत्यादिव्यवहारोऽनुभवपथमत्रत्येवेति। यदपि किञ्चिदुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलब्धं रूपं कदाचिदुपलभ्यते
तदपि प्राक् सर्वथा नोपलब्धमिति न संगच्छति, यतो यदेतद् घटादि पूर्वं तत्र मृदादिव्यतिरेकि किञ्चिदिष्यते, मृदादिरूपं च प्राग-
णुपलब्धमिति कथमनुपलम्भः कार्यसैकान्तेन?, कथञ्चिन्नु स्यात्, सर्वथैव तदात्मना तदाऽस्याभावात्, धूमादानपि यदुत्पादन-

कारणं तद् यद्यपि प्रत्यक्षेण न तथा प्रतीयते तथाप्यनुमानेन तथा प्रतीतिमुपदर्शयिष्यामः, प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यपि परिणामा-
नस्युपगमे वचनमात्रं, किमपि प्रतीत्य कस्यचिदुपादात् ।

परिणामवादाः-नन्ययं परिणामो वस्तुनः किं पूर्वरूपापरित्यागेन स्यात् अपरित्यागेन वा?, प्रथमपक्षेऽवस्थानां सांकर्यं
स्यात्, ततश्च दृढावस्थायामपि युवाद्यवस्थोपलभ्येत, द्वितीये तु सा न परिणामः स्यात्, पूर्वकं हि स्वरूपं निद्ध(विनष्ट)मपरं चोत्प-
न्नमपि कस्य परिणामः?, अपिच-तस्यैवान्यथाभावपरिणामो भवद्भिर्व्यवस्थाप्यते, स चैकदेशेन सर्वात्मना वा?, न तवदेकदेशेन,
एकस्यैकदेशासम्भवात्, नापि सर्वथा, पूर्वपदार्थनिरासेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात्, अतो न तस्यैवान्यथात्वं युक्तं, तस्य स्वभावा-
न्तरोत्पादनिवन्धनत्वात्, व्यवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तराद्गुर्भावसम्भवात्, तथाहि-यस्मिन्ननुवर्त्तमाने यो व्या-
वर्त्तते स ततो भिन्नः, यथा घटेऽनुवर्त्तमाने व्यावर्त्तमानः पटः, व्यावर्त्तते च धर्मिण्यनुवर्त्तमानेऽपि धर्मकलाप इति, कथमसौ
परिणतो नाम?, यतो नार्थान्तरभूतयोः कटपटयोरुत्पादे विनाशे वा स्वरूपेणाविचलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवति, अतिप्र-
सङ्गात्, तत्संबद्धयोर्धर्मयोरुत्पादविनाशात्, तस्यासावभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत् न, सदसतोः सम्बन्धात्सिद्धेः, तथाहि-सम्बन्धो
भवन् सतो वा स्यादसतो वा?, न तावत्सतः समाधिगतशेषस्वभावस्यान्यनपेक्षितया क्वचिदपि पारतन्त्र्यासम्भवात्, नाप्यसतः,
सर्वोपाख्याविरहतया क्वचिदप्याश्रितत्वात्तुपपत्तेः, न हि शश्वविषणादिः क्वचिदप्याश्रितमुपलभ्यते, न च व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पा-
दविनाशे सति परिणामो भवद्भिःस्युपेयते, किं तर्हि?, यत्रात्मभूतस्वभावानुवृत्तिरवस्थाभेदश्च तत्रैतद्दृश्यवस्था, न चाल्यन्तभेदे धर्मा-
णामात्मभूतौ धर्मोऽनुवर्त्तते, तत्र भेदे परिणामः कश्चित्, अमेदे तु धर्ममात्रं धर्मिमात्रं वा भवेदिति तत्रापि न कश्चित् परिणाम

इति, अत्र प्रतिविधीयते, तत्र यदुक्तं—‘नन्वयं परिणामो वस्तुनः किं पूर्वरूपापरिणामेन वा’ तत्र कथञ्चिदपरिणामेन ब्रूमः, उक्तञ्च—
 “परिणामो ह्यर्थान्तरात्मनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः परिणामत्वाद्दिदा शिष्टः ॥१॥” तथा च पक्षद्वयेऽपि
 तदोपानवसरः । नन्वेवं परिकल्पनायां कष्टतरं व्यसनमापतिव, तथाहि—द्वद्भावस्थायां बालाद्यवस्थासिद्धिं च नास्ति चेति तस्यामापि
 युगादुपलम्भप्रसङ्गः साद्, विरुद्धं चैतत्, नहि तदेव तदानीमेवोपलभ्यते नोपलभ्यते चेति युक्तं, नैप दोषः, यतो नावस्था काचिद-
 न्यथातुराल्पन्तमभिन्ना भिन्ना वा, किं तर्हि ?, भिन्नाभिन्ना, ततो द्वद्भावस्थायामपि यथाऽसावस्ति तथोपलभ्यते, तदवस्थानुगतरूपस्यैव
 पूर्वावस्थात्सतयाऽपि भावात्, सर्वथा तु तद्रूपं पूर्वावस्थात्मनैव नास्तीति, उपलभ्यते नोपलभ्यते चेति कोऽत्र विरोधः ?, यदि हि द्वद्वा-
 न्यथायां बालाद्यवस्था सर्वात्मनैव स्यात् तथैव च न स्यात्तदोपलम्भानुपलम्भावपि तत्र तथैव प्रवर्तमानौ विरुद्धौ स्यातां, न पुनरसदुक्त-
 न्यायेन कचिदपि विरोधः, यदुक्तम्—‘अपिच—तस्यैवान्यथाभावः परिणामो भवद्विर्व्यवस्थाप्यत’ इत्यादि, तत्र कोऽयमन्यथाभावो-
 ऽभिप्रेतः ?, किमात्यन्तिकः ? किं वा कथञ्चित् ?, तत्र यदि प्रथमः पक्षः कक्षीक्रियते तदाऽयस्माकमनुपालम्भः, आत्यन्तिकम-
 न्यथात्मननुश्रित्वैतद्व्यवस्थाया एवानुपगमात्, कथञ्चिदन्यथाभावस्तु सादेकदेशेन भवति स्यात्सर्वान्ना, तथाहि—घटोत्पत्ति-
 काले पिण्डकारापक्षेयैव मृद् अन्यथा भवति, न मृत्स्रभावापेक्षयाऽपि, अन्यथा घटस्यामृद्पृथक्प्रसङ्गात्, घटान्तरमृदिव पिण्डमृदो-
 ऽत्यन्तविलक्षणा घटमृदपीति चेत् नात्र प्रमाणं, यथाहि घटान्तरमृदूयं तद्घटमृद्प्राद्विभेदेनावभासते न तथा पिण्डमृदत्तद्घटमृदपि,
 तथाहि—एको घटः द्वितीयश्च घटः, तत्सत्र नैकोऽपि द्वितीये स्वभाकारमपर्यनुपलभ्यते, स्वरूपमत्रयोरेव द्वयोरेपि प्रतिभासनात्, इह तु
 पिण्डमृदेव घटात्मतां विंशती प्रतिभासते, तदेवेदमेवमापद्यत इति प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तेः, न चेयमप्रमाणमिति (ग्रामाण्यं तस्याः) प्रक्षयामः,

तस्मात्पिण्डापेक्षया (न मृदः) तदन्यथाभावः, न च निरंशैकसमावमेव वस्तु येन नोक्तप्रकाससम्भवाः, स्यात्सर्वात्मनाऽपि अन्यथाभावे न किञ्चिदनुपपन्नं, यतो यद्देशोपेक्षया तदन्यथा भवति न स दण्डायमानः केवल एव कश्चित्, मृत्समावव्यतिरेकेण कस्यचित्पिण्डाकारस्यैवासम्भवात्, ततः पिण्डनिवृत्तौ मृत्समाव एव कथञ्चिन्निवृत्त इति स्यात्सर्वात्मना तदन्यथाभावः, तर्हि मृत् कथं न पश्चादुपलभ्यते ? चेत् स्यादेव, तन्निवृत्तेः, तर्हि देशान्यथाभाव एवायं न सर्वान्पतेति चेत् स्यादेतत्, यदि स देशो देशिनो भिन्नः संभवेत्, तर्ह्यभिन्नः, तदपि नास्ति, तर्हि कीदृशोऽसौ ? इति चेत् भिन्नाभिन्न इति द्रूमः ।

भेदाभेदसिद्धिः—कथञ्चिदन्यत्वं च न सर्वथा स्वभावान्तरोत्पादनिवन्धनं, कथञ्चित्स्वभावान्तरोत्पादे च युक्तमेव तदिति । ननु यथा स्वभावान्तरं यथा तदेव स्यात् यथा च न तथा नैवेति कथञ्चिदित्यन्वयपदमेतत्, न, केवलभेदाभेदपरिहारेण ज्ञानन्तरात्मकभेदाभेदपक्षे तस्यैव सर्ववस्तुतत्त्वावबोधोत्पादे दिनकरकरालिकाकल्पत्वात्, केवलं विपरीतदृष्टिसराः क्लिष्टप्रकृतयस्तदपि यद्यन्वपदं मन्यन्ते तदा किं कुर्मः, किमुल्लूकाः ऋदाचिदादित्योदयमतिमिरं प्रतिपत्तुमुत्सुहन्ते ? अत एवोक्तमन्यत्रास्माभिरैव—“जित ! त्वय्यादित्ये निहतनिखिलञ्चान्त उदिते, सद्यो(दालो)क्रो लोकः समजनि समग्रोऽपि युवने । तथाऽप्येके क्लिष्टप्रकृतय इहोल्कसदृशाः, न जालोन्मेपा यत्किमयमपराधस्तव ? विभो ! ॥१॥” यद्यपि चायं भेदाभेदः ‘नाभेदमेव पर्याप्तं’ इत्यन्तरे सुप्रतिष्ठितः करिष्यते तथाऽपि किमपि तावदुच्यते, तत्र धर्मकीर्त्तिस्तावद्धेतुविन्दौ भेदाभेदं स्ववाचा समर्थयते सा, तथाहि—तेन भिन्नस्वभावोऽप्यश्वधुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ न कारणमेदात् कार्यभेदः स्यादिति चेदिति पूर्वपक्षमुत्पाद्य ‘न यथास्वं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतत्तदुपयोगः, कार्यस्वभावविशेषसङ्करात्, यथा मृत्पिण्डकुलालद्वन्नादिभ्यो भवतो घटस्य

मृत्पिण्डादमृत्स्वभावो बृक्षादिभ्यो भिन्नः स्वभावः, कुलालात्तस्यैव मृदात्मनः सतः संस्थानविशेषात्प्रतया तदन्येभ्यो भिन्नः
 यत्रात्तस्यैव मृत्संस्थानविशेषात्मनः चक्रादिभिर्विभक्तः स्वभावो भवति, तदेवं न कुलालान्मृत्स्वभावता न मृदः संस्थानविशेषः, न
 च तयोः शक्तिविशेषविषयभेदेऽपि तज्जनितविशेषभेदस्य कार्यस्य स्वभावभेदो, मृत्संस्थानयोरपरस्परताप्रतया मृत्संस्थानविशेषाभ्यां
 तयोरप्रतिभासनप्रसङ्गादिति परिहार उक्तः, तथाऽपि कुतोऽपि मतिविभ्रमाद्भेदो न प्रतिपन्न इति न विन्नः, अनेन हि परिहा-
 रेण भेदाभेद एव वस्तुप्रतिष्ठितः संपद्यते, कथमिति चेत्, उच्यते, मृत्पिण्डादमृत्स्वभावो बृक्षादिभ्यो भिन्नः स्वभावः, कुला-
 लात्तस्यैव मृदात्मनः संस्थानविशेषात्प्रतया तदन्येभ्यो भिन्नः, यत्रात्तस्यैव मृत्संस्थानात्मकस्य मतश्चक्रादेर्विभक्तस्वभावो भवति,
 तदेवं न कुलालान्मृत्स्वभावता न मृदः संस्थानविशेष इयताऽवयवेन तावत्कार्यश्चिद्भेदोऽभिहितः, अल्पन्ताभेदे हि य एवामृत्स्वभा-
 वेभ्यो बृक्षादिभ्यो भिन्नः स्वभावस्तन्मात्रमेव संस्थानविशेषात्प्रतया चक्रादिविभक्तात्मा च स्वभाव इति तद्वत्सोऽपि मृन्मात्रादेव
 स्यात्, न हि यद्यतो व्यतिरिक्तं तत्तदन्यकारणतो भवति, अत्र प्रयोगः-यद्यतो व्यतिरिक्तं तत्तदन्यकारणतो न भवति, यथा मृत्पि-
 ण्डादमृत्स्वभावो बृक्षादिभ्यो व्यावृत्ते उपजायमाने स्वभावे तदात्मैव, अभिन्नं च संस्थानादि मृत्स्वभावादिति व्यापकविरुद्धोप-
 लब्धिप्रसङ्गः, एवं संस्थानादावपि वाच्यम्, किञ्च-तदेवं न कुलालान्मृत्स्वभावता न मृदः संस्थानविशेष इति यः स्ववाचदुदरयति
 तं प्रत्यनुमानोपन्यासोऽपि परिश्रमोऽसाकं, कथञ्चिद्भेदमभ्युपगम्यात्वेमुदरियलुन्मत्त एवायं स्यात्। सर्वत्रापि व्यावृत्तिभेद एवायं
 न स्वभावभेद इति चेत्, न, तत्स्वभावतामन्तरेण तथा व्यावृत्तिभेदकल्पनायामपि मृद्द्रुपाद्यवभासासिद्धेः, अन्यथा स्वविषया-
 णादीनाममृत्स्वभावो व्यावृत्तिरस्तीति तेऽपि मृत्स्वभावनतयोपलभ्येरन, एवं संस्थानरूपतायामपि प्रसङ्गः श्रेणीयः। अथ शशवि-

षाण्णदयस्तुच्छरूपा इति न कथञ्चनपि प्रतीतियुत्यादयितुमीशते, तदेतत्तत्त्वभावतामन्तरेण प्रकृतेऽपि समानमिति कथं तथा तथा प्रतीतिप्रसूतिः साधीयसी स्यादिति कथञ्चित्स्वभावमेद एवायमिति, अथ न कुलालान्मृत्स्वभावोत्पादेरयमभिप्रायः—यथा न कुलालान्मृत्पिण्डरहितत्तदन्वयसाभ्यन्तर्भूतान्मृत्स्वभावता कस्यचित्कार्यस्य, मृत्पिण्डकारणोपकृतात्मन एव तस्य तद्विशेषहेतुत्वात्, न मृदः केवलायात्तत्साग्रीविर्भूतायाः संस्थानविशेषः, कुलालोपादनोपकृताया एव मृदः संस्थानविशेषोपात्मककार्यहेतुत्वादिति, तत्रापि वाच्यं—किमिदं घटादिकार्यं मृन्मात्रं संस्थानमात्रमुभयात्मकं वा ? अथमाविकल्पद्वये न कश्चित्कस्यचिद्विशेष इति फल्युप्रायोऽयं पूर्वो ग्रन्थः, उभयात्मके स एव जैनान्शुपगमसमाश्रयः, इतरेतरोपादनोपकृतात्मनोऽनेकस्य कारणस्यैकसामर्थ्यन्तर्वर्चिनोऽपि कार्यत्मानि भिन्नाविशेषाधानद्वारोपयोगापत्तेरिति। तथा न च तयोः शक्तिविशेषविषयभेदेऽपि तज्जनितविशेषभेदस्य कार्यस्य स्वभावभेदो, मृत्संस्थानयोस्परस्परत्वतया मृत्स्वभावसंस्थानविशेषाभ्यां तयोस्प्रतिभासनप्रसङ्गादिति, अवयवेनानेनभेदः प्रख्यापितः, परं स कथञ्चिदशुपगन्त्वत्तदा तीरादशिशकुन्तपोतन्यायादसुदशुपगम एव पुनः प्रमाणभूतः पश्चादशुसुरणीयः, इत्यलमादित एवाप्रतिष्ठानान्यदिकृश्रतिपत्त्या। अथात्यन्ताभेदोऽयमेष्टव्यत्तदा मृन्मात्रं संस्थानमात्रं वा स्यात्, तथा चैकमेव रूपमिति कथं मृत्संस्थानयोस्परस्परत्वतयेत्यादि वक्तुमध्यवसितमेनेन ? अस्य हि भाषितस्यायमर्थो—न मृन्मात्रं संस्थानमात्रं वा प्रतिभाति, किन्तु मृदत्ता संस्थानत्वा च मृदुत्वमेति, ततः कथञ्चिदभेदोऽयं, न त्वत्यन्ताभेद इति सम्यग्विभाव्यतामेतदिति। अपिच—तेन सहकारिणः प्रत्यया नैकोपयोगविषयाः कार्यस्यैकस्वभावत्वेऽपि वस्तुत इति, यथेह कारणभेदो भिन्नविशेषोपयोगात् नैककार्यत्तथा चक्षु-रादिस्यो विज्ञानोत्पत्ताबुद्ध्यै, तथाहि—समनन्तरप्रत्ययाविज्ञानाच्छुर्विज्ञानस्योपलम्भमात्मनः सतश्चक्षुरिन्द्रियादृग्रहणयोग्यताप्रति-

नियमः, विषयात्तुल्यरूपतेत्यभिन्नत्वेऽपि वस्तुतः कार्यस्य कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यो भिन्ना एव विशेषा भवन्ति, तेन कारणभेदेऽप्यभेदस्तत्कार्यविशेषस्येति, 'ते ये चेते कारणशक्तिभेदा यथास्वं प्रतिविशिष्टकार्यजनने अव्यावायार्थ्युशक्तितया प्रत्युपस्थिताः, शक्तिरत्वात्सामग्रीकार्यस्य स्वभावस्थित्याश्रय इत्युच्यते, तथाहि-तत्तेभ्य उपलम्भात्मकं रूपग्रहणं प्रतिनियतं विषयरूपं चेति विशिष्टसम्भावमेतमेव जातमित्येतेनापि ग्रन्थेन केवलभेदाभेदव्यपेहेन जाल्यन्तररूपं भेदाभेदमेव परमार्थतः प्रथयति, इहाप्युभयथाऽपि चचनस्योदीरणादित्यपि सम्यग्भिचिन्त्यतां सन्न्यायनिरूपणनिष्ठैः कुशाग्रीयद्युद्धिभिः । एकान्तभेदस्तु मृतसंस्थानदीनां अन्यदेव संस्थानं गुणो मृद्वव्याचतेन भिन्नसम्भावः कुलालमृत्परिणडयोरुपयोगविषय इति चेदिति पूर्वपक्षमुत्सार्योक्तं, अत्र यदि संस्थानं भिन्नं मृदः कुलालः किं न पृथक्करोतीत्यादिना ग्रन्थेन तेनापि महात्मना प्रतिपिद्ध इति, तस्मान्मृदूपस श्रौव्यसोत्पादव्ययरूपेण स्यात्सकोशकुमूलादिसंस्थानेन कथञ्चिदेकसम्भावत्वोपलब्धेभ्योन्योन्यानुगतभेदाभेदसिद्धावनवसरुःस्थाः कुविकल्पपर्यकुलचेतसां प्रलापा इति स्वभावं इव देहिनामनिरायः स्वल्पेण परिणामः, शेषं तु पूर्वपक्षग्रन्थप्रतिपादितमनभ्युपगमाच्चिरालं इति परिणामत्रादः। किञ्च- सर्वथा असदुत्पादे वाधकप्रमाणान्यप्यनेकशः सन्ति, तदेवाह-

यदसत्तत्र केनापि, क्रियते विरदञ्जवत् । उपादानं न चेह स्यात्, सर्वं सर्वत्र वा भवेत् ॥८॥

कार्यकारणभावादिब्यवस्थाऽप्यत्र दुर्घटा । इति सार्द्धश्लोकः ॥

अथ सदसदुत्पत्त्या-यत् असत्तत्र केनापि क्रियते यथा विरदञ्जं, असत्त परस्ते कारणवस्थायाः कार्यं तत्तत्र क्रियेत । तथाहि- अत्र हसन्नार्मत्तुच्यते यत्सकलसामर्थ्योपाख्याविहलक्षणं, ततो यादृशमाकाशकुशोशयमिदं सरःकुमुदकोकनदाद्यपि तादृशमेव सक्ता-

लात्पूर्वमतः कथमत्र सद्रूपतासमावेशः?, सदसद्रूपयोः कदाचित्सम्बन्धाभावात्। अथासत्यपि सद्रूपसमावेशस्तर्हि नैदानीमेतयोर्वि-
रोधः इत्यसदपि गगननलिनं सद्रूपमापन्नं, अपिच-विबक्षितमपि कार्यं पूर्वमिति नासीत् येन तदा तदसद्रूपं, तत्र च किल किर-
द्भसद्रूपमिसम्बन्धः, यदि चेदानीमप्ययमत्र भविता तदा तदाऽपि न कश्चिदेतद्विवाचयिता, ततः सकलकलाकलापव्यापिनी नि-
खिलकार्यसत्ता संपत्नीपद्यते, यस्तु मन्यते असदेकस्वभावं गगनकुसुमं सदसत्स्वभावं तु पटादिकं तत्पूर्वमसत्श्चाद्भवति तस्य
कथं सदसत्स्वयोरैकत्र न विरोधः?, कालभेदेन समावेशादिति चेत् शशुत्यतेः पटस्य धर्मिणोऽभावात्कथमसत्त्वं तस्य धर्मत्वमिति वाच्यं,
यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः, सत्त्वमसत्त्वधर्मो न स्यात्, असत्त्वं त्वसत एव युक्तं, ननु एवं सति न यदेव सत् तदेवासत्, असत्त्व-
धर्मस्यासत्तैव सम्बन्धात्, तथा च सदसत्स्वभावं पटादिकमित्यादि ग्रन्थगीतं स्यात्, तस्मादेकमुभयथा विशेषयन्नासदभ्युपगमम-
तिक्रामत्येव; अत एवास्तु कोऽपि महिमा तुर्यादीनां यदेषु संभूय व्याश्रियमाणेषु असत्त्वेन पटः सत् भवतीत्यादि श्रयासमात्रमस्य।

संतकार्यवादः-अथ न किञ्चिदसत्सद्रूपमाविशति, केवलं कल्पनामात्रेणैवासत्सद्भवति इत्यभिधीयते, अत्रापि परिहारम-
भिधास्यामः, तस्माद्येकान्तेनासत्कार्यं तदा तत्र क्रियते, न च न क्रियते, तस्मात्सत् कारणावस्थायां कार्यमिति, न चासति कार्ये
किञ्चिदुपादानमपि स्यात्, असत्त्वाविशेषाद् उपादानमन्तरेणापि कार्योत्पत्तेः, यदि हि किञ्चित्कृत्रचित्सत् स्यात्तत्सद्रूपस्य इति
युक्तमिदमस्योपादानं, असत्कार्यवादं त्वेतन्नियमकारणं नस्तीति तदन्तरेणापि तद्भवतीति कथमिदंभुपादानमस्य स्यात्?, अस्ति चो-
पादानमतः सत्कारणे कार्यमिति, तथा शालिवीजाच्छाल्यङ्कुस्तावदसत्त्वेन भवति एवं यवाङ्कुरादयोऽपि भवेयुः, यववीजाच्च शाल्य-
ङ्कुरादयः स्युः, पूर्वोक्तैर्नैव न्यायेन, न चैवं, तस्मात्सत्कार्यमिति, न चेह कार्यकारणभावव्यवस्थानिबन्धनं पर्याप्तं, ततः कथं

तथा भावव्ययथा घटनानियार्त्तं, तथाहि-तद्भावे भावस्तदभावेऽभावश्चेत्यादि कार्यकारणव्ययस्थानिवच्यमसुक्तं, न चैतदसत्कार्य-
वादे सद्गतिक्रमं, असत्त्वविशेषाद्धि कारणभावो कार्यं स्यात्, यद्वा तद्भावेऽपि न भवेदिति कथं तद्भावव्ययस्याः, अस्ति चैव-
मिति सिद्धः कारणवस्थायामपि कार्यस्य सद्भावो दिग्देशकालस्थभाव(भेदेन भेदेऽपि भावानामत एवानुपपन्नः, असत्कार्यवादे
हि यथा विवक्षितदेशे विवक्षितकाले विवक्षितस्वभावाध्यासितं च कार्यं भवति तथा देशान्तरे कालान्तरे स्वभावान्तरेऽध्यासितं च
स्यात्, अस्ति चायं नियमस्तस्मात्सत् कार्यमिति ॥ कारणशक्तिप्रतिनियमान्न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत् इत्याशङ्क्यथाह—

शक्तीनां नियमोऽप्येव, स्यात्सत्त्वेन विना कथम् ? ॥९॥ इत्यर्हम् ॥

असत्कार्यवादनिरासः—अयमत्राशयः—यद्यपि कारणावस्थायां कार्यं न विद्यते तथाऽपि प्रतिनियतशक्तिभ्यः कारणेभ्यः
प्रतिनियतकार्यजननशक्तिक्रमेव विवक्षितं कारणमुपजायते, तेनाविद्यमानत्वाविशेषेऽपि प्रतिनियतमेव तेन क्रियामि कार्यं क्रियते,
न पुनर्यदसत्क्रियत एव, अत एव तदुपादानमस्य । यदि हि कार्यं कारणशक्तिनिरपेक्षात्मलाभं भवेत् तदा तद्द्रूपादानं न स्यात्,
न चैतदस्ति, ततः सिद्धमुपादानं, शालिनीजं च शाल्यङ्कुरजननशक्तिक्रमिति न यवाङ्कुरादयस्ततो भवन्ति, एवं यवबीजादिष्वपि
त्राच्यं, अत एव कार्यकारणभावव्ययथाऽपि न दुर्घटा, देशकालस्वभावप्रतिनियमोऽपि भावानामत एव नानुपपन्न इति, कारणश-
क्तिप्रतिनियमादसत्त्वार्थेऽपि न किञ्चिदनुपपन्नमिति तदसत्, यतः शक्तयः कारणस्यात्मभूताः, यदा च तदेव तेन तेन रूपेण परि-
णमति तदा कारणस्य कार्यरूपः सः स्पशङ्खु(दियु)क्तस्तत्तत्तदुदय इति सर्वमुपपद्यते, परमेतत् तस्यासत्त्वे सति संभवति, असत्कार्यवादे तु
कारणात्मा कार्यरत्मानं सर्वथा न स्पृशति, तत्तत्तत्स्वरूपमयं यथाकथञ्चित्प्रमाणेन प्रतिपन्नं तथैवास्तु, वस्तुन्तरस्य तदत्यन्ताभि-

त्रस क्रियागतं? येन तत्त उन्मज्जति ।

व्यापारसिद्धिः-अथ कारणस्य कार्यजनकं रूपं तद्वैवोपपद्यते यदा तत्कार्यमुन्मज्जति, एवं तर्हि तत्कार्यं तत्र तद्वैवोन्मज्जति तदा तदेव कारणं तेन तेन रूपेण परिणमति, नान्यथा, तथाहि-कारणस्य कार्यं प्रति कश्चिद्व्यापारो विद्यते वा न वा ? यदि न विद्यते तर्हि तत्तस्य जनकमिति वचनमात्रं, परमार्थतश्च गणनाभोजादिवचतः कार्यानुत्पादः, अथास्ति कश्चिद्व्यापारः, तत्रापि वाच्यं-कार्ये विद्यमाने कारणं व्याप्तिवैताविद्यमाने ? तत्र विद्यमाने व्यर्थस्तद्व्यापारः, व्यापारा हि कार्यस्वरूपलाभार्थमन्विष्यते, तत्रैदन्यथाऽपि कथञ्चिच्छब्दात्मसचाकं किमनेन ?, असति तु तत्र व्यापार एवास्य न संभवति, नीरूपत्वादसतः, किञ्च-यदि नाम तत्कारणमसति तुच्छे नीरूपे कश्चिद्व्यापृतं तदा दूरमेतदसम्बद्धस्य सद्रूपस्य क्रियागतं यदिदमिह संनियीयते ?, नहि खरविषाणे कठोरकुठारधाराप्रहारत्तरुषु छिदिक्रियेति सचेतसः प्रतिपत्तुमीशते । ननु यदा कार्यं लब्धात्मलाभं तदान हेतुव्यापारमपेक्षते, प्रयोजनाभावात्, तस्मात्पूर्वकाल एवास्य हेतुव्यापारः परिचिन्तनीयः, स च न हेतुस्वरूपादपरः, यदि नाम हेतुस्वरूपादपोऽयं व्यापारस्तदैतस्मादेव कार्यत्पत्तेर्हेतोरहेतुत्वप्रसङ्गः, व्यापारसम्बन्धात्तस्यापि हेतुत्वमित्यपि समवायादिसम्बन्धनिरासाददुद्द्योभ्यं, तस्माद्देव कारणस्य कार्यत्वात्कालभावित्वमयमेवास्य कार्यं प्रति व्यापारः परिशब्द्यते, ततः प्राक्कालभावित्वमयमेवास्य कार्यं जनयतीति किं कारणं विद्यमाने व्याप्तिवैताविद्यमाने चैत्यादि व्यर्थं एव वः प्रयास इति, एतद्व्यसमीक्षिताभिधानं, कालनाम्नः पदार्थस्यानभ्युपगमात्, असन्मते च यद्यपि 'कालशैलेके' (तत्त्वार्थे अध्या० ५) हेतुच्यते तथाऽपि 'द्वयस्स वत्तणा जा सद्वक्कला तदेव वा दब्बं । नहि वत्तणाहमिन्नं जन्हा दब्बं जयोऽमिहियं ॥१॥' इत्यादेरपि प्रतिपादानान्न कालस्य सर्वथाऽभावः, किन्तु द्रव्यस्य तथा-

नर्तनलक्षणोऽसावित्थत एव, यतस्तथा तथा तद्द्रव्यं वर्तते इति, न चेदमेनकान्तवादेऽनुपपत्तिम् ।

व्यापारसम्बन्धः-किञ्च-योऽयं कारणस्यात्मभूत एव व्यापारः परिकल्पितस्तस्योत्पद्यमानेन कार्येण सहासि कश्चित्सम्बन्धः ? किं वा नास्ति ? यदि नास्ति न किञ्चिदुत्पद्येत, खरविषाणाद्यधि वा भवेत्, अत्रास्ति तर्हि न भवञ्जिस्तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरिक्तो-
ऽपरः सम्बन्धः प्रतिपाद्यते, तदत्र न तादात्म्यं, व्यापारस्य कारणात्मकत्वात् कार्यस्य च तदत्यन्तभिरन्वात्, तदुत्पत्तिरस्तीति चेत्
मोऽयमितरेतराश्रयघोरघदनकुहरप्रवेगो देवानांप्रियस्य, प्रथमतस्तदुत्पत्तिमस्यन्धे सति तत्तत्तदुत्पस्यते, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, उत्प-
न्नस्य च तस्य तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्धः संभविष्यति, किञ्च-प्रकालभावितामात्रेण कारणं यथा विवक्षिते क्षणे विवक्षितं कार्यं
जनयति तथा वियदम्भोरुहाद्यपि किं न जनयति ? यदि तदपि तदा स्यात् तदा किमस्य प्राग्भावो व्याह्रन्तेत ? न खलु तदा तदु-
त्पादेऽपि स्वकालयर्चमानं कारणमस्य समानकालमुत्तरकालं वा भवितुमुत्सहते, तस्माद्विद्यमानत्वाविशेषाद्वियदञ्जमपि क्रियेत, न
ना किञ्चिदपीति, तथाहि-यद्यत्र नास्ति न तत्तत्प्राकालभावित्वमात्रेण करोति, यथाऽऽकाशकुशेरायं, अमच तदा विवक्षितं कार्य-
मिति । अथ कुर्दङ्गप्रमतः करोतीत्युच्यते, अहो ! महासामर्थ्यं महाप्रभावस्य भवतो दर्शनेन यदिदं भवान्तत्स्यभावानपि भावमात्रेण
चित्रेण व्यापारेणु नियुक्तं, यदि नाम कदाचित्किञ्चित्कथञ्चिदत्र भवतो दर्शनपथमतिक्रान्त्वात्प्रसवधर्मकमपेतसन्तानं जगत् स्यात्,
इतीयं नश्चिन्ता चित्तं क्षणोति, अथ न चंबेयमतस्त्वभावानां भावानामसद्दर्शनात्कार्यक्रियेति ब्रूमः, किं तर्हि ? तत्कियाधमणिः
स्वभावनत एवेति, तान् पश्यन्तो विनाः-त एते कारका इति, सत्यमेतदप्यस्ति, स्वभावस्तेषां कार्यक्रियाधर्मा ? एवमिति चेत् स किं तेषां
प्राकालभाविनामथारोऽपि कश्चित् ? यथाहाः पद्यस्तदा स एव प्राप्तङ्ग इति प्रतिनियतं दर्शनेमेवात्र न सिद्ध्येत् । अथ विशिष्टं प्राक्का-

लभावित्वमित्यादिध्यात्किमयं कारणस्यैव कार्यरूपतापत्तिः ? नहि, नहि तर्हि कोऽसावपरः ? इति सुव्यक्तमभिधीयताम् ।
उत्पादसिद्धिः-नन्वभिहितमेव यदिदं भावानां प्रतिनियतशक्तियोगित्वं नाम, किमध्यक्षमीक्ष्यमाणानीलादिस्यभावदपर्येय
काचिच्छक्तिः ? नेति चेत् तर्हि यैवेयं भावानां प्रतिनियतनीलादिरूपता सैव शक्तिः, तथा च नीलादयो भावा यथैव नीलादिरू-
पेण स्वग्राहिणा ग्रामणेन प्रतिपन्नास्तथैवाभावावस्तुतत्त्वरूपाः सन्तो नापस्मात्स्वव्यतिरिक्तं वस्तुन्तश्चुत्पादयितुमाद्रियन्ते, न खलू-
त्तरकालं वस्तुन्तरे सद्युत्पन्न एव नीलादिभिर्नीलादिस्वभावैर्विव्यमित्यत्र नियमहेतुं पश्यामः, तस्मात्सर्वे भावा नीलादिस्वस्वभा-
वव्यवस्थिततन्त्रव एव वस्तुरूपतां प्रतिपद्यन्ते, नापरोत्पादनेनेति न कस्याचिच्छुताधिदुत्पादः। अर्थक्रियाशक्तिविरहे नीलादेः कीदृशी
वस्तुरूपतेति चेत् यदियमध्यक्षमीक्ष्यते नीलादिरूपता सैव, नापरा, शक्त्यभ्युपगमेऽप्येतावत् एवावशिष्यमाणत्वात्, यदि नीला-
दिस्वस्वभावव्यवस्थानादेव भावा अवाप्तवस्तुत्वस्वभावा नापरोत्पादनाय प्रयतन्ते तर्हि कुतोऽप्यनन्तरं किमिति किञ्चिदुत्पुलभ्यते ?
यदि नाम किञ्चित्केनचित् सह पूर्वमनन्तरं चोपलभ्यते ततः किमनन्तरोपलम्भनियमः, कथं ?, जन्यजनकभावव्यतिरेकेणेति चेत्
सहोपलम्भादिनियमेऽप्ययमनिवारणीयः प्रसङ्गः, तथाहि-प्रस्तुतोपलम्भेऽपि स्वास्वभावप्रामन्योऽन्यानुगमशून्यं वस्तुद्वयमेव चका-
स्ति, नाधिकं किञ्चित्, येनेदमितः सद्युत्पन्नमिति विशेषो विद्वद्भिर्यवस्थाप्येत, एतावन्मात्रं चान्यत्रापि समानं, तदुत्तरकालभावित्वं
विशेष इति चेत् समकालभावित्वं पूर्वकालभावित्वं वाऽन्यत्रापि समस्येव, अप्रयोजकोऽयं विशेष इति चेत् तदुत्तरभावित्वं कथं
प्रयोजकमित्यपि निवेदनीयं, कारणे सति कार्यस्य तदुत्तरकालं भाव इति चेत् न ह्यन्यत्रापि तस्मिन् सति तस्य तत्समानकालं पूर्व-
कालं वा भावः, सहभावित्वां कः परस्परं जन्यजनकभावः ?, नहि सव्येतरगोविषाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानां कार्यकारणभाव-

ममिदधति व्यवहारिणः, नापि धूमाद्गमश्चजन्म, प्रस्तुते कथं कार्यकारणभावो व्यवहारीभिः प्रतिपन्नः, तत्रापि हि कारणं कार्ये चेति विच्छिन्नमेव यस्तुद्वयमुपलभ्यते, तन्मात्रोपलब्धौ च न जन्यजनकभावव्यवस्था समसमयादिभाविं वस्तुवत्, प्रयोगः-योगां परस्परं न विशेषसम्बन्धस्तेषां न जन्यजनकभावो, यथा समसमयादिभावितानां भावानां, नास्ति च जन्यजनकत्वामितानां भावानां कश्चित्सम्बन्ध इति व्यापकादुपलब्धिः। नन्वेवं चोद्यच्छुभिर्भवद्भिः कार्यकारणभावोच्छेदप्रसङ्ग एव परमार्थतः प्रेरितः, तथा च जगदेहेतुकमेव स्यात्, ततश्च-नित्यं सचमसत्त्वं वा भवेत्। अपेक्षया हि भावाः कादाचित्का भवन्ति, तथा च वास्तिकश्लोकः-
 “नित्यं सचमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानापेक्षणात्। अपेक्षतो हि भावानां, कादाचित्कत्वसंभवः ॥१॥” तस्मादवश्यमस्मीभिर्हेतुसद्भिर्भवि-
 तव्यं, तथा च सम्बन्धोऽपि यथा प्रसिद्ध एव हेतूत्तरकालभावित्वेन कार्यस्य जन्यजनकभावः। ननु प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था, जन्य-
 जनकभावव्यवस्थानिबन्धनं च प्रमाणेन न पश्यामस्तथैव मन्यामह इति, “कः कण्टकानां प्रकरोति तैर्क्षयं, विचित्रभावं मृगपक्षिणां च। स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं, न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ? ॥१॥” इत्यादि प्रतिपादनतः स्वभाववादिनो भवतो दुर्निवार्याः
 स्युः, किञ्च-भवताऽपि तावद् ‘अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भव’ इत्युच्यते तत्र कदेयं भावानामपेक्षा ?, किमलब्धात्मस्व-
 भानासुत लब्धात्मस्वरूपाणां ?, प्रथमपक्षे भावाः स्वविषयकल्पाः का नाम तदा तेषां कचिदपेक्षा ?, लब्धात्मलाभा अपि सर्वथा
 ते परिनारांशा एवेति तदाऽपि तेषां न कचिदपेक्षा, यदेवेदं तदनन्तरं तत्स्वरूपनियतमेव तेषां तदपेक्षा, नापरेति चेत्, नन्वेवमि-
 त्ते (तत्राश्रयदोषो जगा) हेतु भवतः, तथाहि-कारणपेक्षया (कार्यस्य) तदात्तया तत्स्वरूपलाभः, स्वरूपलाभे च सा तद्विधा तद-
 पेक्षेतीतेरताश्रयोपः, अपिच-इयमीदृश्यपेक्षा यदैव तत्स्वरूपं तदैव संभविनी, यदि कारणकार्यलाभमावेदयति तदा किं न ?, स्व-

एकद्रव्यं विश्वं सादित्यादि प्रसज्यते, प्रतिभासमेदोऽपि हीतरेतराभावरूपतया विरुद्धधर्माभ्यासं नातिक्रामति, ततश्च पूर्ववस्तुनी तद-
वश्ये एवेति न तयोरेतयोयोगोऽपि कार्यकारणरूपतापत्तिः, अथ द्वितीयः पक्षस्तदा स्वभावत एव तयोः कार्यकारणरूपत्वादन्यस्तद्भवाः
कथं न वैयर्थ्यमनुभवेत् ? कार्यकारणबुद्धी अपि तद्भावभावितामात्रनिबन्धने, नार्थान्तरनिमित्ते, तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्यस्य कार्य-
कारणरूपस्य विवेकिना निरूपयता(अर्थान्तररूपताम)न्तरेणप्रतिभासनात्, तथाविधस्यापि ग्रहणकल्पनायामतिप्रसङ्गः, अनुपलब्धिल-
क्षणप्राप्ततायां कथं कार्यकारणबुद्धी तन्निबन्धने ? नहि तदर्थान्तरं स्वसचात्तरेण तद्बुद्धी श्रवचर्यति, सदा सन्निहितत्वेनास्य तयोः
सर्वदेदयप्रसङ्गात्, न च विशेषणमगृहीतविशेष्यं स्वस्वविशिष्टप्रत्ययनिबन्धनमित्युक्ताऽस्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्तता, न च दृष्टस्यानु-
पलब्धत्वं युक्तं, कार्यकारणबुद्ध्योस्तन्निबन्धनोपगमात्, न हि यन्निमित्तो योऽन्यत्रातद्बुद्धिर्भाजि व्यवसायः स तदनुपलक्षणे युक्तः,
देवदत्ते दण्डिष्ववसायवद्दण्डानुपलक्षणं, न चार्थान्तरस्य कार्यकारणाभ्यां सम्बन्धो, घटात् सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः,
कार्यकारणभावाभ्युपगमे कार्यकारणाभ्यामसहभावित्वा तद्भावस्य, ततश्च कार्यकारणकालितस्य तस्यासन्निधानात् कथं कार्यकारणबु-
द्धिहेतुता ? निरुद्धयोरभ्याहृत्य तत्रत्यलयकल्पनायां च कल्पितविषय एव कार्यकारणव्यवसायः स्यात्, न वस्तुविषयः, स च विवि-
ष्टभावाभावनिबन्धनोऽभ्युपगम्यत एवेति किमर्थान्तरपरिकल्पनया ? कल्पितविषयत्वे तद्व्यवसायस्य वैयर्थ्यात्, कार्यकारणयोश्चा-
योगपद्धान् सहिताभ्यामतौ जन्येत, प्रत्येकजन्यत्वे कथं कार्यकारणभावः ? यदा च कारणेन जन्यते तदा किं स्वकार्यसहितोऽयं केवलो-
ऽकेवलो जन्यते ? अथ केवलः, केवलोऽपि किं स्वकार्यत्रागम्य पश्चात् ? यदि स्वकार्यसहिततद्देभ्योरन्यत एव भावात्परस्परसम्बन्ध
इति कार्यसम्बन्धित्वाऽस्य हीयेत, अथ केवलः स्वकार्यत्रात्कदा क्षणिकतया कारणस्य तमेव जनयित्वा ध्वंसात् कथं स्वकार्यक्रिया ? तस्यां

चासत्यां कथं तदपेक्षस्य कारणत्वं ? तस्मिंश्चासति कथमकारणेन कार्यकारणसम्बन्धो जन्मते ? अथ सकार्यं कृत्वा पश्चाज्जन्मते तदा कार्यस्य जातत्वात् संबंधः कारणे) न कुतः ? तद्भावश्च सम्बन्ध उच्यते, कार्यकारणयोश्चासहभावित्वात् कुतोऽस्य द्विष्टता ? तस्यां चासत्यां कथं सम्बन्धिता ? अक्षणिकत्वेऽपि कार्यकारणयोस्तज्जननात् प्रागप्रतिपन्नतदाधारभावयोः पश्चादपि सभावापरा-
वृत्तेरतदाश्रयत्वमनाश्रितं च कथं तद्भावः प्रत्ययहेतुर्वा ? समवायिकारणस्यैव कार्यसमवायिकारणत्वं, न निमित्तासमवायिकारणयोः, कार्यस्य वा तत्समवायात्कार्यत्वं, अस्य च सर्वत्राविशेषात् तत्सर्वं वस्तु परस्परं कार्यकारणरूपं स्यात्, पूर्वोत्तरभावाभावविशेषणता चास्य तदसम्बन्धादद्युक्ता, निरतिशयस्य तदयोगाच्च, तयोरेव चातद्द्विशेषणयोस्तल्लक्षणताऽस्त्वित्यभिप्रायवतैव धर्मकीर्तिनिर्गतं-
“तद्भावे भावस्तदभावेऽभावश्च कार्यकारणभावः” इति, तदत्र प्रतिविधीयते-अथ कोऽयं तदभावेऽभावस्तद्भावे भावश्च ? य एव हि कारणाभिमतस्य भावः स एव भावः कार्यत्वेनाभिमतस्य, कारणत्वाभिमतस्य चाभावेऽभाव एव कार्यत्वेनाभिमतस्य, स एव कार्य-
कारणभावो, नान्यः, नन्वस्माभिरप्येवमिष्यत एव, केवलमेतद् ब्रूमो, यथा-कार्यकारणयोरन्यतररूपावगमादेवावमधिगन्तुमशक्यः, कथाञ्चिच्चद्दर्मेत्वात्, धर्मधर्मिणोश्च भेदाभेदेन व्यवस्थानमिति निर्णेष्यामः, ततः पृथक्कार्यकारणरूपप्राहिणा प्रमाणेनायमाधिगन्तु-
मशक्य इत्युभयप्राहिणा परिणमनसभावमनुगतमेकमात्मद्रव्यमस्तीति जैनानामुपपद्यते कार्यकारणव्यवस्था, न परेयमिति, एतेन यदुक्तं कल्याणचन्द्रे-
यथा कार्यस्य तावदनुत्पत्त्यवस्थायामसत्त्वादेव न कारणसम्बन्धित्वं, निष्पन्नावस्थायामप्येवं, निरोपक्षत्वात्, तथा कारणमपि कार्यनिष्पत्त्यवस्थायां कार्यासम्बन्धयेव, नाप्यनयोः कार्यकारणभावसम्बन्धो, मित्रकालत्वात्, केवलमस्येदं कार्यं कारणं चेति कल्पितोऽयं व्यपदेशः, तेन स्वहेतोः सकाशात् स्वरूपलभ एव भावस्य कार्यत्वं, कारणस्यापि कार्यं प्रति प्रागभाव एव कार-

णत्वं, कार्यकारणगतस्य स चात्मलाभः प्राग्भावश्च भावस्याभिव्यक्तत्वात्प्रत्यक्षगृहीत एवेति, कथं न प्रत्यक्षग्राह्यः कार्यकारणभावः ? केवलं कार्यदर्शने सतीदमस्य कार्यं कारणं चेति व्यवहियते, यतो नाकार्यकारणयोः कार्यकारणभावः संभवति, नापि कार्यकारण-भावयोगात्तयोः कार्यकारणता मित्रा कर्तुं शक्यते, विरोधात्, नापि मित्रा, तयोः स्वरूपेणाकार्यकारणताप्रसङ्गात्, स्वरूपेण कार्य-कारणयोरपि किं कार्यकारणभावेनार्थान्तरेण कल्पितेन ?, स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात्, तस्मात्पूर्वोत्तरभाव एव तयोः कार्यका-रणभावः, तेन पूर्वके वस्तुनि गृह्यमाणो कार्यं प्रत्यानन्तर्यं कारणत्वंकं गृहीतेव, उत्तरेण च ज्ञानेनोत्तरं वस्तु कारणानन्तरं गृह्य-माणं कार्यात्मकमेव गृह्यते, तदानन्तर्यस्य तदभिव्यक्तभावत्वात्, अत एव चास्मादनन्तरमिदं भवतीति स्मरणमपि भवति, आन-न्तर्यस्यानुभूतत्वा'दित्यादि, तदप्यपाकृतम्, अन्यथिद्रव्याभावे इदमस्मात्पूर्वमिदं चानन्तरमित्यादेर्वचनमात्रत्वात्, उभयावभासेक-विज्ञाननिष्ठत्वात्स्य व्यवहारस्येति । नन्वर्यं कार्यकारणभावः कार्यधर्मः ? कारणधर्मः ? उभयधर्मो वा ?, यदि कार्यधर्मस्तदा कार्य-भाव एवायं, न कार्यकारणभावः, कारणधर्मत्वे तु कारणभाव इति चेत् (एव स्यात्) तथाऽपि न कार्यकारणभावः, उभयधर्मता तु दुर्घटा, तथाहि-कार्येणासौ संबध्यते तदा न कारणेन, तस्य ततो भिन्नत्वात्, अथ कारणेन संबध्यते तर्हि न कार्येण, उक्तादेव न्यायात्, ततः कथमयमुभयधर्मो युक्तः ?, नैतच्चारु, यतः कारणमेव कार्यरूपतया परिणमति, न पुनः कार्यकारणयोरत्यन्ताना-त्ममेवेति कथमयमुभयधर्मो न युक्तः ?, सहकारिकारणानि तु न कचित्सत्त्वत्राणि कार्यमुत्पादयन्ति, किन्तुपादानकारणसैवायं स्व-भावो येन तत्तत्सहकारिकारणमपेक्ष्य तथा परिणमतीत्युत्पादानमेवान्तर्द्वं कारणमिति तेनैव मुख्यः कार्यकारणभावः । ननु यदि सह-कारिणां न कश्चिदुपयोगस्तीह तदुत्पादानं किमात्मानं तदपेक्षायां निवृत्ते ?, तन्निर्पेक्षमेव कार्यं कुर्यात्, अनुपकारिणोऽप्यपेक्षायां

तदन्यदप्येक्षमाणं न कदाचित्कार्यस्युत्पादयेदिति, नैतत्सारं, यत्तत्सुयोगाभावे एतावतैवाभिधीयते, यत्तस्मिन् सहकारिकारणानि तेन रूपेण न परिणमंतीत्येतावता तदुपयोगात् तदपेक्षायामात्मानं निर्युक्त इति कस्युपालभेमहि ? , नहि स्वहेतुभ्यो भावात्तत्स्वभावतयोन्यथाः कस्याचित्पर्यनुयोगमर्हन्ति, यतश्च तदुपादानं सहकारिकारणान्यापेक्ष्य तथापरिणमनस्वभावं सत् कार्यस्युत्पादयति, अतस्तत्रापि कार्यकारणभाव उपादानवद्वयवद्वियत इति न कश्चिदोप, दृष्टश्च कश्चिद्विकोऽपि संयोगादिपरिणामः संयुक्तवस्तुद्वयनिष्ठः, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, तद्वदत्रापि वस्तुद्वयनिष्ठकार्यत्वाविरोधः, तद्वस्तुद्वयस्यैव कश्चिच्चिदात्मतया परिणामाद्, तादियं कार्यकारणव्यवस्था नालन्तोच्छेदे, एवमन्यदपि सर्वमत्यन्तोच्छेदे बालप्रलयपितृप्रायमेव प्रसजति, नतु सङ्घतिश्चममिति स्फुटमेतत् ।

क्षणिकवादे प्रमाणाभावः—तथा च 'सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तद्व्युत्पाद्यते, द्विविधं सम्यग्ज्ञानं—प्रत्यक्ष-मनुमानं च'त्यादिग्रन्थबन्धप्रयासेनात्मपाण्डित्यप्रकटनं कूटनटनृत्यमिव न सहृदयहृदयानन्ददायि शक्यसुतानां, तन्मते किं सम्यग्ज्ञानं ? को वा पुरुषार्थः ? का वा तस्यार्थसिद्धिर्यां तत्पूर्विका ? कथं वा तत्रिथयः ? इति परिभाष्यतामवहितेन मनसा, क्षणिकत्वादर्थकाले न ज्ञानमिति तदाकारतयैतदर्थस्य ग्राहकं कल्पितं, अर्थश्च विविक्तक्षणक्षयिपरिमाणुक्षणसलक्षणरूपोऽभ्युपेतः, स्थिरधुरावभाससमाध्यासितं च विज्ञानं प्रतिप्राणि प्रसिद्धिसौधमध्यमाभ्यासीनमिति न तस्य कदाचित्सम्यक्त्वं, अतस्मिन्सद्ब्रह्मोत्पत्तिः, सा च सम्यक्त्वविरोधिनी, न च ज्ञानातिरिक्तः कश्चिच्छ्रुता समस्तीति पुरुर्योऽपि न कोऽपि, नापि तस्यार्थसिद्धिः, तदा स्तोभेव निरुद्धत्वात्, एवमपि चेदर्थसिद्धिरस्य परिकल्प्यते मृतस्य कामिनः कामिनीसमालिङ्गनसमुद्भवः सुबोदयः किं न परिकल्प्यते ? , न वा सा तत्पूर्विका संभवति, विनाऽन्यस्युत्पत्तेरेवाधः प्रतिक्षिप्तत्वात्, न च सम्यग्ज्ञानादिनिश्चयोपपत्तयः यतो यथा-

श्रुतिभासममलसलिलकण्ठल्लिकलितप्रदेगे जलोच्छ्वसि संवेदनशुद्धयपदवीं समासादयति तादृशमेव मरुमरीचिकानिकुलम्बुन्म्यपि तदा तदनुभूयते, ततः सम्यग्ज्ञानेतरयोः कथं सम्यगसम्यक्स्वरूपनिर्णयः?, संवाददिति चेत्, तथा हि-सम्यग्ज्ञानस्य संवादकमपरं ज्ञान-मुत्पाद्यमानं सम्यग्ज्ञानरूपतां निश्चिनोति, तदितरस्य न, संवादायोगात्, तर्ह्येवापि विचार्य-तत्संवादज्ञानं सहकारिकारणभूतं सन्नि-श्रयशुत्पादयति किं वा ग्राहकं सदिति?, यदि सहकारिकारणं तन्नोपपद्यते, भिन्नकालत्वात्, संभूयैककार्यकर्तृत्वं हि सहकारित्वं, तत्कथं भिन्नकालभावेषु भावेषु भावं भजेत्?, अथ ग्राहकं तर्हि तत्प्रथमज्ञानस्य कथं ग्राहकं? किं प्रत्यक्षं सत् किं वा लिङ्गभूतं?, न तावत्प्रत्यक्षं सत्, तदा प्रथमसंवेदनस्य दूरं नष्टत्वात्, किञ्च-इदं यत्संवादकत्वेनाभिमतं भावानां तर्हि तदिन्द्रियजं च ज्ञानं ज्ञानान्तरस्वरूपमपि न प्रतिपद्यते, कुतस्तद्वत्सम्यक्त्वेतररूपनिर्णयं?, अथ लिङ्गभूतं तदपि नास्ति, यतो लिङ्गं गृहीतप्रतिबन्धमेव साध्यं गमयति, प्रतिबन्धग्रहणं न प्रवर्त्तकसंवादकाभ्यामेव, परस्परस्याग्रहणात्, नापि ज्ञानान्तरेण, तदुभयसाक्षात्भावग्रहणादेव, अना-दिवात्सल्यस्य संवादकज्ञाननिबन्धनप्रवर्त्तकज्ञानस्य सम्यक्त्वमनेकशोऽपि निश्चित्य सन्देहमालि प्रवर्त्तकज्ञाने संवादज्ञानान्नात्रिधि-न्यन्ति, नन्वत्र चक्रकद्रूपं, तथाहि-सम्यक्त्वनिश्चयात् श्रवृत्तिः, श्रवृत्तौ संवादज्ञानं, संवादज्ञानञ्च सम्यक्त्वनिश्चयः, किञ्च-अनादौ संसारं निरात्मवादिनः सम्यन्धः केन गृह्यते?, अथास्त्यनन्तवासनाऽऽल्यभूतमाल्यविज्ञानं रागादिवाहाहङ्कारास्पदभूतं तेनेति चेत् ननु निरन्वयविनाशापक्षे नैतदुत्पत्तिक्षमं, तत्र ह्यनन्तवासना एव विज्ञानरूपाः स्युः, नापसेकं किमपि विज्ञानं यदनन्तवासनाऽऽ-ल्यभूतं भवेत्, तदपि चेन्न्यतिपद्यते भङ्गन्तरेणात्मद्रव्यमेव चिद्रूपमेकस्वपर्यायव्यापकमभ्युपगतमित्यस्मादिष्टसिद्धिरैवं भवेत्। अपिच-संवादके स्वतः सम्यक्त्वनिश्चयः संवादकान्तरादाः, यदि स्वतस्तदा प्रथमेऽपि तथैवास्तु, किं संवादकापेक्षया?, अथ

संवादकान्तराहं पूर्वोक्तमसम्झसं तदवस्थामनवस्था च, अथ प्रेक्षपूर्वकारिणः प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते, संवादकज्ञाने चार्थ-
क्रिया सिद्धेति न तस्य प्रामाण्यपरीक्षायां मनः प्रणिदधति, नैतदस्ति, यतो यथा ते प्रेक्षावत्तया प्रवर्तकं विचारयन्ति तथा-
ऽर्थक्रियाज्ञानमपि, तथाहि-इदमर्थक्रियाज्ञानं किं स्वमदशायामिवास्त्यमुत सत्यमिति?, अथ स्वज्ञानस्य बाधितत्वादसत्यत्वं,
तथाहि-प्रबोधानन्तरमेव शरीरवस्त्रादेरनिस्संदावस्थापुण्यलम्भमाना धिगिमथ्येदं जलार्थक्रियाज्ञानमिति निश्चिन्वन्ति, जाग्रदव-
स्थायां तु सर्वदेवाबाधितं ज्ञानमनुभवन्तो न साशङ्का इति। एवं च क्षणभंगभंगः स्पष्ट एव, यतः पूर्वक्षणज्ञानाद् न भिन्न-
म)पि ज्ञानान्तरं तद्ग्रहणाय किमपि प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक्, किञ्च-तत्संवादज्ञानं किमेकसन्तानं भिन्नसंतानं वा?, तदपि किमे-
ककालं भिन्नकालं वा?, तदपि किं समानजातीयमुत भिन्नजातीयं?, तदपि किमेकविषयमाहोश्चिद्भिन्नाविषयमिति?, तत्रैक-
सन्तानवर्तिं समानकालं समानजातीयं समानविषयं भिन्नाविषयं वा युगपज्ज्ञानद्वयं नोपपद्यते, न ह्येकस्यैव देवदत्तस्यैकसादेवैक-
क्षणमाविनश्शुश्रूषणादेकसिक्नेव घटे घटपटयोर्वा विषये संवेदनद्वयमुपजायते, भिन्नकालं तु तदेकविषयं नैमित्तिकवन्द्वयदर्श-
नेन व्यभिचारी, तैमिरिकस्य पुनः पुनस्तज्ज्ञानमुत्पद्यते, नतु सम्यक् तद्भवति, किञ्च-एकविषयत्वे पूर्वविज्ञानं सम्यग्रूपमस्यग्र-
रूपं वा?, यद्यसम्यग्रूपं तदा तदुत्तरकालभावि संवेदनमपि तसिक्नेव विषये प्रवर्तमानमसम्यग्रूपं स्यात्, प्राक्तनस्य सम्यक्त्वे
तद्विषयत्वादर्थिकं किञ्चिदपरीच्छन्दतो गृहीतत्राहितेनाप्रामाण्यमुत्तरज्ञानस्य भवेत्, न चाप्रमाणकेन तेन सम्यक्त्वादिनिश्चयो
युक्तोऽप्रमाणत्वादेव, भिन्नकालं तु भिन्नाविषयं विज्ञानं संवादकं चेदिष्यते तदा मरीचिकाजलज्ञानस्यापि तदुत्तरकालभाविमरीचि-
कारूपग्राहि संवेदनं संवादकं स्यात्, भिन्नजातीयं त्वेकसन्तानवृत्ति समानकालं भिन्नकालं वा?, यदि संवादकं तदा मिथ्यादर्श-

नस्याविभिवस्तुस्पर्शादिविज्ञानं संवादकमापद्येत, एकं एकविपत्येव स्तीति चेत् कथं रूपस्पर्शादिविज्ञानानामेकविपत्यत्वं, न चैवं द्रव्यमभ्युपगम्यते, भिन्नसन्तानं तु समानजातीयं भिन्नविषयं यदि संवादकं स्यात् मिथ्यज्ञानस्यापि तथा भवेत्, एकविषयं तु परसन्तानज्ञानस्वरूपापरिज्ञाने तत्कर्मताप्रतिपत्तौ तयोर्नोपपद्यते, अथ तुल्याभिधानप्रवृत्तिदर्शनात्तयोरेकविपत्यत्वं प्रतीयते, ननु तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनेऽप्येतदस्तीति तयोरेपि परस्परं संवादकत्वेन सम्यग्रूपत्वं स्यात्, तत्र संवादकापेक्षित्वेन ज्ञानस्य सम्यक्त्वावगमो युक्तः, किन्तु वाथारहितत्वेन ।

ज्ञानप्रामाण्यवादः—अत एवोक्तं “प्रमाणं स्वपराभासि, ज्ञानं वाधविवर्जितं”मित्यादि, ननु ज्ञानस्य किं वाधकं? को वा तदभावः?, उच्यते—असत्प्रकाशनसामर्थ्यं वाध्यं, तथाहि—ज्ञानस्य सदर्थप्रकाशनशक्तिरिवासादर्थप्रकाशनशक्तिरप्यस्ति, न च सर्वमसन्तं प्रकाशयति, नियतविषयत्वाद्भ्रान्तीनां, ता हि क्वचिद् ग्राह्यसादृश्यात् अमहत्तोः, क्वचिद्विचित्रानुभवाहितवासाना-
श्रवोधिषययसात् विचित्ररूपत्वात्कर्मपरिणामस्य, वाधकमपि समानजातीयं विजातीयं वा विज्ञानं, समसमयसमसमस्यं वा इ, एकस्य वा प्रमातुरनेकस्य वा?, एकविपत्येव सति ननु यदेव वाध्यत्वेनाभिमतं विज्ञानं वस्तु प्रतिपन्नं तदेव यद्यक्षतं वाधकैऽपि प्रतिभाति तदा कथं तद्वाधकं?, नाक्षतमेव प्रतिभाति, किन्तु यदेव पूर्वज्ञानेनासादाकारूपेण वस्तु प्रतिपन्नं तदेव वाधकेन तदा-
कारनिरासेनान्यथा प्रतीयते, अथैकं वस्तुभ्यविज्ञानगोचरचार्यान्यथा प्रतिभासे सति नास्तीत्युच्यते, तदसत्, यतो विज्ञानप्रतिभा-
समेवदमेदप्रतिभासोऽप्यात्मनोऽस्ति, तथाहि—तदेवेदं वस्तु मरुमरीचिकारूपेण चकास्ति यत्पूर्वं जलरूपेण प्रतिभातमासीदिति, एत-
दुच्यत्र प्रसाधयिष्यामः, अभावोऽपि न तुच्छदिरूपः, किन्तु ग्रामाण्यस्यैव तदाभासाविविक्तमात्मस्वरूपं, तत्तदेव वस्तुग्राहि प्रमाणां

विपर्यस्तप्रमाणान्तरशून्यमात्मानं स्वग्राह्यमारोपितासदाकारविविक्तं च प्रतिपद्यमानं सम्यक्चेतरावगमाय प्रभवति, नान्यथा, एतच्च कथाश्चिदन्यसद्भाव एवोपपद्यते, द्विविधं सम्यग्ज्ञानमित्याद्यपि च, ततः सकलवस्तुव्यवस्थाव्यवच्छेद एवाल्यन्तोच्छेद इति कर्मत-
त्सकलसम्बन्धाद्यसङ्गतिः सङ्गतैव ।

संताननिरासः—अथ—“यसिन्नेव हि सन्ताने, आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव संघत्ते, कपसि रक्ता यथा ॥१॥” इति स्वसन्तानापेक्षया सर्वमुपपद्यत इति का नाम किलान्नासङ्गतिः ? तदेतदप्यसमीचीनं, यतो भेदाविशेषात्पसन्तानोऽपि न परसन्तान इत्यसमञ्जसमेव प्राप्तं, तथाहि—यद्येनासम्भवद्विशेषं तत्तेन समानरूपं दृष्टं, यथाऽसम्भवद्विशेषः पटः पटान्तरेण, असम्भवद्विशेषश्च स्वसन्तानः परसन्तानेन परसन्तानो वा स्ववन्तानेनेति, नायमसिद्धो हेतुः, यतः स्वपरत्वाभिमतयोः प्रतिक्षणं स्वभावभेदो निर्वि-
शिष्टः, अन्वयरूपस्तु विशेषो नेष्टः, प्रतिनियतस्वभावतालक्षणस्तु विशेषः सन्नपि न प्रस्तुतार्थोपयोगीति नाश्रयणीयः, तथायम-
सिद्धो हेतुः, सपक्षे भवान्न विरुद्धः, विशेषासम्भवेऽप्यसमानरूपकल्पनायां न किञ्चिकेनचित्सह समानरूपं स्यादिति सजातीय-
विजातीयव्यवशोच्छेद एव भवेदिति विपर्यये बाधकप्रमाणसद्भावान्नैकान्तिकोऽपि, यदा चोक्तन्यायाद्विशेषासम्भवेऽपि स्वपर-
सन्तानयोरसमानरूपतां परे न प्रतिपद्यन्ते तदा विशेषासम्भवस्य समानरूपतायाश्च कथञ्चिद्विभक्त्यरूपताऽपीष्टेवेति न प्रतिज्ञातैकदे-
शासिद्धत्वमप्यस्य, नतु चायं सन्तानिम्यो भिन्नः स्यादभिन्नो वा ? यद्यभिन्नत्वात् सन्तानिन एव, न सन्तानः, अथ भिन्नत्वात्सर्वसौ-
परसार्थतः सन्नसन् वा ? यद्यसन् नभङ्गशेषकल्पेन किमनेन परिकल्पितेन ?, क्वचिदपि तत्त्वानुपयोगित्वात्, अथ परमार्थतः
सन्नयमिष्यते सोऽपि प्रतिक्षणं विभक्त्यरूपः ? किं वा नित्यं ?, यथासपक्षे तदस्यः असङ्गः, द्वितीये क्षणभङ्गमङ्गः, अत एवोक्तं

केनचित्-“अथापि नित्यं परमार्थसन्तं, सन्ताननामान्द्युपैपि भावम् । उचिष्ठ शिक्षो ! फलिता तवाशा, सोऽयं समाप्तः क्षणमङ्ग-
धादः ॥१॥” उभयरूपनिषेधस्तु वस्तुनो नोपपद्यते, तथैवासाधप्रसङ्गात्, भेदाभेदपक्षस्तु नेष्टो भवद्भिरसदभ्युपगमप्रसङ्गात्, तस्मा-
दयं स्वसन्तानं: परसन्तानाद्ययमिति स्पष्टद्वयविनोदमात्रफला परस्य परिकल्पना, न ताच्चिकीं कर्मतत्फलसम्बन्धादिव्यवस्थां कर्तुं
प्रभवतीति, सादेतत्-यद्यपि न कश्चिदेकताच्चिकः सन्तानं: समास्ति तथाऽपि प्रतिक्षणविनश्वरभावा भावाः प्रतिनियतशक्तियुः
प्रत्ययेभ्यः समुपजायमानाः प्रतिनियतस्वभावाध्यासिततत्र एवोपजायन्ते, तत्तत् एवोपादानोपादेयभावेन कारणकार्यप्रबन्धरू-
पतामनुभवन्तः स्वसन्तानव्यपदेशभाजो भवन्ति, अपरे त्वन्यथेति, तथाहि-भिन्नेष्वपि पितृपुत्रादिव्ययमसस्तन्तानो नायमिति
लोकेऽपि व्यवहारः प्रवर्तते, तेन न कृतनाशाकृताभ्यासप्रसङ्गः, क्षणभेदेऽप्युपादानोपादेयभावेनकस्यामेव सन्ततावाहितसामर्थ्यस्य
कर्मणः फलदानात्, अतो य एव सन्तानं: कर्ता स एव भोक्तेति, तथाहि-यः कुशले कर्मणि प्रवर्तते स यद्यपि तदैव सर्वथा विन-
श्यति तथाऽपि निरुक्ष्यमानः स्वारूपकार्योत्पादनसमर्थं सामर्थ्यं विज्ञानसन्ततावाधाय निरुच्यते, यतः सामर्थ्यविशेषात्तदुचरोचर-
क्षणपरिणामेन कालान्तरपरिणामसङ्गातवासनापरिपाकात्सहकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधोधात्फलमिष्टमनिष्टं चोपजायते, ततो
न यथोक्तदोषः, प्रतीतधायमर्थः, तथाहि-रसायनादिभिः प्रथमोपनिपातवेलायामाहितो विशेषो देहे तदुचरोचरावस्थाभेदोपजन-
नेन पश्चादेहाद्यतिशयस्य बलमेधाऽऽरोग्यदेर्निष्पादकः, तथा लाक्षारसोपनीतसामर्थ्यं मातुलङ्गकुमुमुचरोचरविशेषोपजननेन फलो-
दरान्तर्वर्त्तिनः कैसरस्य रक्तताहेतुर्भवत्येवेति दृष्टत्वाच्च्युतामभिनियेशमिति, बन्धमोक्षव्यवस्थाऽप्येवमेव सङ्गता, प्रतिक्षणनिरन्व-
यनश्वरात्सपक्ष एव युज्यमानत्वात्, तथाहि-नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्थाः यथाहेतुसंनिधानं विक्रियमाणाः समुपरोधहेतु-

मिर्यदीष्यते क्रियाभोगाधिष्ठाता, स्वतन्त्रो ह्यात्मा निरात्मा, तत्त्वातन्त्रयलक्षणत्वात्, आत्मनस्तद्रूपं नैरात्म्यं, नात्मनि त्रिस्रात्रं दुःखं, विशेषाध्यासितोचरोचरक्षणोत्पत्तितः, ततस्ते निर्विद्योक्तोचरोचरक्षणसमुत्पादाविधिणास्तदुचरोचरश्रुतभावनाद्याक्लिष्टनैकक्षण-परम्परोत्पादनेन दानदत्तसंयमाद्येनैकप्रकारशुभधर्माध्यासाद् रगादिबीजोन्मूलसमर्थमार्गप्रभावनातः प्रतिकलमवदायमानविशुद्धपर-र्थनवचिंक्षणात्पादादधिगतमुक्तयः कथ्यन्त इत्यनवद्यं, अन्यथाऽऽत्मनोऽव्यवस्थितत्वाद्देहनाया अभावाद् भावे वा विकारान्तरभावात्प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वाच्च परपक्षे मुक्तयसम्भवः, तथा विशिष्टमेव रूपादिसामग्रीं प्रतीत्य विशिष्टमेव संवेदनमुपजायते, ततश्च तदेव तस्य ग्राहकमभिधीयते, एवं कार्यकारणभावादिव्यवस्थाकारि सरणाद्यपि भावनीयमिति विनैकेन केनचिदन्वयिना रूपेण सर्वमुपपन्नमेव तथागतानामिति तदेतत्सर्वं व्यसोहविजृम्भितमेव, यतस्तन्मते कार्यकारणभाव एव न घटाकोटिमादीकत इति प्रतिपादितमेव प्रागिति। अपिच-एवमपि परमार्थतोऽन्वय एवाङ्गीकृतः, तथाहि-य एव भोक्तेत्युक्तं, न च हेतुफलभावोऽन्वयः सन्तानः, न च हेतुफलयोरेव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, प्रत्येकशुभयाभावात्, अन्यकाले ज्ञानानभ्युपगमात्, य एव स एवेति वा वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतस्तस्यैव तथाभवेन हेतोरेव कार्यभावे य एव स एवेत्युपपद्यते, नान्यथा, सन्तानान्तरवन्नानत्वावोधनात्, तथेदं चोक्तं-‘यः कुशलं प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति तथाऽपि निरुध्यमानः स्वातुल्यं कार्योत्पादनसमर्थं सामर्थ्यं विज्ञानसन्ततावाधाय निरुध्यत’ इत्यादि, अत्रापि न तस्मात्प्रथमन्यदेव स्वातुल्यकार्योत्पादानक्षमं, ततश्च कुशलमेवोत्तर-विज्ञानमाधत्त इति तदेव तद्युक्तं तथा भवति, इत्येवमुचरोचरभावेन युक्तमिष्टानिष्टं फलजन्म, अन्यथोक्तवचदयोगात्, एवं समय-रोधहेतुभ्यः पीडा प्रतिकलमवदायमानता चान्वयाजुसारिण्येव, अन्यथा पीडद्युत्कर्यासिद्धिः, न हेतुकृणतीव्रताभावो तद्विगुणादि-

तीत्रताभावे इति, अनुभवसिद्धा चेयं, सह तारतम्येन एकगुणशुद्धियुक्तजन्मेत्यपि व्यवस्थापनमेकगुणाक्षेपोभयविययसंवेदनानन्त-
रीयक्रमेवैलम्बन्यसाधनमेव, किं बहुना जल्पितेन?, विहायान्वयमेकाधिकराणौ बन्धमोक्षावपि न द्युन्येते, यदा च बद्ध एव न मुच्यते-
तदा व्यर्थैव बन्धमोक्षचित्तेति, एवमन्यान्यपि दूष्णानि तदवस्थानि, यस्तु भिन्नेष्वपि पितृपुत्रादिषु अयमसत्सन्तानो नायमिति लोके-
व्यवहारः प्रवर्तते स न परमार्थचिन्ताधिकारे समाविशति, पारमार्थिककर्मतत्फलदायाश्री च प्रेक्षावतां सुगताद्वाराधनप्रयासो, न
व्यसनमात्रप्रेक्षावत्प्रसङ्गात्, यदपि रसायनादिभिः प्रथमोपनिधातवेलायामाहितो विशेषो देहे तदुचरोत्तरावस्थामेदोपजननेन-
पश्चाद्देहाद्यतिशयस्य बलमेधाऽऽरोम्यादेर्निष्पादक इत्याद्युक्तं तदपि कथञ्चिदन्वयमन्तरेण सन्तानान्तरवदुरूपपादं, अन्वयसङ्गावे तु
तदेव च रूपं रसायनादिसंस्कृतं पश्चाद्देहाद्यतिशयरूपतया परिणमति, यद्वा तत्सहकारिकाणभृतमवलम्ब्य देशकालाद्यपेक्षं रूपा-
न्तरं वा विशिष्टरूपतया परिणमतीति मातुलङ्घकेसरादे रक्ततादयोऽपि संभवन्ति, तस्मादयं परमार्थतः परैरपि प्रतिपन्नः, तदुक्तम्-
“सा वासना सा क्षणसन्ततिश्च, नाभेदभेदानुभयैर्धृतेते । तत्तटाददृशिकुन्तपोतन्यायाचवदुक्तानि परे श्रयन्ति ॥१॥” (अन्ययोग-
व्यच्छेदद्वात्रिशिकायां श्रीहैमचन्द्रद्वारः)तस्माद् ‘अन्वयस्यापि सङ्गावात्र नाशः सर्वथा सत्’ इति सिद्धं ॥ न चातुगताकारा बुद्धिः
सविकल्पत्वात्प्रमाणं, यतः—

इन्द्रियाधीनजन्मेयमभेदग्राहिणी मतिः । प्रामाण्यं चाधैककल्यादश्रुते भेदबुद्धिवात् ॥ १७ ॥

भेदबुद्धिरपि हि भेदवादिभिरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकादुविधानाद्वाधैककल्यात् प्रमाणमिष्यते, तदेतदभेदबुद्धावपि समानं, ततः
कृत्यमेषां न प्रामाण्यमश्रुवीत?, तदयमत्राशयः—यद्यपि ‘अभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभाषाप्रतीतिः कल्पनेत्यादिना केनापि न्ययेना-

भेदवभासा बुद्धिः सविकल्पकतां प्रतिपद्यते तथाऽपि न प्रामाण्यमस्या व्याहृत्यते, यतः सविकल्पकं बोधिज्ञानं यथाऽवस्थितव-
स्तुस्वरूपावभासं चेद्भवति तदा प्रमाणं, अन्यथा त्वप्रमाणं, तस्माद् यथाऽवस्थितवस्तुस्वरूपावभासित्वेन व्याप्तं प्रामाण्यं, तद्व्या-
वृत्तावेव व्यावर्त्तते, न ह्यव्यापकनिवृत्तौ व्याप्यस्य निवृत्तिरतिप्रसङ्गात्, तस्मात्कल्पनाऽपोढत्वव्यावृत्तावपि प्रामाण्यं न व्यावर्त्तते,
मा व्यावर्त्ततां, अप्रत्यक्षे तु प्रमाणात् कल्पनापोढत्वेनैव व्याप्ता, यदुक्तं—‘प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं’मिति, ततः कल्पनापोढत्वव्या-
वृत्तावत्र सा व्यावर्त्तत एव । ननु कल्पनापोढत्वं प्रमाणरूपताया व्यापकमुत प्रत्यक्षरूपतायाः ? , न तत्रत्यमाणरूपतायास्तदभावेऽपि
तद्भावात्, नहि यदभावेऽपि यद्भवति तत्तस्य व्यापकं नाम, प्रत्यक्षरूपताऽपि वस्तुसाक्षात्कारितामात्रेण व्यवतिष्ठमात्रा न निमि-
त्तान्तरमपेक्षते, तस्मात्कल्पनापोढत्वं प्रमाणात्तां प्रत्यक्षतां वा प्रति न प्रयोजकमिति प्रत्यक्षेऽन्यत्र वा तद्व्यावृत्तौ प्रामाण्यस्य न व्यावृ-
त्तिरिति सविकल्पकमपीदं प्रमाणमस्तु । ननु कल्पना हि नाम नामजात्यादियोजना, सा च न वस्तुनो रूपं, निरंशत्वाद्भस्तुनः, तथाहि-
प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणं विषयः तस्य विषयः स्वलक्षणं’मित्यभिधानात्, तत्र च न नामजात्यादयः कथंचनापि संभवन्ति, न ताव-
दर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा नो येनदं तत्सामर्थ्यप्रभवं विज्ञानं सविकल्पकं सिद्धये, जात्यादियोजनाऽपि, “व्यक्त्यजन्म-
न्यजाता चेदागता नाश्रयान्तरात् । तच्छून्ये न स्थिता देशे, सा तथा सङ्गता कथम्? ॥१॥” इत्यादिना प्रतिपिद्धैव, तस्मात्कल्प-
नाज्ञानमवस्तुप्रतिभासेव परसार्थतः, अत एवोक्तं ‘कल्पनाज्ञानमर्थान्तरे प्रत्यक्षाभासं यज्ज्ञानं, घटः घट इति वा विकल्पयतः ससु-
स्पद्यते तदर्थस्वलक्षणाविषयत्वात् प्रत्यक्षाभासमिति, तदेतत्सर्वमप्यसमीचीनं, यतो यद्यपि नार्थे शब्दाः सन्ति नापि तदात्मानस्त-
थाऽपि तत्सामर्थ्यप्रभवं विज्ञानं यथा बोधरूपोपादानप्रभवतया बोधरूपं सिद्धयति, एवं शब्दाद्दृष्टित्बोधोपादानप्रभवतया सविकल्प-

कमपि तत्सिद्ध्येत्, जाल्यादियोजनानाऽपि यथा जैनैरभ्युपगम्यते तथा प्रतिपद्युमशक्यैव, तत्र कल्पनाह्वानमवस्तुप्रतिभासेव । यदि हि शब्दाधारतया शब्दात्मतया वा बाह्यमर्थमिदं संवेदनं प्रतीयाम् तदा यथाऽवस्थितवस्तुप्रतिभासान्न विक्रयेत्, अतस्सिद्धशब्दो भ्रान्तिरितिक्रत्या, न चैवमिहास्ति, इदं हि संवेदनं घटोऽयं पटोऽयमित्यादिशब्दोच्छेसितयाऽन्तः स्फुरदपि ऊर्ध्वचतुरस्रादिरूपं भावानामात्मत्वमेवावभासयति, विचित्रतत्त्वमर्थयोपशमस्य ऋदचित्कथञ्चिद् बोधप्रवृत्तेः, अत एव-“विकल्पोऽवस्तुनिर्मिसिद्धि-संवादादुपलब्धः” इति लभ्यते, तस्माद्यथा वस्तुसख्यातिरेकिणी बोधरूपतामनुभवदपि वाधारहितं किमपि विज्ञानं वस्तुविषयतामवल-भ्यते तथा शब्दोच्छेसितया प्रथमानमिदमपि । ततो यथा भेदज्ञानं तद्वादिभिरिन्द्रयान्यव्यतिरेकानुविधायितया प्रत्यक्षसुषेयते तथा-ऽभेदाध्यवसायिन्यपि पूर्वदर्शनाहितसंस्कारप्रबोधप्रभवस्मरणसहयोगेन्द्रयान्यव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञापि प्रमाणमभ्युपगंत-व्या । प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यम्-नन्वव्यक्षं वर्तमानकालभाविन्यर्थं प्रत्यासीदति तत्सदनुसारिणी धीस्तत्रैव श्रवचित्तुमुत्सहते, न सर्वत्र, नैतदस्ति, यतः पूर्वं न श्रवर्चत इति कोऽभिप्रायः ? किं पूर्वसिन् क्राले न श्रवर्चते ? किं वा पूर्वकालभाविनि भावस्वरूपेऽपि ? यदि प्रथमः पक्षस्तदा न नः काऽपि क्षतिः, यतस्तत्र मा श्रवर्चतां नाम प्रत्यक्षं तत्काले, ननु तदा यद्वस्तु रूपं विशेषितं तत्र तस्य प्रवृत्तिः केन नि-पिद्यते ? ननु तत्कालविशिष्टं वस्तुस्वरूपमिदानीं न विद्यते, पूर्वकालस्यैवाभावात्, तद्भावे वा भावानां वर्तमानत्वमेवापतेत्, तथा च न नित्यत्वं, वर्तमानताया एव ग्रहणादिति चेन्नैतच्चार, विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि-पूर्वकालविशिष्टं वस्तुस्वरूपमिदानीं सर्वथा न विद्यते कथञ्चिद्वा ? न तावत्सर्वथा, तत्कालभावे तद्विशिष्टारूपेणैव तन्निरूप्यपत्तेः, तथाहि-नीलं पूर्वकालविशिष्टतया व्याव-र्तमानं तद्विशिष्टताव्याप्यात्मनैव व्यावर्चितुमुत्सहते, ननु नीलस्वरूपव्याप्यात्मनाऽपि, ननु न नीलस्वरूपं तद्विशिष्टतातिरेकि

किञ्चिद्, अत्रापि यदि सर्वथैवाभेदस्तर्हि यथा तत्पूर्वकाले विशिष्टतया व्यावृत्तमिदानीं तदात्मवान् (तदात्मतया न) प्रकाशते, तथा नीलात्मनाऽपि न प्रकाशते, तदा तदन्यदेव नीलमुत्पन्नमिति चेत् किमपि प्रमाणं?, न तावत्प्रत्यक्षं, अस्यान्ययव्यतिरेकबुद्धिहेतु-
त्वेनैव साफल्यत्वात्, तद्धि प्रत्यक्षं विधिप्रतिषेधविकल्पौ यदा स्वाविषये जनयति तदैव साफल्यं, तदैव च प्रमाणमिष्यते, नान्यदा, अतः
क्षणिकतादावन्वयव्यतिरेकबुद्धी जनयितुमसामर्थ्याच्चित्रास्य ग्रामाण्यं नेष्यते भवद्भिः, ततो न प्रत्यक्षात्प्रतिक्षणं भावभेदसिद्धिः कदा-
चनापि, तदेवेदं नीलमित्याबुद्धेखेन चाभिन्नं किमपि पूर्वमत्र स्फुटमेव चक्रास्ति, ततः सर्वथा प्रतिक्षणं भावानां स्वरूपभेदो न नापलभ्यः।
अथ यथा शालिबीजं तदङ्कुरजननस्वभावं तदभावे शाल्यङ्कुरभावाददर्शनात्प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, यवबीजं वा न तज्जननस्वभावं तद्भावे
शाल्यङ्कुरानुपलब्ध्या, तद्विविक्तबीजग्राहि प्रत्यक्षं बीजग्राहिप्रत्यक्षरूपतया प्रतीयते, तथाऽत्राप्यवस्थाद्वये शालिबीजस्य तदङ्कुरवि-
विक्तावस्थाग्राहिप्रत्यक्षबलादेव स्वाङ्कुरजनका(न्यो)जनकस्वभाषता किं न निश्चीयते?, नन्वेवमपि प्रतिपादयन् कथञ्चिद्भेदेमेव सम-
र्थयसे, शालिबीजावच्छेदेनैवोभयस्वभावोपदर्शनात्, तस्माद् अवस्थाभेदेऽप्यवस्थावतः कथञ्चिद्भेदस्तर्हि तस्यावस्थारूपविवेकिना रूपा-
न्तरेण प्रत्यक्षे प्रतिभासनप्रसङ्गो, नहि यदात्मविवेकेन स्वज्ञानेन प्रतिभासते तस्य प्रत्यक्षता युक्ता, बीजरूपतायाः कथञ्चिदवस्थावि-
वेकेन प्रतिभासनादयमदोषः, सर्वथा अवस्थातद्गतोर्न स्वभावभेदो, नापि तथा प्रतिभासनमिति। नन्ववस्थाभ्योऽनवाप्तभेदस्यावस्था-
नात्मनस्तद्भेदे सत्यभेदो न सङ्गच्छते, ततश्चावस्थामिवात्मभेदमनुभवतः कथमवस्थानुत्वमस्य?, कथञ्चिद्भेदस्यापि भावादयम-
दोषः। नन्वेवमपि यमात्मानं पुरोधायामवस्थाता, अवस्थाश्रेयसा इति व्यावर्ण्यते तेनावस्थातद्गतोर्भिद् भेदस्तदा भेद एव, अथ तेना-
त्मनाऽभेदः अवस्थावदभेदप्रसङ्गोऽवस्थानुत्वद्ववस्थानामभेदस्य वा, तदेतदपि तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भतं पश्य, यतः कथञ्चिद्भेद इत्यस्य

हि नायमर्थो, यदुत-स्वस्वभावप्रमवस्थावृत्स्वरूपं केवलमेव किमपि अत्यन्तभिन्नस्वभावताऽवस्थारूपेण सहाभिन्नं भूत्वा तत्स-
ङ्गेदं प्रतिपद्यते, किन्त्वयमर्थो यदुत यदवस्थावृत्तरूपमवस्थारूपमपि तदेव, अवस्थास्वरूपं च परस्परमत्यन्तविलक्षणमविलक्षणं वा न
कांचिदुपलभ्यते, किन्तु जात्यन्तरात्मकं, अतो नात्यन्तमवस्थानानात्यमवस्थातुर्वा सर्वैश्वररूपाता, किन्तु ता एवावस्था ऐकान्तिकवैरूप्य-
विलक्षणत्वाद् अस्थावृत्तरूपतामवलम्बन्ते, ऐकान्तिकसारूप्यवैलक्षण्येष्वावस्थारूपातां, न चैवमभेदरूपतासम्पादकमन्यदेव किमपि तत्र
रूपं तद्विदा मृष्यते यदाऽवस्थावृत्तरूपं केवलं किमपि भवेत्, यद्विदा ताः कदाचिदेकान्तेन भिन्नेन केनाचिदात्मना कथञ्चिद्ब्रह्मभमा-
साद्य पश्चादैकान्तिकीं कांचिदभेदरूपतामपेश्यावस्थावृत्तरूपतामीहेत्, एकांतेनाभेदरूपाऽपि न ता इति भेदरूपाऽपि नासां रूपान्त-
रपेक्षिणी । तथा च 'यमात्मानं पुरोधायामवस्थाता अवस्थाश्रेयाः इति व्यावर्ण्यते तेनावस्थातद्वतो र्यदि भेदस्तदा भेद एव' त्यादि
फलवेष, न हि एकमवस्थावृत्त एकां वाऽवस्थां पुरोधाय काञ्चिदत्यन्तं भिन्नरूपाः केनचित्कदाचिदवस्था व्यावर्ण्यन्ते, न खलु चैना एवं
व्यावर्णयन्ति, किन्तु ता एवावस्था यथोक्तरूपाः प्रथमानास्तथा क्षयोपशमवशात्पूर्वोक्तन्यायेनोभयरूपां प्रियमादयानाः कदाचित्क-
सापि रूपस्य प्रधानोपसर्जनभावेनोभयरूपं व्यवहारमारचयन्ति, योऽपि चावस्थावृद्धेदप्रसङ्गेऽवस्थातुः तद्वदवस्थानामभेदस्य वा सोऽपि
यदि कथंचिदिति श्रेयते तदेप्यत एव, अवस्थातुरेवावस्थात्मना विघर्तनात्, तथा च तद्वेदे तस्यापि भेदात्, न च ता अवस्थाः
काञ्चित्सतश्चाः, किन्वेतस्यैव कथञ्चिदन्यथात्वात्मिकाः, तथा च तासां कथञ्चिदभेदोऽपि न बाधकः । एवं चात्र भेदाभेदे व्यव-
स्थिते यदपरमयाशङ्कोक्तं परेण यथा- 'तयोपि कथञ्चिद्भेदाभेदाविति चेत्, तयोत्तर्ह्यवस्थातद्वदत्मानोभेदवतोः कथञ्चिदभेदनिमित्तं
रूपान्तरं स्यात्, तथा च रूपान्तरस्यापि ताभ्यां कथञ्चिद्भेदः, अन्यथा तदेकस्वभावाद् अत्यन्तमभेदाद् अस्थातद्वतोः परस्परमत्यन्तभेदा-

भेदौ प्रसज्येयतां, रूपांतरस्य कथञ्चिद्भेदे तद्विशन्धनमपरं रूपं तथाऽस्यापि तदन्यदिति अपरिमितरूपतैव वस्तुनः समासज्येत, न चापरिमितरूपप्रतिभासि प्रत्यक्षमनुभवाः, अननुभवन्तश्च कथं तत्कल्पनयाऽऽस्यानामात्मनैव विप्रलंभेमाहि ? , तस्मादवस्थारूपविवेकेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भादपरिमितरूपप्रसङ्गाच्च कथञ्चिद्भेदाभेदवतोऽवस्थानुसत्त्वमेव, ताश्चावस्था जनकस्वभावभेदवत्यः प्रत्यक्षत एवावगम्यन्ते इति तदैकत्वाध्यायसायि प्रत्यभिज्ञानं तद्भाषामनुभवत्कथं प्रमाणं स्यात् ?' इत्यादि, तदपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यं, यतो यथाऽसौ तदवस्थानिविवेकेनास्ति तथा नानुपलम्भः, वस्तुन एव तस्य तादृशत्वाच्च नापरिमितरूपप्रसङ्ग इति, तस्मादुक्तन्यायेन कथञ्चिद्भेदाभेदवतोऽवस्थातुः सत्त्वमेव, ताश्चावस्था जनकाजनकतया स्वभावभेदमनुभवन्त्योऽपि सर्वथैव स्वभावभेदवत्य इति कुतोऽपि प्रत्यक्षान्नावगम्यन्ते, न खल्वत्र जनकमजनकं वा किमाप्यत्यन्तभिन्नं रूपमाभाति, तथाविवधवर्णसंस्थानाद्यात्मनः शालिबीजाभिधानस्य पदार्थस्योभयावस्थाकालेऽप्यश्रुटितरूपस्यैव प्रकाशनात्, न हीदं जनकमजनकं वेत्यवगच्छ्या प्रत्यक्षतोऽवसातुं शक्यं, फलानुभवेत्याद्भ्यावशक्तीनां, तथाहि-शालियवबीजादीनां वर्णान्काराद्यात्मनां वैलक्षण्योपलम्भाद् यथा भेदः प्रत्यक्षसिद्धत्वा नैह, तत्र प्रत्यभिज्ञाप्रमाणमध्यक्षवाधितं, न चेदं शक्यते वक्तुं-अवस्था एवाङ्कुरादिजननस्वभावा नावस्थातेति, तस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणस्यासत्त्वमेव, यथोरूपरूपाणामवस्थानामुपगमेऽवस्थानुरपि कार्यजनने व्यापारात्, नहि बीजस्वभावविरहितो जनकस्वभावः एकः कश्चिद्दृष्टयमानस्तदाऽङ्कुरादिकार्यमुत्पादयति, किन्तु तदेव बीजमजननपर्यायत्यग्रेण जनकपर्यायतया विवर्तते, नतु शालिबीजादिरूपतामपि जहाति, तस्माद्बीजादिरूपतामन्वितामधिगच्छन्प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमिति, तत्रप्रतिभासिनो ह्यभिन्नरूपस्यालीकत्वे क्षणसमुद्भवामपि वृत्तिमनुभवतोऽस्य तैमिरिकादिधियाभिवाप्रत्यक्षतेति वक्तुं शक्यते, नान्यथा, न च तत्रप्रतिभासिनो' रूपस्यालीकत्व-

व्यवस्थापकं किमप्यस्ति, नतु नार्थक्रियानिवन्धनं रूपमपहाय वीजादेरपरः स्वभावोऽस्ति यस्याधिगमात्प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं भवेत्, अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वात्परमार्थसत्तः, तस्मात्सदृशापरभावनिवन्धन एवार्यं केशकदलीस्तम्बादिष्विवाकारासाम्यमात्रापहतहृदयानां भ्रान्त एव तच्चाध्यवसायो भन्तव्यः, ततः सतोऽपि प्रतिक्षणमेदस्यानुपलक्षणं बालानां, यदा तु विद्युत्प्रत्ययोपनिपाताद्विसदृशापरभावप्रसस्तदाऽस्य तच्चाध्यवसायी प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो न भूतिमवलम्बते, ते च तदाकारपरमार्शलक्षणामर्थज्ञानादिलक्षणां चाऽर्थक्रियां कुर्वन्ति नापर इति, एतदप्यसम्बद्धाभिधानं परस्य, एकान्तनक्षरेश्वर्थक्रियाया एवापास्तत्वात्, न च वर्णसंस्थानाद्यभेदप्रतिभासविषयवस्तुव्यतिरेकेणापरमर्थक्रियासामर्थ्यमपि प्रमाणेनोपलभ्यते यदुभयावस्थामेदसम्पादकं परिकल्प्येत, केशकदलीस्तम्बादिषु च यद्यपीदं कस्यचिदभेदावभासि समुपजायते तथाऽपि तद्धेदग्राहिणा जनान्तरदर्शनेन तद्ब्राह्म्यत इति भ्रान्तं युक्तम्, इह तु न कदाचित्कस्यचिद्धेदाभासि संवेदनमुदयदवीमासादयतीति, वचनमात्रेणैव यदि पं भ्रान्तं, ततः सतोऽपि प्रतिक्षणमेदस्यानुपलक्षणं बालानामिति स्वशिव्याणामेव विसयमुत्पादयति, यदाऽपि विद्युत्प्रत्ययोपनिपातस्तदाऽपि न सर्वथा विसदृशापरभावप्रसवो, नापि तच्चाध्यवसायिनः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य न प्रभवः, घटादिविनाशेऽपि मृदादिरूपेणानुगताकाराया धियः संवेद्यमानत्वात्, ते च तदेकाकारपरमार्शलक्षणामर्थज्ञानादिलक्षणां चाऽर्थक्रियां कुर्वन्तः प्रमाणदृष्टत्वाद् यथा भवद्भिरभ्युपगम्यन्ते तथा क्वचिदेकस्वभावाभ्युपगन्तव्याः, तत्र प्रत्यक्षाधिधेयं प्रत्यभिज्ञा, यत्पुनः 'यद्यदा यजननस्वभावं तचदा तज्जनयत्येवं, अजनकस्य तज्जननस्वभावविरोधात्, अन्यस्य वा तत्स्वभावतापत्तेः, यथा तदेव वीजादिकं सलिलादिसंनिधिकाले, कुशुलाद्यवस्थास्यपि चेदं वीजादि स्वकार्यजनकस्वभावमेव प्रत्यभिज्ञया व्यवस्थाप्यत इति स्वभावहेतुप्रसङ्गः, न च जनयति तत्र जननस्वभावमिति विपर्ययप्रयोगः, यद्यदा

यजननस्वभावनिर्वर्त्यं कार्यं न जनयति न तत्तदा तजननस्वभावं, तद्यथा शाल्यङ्कुजननस्वभावनिर्वर्त्यं कार्यमजनत् क्रोद्वृषजं, न जनयति च सलिलादिकारणसंनिधेः शक्त् तत्कार्यं जननस्वभावनिर्वर्त्यं स्वकार्यं बीजादिकमिति व्यापकानुपलब्धिः, ततोऽनुमानतोऽपि चाधामनुभवप्रत्यभिज्ञानं कथं प्रमाणं स्यादित्याद्यनुमानबाधितत्वमस्याः परैरुच्चैःकारं किलोच्यते तदपि नास्त्यपक्षेपक्षमभित्याचक्ष्महे, तथाहि-यद्यदा यजननस्वभावं तत्तदा तजनयत्येव अजनकस्य तत्स्वभावविरोधादिति यदुच्यते तत्राजनकस्य तदा तजननस्वभाव एव विरुध्यते तदा शाल्यङ्कुसार्थिभिर्नदंष्ट्रपादीयते, उपात्तं वा तदङ्कुरं नोत्पादयेत्, यत् एवमपि प्रसङ्गविपर्ययौ प्रवर्तते-यच्छालिबीजस्वभावं न भवति न तत् शाल्यङ्कुसार्थिनिरुपादीयते, अतस्वभावस्यातजनकत्वविरोधात्, यदा कुतोऽपि वा यस्य कस्यचिद्भावरूपतेः, यथा यवबीजादि, अशालिबीजस्वभावं चानुमानेनकान्तेन भेदरूपतया व्यवस्थाप्यभावं तदुत्पादानमिति व्यापकानुपलब्धिप्रसङ्गः, न च तत्र जनयति, तत्राशालिबीजस्वभावं तदिति विपर्ययः प्रयोगः-यद्यत्स्वभावनिर्वर्त्यं कार्यं जनयति तत्स्वभावं तद्यथोभयाभिमतं विज्ञानानुत्पादानं, जनयति च शालिबीजस्वभावनिर्वर्त्यं शाल्यङ्कुसार्थिकार्यं परम्परया तदधीति स्वभावहेतुः, तस्मादेतदेव युक्तं यथा तच्छालिबीजमेवविधस्वभावमेव येनाजनकमपि तत् सलिलादिसंनिधि काले तजननस्वभावतया परिणमतीति, तथा च शालिबीजस्वभावस्यैव जनकाजनक्रोभयस्वभावापादनेन यदि कथञ्चिद्भेदः साध्यतेः सिद्धसाध्यता, अथ सर्वथा भेदस्तदा प्रमाणवाधा, तत्कथमनुमानाद्वाधामनुभवत् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणं स्यात् ? किञ्च-इदं कारणं यदा तजननस्वभावं तदैव यदि कार्यं जनयति तर्हि कारणत्वेण एव कार्यं जायेत, न ह्यन्यदा तत्कारणेन जन्यते अन्यदा च स्वयमुत्पाजयत इति स्वातन्त्र्यमस्य युक्तं, तथा च कार्यकारणयोरेककालताप्रसङ्गः, कार्यस्वरूपातिरेकिणो जन्मनोऽसम्भवात्, न चैदमस्ति, तेनैकान्तिकोऽपि प्रसङ्गहेतुः

परस्य, अथ न व्यापारसमावेशात्किञ्चित्केनचिन्नन्यते, किन्तु स्वहेतुप्रतिनियमादीदृशमेव किमपि तत्कारणं जातं येन तदनन्तरं किमप्युपजायते, एतावन्मात्रेण च तत्तेन जन्यत इत्युच्यते इति नोक्तदोषप्रसङ्गः, नन्वेतच्छोचरसमक्षिणिकायादिनोऽपि न दुर्लभं, तथाहि-तेनाव्येवं वक्तुं शक्यत एव यथा स्वहेतुप्रतिनियमादीदृशमेव किमपि तत्कारणं जातं यत् तदा तत्तत्सहकारिकारण-संनिधौ तत्कार्यपुपजायते, इयन्मात्रेण च तत्तेन जन्यत इत्युच्यते, न पुनरसात्यक्षेऽपि व्यापारसमावेशात्किमपि कारणं कार्यं जन-यति, तथा च कारणे तत्र सदा संनिहतेऽपि यदा स्वहेतुभिः सहकारिणः संनिधीयन्ते तदैव तज्जायत इति, ननु चास्य कारणस्या-यमपि स्वभावः स्वहेतुभित्तथा निर्मितो येन सहकारिणोऽपि सर्वनिकैदेव संनिधायति, न च तत्र कार्ये समुत्पन्ने कारणस्य तत्स्व-भावेन विगमः यदिहायं कार्यात्मनि संक्रामति तदा विगच्छति, यदा तु स्वहेतुभिरैवविध एव निर्मितो येन तत्संनिधिमात्रेणारं वस्वन्तरुपजायते तदा तदुत्पादानन्तरं कथमस्य विगमः सङ्गच्छत इति साधुधिः सम्यग्विभावयन्तु, नापि कृतस्य पुनः कारण-प्रसङ्गोऽपि दोष उपहोक्ते, यत्तदैव तदुपजायते, नान्यदा, तत्क्षणे एव सकलापरकारणकलापस्यास्संनिधानादिति, तत्रेदं प्रसङ्ग-साधनं सार्धीयः, विपर्ययश्च प्रसङ्गमूलः, तत्र प्रतिहते स प्रतिहत एव ।

क्षणिकत्वानुमाननिरासः-यदपि 'तत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे' इति क्षणिकत्वप्रसाधनाय कृताभि-पेक्षमनुमानं तदप्यन्वयानुविद्धमेव क्षणिकतां साधयति, यतः सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वेन व्याप्तं, अर्थक्रियाकारित्वं च कूटस्थनित्यादक्ष-णिकाच्च व्यावर्तमानमुत्पादव्ययप्रौढ्यवत्येव प्रस्तुनि व्यवतिष्ठत इति प्रदर्शितं प्राक् । एवमन्यदप्येकान्तक्षणिकत्वप्रसाधकमनुमान-मविद्यमानप्रतिबन्धमसिद्धविरुद्धनैकान्तिकदूषणानामन्यतरत्रातिक्रामति, (यदपि वारिदज्ञातं) तदपि दूषणं(शतसंकुलं, प्रत्यासिद्धाने)

नैव बाध्यमानत्वादप्रमाणं, न चानुमानेन बाध्यमानत्वात्प्रत्यभिज्ञानमपि न प्रमाणमिति वाच्यं, इतरेतराश्रयदोषात्, ननु न प्रत्य-
भिज्ञानस्याप्रामाण्यात्क्षणिकानुमानं प्रमाणमिति, किन्तु स्वसाध्यप्रतिबन्धात्, स च विपर्यये बाधकप्रमाणाभिहित इति, एतदप्यकारु-
यत् : क्षणिकस्य विपर्ययोऽक्षणिकत्वं, तत्र कतरत्प्रमाणं हेतुसद्भावं बाधते ?, न तावत्प्रत्यक्षं अक्षणिकत्वस्य केनचित्कदाऽपि प्रत्य-
क्षेणग्रहणात्, तद्ग्रहेणे वा कथं सर्वं क्षणिकं साध्यते ?, अथ नाक्षणिके वस्तुनि प्रवर्त्तमानं सत् प्रत्यक्षं हेतोः सद्भावं बाधते, किन्तु
निवर्त्तमानं, तर्हि का प्रत्यक्षसाक्षणिकाग्निवृत्तिः ?, किं तत्राश्रयचित्प्रामाण्यं तद्विपर्ययप्रवृत्त्यात्मिका ?, प्रथमपक्षे स्वापमदसूक्ष्मोद्यव-
शास्त्रापि तन्निश्चयः स्यात्, द्वितीयस्तु पक्षस्तदा विद्वज्जनमनोमोदाय कक्षां बध्नाति यदाऽक्षणिकता प्रत्यक्षाऽवसेया स्यात्, न चा-
यमभ्युपगमो भवतां, तन्नाध्यक्षरूपं विपर्यये बाधकं प्रमाणं, नाप्यनुमानरूपमनवस्थाप्रसङ्गात्, सा हि तदा न भवेत् यदा मूलभूतं
तद्ग्रहकं प्रत्यक्षं कश्चिदुपेयते, नान्यथा, न च प्रत्यक्षाऽनुमानातिरिक्तमपरं प्रमाणमिष्यते विद्वद्भिः, तत्र कस्याचिद्धेतोः स्वसाध्यप्रति-
बन्धः, तत्र प्रत्यभिज्ञा अनुमानबाधामश्रुते, याऽप्याकाशात्म्यानीलेतरकुसुमादेः सर्पादिवस्तुन एकतां प्रतीयती प्रत्यभिज्ञोपजायते
साऽपि तत्समानकारपरिणामरूपामेकतां प्रतीयती प्रमाणमिष्यत एव, अपरस्तु विशेषतत्र प्रमाणान्तरादस्तु, न तावता तदप्रमा-
णता भवति, न चैकत्र आन्तं प्रत्यभिज्ञानं सर्वत्र आन्तमिति वक्तुं शक्यमतिप्रसङ्गात्, अथ प्रस्तुतेऽपि प्रतिक्षणं स्वभावभेदेऽप्या-
कारसाध्यमात्रादेव प्रत्यभिज्ञोदयः किं नेष्यते ?, सादेतत्, यदि प्रतिक्षणं स्वभावभेदः केनचित्कदाचिदात्यन्तिकः प्रतिपन्नो भवेत्,
न चैतदस्ति, प्रतिक्षणभेदग्राहिणः कस्यचित्प्रमाणस्यानुभवात्, तस्मात्सर्वदर्शनाहितसंस्कारप्रबोधप्रभवस्सरणसहायेन्द्रियान्वयव्य-
तिरेकानुविधायिनी पूर्वोत्तराऽनेकपर्यायव्यापिद्रव्यविषया प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं, यदि च नियतव्यक्तिसम्बन्धेन्द्रियजनितप्रत्यक्षं नाती-

तादिययात्सकद्रव्यग्राहि स्यात् तदा यदेतत् सुप्रसिद्धं धूमाद्धूमश्चजानुमानं तदपि न स्यात्, तद्धि महानसादिव्यवस्थितधूमधू-
मश्चजनसम्बद्धेन्द्रियजनितप्रत्यक्षेण शेषत्रैलोक्योदरविवरवर्चिधूमवह्निविशेषव्यवस्थितिर्यक्कसामान्ययोग्याग्निग्रहणे सति प्रवर्त्तते,
तत्रेन्द्रियसम्बद्धवस्तुमात्राविषयप्रत्यक्षतायां न स्यात्, तस्माद् यथा प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमशेषविशेषविशेषात्मकतियक्कसामान्यग्राहि
तथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमन्यरूपोर्ध्वतासासान्यग्राहीति, न चैवमनाद्यनन्ताखिलस्वपर्यायव्यापिनो द्रव्यस्य ग्रहणात्सर्वप्राणिनां सर्व-
स्वजनपरस्परग्रहणप्रसङ्गः, यथाक्षयोपशममेव विज्ञानप्रवृत्तेः, समस्तावराणापगमे तु सर्वविदामनाद्यनन्तजन्मादियस्पररावभासोऽपि
न विक्रियते । प्रत्यभिज्ञायामपूर्वार्थज्ञानं नन्वन्यसद्भावे यदेव पूर्वप्रमाणेन वस्तु प्रतिपन्नमिदानीमपि तदेव प्रतिभासेत्, अथ चानधिग-
तार्थाधिगमाभावात् प्रत्यभिज्ञा ज्ञानं कथं प्रमाणतामाधिगच्छेत् ? अनधिगतार्थाधिगन्तु हि प्रमाणं प्रमाणविद्धिः परकीर्त्तितं, किञ्च-एव-
मेकरूपत्वे वस्तुनो यथेदानीमिदमुपजायते तथा प्रथमदर्शनकालेऽप्युपजायते, न ह्यक्रमात् क्रमिणो भावा भवितुमर्हति, समधिगतोप-
स्वभावेन भावेन तदैव सकलस्वकार्यसम्पादनात्, अपिच-स एवायमित्युल्लेखेन प्रत्याभिज्ञानस्य प्रसवाः, तत्र स इत्यनेन दृष्टत्वच्छ्रित्यते,
अयमित्यनेन च दृश्यमानत्वं, ततश्चात्र दृष्टत्वं दृश्यमानत्वं चैक्येन प्रतीयते किं वा भेदेन ?, पूर्वस्मिन् स इति अयमिति वा स्यात्, अन्य-
तरूपसान्त्वितरूपानुप्रवेशेनैव प्रतिभासनात्, द्वितीयेऽपि यदा सोऽयमिति विरुद्धमेतद्धयमाप्नोति तदैतयोर्विरुद्धज्ञानयोः कृतः सा-
मान्याधिकारण्यम् ?, अथ प्रत्ययभेदेऽपि प्रतिभासं न भिद्यते तर्हि स्वतन्त्रं प्रतिभासं स्यात्, ततो ज्ञानमात्रमेवावशिष्यते, तस्मा-
त्प्रमाणाधीनां प्रमेयव्यवस्थामिच्छद्भिः सद्भिर्ग्रथप्रतिभासमेवासावभुगन्तव्या, तथा च भिन्नमभिरूपतया प्रतिपद्यमाना प्रत्य-
भिज्ञा श्रुक्तिकारजत्वञ्जान्तेव युक्ता, सात्त्वमेव चेदं प्रत्याभिज्ञानरूपं विज्ञानं, न तु प्रत्यक्षरूपं, तदुक्तम्-“पूर्वकालविशिष्टेन, सदृशे-

स्यैज्वलोकिते। सहचारितया ज्ञानं, सार्त्तं चन्दनगन्धवत् ॥ १ ॥” तथाहि—चन्दने गन्धे रूपेण सहचारिणि रूपदृष्टेः स्मृतिगन्धे यद्दत् तद्वत्पूर्वविशेषणोऽदृश्यमानार्थतुल्येन वस्तुना सहचारि यत्पूर्वकालादि तत् सार्त्तं वर्त्तमानविशेषणं, ततः स्थितं—स्रग्णाव्यक्षं कल्प-
नज्ञानमीदृशं यत् स एवायमिति, अस्य नापूर्वार्थमविदितपरमार्थस्य परस्व प्रलपितं, यतो नानधिगतार्थधिगन्तृत्वं ग्रामाण्ये निव-
न्धनं, अपि तु वाशरहितत्वम्, अन्यथा समस्तवस्तुसोमव्यापि योनिविज्ञानं प्रथमक्षण एव प्रमाणं भवेत्, तदुत्तरकालभात्रीनि तु
तद्विज्ञानानि तस्मिन्नेव विषये प्रवर्त्तमानान्यप्रमाणताभाञ्जि भवेयुः, अथ तदपि किञ्चिदस्ति यदाद्यक्षणे तेन न ज्ञातं, तर्हि प्रतिक्ष-
णमपरपरवस्तुग्रहणादसर्वज्ञैव सुगतस्यासञ्च्येत, यतो सर्वज्ञैरपीदमङ्गीक्रियत एव, यथा—“एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे
भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः। सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥१॥” तस्मात्सर्वात्मना सर्वभावान् प्रतिक्ष-
णमीक्षमाणानां सर्वज्ञप्रत्यक्षणानामाद्यक्षणव्यतिरेकेणातिप्रसङ्गादनधिगतार्थधिगतृत्वमव्यापकं प्रमाणतायाः, न च क्षणादूर्ध्वं सर्वज्ञ-
ज्ञानमप्रमाणं यदि भवति तथाऽपि न नः किमपि क्षुण्णमिति सचेत्तसः प्रतिपादयितुमुचितं ।

आगमप्रामाण्यवादः—अस्मदादिभ्योऽप्यपकृष्यमाणत्वेन तदागमे प्रेक्षावतां क्वचिदपि प्रवृत्त्यसिद्धेः, प्रेक्षावन्तो हि प्रमा-
णादेव प्रवर्त्तन्ते, अप्रमाणात्प्रवर्त्तमानानां प्रेक्षावचैव न स्यात्, अथ तेऽपि कृषीबलादय इव कदाचिदर्थसंग्रहेऽपि प्रवर्त्तन्त इत्य-
भिधीयते तदप्यचारु, यतो युक्ता कृषीबलादीनामवधृतवीजाबीजस्वभावानामुपायनिश्चये सत्सुपेयसन्देहेऽपि प्रवृत्तिः, इह त्यागमा-
ग्रामाण्ये स्वर्गापवर्गादिसाधमस्थोपायस्य न निश्चयोऽस्ति ततः कथं तत्तस्ते तत्र प्रवर्त्तन्त, आगमश्च शब्दात्मकः, शब्दानां च
सत्यासत्त्वं विवक्षावशात्, विवक्षैव हि पुरुषसत्यासत्त्वेन सत्येतरा भवन्ती शब्दानां सत्यासत्त्वमाचक्षेदतीति, ततः पुरुष-

ग्रामाण्यमेव दर्पणतद्गन्तप्रतिबिम्बमिव शब्देव्यभिधीयते, यदि च क्षणाद्दृष्टं सर्वज्ञानमग्रमाणं तदा तदागमः कथमिव ग्रमाणं भवेत्?, ननु यदि पुरुषग्रामाण्याच्छब्दानां ग्रामाण्यं तर्हि कथमेवमुच्यते-पुण्यलक्ष्यो सद्यो तद्दृश्यवत्ता तहापश्यद् ए उ। सच्चिद्विचि-
तद्यस्मा तेण उ ववहारसिद्धिर्त्ति ॥१॥” इह तथाप्रकृत्यैवास्य सत्यादिविग्रयधर्मत्वमभ्यधीयति, नैप दोषः, यतः सा सत्यधर्मता यद्यप्यात्मभूतैवास्य तथाऽपि यतः ग्रमाणभूतं प्रतिपादकमपेक्ष्य ते पुद्गलात्तथा परिणतात्तत्तत्प्रामाण्यादस्य ग्रामाण्यमुच्यत इति,
अत एवात्रेदम्यनवकारं यदुच्यते परं-यथा यद्येनात्मद्वस्वभावं न तत्तस्य गमकं, यथा खोरिज्ज्वादि गज्यादेः, अर्थेना-
प्रतिबद्धस्वभावाश्च सिद्धाः शब्दाः, तथाहि-शब्दार्थयोः सम्बन्धस्तादात्म्यलक्षणः तदुत्पत्तिलक्षणः संयोगलक्षणः समवायलक्षणो
विषयविषयिभावलक्षणो वा भवेत्?, तत्र न तावत्तादात्म्यलक्षणः संभवति, अप्रतीतेः, अन्यथा क्षुरिकामोदकादिशब्देच्चारणान्धु-
स्वाटनपूरणादिरूपलभ्येत, तत्र प्रथमपक्षः, नापि द्वितीयो, यतः शब्देन वाऽर्थो जन्येत? अर्थेन वा शब्दः?, प्रथमपक्षे न कश्चि-
दपरिपूर्णच्छः सात्, द्वितीयेऽपि अर्थेषु यथास्वं पुरुषबुद्धिनिरपेक्षाणां शब्दानां श्रवणं सात्, न चार्थमात्रात्पुरुषबुद्धिनिरपेक्षाच्छब्दा
उत्पद्यन्ते, तथाहि-प्रथममर्थदर्शनं तत्तत्प्रतिपादनाभिप्रायः ततो विवक्षा ततः स्थानकरणाभिधातः ततः शब्दनिष्पत्तिरिति, नार्थ-
जन्यता शब्दानां, तत्र तदुत्पत्तिलक्षणयोऽप्यत्र सम्बन्धः, नापि संयोगलक्षणः, यतो मूले शब्दस्योपलम्भो भूमावर्थस्य, नापि
समवायलक्षणः, अयुतसिद्धानामाध्याधारभूतानामेव हि स व्यावर्ण्यते, न च शब्दार्थयोस्तुतसिद्धिराध्याधारधेयभावो वा घटते, विप-
यविषयिभावस्तु वाच्यवाचकभाव एव, स च सति सम्बन्धे सात्, स च तात्त्विको नास्तीति सङ्केतमात्रनिर्मित एवायमिति शब्दा-
नामर्थं प्रति ग्रामाण्यं नास्ति परमार्थत इति, यतः सङ्केतवशादपि तावद्वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः सुकर एवेति न प्रयोजनम-

परसम्बन्धपरिकल्पनायाः, रा च संकृतेः प्रमाणभूतपुरुषनिमित्तो नाथसत्तामतिक्रम्य कदाचिदपीति, सिद्धमर्थं प्रति प्रामाण्यं प्रदर्शित्वान्येन शब्दस्य, तेन—“नायं स्वभावः कार्यं वा, वस्तूनां वस्तुरिति भ्रान्तिः । न च तद्व्यतिरिक्तस्य, विद्यतेऽव्यभिचारिता ॥ १ ॥ प्रशुचिर्वाचकानां च, वाच्यदृष्टिक्रमेति चेत् । परस्परविरुद्धार्था, कथमेकत्र सा भवेत् ॥२॥ वस्तुमिनिर्गमात्सेन, कथञ्चिन्नान्तरीयकाः । प्रतिपत्तुः प्रसिद्धान्ति, कुतस्तेभ्योऽर्थनिश्चयः ? ॥३॥” इत्यपास्तं, स च स्वप्रामाण्यान्यश्रानुपपत्तेः प्रतिपादयितुः प्रामाण्याभाविक्रमेति, तस्मात् पूर्वप्रत्यक्षक्षणैरभिप्रायोगक्षेभत्वेऽपि यथोत्तरकालयोगि प्रत्यक्षं प्रमाणं एवं यदि प्रत्यभिज्ञापि स्यात् न किञ्चिदयुक्तं पर्याप्तम् ।

अनधिगतलक्षणपरीक्षा—किञ्च—सर्वथा यदि यदनधिगतमर्थमधिगच्छति तत्प्रमाणं तर्हि क्षणिकत्वादिप्राराधकमनुमानसप्रमाणं भवेत्, न हि प्रत्यक्षविषयादपरस्यैव कस्याचिदनुमानेन क्षणिकत्वादि साध्यते, वस्तुसतः खलक्षणेस्य क्षणिकत्वप्रारम्भात्, अथानुमानेनान्यसमासोपव्यवच्छेदः क्रियते, ननु तस्मिन्नापि कृते यदि वस्तु स्वरूपेण न क्षणिकं (तदा न सतः क्षणिकत्वं) सिध्यते, तथा चान्यकारणत्वमिवानुमानं न क्वचिदुपयोगि, अथैतत्खलक्षणं यदव्यक्षमीक्ष्यते तदक्षणिकव्यावृत्तात्मनाऽपि प्रत्यक्षेण न गृहीतमिति तदनुमानं प्रमाणं तर्हि कथञ्चिद्गृहीतग्राहिणोऽपि प्रामाण्यमनिवार्यं, तथा च प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रामाण्यमशुर्वीत, नहीयमापि यथैव पूर्वप्रत्यक्षेण वस्तु प्रतिपन्नं सर्वान्त्सना वा तथैव प्रतिपद्यते, कथञ्चिदन्वया तदधिगमात्, क्लृप्तस्थानित्यताऽयोगात्, अत एव प्रथमदर्शनकाले न प्रत्यभिज्ञोदयः, तदा तादृशपरिपरीयया विशिष्टतायश्चाभावात्, न च दृष्टत्वं दृश्यमानयोरेकान्तेनैकयमत्यन्तभेदे वाऽथ, नीलादिरूपेण हि पूर्वदर्शनाविषयताऽपेक्षया दृष्टमित्युच्यते, इदानींतनदर्शनापेक्षया च दृश्यमानमिति तत्रेभेकान्तेन तयो-

रैक्यमत्यन्तभेदो वा, नीलादिरूपतुल्याधिकरणताऽप्यत एवात्रोपपद्यते, नहि 'सोऽयमिति' इतीदं द्वयं सर्वथैव (भेदच)दाभाति, किन्तु कथञ्चिदभेदानुविद्धं, ततो यादृशं तद्वत्स्वस्ति तादृशभावभासयन्ती प्रत्यभिज्ञा कथं आन्ता स्यात् ? , तस्माद् यथा नीलादिव्यवस्था-निबन्धनं नीलादिदर्शनं स्वपिपये न आन्तमिति प्रमाणं तथा प्रत्यभिज्ञाऽपि, अत एव च स्पष्ट्यूहादीनामपि प्रामाण्यं प्रमाणविदो वदन्ति, इच्छाद्वेषादीनां च न बाह्यवस्त्ववभासित्वमस्तीति न प्रामाण्यं, यतः—“प्रमाणं स्वपराभासि, ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।” इति येन(इत्येव) प्रमाणलक्षणं व्यावर्ण्यत इति, न चेदं प्रत्यभिज्ञानं सात्त्विकं, न प्रत्यक्षं, अक्षान्यव्यतिरेकानुविधानात्, यत् “पूर्व-कालविशिष्टेन, सदशोऽर्थेऽवलोकिते । सहचारितया ज्ञानं, सात्त्वं चन्दनगन्धवत् ॥१॥” इत्याद्यवादि न तत्र वचनमात्रादन्यत्प्रमाणं, किञ्च—यस्यैव रूपदर्शनं तस्यैव गन्धस्पर्शः ? किं वाऽन्यस्य ? , प्रथमपक्षे यथा कथञ्चिदेकस्यैवेदं स्वभावद्वयमविरुद्धं तथा द्रव्यस्याप्य-तीतानागतपर्याययोगित्वं न विरुध्येत्, द्वितीयपक्षे एतयोः स्मरणदर्शनयोरनुसन्धानं न स्यात्, नहि देवदत्तयज्ञदत्तविज्ञानयोः कदा-चिदनुसन्धानं, ससंवेदनसिद्धं चेदमपहोतुमशक्यं, तस्मादेतयोः संवेदनयोः कथञ्चिदेकस्वभावत्वमेष्टव्यं, तथा तद्विषययोरपि नात्य-न्तभेदः प्रतीतिपथमवतरति, सद्गर्णं सुगन्धीदं चन्दनमिति द्रव्यरूपाया(गन्धादीनामपि) कथञ्चिदेकतया प्रतिभासनात्, न च तत्रान्ये रूपपरमाणवोऽन्ये च गन्धपरमाणवः केचनपि प्रतिभासन्ते, तस्मादेक एव स्कन्धस्त्र रूपगन्धस्पर्शाद्येनेकान्तमतया परि-णतस्तथा तथा प्रतिभासत इति न रूपगन्धयोरपि सर्वथा भेदः, तथा स एवायमित्यत्रापि प्रतिभासमानस्य रूपस्य कथञ्चिदेव भेदात् प्रमाणमेव स एवायमित्याद्युल्लेखेन प्रथमाना प्रत्याभिज्ञेति, किञ्च—प्रथमं यदर्थविषयं कदाचित्प्रत्यक्षमुदेति तदपि किञ्चिन्सुहृत्तादि-कालभ्रतष्टिमानं स्थिरवस्तुस्वरूपावभासेवानुभूयते, न प्रतिक्षणभेदावभासीति, तत्र प्रतिक्षणमेकरूपावभासिनि प्रकाशमाने किम-

श्रीउत्पादा-
दिसिद्धिः
॥१११॥

मिथानीयं?, न च सादृश्यमात्राद्विभ्रम एवायं, सादृश्यस्योभयनिष्ठत्वात्, भवन्ततेन च क्षणमात्रातिरेकेण न क्वचिदस्य प्रवृत्तिः, तस्माद्यथाऽवभासमेव तत्सत्यमिति युक्तं, किमन्यप्रकारपरिकल्पनया?, तस्माद्-इन्द्रियाधीनजन्यमेदप्राहिणी मतिः। ग्रामाण्यं वायवैकल्यादश्रुते भेदबुद्धिचत ॥१॥ इति साधूक्तम्, अत एवोक्तं सूरिभिः-“भेदज्ञानाद्यतीयन्ते, यथा भेदाः परिस्रुष्टम्। तथैवाभेदविज्ञानादभेदस्य व्यवस्थितिः ॥१॥ घटमौलिसुवर्णावर्था, नाशोत्पादस्थितिष्वयम्। शोकप्रमोदमाध्यस्थं, जनो याति सहेतुकम् ॥२॥ दुग्धव्रतो न दध्यत्ति, न पयोऽपि दधिव्रतः। अगोससव्रतो नोभे, तस्माद्दस्तुव्रत्यात्मकम् ॥३॥ नान्वयो भेदरूपत्वाच्च भेदोऽन्यव्यवृत्तः। मृद्धेदद्वयसंसर्गवृत्तिर्जालन्तरं घटः ॥४॥ इत्यादि” ॥ इति व्ययाधिकारः ॥ तदेयच्छ्रुत्वात् न्यायाद् उत्पादव्ययस्वरूपस्थित्यन्यथाऽनुपपत्तेः पर्यायनयवादिभिरन्योऽपि तावदभ्युपगन्तव्यः, न चैवमुत्पादविनाशाभ्यामन्यस्य विरोधः, यतः—

यदभेदस्य भेदेन, भवनं सोऽयमन्वयः। एकान्तेन न नित्यत्वं, प्रमाणानुपपत्तितः ॥ १८ ॥

अभेदः-सुवर्णं सुवर्णमित्याद्यनुगतान्कारप्रत्ययवेधं वस्तुनो रूपं, तस्य यत्कटककेयूरदिना भेदेन भवनं परिणामिस्वभागतया सोऽयं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्नसिद्धोऽन्यः, न पुनरेकान्तेन नित्यत्वं, तदयमाशयः-यद्यप्रच्युत्यनुत्पन्नवैश्वर्यैकरूपतालक्षणस्त्वयमभ्युपेतः स्यात् तदाऽयच्छ्रुत्पादविनाशाभ्यां सह विरुध्येत, यदा त्वभेदस्यैव भेदेन भवनमन्ययत्तदा नोत्पादविनाशाभ्यां सहास्य विरोधः सम्पद्यते, स हि ताद्योऽन्ययत्तदन्तरेणानुपपद्यमानः प्रत्युत तावपेक्षते, न पुनस्ताभ्यां सह विरुध्यते, नन्वभेदस्य भेदेन भवनमित्यत्यन्तसाहसं,

भेदाभेदसिद्धिः-तथाहि-अभेदो नामैकस्वभावत्वं, भेदस्तु नानारूपाता, तदेतत्सपरिविच्छेदोक्तं न संगच्छते, ततो यद्ययमभेदस्तदा न कदाचिच्छेदो भवेत्, भावानां स्वभावान्यथात्वाभावात्, अथ भावः स्वस्वभावापरिहारेणैव भेदरूपतासात्पादयती-

भेदाभेद-
सिद्धिः

॥१११॥

त्वभिदध्याः, नहि शब्दब्रह्माद्या हेतुवादाः कथङ्करमापाकरणीयाः, द्वैतोपलम्भो ह्यद्वैतप्रतिपेधमावेदयति, द्वैतद्वैतयोः परस्परवि-
रुद्धयोरकस्मावत्वायोगात्, यदा त्वभेदस्यैव भेदरूपताऽऽपिचिरिष्यते तदैतत्सकलसम्भेभक्तुम्भाम्भोजभास्त्रादौकस्यैव ब्रह्मणो
रूपमित्यपि स्यात्, तत्र किञ्चिदनिवृत्तं रूपं कदाचिद्भेदरूपतां प्रतिपद्यते, यदपि-“घटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पादस्थितिबन्धयम् ।
शोकप्रमोदमाध्यस्थं, जनो याति सहेतुकम् ॥१॥” इत्यादिनोपादव्ययध्रौव्याणामविरोधं वर्णयन्ति भवत्स्वरयत्तदपि न युक्तं,
अत्र हि पूर्ववियविनो घटत्वसुवर्णत्वजातियुक्तस्य विनाश एव, तद्विनशोऽपि जातिरेकाऽपि न विनष्टा, सुवर्णत्ववद् घटस्यापि व्य-
त्यन्तरे प्रत्यभिज्ञानात्, उत्तरं च द्रव्यं घटत्वयुक्तं नोदपादीति तदिच्छोः शोकः, अपूर्वं च द्रव्यं मौलित्वयुक्तमभूत्वाऽभूदिति तद्विस्तारः
प्रमोदः, सुवर्णत्वयोगस्तु पूर्वोत्तरयोरव्ययविनोरस्तीति तदुत्तरेमाध्यस्थं, यथा केनचिद्वाणिजकसम्बन्धि द्रुमं न्यासीचक्रे, तत्त्वास्तुना
स्योपयोगि कृत्वा अन्यत्तथाभूतं तस्यै व्यतारि, ततोऽसौ माध्यस्थ एव स्थितिं यन्नाति, सुवर्णजातिस्तु तदवयविविनशोऽप्यवयवेष्व-
न्तरभाव्यवयव्यन्तरे चास्तीति सुवर्णप्रत्ययसातत्यादविनष्टाभिमानीः, प्रदीपादिवद्वा तत्सदृशनिन्तरभावात्तदेवेति मन्यमानस्तदर्था
माध्यस्थमवलम्ब्यते, तस्मान्नैकस्य रूपत्रययोगः, त्रयाणामाकाराणामसंसर्गात्, संसर्गं वा घटार्थिनः शोकत्रयमोदमाध्यस्थे अपि
स्यातां, भेदे सुवर्णं कुण्डलं भवतीत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेत्, न, तद्वति सामानाधिकरण्यात्, दण्डकुण्डलादीनां
भेदेऽपि तदाश्रये पुंसि दण्डी कुण्डली देवदत्त इत्यादिसामानाधिकरण्यवत्, यदि चासीपामाकाराणामेकस्वरूपताऽपि स्यात् तदा
घटाकाराद्विग्रहान्युक्तुटाकाराद्विग्रहोऽपि स्यात्, गृहीतागृहीताकारयोरैकत्वायोगात्, एकत्वे वा अश्वत्थयोरपि भेदो न स्यात्, यस्मा-
दयमभेदोऽपि यदि स्यात्तदा भेदः कदाचिन्न भवेत्, प्रयोगः-विवादाभ्यस्तितोऽभेदो भेदरूपतां न प्रतिपद्यते, यो यो भेदः

स स मेदरूपतां न प्रतिपद्यते, यथोभयाभिमतौ घटस्वभावाद्यभेदः, अभेदश्चायं तस्माद्भेदरूपतां न प्रतिपद्यते, ततो नान्य-
स्योत्पादविनाशाभ्यामविशेषः सिद्धिरिति, तदत्र प्रतिविधीयते, तत्र यदुक्तम्-अभेदो नामैकस्वभावात्, भेदस्तु नानारूपात्,
तदेतत् परस्परविरुद्धमेकत्र न सङ्गच्छत इति तच्चावन्न सङ्गतं, यतोऽन्यः स्वल्पयभेदो भेदश्च यावन्योऽन्यं विरुध्यते, स्यादभे-
दस्य तु स्याद्भेदेन भवने को विशेषः?, यत एव ह्ययं भेदो भवत्यप्यत एव स्यादभेदः, भेद एव केवलस्त्वहिं किं नासौ? इति
चेत् सर्वथा नानात्वाभावात्, प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्थितयः, ततस्तत्र यः सर्वथैकरूपतः प्रकाशतेऽस्मावभेदो भवति, सर्वथा
नानारूपतया तु श्रुतिभासमानो भेदः, यस्तु न सर्वथैकरूपः प्रकाशते न च सर्वथैव नानास्वभावः स नाभेद एव न च भेद एव,
अपि तु भेदाभेदाख्यं जात्यन्तस्मेवेदं, वक्ष्यति च-“नाभेद एव पर्याप्तः” इत्यादि, ततो यथा भवद्भिः क्विञ्चित्सामान्यमिष्यते
कश्चिद्विशेषः कश्चिच्च द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषस्तथाऽन्यत्रापि कश्चिदभेदः कश्चिद्भेदः कश्चिद्भेदाभेद इत्येष्टव्यं, अन्यथा द्रव्यत्वादि-
सामान्यविशेषो न सिध्येत, यतस्तत्राप्येवं प्रेयंभवतरति-द्रव्यत्वादि यदि सामान्यरूपं तदा कथं विशेषः?, विशेषश्चेत्सामान्यं
कथम्?, अथ द्रव्यत्वादिषु सामान्यशब्दो मुख्योऽनुवृत्तिहेतुत्वस्य सामान्यलक्षणस्य सम्भवात्, विशेषशब्दस्तु भाक्तः, स्वाश्रयो
विशिष्यते-सर्वतो व्यवच्छिद्यते येन स विशेष इति लक्षणस्यात्राभावात्, तद् न सङ्गतिशमं, यथाऽनुगतप्रत्ययहेतुत्वादिह सामान्य-
शब्दोऽनुपचरितस्तथा द्रव्या(गुणा)दिभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वादिशेषशब्दोऽप्यनुपचरित एव स्यात्, यदि तु स्वाश्रयः सर्वतो नानेन
व्यवच्छिद्यत इति भाक्तोऽत्र विशेषशब्दस्त्वहिं सर्वथाऽनुवृत्तिहेतुत्वसाप्यभावात्सामान्यशब्दोऽत्र कथमभाक्तो भवेत्?, तत्रानयोरे-
कत्राप्युपचरो युक्तः, विशेषाभावात्, न चैकान्तेन सामान्यस्वभावत्वे विशेषरूपत्वे वाऽऽव्यन्तिके एकस्य सामान्यविशेषोति जाल-

न्तरमेवेदमभ्युपगन्तव्यं, ततो यथैकस्यैवास सामान्यविशेषरूपता न विरुध्यते तथा क्वचिद्धेदामेदरूपतायामप्यविरोधः, तथाहि-
य एव परमाणवः शरावरूपतया परिणतास्त एव घटदुहुटाद्याकारेणपि परिणमन्ति, अन्यथा सुवर्णादिप्रत्ययवेद्याङ्गास्सरादिस-
भावादुद्भवाकाररूपं घटावयविद्वयं पृथगेवेवावभासेत, न च तददतिरेकिणाऽऽकारेण दण्डादिव क्राण्डं केनचित्प्रमाणेन प्रतिभा-
सते, अत्रापि च यदि घटाद्यवयवि द्रव्यं ततः सुवर्णादिरन्यदेव तर्हि सुवर्णकारादिः सुवर्णदिः पृथक् किं न करोति ?, नन्यमेद-
पक्षेऽपि घटनावो सुवर्णं किं न नश्यति ?, नश्यत्येव, तदात्मना तस्यैव नाशात्, न हि सुवर्णप्रत्ययवेद्ये रूपे सर्वथैकरूपभावात्तयैव
वेद्यमाने ततोऽन्यदेव किञ्चिदकारान्तरं अतोऽत्यन्तभिवमेव क्वचिद्धिनाशमाप्नुवदुपलभ्यते, तस्यैव तन्निवृत्त्युपलब्धेः, तर्हि द्युहु-
टोत्पत्तिकाले सुवर्णरूपं कथमुपलभ्यते ?, इति चेत् तस्यैव तदात्मना भवनात्, अनुभवसिद्धिश्चात्र, प्रतिक्षेपमिमानः परेषां धीजड-
त्वं व्यसनमात्रं वा, अत एवोक्तम्—“घटमौलिसुवर्णेषु बुद्धिर्भेदावभासिनी । संविन्निष्ठा हि भावानां, स्थितिः काऽत्र विरुद्धता ॥१॥”

तथाहि—अन्यत्रापि नीलपीतादिव्यवस्था संवेदननिवन्धनैव तदिहापि संवेदनमेव प्रमाणमिति, शब्दाद्वैतवादनिरासः—
अत एव शब्दब्रह्माद्यद्वैतवादा अपाक्रियन्ते, तत्र प्रमाणाभावात्, ननु कथमत्र प्रमाणाभावः ?, अत्रापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिष्यते,
तत एव तत्प्रतीतेः, दृक्षत्वार्थेशपात्वत्, यथा दृक्षत्वप्रतिपत्तिनान्तरीयका शिक्षापात्वप्रतिपत्तिरित्यनयोस्तादात्म्यम्, एवं शब्दप्रतिप-
त्तिनान्तरीयकैवार्थप्रतिपत्तिरित्यनयोऽपीदं न्यार्यं, शब्दानुविद्धश्चाखिलोऽर्थावबोध इत्यनुभवः प्रमाणभूतां, तदभावे बोधानुपपत्तेरिति,
आह च शब्दार्थानन्ववित्—“वाप्रूपता चेदुक्तामेदेवं बोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत, सा हि प्रत्यवमार्शिनी ॥१॥ न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुगमादते । अनुविद्धमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन जायते ॥२॥” इत्यादि, न चलोचनज्ञानमपि न शब्दा-

बुद्धिं, तथाऽनुभवोऽपि सुप्तादिवोधवत्स्वभावोपपत्तेः, ऊर्ध्वं तत्सूत्रभावात्, न चासाप्तहेतुकाः, सदा तद्भावादिप्रसङ्गात्, न चैवमालोकाद्यनुबुद्धौ बोध इति तदङ्गत्वेऽपि नार्थतादात्म्यमस्य, न च तदभावेऽपि स्पशनेनार्थहस्तथाऽप्रतीतिः, न चैवं शब्दान-
नुबुद्धेन बोधेन तद्ग्रहः, अत एव हेतोरिति शब्दार्थयोस्तादात्म्यसिद्धिः, नीलादेरिव ज्ञाने शब्दग्रतिभासनात्, तर्हि कथं शुरिकान-
लाललादिशब्दोच्चारणे न वदनपाठनदहनपूरणादय इति?, उच्यते, तद्बोधभावे पाठनादिवोधभावावधत् तदवस्थामेदेहेतुत्वात्पाठना-
दीनां, चाल्लार्थपक्षेऽपि यत्नतः शुरिकादिमुखोक्तदभावचदवस्थामेदे हेतुत्वमेव पाठनादीनामिति यथोक्तदोषाभावात्, एवं शब्द-
ब्रह्मपरिचर्चमात्रं जगत्, कथं तर्हि परं ब्रह्म शब्दाविषयः?, यदाह—‘अतः परं वाचो निवर्त्तते’ इत्यादि, उच्यते, वाच्यवाचकभा-
वप्रपञ्चाभावतो, न शब्दरूपाभावेन, न खलु शब्द इन्द्रियाद्यभावे शब्द इत्यगृह्यमाणः स्वसचां जहति, अतो वाच्यवाचकभावा-
तीतमिदमेव परं ब्रह्मति न कश्चिदोपः, तदेतत्सर्वमनुचितं, तथाहि—यदुक्तं ‘तच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यमिष्यते’ इति, तदेव तावन्न युज्यते,
शब्दार्थानुपपत्तेः, तथाहि—शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति कोऽर्थः?, यदि तदात्मनोभावस्तादात्म्यं, एवं तर्हि तौ द्वावपीडावेव पृथग्भा-
वाभिधानात् नानयोरैक्यमिति, नैवं शब्दब्रह्म परिचर्चमानं जगदित्येदंपर्यविरोधः, विजातीयपरिचर्चयोगात्, इन्द्रियमन्त्रेषु तथा-
ऽदर्शनात्, नहि मृदम्भोरूपेण परिचर्चते तदा तद्दूषेण, सकललोकसिद्धमेतत्, अस्यान्यथात्वाभ्युपगमे प्रतीतिबाधा, द्रव्यवर्षणाना-
मौदारिकवैक्रियादिविजातीयपरिचर्चस्त्वस्मन्मते देशादिभेदनिबन्धनः, निरवयवं च शब्दब्रह्म सावयवत्वे चास्यापरनाम्ना धर्मास्ति-
क्रयाद्यभ्युपगम एवेति न काचिन्नो बाधा, अथ तदात्मनो भावस्तादात्म्यमित्येकत्रचनं तदत्रापि वक्तव्यं, कस्यायमात्मा यदात्मनो
भाव इत्यभिधीयते यदि शब्दस्य तदा तद्द्वयतिरेकिणोऽर्थस्याभावात् सर्वस्य शब्दमात्रत्वात् शब्दार्थयोस्तादात्म्यतिति न न्यय-

सङ्गतं, नहि देवदत्तवन्ध्यासुतयोस्तादात्म्यमित्यभिदधति विद्वांसः, न च देवदत्तोपलब्धौ तद्धेदेन वन्ध्यासुतप्रतीतिश्चिन्ता वा तद्धेदादिगोचरा, अस्ति च शब्दोपलब्धौ तद्धेदेन तत्प्रतीतिश्चिन्ता वा तद्धेदादिगोचरोत्प्रेतदुर्भयं अर्थे, न चैतच्छब्दगोचरमेव, तद्धेदस्य तत्प्रतीभाससंवेदनेनावेदनात्, नहि चन्दनशकलं कुङ्कुममिति वेद्यते, शब्दाद्भिन्नप्रतिभासितया घटादिः, वाधिरोगमि हि वाहीकः परयति पत्नसमिति सुप्रतीतं, शब्दासुगतबोधसिद्धावपि न बोधाभिन्नदेशेऽर्थ इति कुतः शब्दार्थयोस्तादात्म्यं ?, यच्चोक्तं-‘तत एव तत्प्रतीतेः, वृक्षत्वशिशपात्ववदित्यादि’ तदप्ययुक्तम्, अत्रापि धर्मभेदनिबन्धनत्वाद्दस्य, वृक्षत्वशिशपात्वे हि विशिष्टौ वस्तुधर्मौ कथञ्चिद्धेदाभेदवृत्ती, नान्यथाऽनयोस्तादात्म्यं, तथाहि-यदि वृक्षत्वमेव शिशपात्वमिति निम्नाद्यभावप्रसङ्गः, तत्र वृक्षत्वस्य विधा-मानत्वात्तस्य चांशिशपात्त्वादिति, अथ विशिष्टं वृक्षत्वमेतत्, किमस्य विशेषणमिति चिन्त्यं, ननु शिशपात्वमेव कथञ्चिद्वन्त्यचिहं तत्ततः, अन्यथा पूर्वोक्तदोषानिवृत्तिः, अथ वृक्षव्यावृत्तिनिबन्धनमेतदंशिशपाव्यावृत्त्या विशिष्यत इति चेत्, अतस्त्वेतुदे(स्त्वेतद्, ए-वमप्यसदभ्युपगमसिद्धिरेव, अंशिशपाव्यावृत्तिरहितस्यापि वृक्षत्वस्य धवादिषु भावात्, शब्दान्तरवाच्ययोर्विशिष्टयोर्धर्मगोचरेव तादात्म्यमित्यसदभ्युपगमसिद्धिः, परिकल्पितत्वं च व्यावृत्तीनां प्राशिरक्तमेवेति न पुनः प्रतन्यते, एवं च वृक्षत्वप्रतिपत्तिनान्तररीयका शिशपात्वप्रतिपत्तिरित्यनयोस्तादात्म्यमिति सुन्दरमेव, कथञ्चिच्चतुल्पचेः, अन्यथाऽयोगादित्युक्तप्रायम्, एवं शब्दप्रतिपत्तिनान्तररीयकैवाथप्रतिपत्तिरित्यनयोःपीदं न्यायमिति त्वसुन्दरम्, अर्थस्य बोधाभिन्नदेशतोपपत्तेः तथाऽनुभवसिद्धत्वात्, तदुपलब्धावपि तदर्थं श्रष्टुचिसिद्धेः, अभेदपक्षे हि नार्थो बोधाच्चिन्नदेश इति कथं कस्यचित्प्रवृत्तिः स्यात् ?, आन्तिमात्रमेतदर्थस्य बोधाच्चिन्नदेशतादि तत्तत इति चेत्, किमत्र ग्रमाणं ?; तयोरेव तादात्म्यमिति चेत् तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यत इति यत्कञ्चिदेतत्, देशभेदेन

तद्वदेव प्रतीयत इति चेत्, न, तस्यापि देशभेदस्य शब्दात्मकार्थभेदत्वेन भेदकत्वायोगात्, न ह्यविशिष्टमभस्तदन्यस्य भेदकं भवति, न च कथाञ्चिद्विन्नं विशेषणमन्तरेण विशिष्टता, स्वरूपवैशिष्ट्यस्याप्यन्यतो देशभेदादिना विनाऽयोगात्, एवं च शब्दानुविद्धासिद्धौऽर्थाविबोध इत्यनुभवः सर्वप्राणभृतां, तदभावे बोधानुपपत्तेरिति, देवदत्तकान्तेतरूपचिन्तायामनाभोगवद्भोजनमात्रकथनमेतत्, सत्यप्यसिद्धिप्रार्थसिद्धेः, तथाहि—यदि नाम बोधः शब्दानुविद्धस्तदा शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति काऽत्रोपपत्तिः ?, अन्यच्च-बोधशब्दोऽपि तादात्म्यमतात्म्यं वा स्यात्, न चातादात्म्ये शब्दस्यापि बोधमात्रतापत्तिरिति तन्मात्रवादसिद्धिः, बोधस्य वाऽचेतनत्वं शब्दात्मकत्वेन, तथा चानुभवविरोधः, चेतनाचेतनत्वं च शब्दात्मनो नामकरणं जगद्वैचित्र्यस्य, एतेन यदुक्तम्—“आह च शब्दार्थतत्त्ववित्-वाष्पूता चेदुत्कामोदित्यादि कारिकाद्वयम्” तदपि प्रत्युक्तं, तुल्ययोगक्षेमत्वात्, आह च वादिसुख्या-“बोधात्मता चेच्छब्दस्य, न सादन्यत्र तच्छ्रुतिः । यद्भोद्वारं परित्यज्य, न बोधोऽन्यत्र गच्छति ॥१॥ न च सात्प्रत्ययो लोके, यः श्रोत्रा न प्रतीयते । शब्दाभेदेन सत्येवं, सर्वैः सात्पर(मार्थ)वित् ॥२॥” इत्यादि । यत्रोक्तं—“न चालोचनान्नानमपि न शब्दानुविद्धं, तथाऽननुभवोऽपि सुप्तादिवोधवत्तत्त्वक्षमभावोपपत्तेः, ऊर्ध्वं तत्स्थूरभावात्” इत्यादि, तदपि न नो वाधायै, तत्तदनुबोधेऽप्युक्तवच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यायोगात्, न च सुप्तादिवोधः सूक्ष्मः सन्नन्यूनतिरिक्ततद्भाव ऊर्ध्वं स्थिरो भवति, एकान्तनैकस्य तदन्य-प्रतिबन्धकामावेषथाभेदानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकभावे च तच्छ्रुतैतत्प्रक्रियानिबधः, तदभावे च तत्क्रियेति न सूक्ष्मस्य स्थूरभावः, उपचयकर्तृदलाभावादिति, एवं च सति ‘न चासावहेतुकः, सदा तद्भावदिशसद्भावि’त्यप्यनलोचिताभिधानम्, उपादानहेतोस्तद्वृद्धि-कर्तृत्सत्त्वात्, तदित्यस्य च तद्वेदत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वात्, न ह्युपादानहेतोःरित्तो हेतुः सकथ्युपादानान्निजनस्तद्भावमभजन् प्रकृतेः

क्वचिदुपयुज्यते, स ह्युपादानदलस्योपचयकतुरूपदृग्ममको युक्तः, निरंशे चानूनातिरिक्ते वस्तुतत्त्वे किञ्चुपादानदलयुपचयकारि येनायं तदतिरिक्तः स्थूरात्वं प्रत्युपयुज्येत ? किं वाऽऽलोचनाज्ञानगतः दृग्मः शब्दः, किं बोधात्मकः ? उत तदतिरिक्तशब्दात्मकः ? यदि बोधात्मकः कथमुच्यते न चालोचनाज्ञानमपि न शब्दानुविद्धं, तद्विज्ञानमात्रत्वेन शब्दार्थानुपपत्तेः, आत्मनाऽऽस्मानुवेयाभिधानस्येत्यमुक्तत्वात्, अथ तदतिरिक्तशब्दात्मकः कथं तेन तदनुवेधः ? अर्थेनास्य तादात्म्याभ्युपगमात् अर्थदृग्मभावोपपत्तेः, अलौकिकं चैतत्, यदुत दृग्मभावला(लोका)द्यनुविद्धमालोचनाज्ञानमिति, एवं च 'न चैवमालोकाद्यनुविद्धो बोध इति, तदङ्गत्वेऽपि नार्थतादात्म्यस्य, न च तदभावेऽपि स्पष्टेनार्थग्रहः, तथाऽप्रतीतेः, न चैवं शब्दानुविद्धेन बोधेन तद्ग्रहस्तत एव हेतोरिति शब्दानर्थोक्तादात्म्यसिद्धिः, नीलोदेरिव ज्ञानशब्दप्रतिभासनादि'त्याद्यप्युपन्यासमात्रफलमेव अभीष्टफलविकलत्वात्, अत्र हि बोधार्थोक्तादात्म्यप्रतिषेधः बोधमात्रेण चार्थग्रहः चाङ्गुणस्य स्पष्टेनेन ग्रह इत्यदपर्यमेव, तच्च सर्वमपि दृग्मेधिक्या निरूप्यमाणं न भवेदित्यदं पर्याविरोधि, तथाहि—यदि शब्दार्थोक्तादात्म्यं तदाऽऽलोकसाध्यर्थत्वेन शब्दात्मकत्वात्, 'न चैवमालोकाद्यनुविद्धो बोध इत्यनिरूपिताभिधानं, शब्दस्यैव तच्चादिति, असदेतत् यदुत नार्थतादात्म्यस्य, शब्दतादात्म्यादेतत्सिद्धेरिति भावनीयं, न च बोधमात्रेणार्थग्रहस्तन्मात्रस्यावग्रहेण ग्रहणात्, न च चाङ्गुणार्थस्य स्पष्टेनेन ग्रहः इन्द्रियार्थप्रतिनियमानुपपत्तेः अन्यद्यथावप्रज्ञादिति, तथा नीलोदेरिव ज्ञाने शब्दप्रतिभासनादित्यनेनार्थस्य बोधाङ्गदे उक्तस्तत्तादात्मकः शब्दः कथं बोधाभिधो भवेत् ? इत्यलमसद्वदनिरूपणाभरणे ॥ यच्चोक्तं "कथं तर्हि क्षुरिकानलाचलादिशब्दोच्चारणे न वदनपाटनदहनपूरणादय इति, उच्यते तद्बोधाभावेऽपि पाटनादिबोधाभाववत् तदवस्थाभेदेऽहंत्वात्पाटनादीनां"मित्यादि तदप्युक्तं, जैनमतापरिज्ञानात्, न खलु बौद्धविशेष्योगाचारमतमिव ज्ञान-

मात्रं तच्चमिति जैनं मतम्, अपि तु बाह्यार्थान्भुषणरूपमपि, ततश्चान्भुषणतदोपाख्यानमात्रमेतदिति । ननु बालार्थश्लेषेऽपि यत्ततः
श्रुत्वादिभुषणोपाशतदभाववचदवस्थाभेदस्योपपत्तेः, तद्व्यतिरिक्तभेदकभावात्, तथाहि-पुरुषप्रयत्नादयत्तद्भेदका इति न्याय्यः श्रुति-
कादीनामवस्थाभेदः, शब्दब्रह्ममात्रतत्त्वघादिनस्त्वस्या भेदकाभावेन वैचित्र्यानुपपत्तेः, निरयवैकल्यभावत्वान्भुषणमात्, तत्तत्स-
भावत्वत्परानाऽसिद्धेः, तत्सभावस्य तद्ब्रह्ममात्रत्वात्, तस्य च तथाऽविचित्रत्वात्, विचित्रत्वे च जगद्वैकल्यस्यैव तवामकरणात्,
न तद्व्यतिरिक्तभेदकभाव इति तदवस्थाभेदानुपपत्तेर्यत्किञ्चिदेतत्, एवं शब्दब्रह्मपरिचरमात्रं जगदिति प्रलापमात्रं ।

वाच्यवाचकभावसिद्धिः-यत्रोक्तं-‘कथं तर्हि परब्रह्म शब्दाविषयो, यदाह-अतः परं वाचो निवर्तन्त इत्याशङ्क्य वाच्य-
वाचकभावप्रपञ्चाभावतो न शब्दरूपाभावेन’ इत्यादि, तदप्युक्तमेव, वाच्यवाचकभावप्रपञ्चरहितस्य शब्दरूपस्यानुपपत्तेः, स्ववच-
नविरोधात्, तथाहि-वाच्यवाचकभावप्रपञ्चरहितं च शब्दरूपं चेति व्याहृतमेतत्, न हि सद्रूपरहितं सत्त्वं नाम, अन्यत्र-अतः परं
वाचो निवर्तन्त इतीयमपि वागेव, इयं चेतत्र प्रवर्तते कथं वाच्यवाचकभावप्रपञ्चाभावः?, न चैतन्नवर्तत इति कथमपरानाचो-
निवृत्तिः?, एवं च ‘न खलु शब्द इन्द्रियाद्यभावे शब्द इत्यगृह्यमाणः स्वसत्तां जहाति, अतो वाच्यवाचकभावातीतमिदमेव परं श्रौ-
त्यपि व्युदस्तं, ततश्च किमुच्यते-न कश्चिदेष इति?, ननु दोष एव केवलः, तथाहि-यद्यपि शब्देन्द्रियाभावे शब्द इति न गृह्यते
तथाऽपि नासौ स्वभावसत्तां जहाति, तद्योग्यतोपपत्तेः, तद्ब्रह्मिण्यस्य स्वसत्ताऽयोगात्, तथाहि-इन्द्रियेण न गृह्यते तद्ब्रह्मणयोग्यतावि-
कलश्च कथमसौ शब्दो इन्द्रियं नामेति चिन्त्यं? । किंच-तत्सद्ब्रह्मपानिबन्धनभूता तत्र शक्तिः साक्षा न वा?, यद्यस्ति तर्हीत्यं
कल्पनागतशब्दवाच्यताऽस्मादिति कथं वाच्यवाचकभावातीतार्थसाधनायोदाह्रियते?, अथ नास्ति कथं तच्छून्य एवेत्यं करुणनाशब्दः

प्रवर्तते ? प्रवृत्तौ वा कथं शब्दार्थयोस्तादात्म्यं ?, विनाऽर्थेनास्य प्रवृत्तेरित्यलं प्रसङ्गेन ।

स्फोटस्फोटनं-किञ्च-कः पुनरयं शब्दो यस्मार्थेन तादात्म्यमिष्यते ?, किमत्रोच्यते, यतः साक्षादिमदर्थप्रतिपत्तिरिति, आह च भाष्यकारः-“येनोच्चरितेन साक्षालाङ्गलकच्छुददुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः, वर्णेभ्यस्तत्संप्रत्ययादुपपत्तेः, एका-कारो ह्ययं नानेकेभ्यो वर्णेभ्यो भवितुमर्हति, अनेकेभ्यो वर्णेभ्योऽनेकप्रत्ययभावात्, अयं च स्फोटरूप एक एवेति युक्तोऽसाद्-यथोक्तः संप्रत्ययः, आह-कुतोऽयमुत्पद्यते ?, नन्वयं नित्यः सर्वगतो नोत्पद्यत एव, आह-किमित्यतो न सर्वदा सर्वत्र संप्रत्ययः ?, हन्ताभिव्यञ्जकाभावेन, अभिव्यञ्जका ध्वनयः, ते च पुरुषप्रयत्नसापेक्षा इति न सदा संप्रत्ययः, आह-स किमनेकध्वनिव्यङ्ग्यः ? उक्तकध्वनिव्यङ्ग्योऽपि ?, अनेकध्वनिव्यङ्ग्यत्वे सदेशताऽनभिव्यक्त्यादि, एकध्वनिव्यङ्ग्यत्वे तु शेषवैयर्थ्यं, एकाभिव्यङ्ग्यत्वे, तत्तत्संप्रत्ययसिद्धेः, यत्काञ्चिदेतत्, निरवयवत्वेन सदेशताऽनभिव्यक्त्यादि, एकध्वनिव्यङ्ग्यत्वेऽपि च सकृच्छ्रुताऽनुवादकवदनेकव्यक्ति-ग्रहणेऽप्युत्तेः, ध्वनिसंस्कृतं चैन्द्रियं स्फोटं शुक्लातीति न सर्वत्र तत्संप्रत्यय” इति, अत्रोच्यते-सर्वमिदमयुक्तमनलोचिताभिधानात्, तत्र यथावदुक्तं यतः साक्षादिमदर्थप्रतिपत्तिरित्याह च भाष्यकारः-“येनोच्चरितेनेत्यादि, अत्र किमिदमुच्चारणं नाम ?, नन्वभिव्य-क्तिरिति, किमुक्तं भवति ?-येनोच्चरितेन-येनाभिव्यक्तेनेति, हन्तालौकिकः शब्दार्थः, का चेषमभिव्यक्तिः ?, इन्द्रियग्राह्यसमा-वृत्ता, किं नेयमस्य स्वतत्त्वं ?, न न, किन्त्वाद्युतेति, किमस्यावरणं ?, श्रोत्रियाऽविद्या, कुतस्तदपरमः ?, वक्तृध्वनेः, किमत्र मानं ?, स्फोटोपलब्धिः, किं न सदेयं ?, भूयो विद्यातः, कुतोऽसौ द्रोगेव ?, तम इव प्रदीपाभावे ध्वन्त्वाभावात्, किं स्फोटस्याविद्याभावाभा-वयोरिति कश्चित्सम्भावयेदः किं वा न ?, यद्यस्ति अनित्यता साभावान्तरोपसर्देन स्वभावान्तरोपपत्तेः, इष्यत एवमीदृशीति चेत् नित्य-

प्रतिज्ञाव्याघातः, परिणामवादापत्तेः, अथ नास्ति सदा ग्रहणादिसङ्गः, तद्ब्राह्मताद्येकस्यभावत्वान्थातुपपत्तेः, अविद्याऽभावे ग्राह-
तैकस्यभाव एवायमित्यप्यसत्, सदा तद्भावेन तद्ग्रहणप्रसङ्गादित्यतिद्विष्टस्ममतिविषयमेतत् । किञ्च-धेनोचरितेने'त्यत्र वर्णात्मकेन
शब्देनोचरितेन यथाश्वयोपशमससौ प्रत्ययो भवति, तथाऽनुसूतेः, गकारादिदलगोशब्दसंवेदनात्, तद्व्यतिरिक्तस्य चापस्यक्रम-
वत् एकस्यासंवेदनात्, तथाहि-गौरिति गकारोकारविसर्जनीयवर्णप्रतिभासेव तत्संप्रत्ययः, कथमयमुच्चरितध्वंसिभ्य एतेभ्यः ?,
तथैतरेतरप्रतिबद्धस्यभावतयाऽऽज्जमनि बोधकरणेन, न च क्रमभाविनां तथा बोधकरणविरोधः, तस्यापि क्रमेणैव तथाभावात्, अद्वै-
चारितविशेषेऽभावात्, ध्वनेर्बैकत्वाभ्युपगमनादौच्चारितत्वासम्भवाः, तदनेकत्वेऽपि स्फोटैकत्वतोऽद्वौभिव्यक्त्ययोग इति भावनीयं,
एवं च 'वर्णेभ्यस्तत्संप्रत्ययानुपपत्ते'रित्ययुक्तं, उक्तत्रत् उपपत्त्ययोगात्, नैकाकार एवायं, किं न हेकाकारः?, अनेकाकाराकारा-
दिवर्णात्मकगोशब्दवेदनात्, तथा दीर्घकालेनैव तत्तद्गर्णजबोधान्वयाविरोधादित्यतः किञ्चिच्यते 'नानेकेभ्यो भवितुमर्हति' तथाऽने-
कात्मकस्थान्यथाभवनायोगात्, एवं चानेकेभ्योऽनेकप्रत्ययभावादित्यपि बचनमात्रं, तेषां तथाप्रतिबद्धस्यभावतयैकान्ततोऽनेकत्वा-
सिद्धेः, तदितराक्षेपसभावन्तो ह्यमी एकात्मकत्वात्तथैव प्रतिभासन्त इति न कश्चिद्विषयः । यच्चोक्तम्- 'अयं च स्फोटरूप एक एवेति
युक्तोऽस्माद् यथोदितसंप्रत्यय' इत्येतदप्यचारु, एकस्यासंवेदनादित्ययुक्तप्रायं, यच्चोक्तं 'आह-कुतोऽयमुत्पद्यते ? इत्याशङ्क्य नन्ययं
नित्यः सर्वगतो नोत्पद्यत एवेत्येतदप्ययुक्तं, नित्यसर्वगतत्वेऽस्य प्रमाणाभावात्, नित्यस्य सर्ववैक्यस्यभावत्वेन प्रमाणपरिच्छेद्यसमा-
वृत्ते सर्वदा सर्वपरिच्छेदापत्तेः, अन्यथा नित्यत्वायोगात्, कदाचित्केन चिद्ग्रहे तद्ब्राह्मस्यभावत्वात् तदन्यग्राह्यस्यभावत्वाभावात्,
भावे वा कदाचित्केनचिद्ग्रहणत्रचदन्यग्रहणापत्तेः, अभावे चान्यथा तद्ब्राह्मत् तत्तथाभवनेन परिणामवादापत्तेः । एतेन यदप्याह

‘किमित्यतो न सर्वदा सर्वत्र तत्संप्रत्यय !’ इत्याशङ्कोक्तं हन्ताभिव्यञ्जकाभावेन, अभिव्यञ्जकाश्रयास्य ध्वनयः, ते च पुरुषप्रयत्नसा-
पेक्षा इति न सदा तत्संप्रत्यय’ इत्येतद्व्ययुक्तं, अभिव्यक्तेरेवोक्तयुक्तेरसिद्धेः, ध्वनयश्च वर्णात्मिका एव तद्व्यतिरेकेण तत्स्वरूपासिद्धिः,
कलकले तन्मात्रग्रहणात्सिद्धिः, वर्णास्तु स्फोटग्रस्वेदसंस्थानीया इति चेत् न, अविचारितरसर्णायित्वात्, कलकला हि तत्समुदाय-
धर्मः तद्भावभावित्वात्, तत्समानपरिणाममात्ररूपो ह्ययं, अत एव श्रोत्रेण गृह्यते, अन्यथा अशब्दत्वात् कथमस्य श्रोत्रेण ग्रह इति
चिन्त्यं, स्फोटग्रस्वेदसंस्थानीयत्वे वर्णानां तदनित्यतापचिः, तदात्मभूतप्रस्वेदगलत्वात्, एतेन ‘स किमनेकध्वनिव्यञ्ज उतैकध्व-
निव्यञ्जः ?’ इत्याशङ्क्य यदुक्तं यत्किञ्चिदेतत् निरवयवत्वेन सदेवताऽयोगादित्यादि, तदपि वस्तुतः परिहृतमेव, परिहृतेन तुल्ययो-
गक्षेमत्वात्, नवरं ध्वनिसंस्कृतं चैन्द्रियं स्फोटं गृह्णातीति न सर्वत्र तत्संप्रत्यय इति यदुक्तमत्रोच्यते-अथ कोऽयं ध्वनिनेन्द्रियसं-
स्कारः ? अविद्यापनयनं, किं न यथास्थितं स्फोटं गृह्णाति ? इत्युक्तं, कथं न तद्व्यापित्वादिग्रहः ?, संस्कारप्रतिनिय-
माद् नेति, निरवयवत्वाद्यस्य केन हेतुना ?, न तस्यान्यथाग्रहः ? इतिक्रिया, न हि शुक्लः पीत इति गृह्यतेऽप्राप्तनेनेति, तस्माद्दर्शना-
त्मक एव शब्दश्चित्तसमावत्वात्तथा श्रोत्रद्वारेण छत्रस्थेन गृह्यते, योगिना कात्स्थनेति कृतं प्रसङ्गेन, तदेवं शब्दाद्यद्वैतवादिभिः
शब्दत्रह्यादि यथेष्यते तथा तत्र केनचित्प्रमाणेन प्रतीयते, तदभिमतप्रमाणस्य प्रदर्शितव्ययेन प्रमाणाभासत्वात्, यथा तु प्रमाणेन
तत्स्वरूपमाधिगम्यते प्रमाणवद्भूत्वात् तदिव्यक्त एवेति शब्दत्रह्याद्वैतवादाः कथंकारमपकर्णीया इत्यादि यदुक्तं तदयुक्तमिति स्थितं।

अवयव्यवयवभेदाभेदः-यत्पुनः ‘घटमौलिसुवर्णार्थी’त्याशङ्काभिहितं, अत्र हि पूर्ववियविनो घटत्सुवर्णत्वजातियुक्तस्य
नाश एव, तद्विनशोऽपि जातिरेकाऽपि न विनष्टा, सुवर्णवद् घटत्वस्यापि व्यत्यन्तरे प्रत्यभिज्ञानात्, उच्यते च द्रव्यं घटत्वयुक्तं

नोदापादीति तद्विच्छोः शोकः, अपूर्वं च द्रव्यं मौलित्ययुक्तमभूत्वाऽभूदिति तद्विच्छोः प्रमोदः, सुवर्णत्वयोगस्तु पूर्वोत्तरयोरप्यवय-
विनोःस्तीति तद्वुचेर्माध्यस्थ्यमित्यादि तत्र साधीयः, यतोऽवयववयविनोः किमभेदः? किं वा भेदः?, यद्यभेदस्तदाऽवयवविमात्रम-
वयवमात्रं वा स्याद्, इतरेतराव्यतिरेकादितरेतरस्वरूपत्वं, अथ भेदस्तदपि न चारु, न शयमवयवेष्वभ्योऽत्यन्तभेदेन कचिदुपलभ्यते,
प्रतिधिप्रथायमेकान्तव्यतिरेकोऽथस्तात्, समर्थतश्च कथञ्चिद्विज्ञ इति, तस्मात् एवावयवतत्त्वात् परिणमन्तः कदाचिद् घटाद्यवय-
विरूपातां प्रतिपद्यन्ते कदाचिन्मुकुटाद्यवयविरूपाताम्, एतावदेव प्रमाणव्यापारसमाधिगम्यमितीयेदेव न्याय्यं, तथा च पूर्ववियविनः
सर्वात्मना न नाशो, न चोपरसात्यन्तमसत् उत्पादः, तदवयवानामेव तथाभावोपलम्भात्, न च काचिद् घटत्वसुवर्णत्वादिजाति-
व्यक्तिव्यतिरेकिणी समस्तीति प्रतिपादितं ग्राह्यं॥

सामान्यसिद्धिः-याऽपि सर्वयस्तुषु बुद्धिः सव्यवृत्त्यनुगमात्सिका जायते तद्द्रव्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते, न
चात्रान्यतरा श्रान्तिरूपचारेण वेष्यते, दृढत्वात्, सर्वदा बुद्धिश्रान्तिवादिनामित्यादि परिश्रावयतां सामान्यपरिकल्पनाभिमानः
सोऽपि न युक्तः, यतः सामान्यं यदि व्यक्तिभ्यो भिन्नं तदा कथं द्रव्यात्मकत्वं वस्तुनः?, न चैयमुभयाकारा बुद्धिरेतदकारद्वय-
मभ्योऽव्यव्यतिरेकान्देवावभासयतां प्रतीयते, किन्तु तदेव वस्तु वस्त्वन्तरेण सह समानाकारमेव प्रकाशयन्ती प्रथत इति, न हि
तावदिन्द्रियबुद्धौ स्फुटनीलाद्याभासायामपरः कश्चिदस्फुटोऽस्ति सामान्याकारः) तद्भावेऽपि व्यक्ति द्रव्या(द्रव्या)धा(रा)न्तरालमव्याप्तु-
नतः कथं तदनुगमः?, व्याप्तौ वोपलभ्यस्य सतत्तत्रानुपलक्षणं कुतः?, न हि तस्या व्यक्ताव्यक्तरूपसम्भवः एकत्वात्, उक्तम-
“व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्ता, भेदात्सर्वत्रगा यदि । जातिर्दृश्येत सर्वत्र, नहि सा व्यक्त्यपेक्षिणी ॥११॥” एकत्रापि च व्यक्तावुपल-

भ्यमानायाः सकलत्रैलोक्यव्यापि रूपं सकलसाश्रयव्यापि वा दृश्येत, न द्वयेकस्यापि किञ्चिदृष्टमदृष्टं चेति विरोधमीलभिर्भवद्वि-
रोधपरिहारौ प्रायमपश्यद्विव्यवस्थापयितुं शक्यं, ततः सर्वगतत्वादर्शने सर्वार्थानां दर्शनप्रसङ्गः, नहि तदर्शने तत्सहचारिण उप-
लभ्यस्य तदभिन्नस्वभावस्यानुपलम्भो युक्तः, तन्नोन्द्रियबुद्धिरुभयाकारान्जुभूयते यथा पौरिष्यते, नाप्यनुमानादिबुद्धिः, यतः तत्रापि
न व्यक्तित्वतिरिक्तं किञ्चित्सामान्यं प्रतीयते, किन्तु ता एव व्यक्तयः तत्राप्यस्पष्टरूपतया प्रतीयन्ते, अत एवोक्तं—“द्रव्यपर्या-
यसामान्यविशेषात्तस्य गोचराः । अविस्पष्टास्त एव स्युरनव्यक्षस्य गोचराः ॥१॥” अथाविस्पष्टप्रतिभासानुमानादिबुद्धिः सामान्य-
विषयेष्यते तर्हि व्यक्तिविषयत्वमस्या न सिध्यति, नीलादेः स्पष्टरूपस्यापरस्यास्याप्रतिभासनात्, यदि चास्पष्टप्रतिभासानुमाना बुद्धिः
सामान्यावसासिनीत्यभिधीयते तदाऽनुमानादेर्न कश्चिद्वर्तते, सामान्यसार्थक्रियाकारित्वविरहात्, अथ क्रामर्थक्रियां सामान्यं न
करोति ?, यद्यन्यसाध्यां तदाऽन्योऽप्यर्थक्रियाकारी न स्यात्, नहि नीलमपि पीतसाध्यामर्थक्रियां करोति, अथ स्वसाध्यां तदाऽ-
भिन्नज्ञानाभिधानलक्षणां करोत्येव, क्रथमर्थक्रियाशून्यं सामान्यमिति, यद्येवं सुतरां न प्रवर्त्तते, तत्रतीतिकाल एव तदर्थक्रियायाः
सिद्धत्वात्, न चैकान्तनित्यस्य सामान्यस्य स्वविषयज्ञानोत्पत्तावपि सामर्थ्यमस्तीति, अथ सामान्यं प्रतीयमानं विशेषेषु प्रवर्त्तयति,
तदसत्, न ह्यन्यस्मिन् प्रतीयमानेऽन्यत्र प्रवृत्तियुक्ता अतिप्रसङ्गात्, सम्बन्धात्यवृत्तिरिति चेत् नैतदस्ति, न ह्येकत्राहप्रतीतो द्विती-
येऽपि प्रतिपत्तिर्दृश्यते, अथ सामान्यं विशेषैर्विना न संभवति तेन तेषु प्रवर्त्तयति, ननु सामान्यं किमविशिष्टं प्रतीयमानं विशेषेषु
प्रवर्त्तयति किं वा विशिष्टमिति ?, यद्यविशिष्टं तदा धूमात्सामान्यं प्रतीयमानं विशेषमन्तरेणानुपपद्यमानं सलिलादाद्यपि प्रवर्त्तयति,
न च प्रवर्त्तयति, अथ विशिष्टं तदा वैशिष्ट्यं वक्तव्यं, किं तत्र समवायः किं वा तस्यैवमिति प्रतीतिः ?, न तावत् समवायत्तस्य निराक-

रिष्यमाणत्वात्, साधारणस्य च समवायस्य न विशेषकारित्वं, द्वितीये तु पक्षे इतरेतराश्रयत्वं, तथाहि-विशिष्टसामान्यप्रतीतौ विशेषप्रतीतिः, तत्रतीतौ च विशिष्टसामान्यप्रतीतिरिति, किञ्च-तत्स्येदमिति प्रतीतावपि नियतदेशविशेषप्रतीतौ नानुमानादिः प्रवर्तते, व्याप्तिग्रहणकाले च बह्वादिशामान्यस्य सिद्धत्वाद् गृहीतग्राहित्वेन चानुमानस्य प्रामाण्यं न स्यात्, विशेषाः सामान्येन प्रतीयन्त इति चेत् सामान्येनेति कोऽर्थः?, किं सामान्यमेव सामान्यं प्रतीत्य प्रतीयते? किं वा विशेषः?, यदि सामान्यं तदा तेषामपि पुनान्यत् सामान्यं ततोऽप्यन्यदित्यनवस्था, विशेषपक्षे तुक्त एव दोषः, अथ नास्ति लक्षणा, किन्तु युगपदुभयं प्रतीयते, नैतदस्ति, उभयाप्रतीतेः, न क्षेत्रं दण्डायमानं सामान्यं परो विशेषस्तत्र लक्ष्यते, उक्तञ्च-“दोहिवि नएहिं नीयं सत्थुल्लक्षणं तद्वि मिच्छं । जं सविषयपहणत्तणेण अन्नोन्ननिवेक्खा ॥१॥” तत्रास्यप्रतिभासा अनुमानादियुद्धिः सामान्यावभासिनी, अपि तु व्यक्त्यवभासिनी, तासामेव व्यक्तीनां तथाक्षयोपशमवशेन तथाप्रतिभासनात्, एवं हि सद्वाकारपरिणतिः सामान्यं, ‘सदशः परिणामो यत्तत्सामान्य’मिति वचनात्, इह हि भावानां सदशपरिणतिः सामान्यं, समान एव सामान्यमिति न्यायात्, अन्यथा स्वरूपसामान्यमन्तरेणान्यसामान्ययोगेऽपि समानरूपताऽऽकाशस्यैव सोपपद्यते, यदि चासमानामपि सामान्ययोगात् समानरूपता भवति किं न महिषाश्वयोः?, पराभ्युपगतस्य सामान्यस्य तत्रापि भावात्, विजातीयत्वाच्चेति चेत् इतरेतराश्रयत्वं, विजातीयत्वे सामान्ययोगः, सामान्ययोगे च विजातीयत्वमिति, अपिच-सामान्येनासमानानां यदि समानरूपता जन्यते तदा स्वकारणादेव सा युक्ता, किमन्यतत्तत्फल्यनया?, तस्माद्स्वरूपमेव समानपरिणामं सामान्यम्, अत एव-‘सामान्यं नान्यदिष्टं चेत्, तस्य वृत्तेर्नियामकम् । गोत्वेनापि विना कसाद्रोऽनुद्धिर्न नियम्यते ॥१॥ अथातुल्येऽपि भिन्नत्वे, केपुचिद्दृश्यवृत्तिता । गोत्व-

देरनिमिचाजपि, तथा बुद्धिर्भविष्यति॥२॥” इति पूर्वपक्षयित्वा-“विषयेण हि बुद्धीनां, विना नोत्पत्तिरिष्यते । विशेषादन्यदिच्छन्ति, सामान्यं तेन तद्बुधम् ॥१॥ ता हि तेन विनोत्पन्ना, मिथ्या स्युर्विषयादृते । न त्वन्येन विना वृत्तिः, सामान्यस्येह दुष्यति ॥२॥” इति यदुक्तं तदपि नात्मनो बाधाविधायि भवति, वस्तुसमानपरिणामरूपसामान्याभ्युपगमे तस्य निरवकाशत्वात्, एकात्मव्यतिरिक्तसामान्याभ्युपगमे तु बुद्धीनामशक्यप्रतिषेधमेव आन्तत्वं, यत्तत्तत्तु न कर्मतापन्नमवभासते, किन्तु ता एव व्यक्तयः स्वयमसमानाः सत्यस्तत्र समानरूपाः प्रकाश्यन्ते, तत्सामान्यद्रूपमन्यथा प्रतिपद्यमानां कथं मिथ्यारूपता नोपतिष्ठेत्, तन्न काचिद् घटत्वसुखणीदिजातिर्या व्यक्तिविनाशेऽप्यविनष्टैवावतिष्ठेत्, न चैकसाद् घटाद् घटान्नसुखलम्भमानस्य तदेवेदं घटत्वसुखलभे यत्पूर्वघटव्यक्तावुपलब्धवानिति कस्यचित्प्रत्यभिज्ञा प्रादुरस्ति, किन्तु तत्समानोऽयमितीयेदेव तत्र प्रकाशते, स च तादृशः सहेतुभ्य एव समजनि, न पुनः स्वव्यतिरिक्तापरसामान्याभिसम्बन्धात्, स्वयमसमानस्यापि सामान्याभिसम्बन्धात् समानरूपता चेद्भवेत् एवं सति घटोचद्रव्यं सुखदलक्षणमपि घटरूपसुखलभ्येत, यतः-एकं नित्यं निरवयवमक्रियं सर्वगतं च सामान्यं, तस्य च व्यक्तितु समवाय एव तद्योगः, तस्य चाप्रच्युतातुल्यभित्थिरूपत्वात्न क्वचिद्विशेषः, ततः कदा किं केन घटत्वेन सम्बद्धमिति सुखैव सुखदार्देर्घटादिरूपताप्रसवितः, एवं सुखदत्वस्यापि घटत्वप्रसङ्गाद् घटोऽपि सुखदरूप उपलभ्येत, तथा चोत्तरं च द्रव्यं घटत्वयुक्तं नोदपादीति तदिच्छोः शोकः, अपूर्वं च द्रव्यं मौलित्वयुक्तमभूत्वाऽभूदिति तल्लिप्तोः प्रसोद इति ध्रुवते, तस्मादेकस्यैव सुवर्णरूपतापरिणतपुद्गलरूपकन्धसोभयरूपस्योपलम्भादसदभ्युपगम एव ज्यायान् । यत्चेकत्वमन्तरेणापि साध्यस्थसुखलभ्यन्तं तदपि न चारु, तत्रापि तत्समानाकारपरिणामस्य भावात्, न खल्वेकत्वाश्रय एवायं साध्यस्थभावा इत्याचक्ष्महे, किन्तु कथञ्चिच्छोकप्रसोदजन-

काकारादाराकारनिवन्धनः, रा चात्रापि माध्यस्थगिच्छोः समानकारपरिणामात्मकः रागस्यैव, यस्तु तद्विशेषमाकाङ्क्षति न तस्य शुभ्रमात्रादेव समीहितसिद्धिः, ततस्तस्यात्रापि तदाकाङ्क्षायां कस्यचिच्छ्लोकः कस्यचित्प्रमोदः, प्रकृतेऽपि घटमुकुटलक्षणे आका-
रद्वये तत्समानपरिणाम एव माध्यस्थ्यभावनिबन्धनं भविव्यति, न पुनरेक इति चेत्, न, प्रमाणाभावात्, तथाहि—एकसिद्धेन
घटे सर्गागना स्वरूपयुक्ते प्रतीतिवीथिभावतरति न तदेव रूपं घटान्तरेऽपि परिकल्पयितुं पर्यत इति तत्समानपरिणामात्मककोऽता-
व्यतिष्ठते, इह तु तद्भेदकल्पनाबीजं न किञ्चिदतीति कथमेवमेवाराकारकल्पनयाऽऽत्मानं विप्रलभेमहि?, अथात्रापि घटात्मना स्थितं
रूपं मुकुटात्मना न भवतीति कल्पना भवतु, तदाकारमात्रेण तर्हि तद्भेदः, नतु सर्वथेति, अतः सुगर्णत्वजातिस्तु तदवयविविना-
येऽयमयवेण्यन्तरभाव्यवयव्यन्तरे चाऽस्तीति खणप्रत्ययसा चोत्पादविनष्टाभिमानः, प्रदीपादिवद्वा तत्तादृशनिन्तरमावाचोदेवेति
मन्यमानसदर्थो माध्यस्थ्यभावलभ्यते, तस्मान्नैकस्य रूपत्रययोगे इत्याद्यनिरूपिताभिधानमेव । यदयुक्तं 'त्रयाणामाकाराणामेकव-
स्तुसंगमं घटार्थिनः शोकवत् प्रमोदमाध्यस्थे अपि स्यात्' इति, तदप्यसत्, यतो न सर्वथैव सर्वेऽप्याकारास्तत्र संनिधीयन्ते, येनायं
दोषः स्यात्, किन्तु कथञ्चित्, ततः कोऽपि कदाऽपि किमपि रूपं प्रधानतयाऽवलम्ब्यमानः शोकादीनामन्यतरावस्थासिद्धिगच्छतीति
भावानां त्ररूप्यगमविद्यत एव, अत एव एवमर्ण कुण्डलं करोतीत्यादौ सामानाधिकरण्यं, अन्यथा घटपटवदत्यन्तभेदे तत्र भवेत्, यत्
'दण्डकुण्डलादिविशेषणभेदेऽपि दण्डी कुण्डली देवदत्त' इत्यादि सामानाधिकरण्यमुपवर्णितं तदपि न युक्तं, तत्रापि देवदत्तस्य तद्र-
चया परिणामात्, अत एव दण्डी कुण्डलीत्यादिमत्वर्थोयान्तेनैव सामानाधिकरथ्यप्रत्ययः, न दण्डादिविशेषणैरेव, अथ दण्डी
कुण्डलीत्यादयोऽपि शब्दा दण्डकुण्डलादिसंयोगनिष्ठा एव, संयोगश्च गुणो, गुणश्च द्रव्यादन्य एवेत्यभिधीयते, एतदप्यचारु, यतो

न संनिहितवस्तुद्वयातिरिक्तमाकारान्तरमाविभ्रानः कश्चित्संयोगनासा पदार्थः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, तयोद्धृत्योः संयोग इति प्रतीतिः, कथं नोपलभ्यते ? इति चेत् तासासद्गुलीनामयं मुष्टिरिति किं न व्यतिरेकप्रत्ययः, एषोऽपि संयोगविशेषनिमित्त एवेति चेत् ननु संयोगविशेषनिमित्तत्वे संयोगविशेष इत्येव भवेत्, ननु मुष्टिरिति, नहि नीले पीतमिति प्रत्ययः प्रवर्त्तते, अथ सङ्केतवशादेवमस्य प्रवृत्तिरित्युच्यते तर्हि केचिदर्थविधाः प्रत्ययाः पुरोच्छान्निमित्तं सङ्केतमात्रमाश्रित्य प्रवर्त्तमाना न बहिस्तथैव वस्तुतत्त्वसवस्थापयन्तीति नैतद्वशाद्भ्रस्तुतत्त्वव्यवस्था विदुषामुपपन्ना, अन्यथेदं नगरमित्यत्रापि निमित्तमभिधानीयं, तत्र न तावन्नगरद्रव्यं, गृहैरसंयुक्तैर्विपरीतैश्च तदनारम्भात्, कतिपयगृहाणामस्ति संयोग इति चेत् तत्किं संयोगेष्वपि संयोगः ? यतो गृहाण्यपि न द्रव्यरूपाणि विज्ञातीयैः काष्ठेष्टकादिभित्तदनारम्भात्, (संज्ञायाश्चात्तादि) रुढिस्थानित्याया विशेषणायोगात्, अकिञ्चित्करस्याविशेषणत्वात्, किञ्चित्करत्वे तु नित्यत्त्वहानिः, पण्णगरीत्यत्र समूहार्थो वाच्यः, सचाया एकरूपत्वेन समूहार्थत्वानुपपत्तेः, तस्माद्गृहाणां संयोग-रूपाणां संयोगाभावाद्गुणैर्द्रव्यानारम्भाच्चेति न कश्चित्संयोगः प्रत्यक्षगम्यः, अनुमानात्प्रतीतिरिति चेत्, तथाहि-क्षितिर्विज्ञा-लिलादयः सर्वे विरलेदेशस्था अन्यनिमित्तापेक्षाः, सामर्थ्ये सति कार्यानुत्पादकरत्वात्, यद्यत् सामर्थ्ये सति कार्यानुत्पादकं तत्तदन्य-निमित्तापेक्षं यथा त एवान्यतरविकलाः, नोत्पादयन्ति च समर्था अपि विरलेदेशस्थाः सर्वे बीजादयोऽङ्कुरं, तस्मादन्यनिमित्तापेक्षाः, यत्तन्निमित्तं स संयोग इति, ननु बीजादयो दूरदेशस्था अपि सहकारिणां किं न संयोगमुत्पादयन्ति ?, तस्याभावादिति चेत् स किं न भवति ?, कारणभावात्, किं तस्य कारणं ?, त एव, किं न दूरदेशस्थाः ?, संयोगाभावात्, तत्किं संयोगेष्वपि संयोगः ? तत्रा-प्यपर इत्यववस्था, अथ योग्यदेशस्थाः संयोगमन्तरेणपि संयोगमुत्पादयन्ति, क्रयैण किमेषामपराद्धं यत् तत् नोत्पादयन्ति ?, अपि-

च-किमेवां दूरेदशस्थानां कायानुत्पादकत्वं संयोगोपधया व्याप्तं प्रत्यक्षेण प्रतीयते? किं वाऽनुमानेन?, न तावत्प्रत्यक्षेण, तेन तस्याप्रतीतेरियुक्तत्वात्, नाप्यनुमानेन, अनवस्थाप्रसङ्गात्, अथ निमित्तमात्रोपधया व्याप्तं तर्हि योग्यदेशादिविशिष्टं जननसामर्थ्यमात्मपर्यायमेपक्षमाणास्ते कार्यं न कुर्वन्ति, न तु संयोगमिति । किञ्च-अयं संयोगो यदि संयोगिभ्यो भिन्नस्तदा तत्सम्बद्धः स्याद-सम्बद्धो वा?, यद्यसम्बद्धस्तदा जगतोऽपि स्यात् न वा कस्याचित् तत्सम्बद्धतानिमित्तं?, सम्बन्धान्तरपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात्, समनायादेन स तत्र सम्बद्ध इति चेत्, न, तस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात् । यदि तु द्रव्यस्य संयुक्ततापरिणामलक्षणेयमिष्यते तदा साध्वेयं, किन्तु नायं द्रव्यादत्यन्तव्यतिरिक्त इत्यसत्यश्च एव विजयते, अथोच्येत 'न दण्डी कुण्डलीत्यादयः शब्दा वस्तुस-रूपमात्रमवलम्बन्ते, किन्तु विशिष्टं, विशिष्टता च स्वरूपातिरेकिण्येव या दण्डीत्यादिज्ञाने प्रतीभासते, न खलु तत्र पुरुषपात्रप्रतीति-नापि दण्डयोगितामात्रस्य, तथा च दण्डीति प्रतीतावित्तरविलक्षण एव पुरुषः संवेद्यते, वैलक्षण्यं चास्य दण्डोपसर्जनत्वमेव, अत एव विशेषणं व्यवच्छेदकमिति गीयते, दण्डो हि स्वोपसर्जनप्रातिपत्तिं पुरुषे कुर्वन् पुरुषमितरसाह्वयच्छिनची'त्यादि, तदपि न सारं, यतो विशिष्टता यदि वस्तुस्वरूपातिरेकिणी तदा तद्वस्तु कथमितरस्साह्वयच्छिद्यते?, न हि यावद्भावः प्रतिनियतात्मस्वरूपनियतो न भवति तावदितरसाह्वयच्छिद्यते इति तत्पर्यायविशेष एव विशिष्टताऽपीति, तस्माद् यत्र भेदप्रतीभासः स भेदः, यत्र चाभेदप्र-तीभासोऽस्मावभेदः, यत्र चोभयावभासः स स्याद् भेदः स्यादभेद इति त्रैविध्यमेव वस्तु युक्तमिति, यद्यप्यभेदस्य भेदभवनप्रति-षेधाय साधनमुपन्यस्तं तदपि न साधीयः, यतो यो विवादाध्यास्तितोऽभेदः स स्यादभेदः, तस्य च भेदप्रत्याख्यायनपरमशुभानामध्य-क्षबाधितत्वाद्वाश्रान्तः शब्द इत्यनुमानवदप्रमाणं, तथाहि-प्रत्यक्षेण सुवर्णाद्यात्मा न क्वचित्कदाचित्केनचिदेकान्तेनेकस्वभावोऽनु-

भूयते, न च सर्वथा नानात्वभावः, किन्तु कथञ्चिदभिन्न एव स खणर्विरूपेण स्याद्भिन्ने घटमुकुटाद्यात्मना विवर्त्तमानः समुत्पल-
भ्यते, न चास्योपलम्भस्य श्रान्तत्वनिवेदकं वस्तुनः प्रकारान्तरव्यवस्थापकं च सुगन्धजनविस्मयकारिणो वचनमात्रादपरं ग्रामाणमस्ति,
तथाऽनुमानविधानमपीदं (न) भवत्साधनं, तथा हि—ये यदोक्षात्स्थितयस्ते तद्भाव एव भवन्ति, यथा वृत्तत्वादयो वृक्षत्वादिसद्भाव एव
साद्, भेदापेक्षात्मकश्चायं विवादाऽप्यस्तितोऽभेद इति हेतुरपि यद्येकान्तेनाभेदरूप इष्यते तदाऽसावसिद्धः, अन्यः स्यादभेदस्त्य-
स्तर्हि विरुद्धो, विपर्ययस्यैव साधनात्, दृष्टान्तश्च साधनविकलस्तत्र स्यादभेदात्, अथ सामान्येनाभेदमात्रं हेतुस्तर्ह्येकान्तिकः, विप-
र्यये चाद्यक्रमणामाभावात्, न ह्यभेद इति शब्दसाम्यमात्रेणैव सर्वेणाप्यभेदेनैकरूपेण श्रवितव्यमिति कश्चिन्नियमः, उक्तञ्च—“मधुरं
न हि सर्वं स्यात्कफहेतुर्यथा मधु । तीक्ष्णं वा पिचजनकं, यथा मागधिकामता ॥१॥” यदि तु तच्छब्दवाच्यतामात्रसाम्यादेव भावा-
स्तत्त्वभावा भवेद्युस्तर्हि विषाणि वज्रं गोशब्दवाच्यत्वात् शबलेयादिवादित्यद्यनुमानानामपि ग्रामाण्यमासज्येत, प्रत्यक्षादिविधि-
तत्त्वाच्चेति चेत् शब्ददुपानेऽपि समानमेतदित्यलं जाल्भोक्तेष्वतिसंभ्रमेण । तदेवं यथा जैनाभिसतं वस्तुतत्त्वं न तथा तत्र दूष-
णानि क्रामन्ति, यथा तु तानि क्रामन्ति न तथा जैनाभ्युपगम इति युक्तयुक्तं ‘यदभेदस्य भेदेन, भवनं सोऽयमन्वय’ इति ।
नन्वेवमप्यभेदं भेदं वा प्रतिनियतमपश्यद्भिः सद्भिर्भवद्भिः कथमित्यमभिधातुं पर्यते—अभेदस्य भेदेन भवनमिति, भेदाभेदात्म-
कस्य जात्यन्तरस्यैव भावात्रैव दोषः, यत इत्थं शबलरूपे वस्तुतत्त्वे व्यवस्थितेः कदाचित्कस्याञ्चिदाकाङ्क्षायां गुणप्रधानभावेन कथ-
ञ्चिच्छब्दग्रहृचिः सप्तभङ्गीप्रसाधनात्, पुरुषस्य हि कदाचिददृष्टादिवैचित्र्यात् कथञ्चिदप्यभिसन्धिः समुपजायते, स च शबलसरू-
पतयाऽवस्थिते वस्तुतत्त्वे साहादनीत्या गुणप्रधानभावेन अभेदादिशब्दान् प्रवर्त्तयन् वस्तुतत्त्वं निरुणद्धि, न ह्यत्राभेदशब्दो भेद-

शब्दो वा केवलमभेदं भेदं चाश्रित्य प्रयुक्तः, अपि त्वभेदप्राधान्यविवक्षायां भेदस्य च तदन्तर्गतस्यैवोदासीन्यभावेनाभेदशब्दः प्रयुक्तः भेदशब्दश्चातोऽन्यथेति तस्मादयमेवान्वयः, न पुनरेकान्तेन नित्यत्वं प्रमाणैरनुपपद्यमानत्वादस्य ॥ तथाहि—

भावा ज्ञेयस्वभावाश्चेन्नित्यं तज्ज्ञानसम्भवः । त(अ)थाज्ञेयस्वभावास्ते, कदा तज्ज्ञानसम्भवः? ॥ १८ ॥

यदि भावा ज्ञेयस्वभावास्तदा नित्यं ज्ञायेत्, चक्षुरादिव्यापारविरोहेऽपि, एकरूपत्वात्, प्रयोगः—ये यदा ज्ञेयस्वभावास्ते तदा ज्ञायन्त एव, यथा विवक्षिते क्षणे, ज्ञेयस्वभावाश्च नित्यं भावाः, नायमासिद्धो हेतुः, सर्वदैवैकस्वभावत्वोपमात्, सपक्षे भावाश्च विलुद्धे, ज्ञेयस्वभावे सत्यपि तत्र ज्ञानासम्भवे सर्वदैव तदसम्भवो विपर्यये वाचकं प्रमाणं निमित्तान्तरभावात् । अथाज्ञेयस्वभावास्त इति न ज्ञायन्ते तर्हि कदाचनपि न ज्ञायेत्, इहापि प्रयोगः—यदज्ञेयस्वभावश्चक्षुरादिव्यापारविरोहकाले, (ते चक्षुरादिव्यापारकालेऽपि न ज्ञायेत्, तथास्वभावात्) अज्ञेयस्वभावाश्चक्षुरादिव्यापारकालेऽपि घटादय इति, हेतुसिद्धिः पूर्ववत्, ज्ञेयज्ञेयस्वभावाद्दृश्ययोगत्वे नैकान्तनित्यस्येति, उपलक्षणमेतत् सर्वावस्थामेदे भावानां कूटस्थनित्यतानिपेक्षार्थं, अथ यदैव स्वविषयं विज्ञानममी जनयति तदैव ज्ञायन्ते, तदभावे तु न, तदुक्तम्—“नहि प्रविष्टमात्राणामुष्णान्द्रभृष्टहादिषु । अर्था न प्रतिभांतीति, गृह्णन्ते चेन्द्रियैः पुनः ॥१॥” ततो ज्ञेयस्वभावाः सर्वदा संतोऽपि कदाचिदेव ज्ञायन्ते, न तु सर्वदा, तन्निमित्तभावात् ॥ न च स्वसत्तामात्रेणैव नित्यात्कार्योदयः, किन्तु सहकारिकारणसव्यपेक्षात्, सहकारिसंनिधानं त्वस्य कादाचित्कमिति, अब्रवीच्यते—

सहकारिव्यपेक्षाऽपि, नित्यैकान्ते न गृह्यन्ते । नाधेयं नापनेयं वा, रूपं तैस्तस्य किञ्चन ॥ १९ ॥

नैकान्तनित्यस्य काचित्साहकारिव्यपेक्षा, यतो न तस्य तैः किमपि रूपमाधीयतेऽननीयते वा, अन्यथैकान्तनित्यत्वाहनिप्रसङ्गः,

तथाहि-नित्यस्य भावस्य सहकारिभिः किमपि क्रियते वा न वा ? अकरणे साकल्येन सकलजगदप्यपेक्ष्यते, अथ प्राप्तसमर्थस्यास्य सह-
कारिसंनिधानात्सामर्थ्यमुपजायते, ननु तत् तत्संभावमतत्संभावं वा स्यात् ? तत्र सामर्थ्यस्य अतत् भावसंभावत्वेऽपूर्वोत्पत्तिरेव सा, त-
त्संभावत्वे भावस्याकात्त्वमेव, भिन्नादेव सामर्थ्याख्यात्दान्तरात्कार्योत्पत्तेः। तत्संभावयात्तस्यापि कारकत्वमिति चेत्, न, तस्या-
भावात्, भवतु वा तथापि तदाऽपि न भावः परलक्षणे कार्यं करोति, स्वरूपं चास्य प्रागपि तदेवेति कथं कदाचिक्रियाविरामः स्यात् ?
तथाहि-तत्संभावयेऽपि यद्ययं न कर्तृत्वभावस्तदा प्रागिव न जनयेत्, सामर्थ्यसैवायं महिसा यदिदं तत्र भवति, तत्र समवेतं च
सत्कार्यमुत्पादयति, अभावस्येदं याचितकमण्डनं विडम्बनैव, अथ यथा गजे गच्छत्यारोहकस्य गतिरुलभ्यते तथाऽत्रापि भावस्यापि
कारकत्वं क इह विरोधः संभाव्येत ? न, तत्रारोहकोदत्तसंनिधाने तथापरिणतिभावात्, अन्यथा वाद्यादेरपि तत्पृष्ठसम्बन्धमात्रेण
तथा गमनप्रसङ्गात्, अथ भावो जनकसंभावः सर्वदैव तर्हि संभावः किमस्य करिष्यति ? तन्निरोध एवायं प्रसमं स्वकार्यमुत्पा-
दयेत्, तदतत्त्वभावे तु सामर्थ्यस्य वस्तुनः परिणामित्वप्रसङ्गः, योऽपि प्रच्यते अक्षेपक्रियाधर्मवत् स तस्य स्वभावो, न स साहि-
त्यमपेक्षते, कार्यं तु प्रत्ययान्तरापेक्षमिति, स हि तेभ्य एव जायते न केवलम् इति, तस्यापि कथं स भावः ? केवलोऽपि करोत्येव,
कार्यं च तस्मान्नोत्पद्यत इति तदवस्थो विरोधः, न केवलः करोत्येवेति चेत् कथमिदानीमक्षेपक्रियास्वभावः ? नन्वेतदेव परिदी-
पितं भवति करोत्येवेति, कार्यं चायं केवलोऽपि समर्थः सच्च परमपेक्षमाणं कथमुपेक्षते ? परमनादयैतत्प्रसङ्गं कुर्यात्, एवं हनेना-
त्मनः सामर्थ्यं दर्शितं भवति, कार्यं न परमपेक्षत इति, ततः केवलददुत्पत्तिरुक्ता भवति, केवलोऽपि समर्थस्वभाव इति तत् उत्पत्तिः,
एते चैकत्र कथं स्यातां ? तदयमीष्यंशिलयविदुषामनमर्मा विह्वलं विक्रोशतीत्युपेक्षामर्हति, तन्न नित्यस्य क्वचित्सहकारिव्यपेक्षा

युज्यत इति, नित्यं तु न स्वकार्यमुत्पादयेन्न वा कदाचिदप्येति, न चैवं एवं वदद्भिर्भवद्भिरेकान्तक्षणिकत्वाद् एव समर्थित इति वाच्यं, तत्राप्यर्थक्रियां प्रति सहकारिणामकिञ्चित्कालं किञ्चित्कालं च, तस्मात्परिणामवाद एवाभ्युपेयः, स एवासाभिरेव समर्थितः ॥ पराभिप्रायमाशङ्क्य साभिमतसाधनायाह—

वस्तुनोऽचिन्त्यशक्तित्वादेः(स्वमे)व चेदिष्यते परैः। द्रव्यरूपस्य पर्ययैरेक्यं दृष्टं न किं मतम् ? ॥ २० ॥
तस्य ह्ययमेव स्वभावो येन तत्र तदा तदा तत्तत्सहकारिकाणामासात्र(धान)नुभववापि स्वभावभेदं क्रमादिना कार्यं जनयति, न खलु विशेषोत्पादनमेव सहकारिणां सहकारित्वं, अपि त्वेकार्थक्रियाऽपि, तैकस्वभावादेव भावाचेपु सहकारिणु संनिहितेषु तत्कार्योदयः, तदभावे तु नेति, न चैवं जनकजनकत्वस्य स्वभावभेदः, एकस्यैवात्मातिशयस्य तादृशत्वात्, अन्यैकस्यैव पावकादेरेकं दहतत्तदपरं चादहतः स्वभावभेदप्रसङ्गः, न ह्येकस्यैव दहनमदहनं चेति विरुद्धं स्वभावद्वयमुपपद्यते, अथैकैवशाश्रये दहनमदहनं चेति विरुध्यते, एकं किमपि दहतत्तदपरं चादहतः को नाम विरोधः?, तर्हन्नाप्यसौ भावो यत्संनिधौ यत्कार्यं जनयति तत्संनिधावेषेव यदि तत् न जनयेत्तदा विरोधः सद्दृगच्छेत, तत्संनिधौ जनयतत्तदभावे त्वजनयतो न कोऽपि विरोध इति कथं तद्भेदप्रसङ्गः?, अथास्य तत्संनिधौ तत्रजनकत्वमिति यद्यवस्थितः स्वभावत्ताहिं तत्संनिधानेनाप्यवश्यं भवनीयं, अन्यथा स तस्य स्वभाव एव न सिद्ध्येत्, ननु यद्ययमस्य स्वभावो भवेत् यथा सहकारिसन्निधानेन, तत्संनिधौ चावश्यं तत्कार्येण भवितव्यमिति तदा तत्संनिधानमवश्यं भवेत्, यदा त्वयमेवास्य स्वभावो यथा यदा कदाऽपि स्वेतुष्वलाचे संनिधानस्यन्ते तदा तत्कार्यमुत्पादनीयमिति तदा तत्संनिधानस्यापि कथमवश्यंभावनियमः?, प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था, प्रमाणं च जनकजनकत्वमेकस्वभाव एव भावे व्यव-

स्वापयति, सहकारिसंनिधानं च नैकदेव प्रतिपद्यते, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, अन्यथा बद्धिर्न स्वभावेन दहति यत्र दहति तदा-
त्वेऽपि यदि स एव स्वभावत्तर्हि दहनस्वभावमात्रमेवावशिष्यत इति यत्र दहते तदपि यद्दहति तद्देव दहेत्, न चैवमुपलभ्यते, न
च नानास्वभावात्, ततो यथा बद्धिरेकस्वभावोऽपि किञ्चिद्दहति किञ्चिन्न दहति तद्देकस्वभाव एव भावस्तदा तदा तत्र तत्र तत्त-
त्सहकारिशरणमासाद्य तत्कार्यमष्टुत्पादयति, एतच्च वस्तुतोऽचिन्त्यशक्तत्वादेवमिति यदि पैरिष्यते तदा इव्यरूपस्य भेदसञ्चि-
तस्य पर्यायै-उत्पादविनाशस्वभावैः कथञ्चिदेकस्वभावत्वं दृष्टं किं नामिसत्तं?, प्रमाणोपलब्धत्वादेव सुतरामभ्युपगन्तव्यं, यो हि
हि दृष्टेऽनुपपन्नं नास्तीति मन्यमान एकस्वभावं भावं प्रतिपद्यते स तत्सहकारिसंनिधौ तत्कार्यजनकाजनकत्वे समुपलभमानतत्पर्या-
यरूपतया तत्रानातामपि कथञ्चित्किं नाम्युपैति?, एको ह्यात्मातिशयः स तादृशतद्देवोपपद्यते यदैवमिष्यते, अन्यथा तत्संनिधा-
नेऽपि तदैकस्वभावतायां प्रागिव न ततस्तत्कार्योद्देश्यः, तत एकार्थिक्रियालक्षणमपि तेषां तं प्रति कथं सहकारित्वं?, यदि परं त एव
तदा तत्कार्यकारिणः स्युः तद्भावाभावानुविधानात् तत्कार्यस्य, अथ तेऽपि तदसंनिधानेन तत्र जनयन्तीति तस्यापि तज्जनकत्वं,
तत्कदोपलब्धं?, किं तत्संनिदानात्यागपि? किं वा तत्संनिधाने च?, न तावत्पूर्वमनभ्युपगमात्, तत्संनिधौ तु तदुपलभ्यमानं
प्रागस्याजनकत्वमेवावगमयतीति सिद्धः पर्यायभेदः। सर्वैकस्वभावत्वे तु यदेव जनकत्वं तदेवाजनकत्वमिति केवलं तज्जनकत्व-
मेवास्य स्यात्, यद्यतोऽव्यतिरिक्तं तत् तदेव यथा तज्जनकत्वादेव्यतिरिक्तमस्यैव स्वरूपं, अव्यतिरिक्तं चाजनकत्वं ततः, तथा च
तदसंनिधानपि तत्संनिधाविवासात्कार्यमष्टुत्पादयते, यतो यद्यजननस्वभावं तज्जननयत्येव यथा तत्सहकारिसंनिधौ स एव भावः,
तज्(३०००)ननस्वभावश्च तदसंनिधानेऽप्येव, तत्स्वाभाव्येऽपि चेदयं न जनयेत् कदाचनपि न जनयेत् विशेषाभावात्, अथवा तज्ज-

नकत्वादव्यतिरिच्यमानं जनकत्वमेव स्यात्, तत्तत्तदसंनिधाविव तत्र जनयेत्, यद्यजननस्वभावं न भवति तत्र जनयति यथा तदसं-
निधौ स एव भावः, न भवति च तजाननस्वभावः तत्संनिधानेऽप्ययः, तत्तत्तदाऽपि न तजानयेत्, तस्मात्तस्मिन्निधौ जनयतः पूर्वं चा-
जनयतः स्यादस्य कथञ्चित्स्वभावभेदः, न हि पापकस्यैकं दहतत्तदपरं चादहतः सर्वथैकस्वभावमभिदधति विद्वांसः, स्वभावमे-
दोऽपि नात्रोपलभ्यत इति चेत् तत्किमयं दहत्येव ? किं वा न दहत्येव ?, किञ्चिद्दहति किञ्चिन्न दहतीति चेत् ननु एतद्दहनदह-
नलक्षणं स्वभावद्वयमुपलभमानः कथमैक्यं प्रतिपत्स्यते ?, तदेकदहनमेव तदन्यादहनमिति चेत्, सत्यमेतत्, नापरं तददहनं, एव-
मेतत्, कः सन्देहः ? दहनैवमन्यादहनं भवद्भिः सर्वथैव प्रतीपिद्धमस्य तत्तत्तदपि दहेत्, यो यत्र प्रतीपिद्धादहनस्वभावः स तद्दहत्येव
यथा स एव विवक्षितं दाहं, प्रतीपिद्धादहनस्वभावश्च भवान्तरं प्रत्यपि विवक्षितो भाव इति, तदपि दहतत्तदेकदहनस्वभाव एवास्या
नोपपद्यत इति चेत् तर्हि तदन्यस्यापि तदेकरूपतैव भवतु येनायद्युपपद्यते स्वभावः, अथ तदन्यस्य न तद्द्रुपता तर्हि तदेकदहनमेव
तदन्यादहनमपि न भवेत्, विषयमेदात्, अथ दहनमदहनं च यद्येतत्स्वभावद्वयपत्र मिद्यते तर्हि स येन तदपि न दहेत्, नन्वेत-
द्वयमीरूपां भवतां सर्वथा स्वभावभेदो नायुपगन्तुं युज्यते, न पुनः कथञ्चिद्भेदोऽपि, यथैव हि सर्वथा तद्वेदे द्रोपस्तथा तद-
भेदोऽपि, तस्मात्पापकोऽपि नैकरूपभाव एव किञ्चिद्दहति किञ्चिन्न दहतीति कथं दृष्टान्तावष्टम्भेनाभीष्टं शिष्टैः साधयितुं शक्यते ?,
वस्तूनामचिन्त्यशक्तित्वात्, किं नैकरूपभावस्यैव तजानकत्वादिव्यवस्था ? इति चेत् प्रमाणाभावात्, यो हि स्वभावः प्रमाणेन यथो-
पलब्धो भवति स दृष्टोऽभिधीयते, तत्तत्तस्य तथाभावव्यवस्थायां न किञ्चिदनुपाशं, तच्च दृष्टेन प्रमाणेन तथाभावात्स्वभावं तद-
चिन्त्यशक्तित्वमात्रं स्नामिमत्साधनायोपन्यस्यते तत्र सुधियः साधु शंसन्ते, केवलं पादप्रसारणमेव तत्, न च दृष्टमेकान्तैर्नैक-

स्वभावत्वं जनकाजनकाद्यवस्थासु भावानां, दृष्टं च द्रव्यात्मनः पर्यायात्मना सह कश्चिदैक्यमतस्तदेव न्याय्यम्, उष्णाद्रभंगहृ-
दियवेक्षेऽपि यावन्न ज्ञायते तावदद्यापि न तत्पर्यायतया स परिणमति, यदा तु तत्पर्यायतया परिणतस्तदा ज्ञायत एवेति न कचि-
द्रथभिचारः ॥ स्यादेतद्-युज्यत एवेदं यदि द्रव्यव्यतिरेकिणः केऽपि पर्याया भवन्ति, न चैवं, नहि मूढव्यातिरेकेणामी केचित्
केनचित् कदाचनानुपलब्धाः, तदाह—

न हि द्रव्यातिरेकेण, पर्यायाः सन्ति केचन । द्रव्यमेव ततः सत्त्वं, आन्तरन्या तु चित्रवत् ॥२१॥

न हि कटककुण्डलादयः केचित्सुवर्णरुभावमतिक्रम्य वर्चन्ते तस्माद् द्रव्यमेव सत्त्वं, अन्या तु भेदबुद्धिर्आन्तिः, यथा चित्रे
निम्नोन्नतबुद्धिरिति, तथाहि-यद्द्रव्यादव्यतिरिक्तं तद्द्रव्यमेव, तद्यथा द्रव्यस्यैव स्वरूपं, अव्यतिरिक्ताश्च ततः पर्याया इति, न
तावदयमसिद्धो हेतुः, सपक्षे भावात्, न विरुद्धः; तदव्यतिरेकेऽपि तद्वानात्वे भावानां प्रतिनियतमात्मस्वरूपमेव क्वचिन्न सिद्ध्येत्;
तत्र केचित्पर्यायास्ताच्चिक्काः सन्ति, किन्तु तसिन्नेव द्रव्ये कुतोऽयनाद्यविद्यावासनादेर्निमित्ताद्धेदावभासा बुद्धिः प्रवर्त्तते, दृश्यते
हि चित्रादौ निम्नोन्नतादिविरेहेऽपि तदवभासा बुद्धिः, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, चित्रादौ निम्नोन्नताद्यवभासा बुद्धिः आन्तरिति
चेत् पर्यायबुद्धिरप्येवंविधैश्च, नातस्तत्त्वव्यवस्थेति, तदेतत्पर्यायपक्षेऽपि समानं, तथा हि तद्वादिनाऽप्येवं वक्तुं शक्यत एव, यथा-
पर्यायव्यतिरेकेण, द्रव्यं नास्तीह किञ्चन । भेद एव ततः सत्त्वं, आन्तिस्तद्द्रौव्यकल्पना ॥२२॥

न लघु कटककुण्डलाद्याकारातिरिक्तं च द्रव्यं पर्यायेभ्यः, हेतुसिद्धिः पूर्ववत्, नन्वेतत् पर्यायवादिना द्रव्यवादिनं प्रति प्रति-
पाद्यमानं कोपयुज्यते ?, स हि पर्यायान्नेच्छत्येव, ततस्तं प्रति यत्पर्याया एवेत्याद्यभिधीयमानसम्बद्धमेव, तर्हि द्रव्यवादिना पर्याय-

चादिनं प्रति यद्रव्यादव्यतिरिक्तं तद्रव्यमेवेत्यादि कथमभिधीयते?, तत्राप्यस्य न्यायस्य तुल्यत्वात्, द्रव्यपर्यायोभयवादिनं प्रत्ये-
यमभिधीयत इति चेत् तर्हि केवलपर्यायवादिनमवाधमानस्य किं समीहितं संप्रस्यते केवलद्रव्यवादिनः, केवलद्रव्यवादमवाध-
मानस्य पर्यायवादिनोऽपि न स्वमतसिद्धिरिति चेत्, तर्तुभावापि भवन्वावसम्प्रकृतसमीहितसिद्धी आसातां, सुवर्णाद्विद्रव्यसुवर्णभूयत
इति चेत्, कुण्डलादिपर्यायोऽव्युपलभ्यत एव, कः सुवर्णातिरेकणेति चेत्, सुवर्णमपि किं कुण्डलाद्यतिरेकेण?, यत्र सुवर्णबुद्धिः
प्रवर्तते तत्सुवर्णमिति चेत्, यत्र कुण्डलबुद्धिः प्रवर्तते तत्कुण्डलं, न तत्सुवर्णादन्यदुपलभ्यत इति चेत् सुवर्णमपि न तदाकार-
दन्यत्, तर्हि सुवर्णबुद्धिः कथमनुभवसिद्धेयं, बहिर्भूतावभासेति चेत् कुण्डलादियुद्धिरप्येवंविधैव, तस्मादुभयरूपस्योपलम्भात् सा-
द्ब्रह्मदनीत्या च तत्र लेशेनापि विरोधाभावादन्योऽन्यसंबलितद्रव्यपर्यायोभयमस्तु ते ॥ तदा—

नाभेदमेव पश्यामो, भेदं नापि च केवलम् । जालन्तरं तु पश्यामस्तेनानेकान्तसाधनम् ॥२३॥

नाभेदमेव-केवलकथभावतालक्षणं पश्यामः, नापि च भेदमेव-सर्वथा नानासभावलक्षणं, किन्त्वन्योऽन्यसंबलितभेदाभेदरूप
जालन्तमेव पश्यामः द्रव्यपर्याययोः, तेनानेकान्तसाधनं-न श्रौब्यमेव, किन्तूपादव्ययावपि तत्, तथोत्पादव्ययावपि
नेत्पादव्ययावैव, किन्तु श्रौब्यमपि तावित्वेनं व्यङ्क्यते जैनाः, ननु भेदे प्रमाणभावात्तथा प्रतिभासो भ्रान्तः, तथाहि-भेदो
वस्तुतो भिन्नः सादृभिन्नो वा?, यद्यभिन्नो न भेदः, अथ भिन्नः स किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते? किं वाऽनुमानेन?, प्रत्यक्षेणापि
तद्रस्तुग्राहिणा उत्तान्येन?, यदि तद्रस्तुग्राहिणा तदा किं तासिन्नेव काले कालान्तरे वा?, न तावत्तासिन्नेव काले, द्वयोः प्रतिभा-
(मयोरेव एककालेनाभावात्, कालान्तरे तद्रस्तुग्राह)भावात्, प्रत्यक्षप्रतिषेधेऽनुमानमपि तत्र प्रतिषिद्धमवगन्तव्यं, किञ्च-भेदोऽपि

वस्तुनो भिनो भेदान्तमाश्रित्य स्यात्, सोऽपि तदन्तरभेदावभासः स्यात्, न चैतदस्ति, तन्न क्वचिद्धेदः सत्यः इत्यद्वयमात्रमेव तन्मस्त्विति सद्ग्रहणायवलम्बिनोऽद्वयवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते तत्र प्रतिविधीयते, तत्र युक्तं 'भेदे प्रमाणाभावात्तथा प्रतिभासो भ्रान्त' इत्यादि, तदसत्, यतो ग्राहकाकारमहङ्कारास्पदभूतं नीलादिकं च ग्राह्याकारं मुक्त्वा न किञ्चिदपरमेकान्तेनाभिन्नं कस्यचित्कदाचिच्चकालि, केवलमद्वयवादिनस्तदाशयोत्सवप्रायितमात्रमेवेदं, किञ्च-एवं भेदं प्रतिक्षिप्याभेदसिद्धवद्वयतत्त्ववादी संपन्न-कामः स्यात् तदत्रापि वक्तव्यं-अयमभेदो वस्तुनो भिन्नः ? किं वाऽभिन्नः ?, यद्यभिन्नस्तदा नामेदः, अथ भिन्नः स किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते किं वाऽनुमानेन ?, प्रत्यक्षेणापि किं वस्तुग्राहिणा उतान्येन ?, वस्तुग्राहिणाऽपि किं युगपत् क्रमेण वा ?, न तावद्युगपत् द्वयप्रतीतेरभावात्, प्रतीतौ वा कथमभेदः ?, द्वयप्रतीतेरेव भेदरूपत्वात्, नापि क्रमेण, क्षणिकत्वात्, न चान्यत्र्यतिभाति, प्रत्यक्षाभावाद्दुमानमपि नास्ति, अथ वस्तुनो ग्रहणे तदभिन्नस्याभेदस्यापि ग्रहणं, भेदस्यापि तथा ग्रहणं किं न भवति ?, किञ्च-अयं भेदो नाम द्वितीयापेक्षः, तदग्रहे कथं ग्रहणमस्य ?, नहि यथा नीलाग्राहि संवेदनं यदेवं न भवति तदतोऽन्यदिति व्यवस्थापयति, तथा पीताद्यप्रतिभासने पीतादिना सह नीलादेरेकत्वमित्यपि प्रतिभासो न युक्तः, भेदोऽपि कथं ?, भिद्यमानत्र्यतिभासन इति चेत् किं नीलस्यापि नास्ति प्रतिभासः, अस्तीति चेत् तत्किं पीतादि तत्र भासते ?, नेति चेत् कथं न भेदप्रतिभासः, न चैवं द्वितीया-प्रतिभासने तेन सहैक्यप्रतिभासो युक्तिमानिति, ह्युपादं वाऽऽध्य(अध्यक्षा)ग्राह्यत्वं भेदस्य, यतो न भावैक्यस्वभावा एव भावाः, किन्तु स्वरूपेण सन्तः पररूपेण चासन्तः, यच्चाभीषां पररूपेणासत्त्वं स एव भेदः, स च भावस्वरूपग्राहिणा प्रत्यक्षेण यदि न प्रतीयेत तर्हि तावत्स्वरूपमेव न प्रतिपन्नं स्यात्, यतः-“अयमेवेति यो बोधः, भावे भवति निश्चयः । नैव वस्त्वन्तराभावसंविद्यजु-

रामादौ ॥१॥” तेन प्रत्यक्षं भावसम्पादितजनकं तन्मात्रमेवावगाहते नाभावमिति कथं भेदः प्रत्यक्षादिगम्यः स्यादित्याद्यपि परा-
कृतं सर्वं प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यमिति । ननु यदि सर्वे भावाः स्वरूपेण सन्तः पररूपेण चासन्तस्तर्हि द्रव्यमपि द्रव्यात्मना सत् पर्या-
यात्मना चासत्, पर्यायात्मनाऽपि तत्सत्त्वे द्रव्यात्मसत्त्वमेव तत्र सिध्येत्, एवं पर्याया अपि पर्यायात्मना सन्तो द्रव्यात्मना चा-
सन्तः, तदात्मनाऽपि तत्सत्त्वे प्रतिनियतं पर्यायात्मसत्त्वमेव तत्र स्यात्, तथा च नीलपीतादीनामिव द्रव्यपर्याययोरेष्यात्यन्तिको
भेद एव स्यादिति, नतंचार, यतो यथा नीलं पीतरूपासंस्पृष्टमभूयते पीतं च नीलरूपासंस्पृष्टं न तथा द्रव्यरूपं पर्यायरूपासंस्पृष्टं
कदाचिदनुभूयते, कुण्डलाद्याकारासंस्पृष्टस्य सुवर्णाद्यात्मनः सुवर्णाद्यसंस्पृष्टस्य वा कुण्डलदेः कदाचिदप्यनुपलक्षणात्, तत्रात्र द्रव्यप-
र्यायात्मसत्त्वयोराल्पान्तिको भेदः, यत्पुनरुक्तं ‘पर्यायात्मनाऽपि तत्सत्त्वे द्रव्यात्मसत्त्वमेव तत्र सिध्येत्, तत्र नः सिद्धसाध्यता,
केवलस्य द्रव्यात्मनः क्वचिदप्यनस्युपगमात्, एवं पर्यायात्मनाऽपि न केवलः कदाचिदभ्युपगम इति तत्सत्त्वमपि यदि प्रतिनियतं
न भवेत्तथाऽपि न नः कदाचित्स्थितिः, केवलमिष्टसिद्धिरैव, द्रव्यानुविद्धस्यैव तत्स्वरूपस्यापि भावात्, उक्तञ्च—“द्रव्यं पर्यायवियुतं,
पर्याया द्रव्यवर्जिताः । क्व कदा केन किरूपा, दृष्टा मानेन केन वा ? ॥१॥” ततः कथं नीलपीतादीनामिव द्रव्यपर्याययोरेष्यात्य-
न्तिको भेदः स्यात् ? नन्वभेद एव केवलः किं न स्यादिति चेत् अन्योऽन्यव्याप्येरोपलक्षणात्, तस्याश्वकान्तभेद इवैकान्ताभेदः,
ऽप्यसम्भवात्, उक्तञ्च—“नान्योऽन्यव्याप्येकान्तभेदऽभेदे च युज्यते । अतिप्रसन्नद्वैद्याच्च, शब्दार्थानुपपत्तितः ॥१॥ अन्योऽन्य-
मिति यद्भेदं, न्याप्तिश्चाह विपर्ययम् । भेदाभेदद्वये तस्मादन्योऽन्यव्याप्यसम्भवः ॥२॥” तस्माद् द्रव्यपर्याययोः सत्त्वात्सत्त्वालक्षणकार्य-
भेदाद्भेदो देशकालसमानाभेदाच्चाभेद इति, तथाहि—एको घटो रूपादयो बहव इति सत्त्वाभेदः, घटो रूपादय इति सञ्ज्ञाभेदः,

अनुवृत्तिलक्षणं द्रव्यं नित्यं च, व्यावृत्तिलक्षणाः पर्यायाः क्षणिकाश्चेति लक्षणभेदः, घटोदोदकाहरणं क्रियते, रूपादिभिस्तु वस्तुराग इति कार्यभेदः, एवं सर्वत्र द्रव्यपर्याययोः सङ्ख्यादिभिर्भेदो देशादिभिस्त्वभेद इति, आह-नन्वसेदतत्, यदि हि न स्वभावतो भेदो धर्मधर्मिणोः सङ्ख्यादिभेदादपि नैव भेदः, नहि पररूपाभिद्यमाना अपि सङ्ख्यादय आत्मभूतमभेदं वाधिंतुं समर्थाः, तदसत्, यतो द्रव्यपर्याययोः स्वभावभेदे प्रतिषिद्धे सत्यभेदः साध्यः, स च सम्बन्धः, सम्बन्धश्चैकस्यैवात्मनो न संभवति, द्वयनिष्ठत्वादस्य, न हि घटो घटादभिन्न इति कदाचिदपि व्यवहारः प्रवर्तमानः समुपलभ्यते, नन्वेकत्रापि दृष्ट एव व्यवहारो यथा घटस्य तत्स्वरूपस्य चाभेद इति, न, तत्रापि कथाञ्चिद्भेदाश्रयणात्, तथाहि-घट इति धर्मिवचनः शब्दः, स्वरूपं तु स्वं रूपं स्वरूपमिति तस्यैव भावस्थानित्वत्वादिरूपं धर्ममाह, न कश्चिदनित्यत्वादिरूपस्तात्त्विको धर्मः समस्ति, केवलमतद्रूपव्यावृत्तिमात्रेणानित्यो भाव आख्यायत इति चेत्, उक्तमत्र-तदसत्स्वभावत्वे विपर्ययव्यावृत्तिकल्पनायामिव स्वव्यावृत्तिकल्पनायामपि न राजाज्ञा प्रभवति, तत्तत्स्वभावत्वे तु स एव कथाञ्चिद्धर्मभेद इति, तस्माद् द्रव्यपर्याययोरेव स्वभावभेदो यकेतोतराननुविद्धमेकस्यापि किञ्चिदत्मीयं रूपं, अतएव न तद्रूपमित्येव व्यपदिश्यते, नापि पर्याया इत्येव, किन्तु सप्तभङ्गाग्राग्निरूपपितया, इत्यमेव वस्तुरूपतोपपत्तिरिति, ननु तथाऽपि 'सङ्ख्यादयः पररूपा भिद्यमाना अपि कथमात्मभूतमभेदं न वाधिंतुं' इत्युक्तम्, उक्तमेतद् अयुक्तं तूक्तं, यतो नांसाकं नैयायिकादीनामैकान्तने भावव्यतिरिक्ताः केचित्सङ्ख्यादयोऽपि, किन्तु स एव भावो भेदाभेदतया व्यवस्थितः कदाचिदनेकत्वप्राधान्येन विवक्ष्यते कदाचिदेकत्वप्राधान्येन, ततो यदाऽनेकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तदा स एव रूपादयः पर्याया भवति, एकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तु स एव द्रव्यमिति, भेदाभेदात्मके वस्तुतत्वे एकत्ववदेनेकत्वमपि तावत्स्वभावमेवेति कथं न सङ्ख्याभेदात्-

द्रेदः, अयं चामेदं चाधितुं नोत्सहेत यद्यक्रमेव स्यमभेद्व्यपदेशभाक् स्यात्, वस्तुस्वरूपादत्यन्तदूरवर्ती नैव भवेत्, न चैवमु-
भयमप्यत्रेति, ननु तथाऽपि सत्ताया व्यवहारनयवस्तुतोर्धेन प्रवृत्तिः, एकस्मिन्नापि द्रव्ये द्रव्यत्वेन व्यवहारोपलम्भात्, यथा गुणं
इति, नैतच्चार, यत् एकानेकतया व्यवस्थिते वस्तुतन्त्रे कदाचिद्गुणादिभेदप्राधान्यादेवदस्य तदन्तर्गतस्य गुणीभावविधानात् कस्या-
धिदाकाङ्क्षायां गुण इति श्रयुक्ते, कदानिचामेदप्राधान्याद्भेदस्य च तदन्तर्गतस्याप्राधान्यविधानादुत्तरिति, तदवैकाकारपरिग्रहकाले
न कदाचिदित्यः सर्वथा न भवति, किन्तु तदन्तर्गतोऽसौ प्राधान्येनैव न निश्चित इति, दृश्योभयरूपे वस्तुनि एवविधया शब्दो
व्यवहारो यथा देवदत्तायाः पुत्रो देवदत्तस्य च पुत्र इति, अधुमवाचिद्धं चैतत्, तथाहि-न कदाचिद्गुणाद्यतिरेकिणमथर्वमूलस्य
गुरुप्रतीतिरुत्थयति, नाप्यत्यन्तभेदिनः प्रतिनियतामेव रूपान्तरानुसरंतीयमनुभूयते, किन्तु ऋथश्चिदनेकाकारव्यतिरेकिण इयमव-
लम्बते, एतच्चान्वयमभ्युपगन्तव्यं, अन्यथा भवन्मते विशकलितपरमाणुमात्रसंघं वस्तुरूपत्वादुक्तः सुगतादिर्वा कः स्यात्, न ताम-
त्यनिनियतः ऋथिन् परमाणुः गुर्वादिप्रतीतिविषयः, तत्समुदाये तद्व्यतीतिरिति चेत् ननु किमेकं ज्ञानमनेकपरमाणुवाक्यं तत्समु-
दायव्यवहारं सचयति, किं वा यावन्तस्ते परमाणुस्तान्ति तदाकाराणि तानि तद्व्यवहारं सचयेयुः, यदि प्रथमः पक्षः कश्ची-
न्क्रियते तर्हि यथा तदेकमेव विज्ञानमनेकपरमाणुकारमिष्यते तथा वहिर्वस्तुरूपमेवकमेनेकाल्मकमिष्यतां किमेतेन परित्राड्मो-
दकभक्षणन्यायेन । अथ द्वितीयस्तदा सर्वाण्यपि प्रतिपरमाणु नियतानि तानि न तदपरं परमाण्वन्तरमाधिगन्तुमर्हन्ति, ततः
कथं समुदायव्यवहारः, तदपरमेव प्रतिसन्धानयिज्ञानं तद्व्यवहारं सचयतीति चेत् तद्व्येकमेकं वा, यद्येकं कथं तत्रानागमसम्,
अनेकत्वे पुनः य एव प्रतिगन्धानप्रत्ययाभावः, तस्माद्द्वैकमेव संवेदनमनेकारभासतादात्त्वेन प्रथते समुदायादिव्यवहारोऽपि तदेव

सुस्थितो भवतीति क्वचिदेकानेकयोऽन्योन्यानुगमोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः, तथा च द्रव्यपर्याययोरापि स सादित्येकानेकतया यथो-
दितव्यवहारसिद्धिस्तद्विधवस्तुप्रभवेति तथा तच्चथा निश्चीयते इति, न चैवं कात्स्न्यगौरवयोऽप्रतीतिप्रसङ्गः, शब्दस्थानन्तशक्तिस-
हितत्वेन तथासङ्केतसहायस्य तथा तथा प्रतीतिहेतुत्वाविवरोधात्, विचित्राश्च भावा इत्येकस्मिन्नापि द्रव्ये वर्त्तमानः कश्चिच्छब्दस्तद्वे-
दप्राधान्यनिष्ठो बहुवचनान्त एव यथा दारादिशब्दः, कश्चिद्वेदेऽपि ससुदायादि तदेकपरिणामनिष्ठो यथा पञ्चदूल्यादिः, कश्चिज्जा-
तिव्यक्तिनिष्ठः, ततस्तत्र कदाचिज्जातिप्राधान्यादेकवचनं यथा यवो जात इति, कदाचित्तु व्यक्तिप्राधान्याद्बहुवचनं यथा यवा जाता
इति, एवं विचित्रशब्दाश्रयो व्यवहारास्तथा तथा स्याद्द्वारादीत्या सर्वाः सनिबन्धनाः स्यमभ्युद्धाः, ततश्च त्रीहय इति च जातिवचने
धर्मिणो(ऽभिधानात्)रूपादीनां चानभिधानाच्च न किञ्चिदुचरामिति प्रलापमात्रमेव परस्य, उभयरूपस्य वस्तुनो गुरुशब्दवाच्यत्वात्,
कथं ?, संभविनो धर्मरूपस्यैकत्वविवक्षा ततश्चैको गुरुरिति, सामानाधिकरण्यादर्शनात्, पर्याया अव्येकसङ्ख्याविषयाः, ते च पर्याय-
रूपेण भिद्यन्ते, तत्कथं सङ्ख्यामेदाङ्केदसिद्धिरिति चेत्, नन्वेवमात्यन्तिकस्तद्वेदो न सिध्येत्, अमेदात्तुविद्धस्त्वभावत एव सिद्धः,
यतस्त एव भेदप्राधान्येन विवक्षिता द्रव्यमित्युच्यते, न्तु तदतिरिक्तमपरं किञ्चिद्द्रव्यं विधीयते, भेदप्राधान्येन च तदेव द्रव्यं
पर्याया भवति, न पुनस्तदपि केचिदन्ये विधीयन्त इति, उक्तञ्च-“अपर्यायं वस्तु समसमानमद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् । आदेश-
भेदोदितसप्तमङ्गमदीदृशस्त्वं बुधरूपवैद्यम् ॥१॥” इति, न्तु तथाऽपि सङ्ख्या सङ्केतनिबन्धना, स चेच्छब्दुचिरिति कुतः सङ्ख्याभे-
ददर्शभेदः ?, न्तु सङ्केतनिबन्धनत्वेऽपि क्रथमस्या न वस्तुविषयत्वं ?, इच्छावृत्तिरियं, न वस्तुत्वात्तुरोधिनीति चेत् किमनाप्तप्र-
भवेषु वचनेष्वेव न्यायः ? किं वाऽऽप्तप्रभवेष्वापि ?, यदि प्रथमः पक्षस्तदा युक्तमुक्तमाले, असाकम्(प्यनाप्तवचनेषु तथात्वाभ्युप-

गमात्, द्वितीये न) कथञ्चिदेव, पुरोच्छामीमत(सुगत)सङ्केतमात्रमाश्रित्य प्रवर्तन्ते, न पुनर्वस्तुत्तत्तानुरोधेन, तर्हि डिण्डिकपुराणात् सुगतागमस्य न सत्यमप्यन्तरं, तथा च प्रेक्षापूर्वकारिणः सुगतागमाच्च कदाचनपि प्रवर्तेन्, यथाकथञ्चित्प्रवर्तमानानां प्रेक्षा-पूर्वकारित्वेन न स्यात्, अथ ते ततः कृषीवलदय इवार्थसंशयात्प्रवर्तन्ते, युक्ता कृषीवलदीनामधिगतवीजावीजस्वभावानसुपाय-निश्चये सत्युपेयसन्देहेऽपि प्रवृत्तिः, अत्र त्वथानुरोधेन प्रवृत्तं वचनं स्वर्गापवगाद्युपेयसाधके उपायेऽपि न निश्चयव्याप्यदतीति कथं ते ततः प्रवर्तेन्?, अथ परीक्षापुरस्सरमेव तत्स्तेषां प्रवृत्तिः, यत् उक्तं—“तापाच्छेदादिक्रियात्, सुवर्णमिव पण्डितैः। परीक्ष्य भिक्षवो! ग्राह्यं, मद्बचो न्तु गौरवात् ॥१॥” तर्हि तद्वचनं कदाचिदथानुरोधेन सङ्केततोऽपि प्रवृत्तं अन्यथा कथमेतत्सत्यं स्यादिति बुध्यतामेकान्तनैवास्यावस्तुविषयत्वप्रतिज्ञानं, यश्च वस्तुनुरोधेन प्रवृत्तः शब्दः स तदात्मभूततथाऽभिधेयपरिणामाश्रयीति कथमतो नार्थभेदः?, तथाहि घट इत्युक्ते एकघनाकारं वस्त्वभेरूपमाधिगम्यते, रूपादिशब्दैस्तु तदेव भेदाकारतयेति एकत्रापि सञ्ज्ञाभेदो दृश्यते, यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इति चेत्, अत्रापीन्दनाञ्जकनाद्वारणाच्च कथञ्चिच्छक्तिभेदो गम्यत एव, अथ न शक्तिरेवेन्द्यति शक्नोति दास्यति च, किं तर्हि?, धर्मरूपमपि, तयोरेकस्वभावतोपगमात्, शक्नोतीत्यादिवदैस्तद्वाचिना सामानाधिकरण्यादज्ञानोत्पत्त्याक्षीयाः, एवमपि नैकशैव कसाचिद्रूपस्य तस्य तथा तत्कार्यकर्तृत्वं, अपि त्वनेकानुगतस्यैकस्य, न हि सर्वथैकस्वभावत्वे प्रकृत्यर्थनान्तं प्रत्ययार्थभेद इवीद्व्युपपत्तिमात्, तस्मादेकानेकनिमित्तकमेवेदं तद्वाचिना सामानाधिकरण्यं, सर्वथैक्ये होकमेव रूपमिति कस्य केन सामानाधिकरण्यं?, अस्यन्तनानावैऽपि नैतदिति प्रकृत्यर्थभेदेन प्रत्ययार्थभेदेन च प्रवृत्ताः शब्दास्तादृशमेव वस्तु गोचरयन्ति, ये तुभयभेदविवक्षया प्रयुक्तास्ते उभयमिति, तत्र पर्यायशब्दाः सर्वथा भावैकस्वभावविनियता येषां न कान्चिदर्थानुगममात्रा, तत्र किं

वक्तव्यमिति चेत् न, तथाविधशब्दसैवाभावात् तन्निरुक्तविधिना सर्वत्र व्युत्पत्तिनिमित्तसम्भवात्, तथा चाहुवैयाकरणाः—“नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्पत्त्यं, प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह” ॥१॥मिति । ननु तथाऽपि लक्षणभेदोऽसिद्ध एव, न हेको भावः क्वचिदन्वयी सिद्धः, तथाहि—न कूटस्थनित्यतया नित्यं द्रव्यमित्यते भवद्धिः, परिणामनित्यतोपगमात्, सा च पूर्वोत्तरक्षणप्रबन्धद्वया, न ह्यस्य पर्यायणाभिवोच्छेदः, तद्व्युपेण पर्याया एव हि पर्यायरूपेण निरुध्यन्ते, ननु द्रव्यमिति नित्यमभ्युपगम्यते, न चेयं कूटस्थनित्यता वा द्रव्ये संभ्रति, पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यसासिद्धेः, तस्योपलब्धिलक्षण-प्राप्तस्य तद्विवेकानुपलक्षणात्, पर्यायेष्वेव तुल्यरूपकार्यकर्तुः द्रव्याभिमानी मन्दमतीनां, न पुनस्तत्ततो विलक्षणमुपलभ्यत इति, तदप्यभत्, यतः पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यसासिद्धिः किं पर्यायमानोपलक्षणात् ? किं वा तद्विवेकेन तदनुपलक्षणात् ?, न तावत्प्रथमः पथः, सुवर्णादिद्रव्यस्वभावविरहिणः कुण्डलादिपर्यायस्य केवलस्यैव कदाचिदनुपलक्षणात्, तद्विवेकानुपलक्षणं तु तद्वेदमस्य वाद्यते, ननु तत्स्वरूपमेव, तद्विवेकानुपलक्षणे तदभेद एव, तथा चैकमेव किञ्चिद्रूपं सादिति चेत्, न, तत्राप्यभेदासिद्धेः, प्रतिपादितमेतत्, अतः पर्याया एव हि पर्यायरूपेण निरुध्यन्ते, ननु द्रव्यमिति नित्यमभ्युपगम्यत इति स्वाभिप्रायेणैवोच्यते परैः, यतः पर्यायाः केचिन्न द्रव्यभिन्नतवः सन्ति, येन त एव पर्यायरूपेण निरुध्येत्, ननु द्रव्यमिति, किन्तु तदेव द्रव्यव्यपदेश्यमेकान्तकूटस्थनित्यतामादानं नास्ते, किन्तु व्यावर्त्तत इति पर्यायात्मना निरुध्यते इत्युच्यते, तस्यैव पर्यायव्यपदेशाद्, अत एव परिणामनित्यतेयं, इच्छति-गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्यमिति व्युत्पत्तेः, यदि द्रव्यमेव व्यावर्त्तते तदेव च पर्यायव्यपदेशमेवमासाद्ययति तर्होदमन्वयि कथं स्यात् ?, द्रव्यव्यपदेशं वा कथमासादयेत् ?, सर्वथा तन्न व्यावर्त्तत इति हेतोः, यदि च सुवर्णादिरूपमुपलम्बमानो-

रूपता स्वभाव इति चेत्, अत्राप्यभेद इति यदि सादृश्यमुच्यते तद्धेद एव संभवति, सादृश्यस्य सदृशाधिकरणत्वात्, ततश्च पदार्थ-
द्वयमेव स्यात्, न त्वेकं द्विरूपमिति, अथैक्यं द्वितीयरूपपरहिततासमोदोऽङ्गीक्रियते कथं तर्हि द्विरूपताः, रूपशब्देन ह्यत्र स्वभा-
वोऽभिधीयते, तस्य चैक्ये कथं द्विरूपताः, विप्रतिषिद्धं हेतुद् एकस्वभावता द्विरूपता चेति, तदेतत्सर्वमयुक्तं, यतो न द्रव्यपर्या-
योः प्रत्येकमनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपतां प्रतिपद्यामहे, प्रतिनियतस्य द्रव्यपर्यायलक्षणस्य पदार्थद्वयस्य स्वतन्त्रस्य कदाचिदनभ्युपगमात्,
एकमेव हि तद्वस्तु अनुवृत्तिप्राधान्येन विवक्षितं तदेव पर्यायव्यपदेशमासादयति, ततः कथं पदार्थद्वयं स्यात्, नहि घटपटत्वं
वद्रव्यपर्यायौ कौचित् स्वतन्त्रौ स्तः, अनुवृत्तिव्यावृत्ती च वस्तुस्वभाव एव युक्तः, तयोर्बुवर्त्तमानव्यावर्त्तमानाधीनत्वात्, तदेव
वस्तुबुवर्त्त इत्यनुवर्त्तमानाकारप्राधान्येन विवक्षितमनुवृत्तिरित्युच्यते, न चाबुवर्त्त एव तद्, अपि तु कथञ्चिद्वावर्त्ततेऽपीति,
व्यावर्त्तमानाकारप्राधान्येन विवक्षितं तदेव व्यावृत्तिरित्युच्यते इति कथं नानयोर्वस्तुस्वभावताः, भावो हि भवित्रधीनस्तदैव भवति
यदा तद्वस्तुस्वभाव एवायं स्यात्, अन्यथा यद्यनुवृत्तिव्यावृत्ती भिन्ने एव तदा न भावोऽबुवर्त्तते व्यावर्त्तते वा तदा, तदपरव-
स्त्वन्तरवत्, समवायादिस्तु सम्बन्धो निराकारिष्यते, न चैवमनुवृत्तिव्यावृत्ती, न ते हि कैत्रले एवास्तां भावत्वेन, भवित्रधीनत्वादेव,
न हेकमेव रूपं सर्वथा परनिरोधं कस्याचिदधीनं नाम, तस्माद्भ्रमधर्मत्वात्कथञ्चिदेतयोस्तत्त्वभावत्वं, अतत्त्वभावत्वे उत्तरत्र धर्म-
धर्मिभावस्य निरोत्स्यमानत्वादिति, न हि स्थितिरपि सत्तुः स्वभावो न भवतीत्यस्ति, कर्तुरेव तद्वृत्तया परिणामात्, तद्धेदे तत्स-
र्वरूपताऽबुपपत्तेः, नापि स्थितिमात्रमेव सत्ता, यतो न स्थितिरैव सरति, क्रियारूपत्वादत्साः, आत्मा तु तद्वृत्तया परिणामत्रेकाने-
कस्वभावतयोभयव्यवहारमप्यसंशयं प्रवर्त्तयतीति, अनुवृत्तिव्यावृत्त्येश्च स्वभावत्वेन लक्षणात्, स्वभावस्य भेदस्तदोच्यते यदा वस्तुनो

लक्षणमस्यभावभूतमभ्युपगम्यते, तदतत्सत्त्वाद्यं ततस्य लक्षणमेव न भवति, तर्हि पूर्वं लक्षणभेदाद्भेदोऽभिहितो द्रव्यपर्याययोः इह तु स्वभावाभेदाद्भेद इति वक्तुं न युज्यत इति चेत्, न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतः स एव वस्तुस्वभावः शबलैकरूपः धर्मः प्राधान्येन विवक्षितो लक्षणव्यपदेशमासादयति, धर्मिरूपतत्प्राधान्येन च विवक्षितः स्वभावव्यपदेशं, ततो यदेतत्सुवर्णकुण्डलादि वस्तु रूपमुपलभ्यते तत्स्वभावोऽग्राह्यायते, तस्य चेत्येवोभेदरूपता यत्र कुण्डलाद्याकाराननुविद्धा काचित्सुवर्णात्मता, नापि सुवर्णाननुविद्धा कानित्यकुण्डलादिरूपतेति तत्रैकान्तेनेदमभेदरूपं भेदरूपं वा कदाचिदिष्यते, किन्तु प्रतिपाद्यानुरोधेन कदाचित्कस्यचिद्रूपस्य गुणीभावः कस्यचित्स्वाधान्यभाव इति क्रमेवचिन्त्यं, तत्रेच्छा वैचित्र्यनिवन्धनमिति न किञ्चिदनुपपन्नं, तत एकत्वानेकत्वयोर्भेदोऽपि प्रतिपन्नप्रश्लयोर्भेदरूपं तत्र न नानात्वं, यत्र च नानात्वं न तत्रैकत्वमिति युक्तमेव, यत्पुनरेवं शबलरूपमपि प्रतिपिष्यते तत्र शाश्व, एकानेकात्मनश्चिद्यविज्ञानवत्तस्य निषेद्धमशक्यत्वात् ॥

विज्ञाने स्वाद्वादः—अथ विज्ञानं नीलग्रतिच्छयतयोत्पद्यमानं पीतादिप्रतिभासव्यवच्छेदेन प्रतिविशिष्टं ख्याप्यते, न पुनस्य स्वभासतो द्वे रूपे स इत्युच्यते, तदपि न समीचीनं, यतः केषां नीलग्रतिच्छयता (यथा पीतादिप्रतिभासव्यवच्छेदः ?), तस्या विधि-रूपत्वात्, किंच-नीलाद्यनेकाराचित्रे वस्तुनि परस्परप्रतिभासनिवारण)णादप्यस्य निराकारताऽनुपज्यते, (द्विरूपताभावे) तु पक्षे चित्र-पट्टपत्नादिविषयं विज्ञानं यदि नीलाकारतयोत्पन्नं तर्हि कथं चित्रं वस्तु तेन व्यवस्थाप्येत ?, अथ चित्राकारतयोत्पन्नं तर्हि पीता-दियातिभागव्यवच्छेदेन प्रतिविशिष्टं कथं ख्यापयितुं शक्येत ?, केवलं चित्राकाराणामेकसाद्द्विज्ञानादव्यतिरेकादेकत्वं, नानात्वे वा तेषां ज्ञाननानान्प्रसन्नः, तत्रैकत्वे सति तेषां परस्परपरिहारेण ग्रहणं न स्यात्, भिन्नदेशाः परस्परपरिहारान्त्वथ ते आकाराः सन्नि-

घन्ते तत्कथमेकस्य ते भवेयुः ? आत्मभूताकाराभेदात्प्रत्ययनानात्वमप्ययुक्तं, एकप्रत्ययानुभवे प्रत्ययनानात्वाभ्युपगमस्यानुभववि-
रुद्धत्वात्, यदि च प्रत्याकारं विज्ञानं मिथैत तत एकसन्ताने प्रतीयमानप्रतिपत्तृभेदप्रसङ्गः, एवं च संति यथा युगपद्बहुभिः प्रतिपत्तृभिः
प्रत्येकमनुभूताः संकलय चित्राकारा न प्रतिसन्धीयन्ते स्पर्शन्ते वा तद्देकसन्तानेऽपि यावन्त आकारस्तावद्भिः प्रत्याकारानियत-
त्वाद्भिन्नानि सन्धीयेरन्, तस्माच्चित्ररत्नभावमेवोपपद्यते, ततो यथा तदेकमनेकाकारं न विरुद्धं तथा किञ्चिद्ब्रह्ममपीति । अथेत्य-
मात्स्य, यथा बाह्यं वस्तु चित्रमेकं च विरुद्धं, तत्र हेको नीलभागः स्थगिते पीतभागे पीतभागधिके न केवलः शक्यते द्रष्टुं,
ततो नीलांशे केवले गृह्यमाणे पीतांशस्त्वगृह्यमाणो व्यतिरिच्यते, न हेकस्य ग्रहणग्रहणं चेति युगपदुपपादयितुं शक्यं, तस्माद्-
ग्रहणाग्रहणलक्षणविरुद्धमसंसर्गान्न बाह्यात्मकं चित्रगुणपद्यते, अत एवाह-एकं च चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं ततः, विज्ञानं चाचित्रमेव
स्यात्, तथाहि-नीलादयः सर्वे विज्ञानात्मसतया विज्ञानेऽनुभूयमानेऽनुभूयन्ते, न पुनर्नीलभागे गृह्यमाणेऽनीलभागः शक्यते परि-
त्यक्तुं, एकस्मिन् प्रतिभासमाने संवेपामात्मसतया प्रतिभासनात्, तस्मात्सर्वेदंनप्रत्यक्षं न भागविषयं, अपि तु कुत्सविषयं (प)यमिति न
ग्रहणाग्रहणनिमित्तो विरोधः, तथा चोक्तम्-“नीलादिधिग्रविज्ञाने, ज्ञानोपाधिनन्यभाक् । अशक्यदर्शनस्तं हि, पतत्यर्थे विवेचयन्
॥१॥” अयं वार्त्तिकार्थः-यो नीलादिधिग्रज्ञाने प्रतिभासते, कीदृशः ?-ज्ञानोपाधिः-ज्ञानविशेषणो ज्ञानात्मक इतियावत्, स
एकैकः, अनन्यभाक् विज्ञानादन्यमर्थं न भजते, बाह्यवस्तुसमवेतो न भवति, ज्ञानात्मभूतत्वात्, अत एव पीतकारविवेकेन केवलो
नीलभागे न शक्यते द्रष्टुमित्यशक्यदर्शन उक्तः, यदि च नीलभागं पीतभागविवेकेन पश्येत् पश्यन्नपि च विवेचयेत् प्रतिपत्ता
पतत्यर्थे, ज्ञानात्मकः प्रतिपत्ता वस्तुन्येव श्रुतो भवति, न त्यास्मभूते, आत्मभूते वा कृष्णनीलादौ प्रवर्त्तत, न वा क्वचिदपीति,

तदपि न तुन्दरं, हासिद्धान्तव्याकोपात्, यथैव हि ग्रहणाग्रहणनिमित्तं विरोधमभ्युपगच्छन्ति भवन्तस्तथा तदेषान्वातैश्चालं तदुत्तस्स-
भावन्यलक्षणमपि प्रमदासाधनादौ विरोधमभ्युपयन्ति, न हन्यथा नानादेशान्स्थितानेकीपिण्डसमग्रन्धित्वमेकस्य सामान्यादेः शक्यते
निराकर्तुं, अथ यद् यद् तच्चैव समयेतमिति नैकमेकवृत्ति संभवति, पिण्डानां परिहृतापरापरसम्भावत्वात्, एवं तर्हि परस्पर-
परिहारेणवस्थानात् नीलादीनामपि नैकत्वं शक्यते वक्तुं, एतेनैतदपि निरस्तं यदुक्तं प्रमाणवाचिकालङ्कारे—
श्रद्धाग्रहकनीला-
धाकारा बुद्धिरौनं चित्रादौमेवेति, यसाग्नीलभस्यापयत् प्रमाणं नीलस्य प्रच्युतिं व्यचिञ्चनचि, नीलप्रच्युतिमचया च नीलपरि-
हारेणवस्थानात् पीतमपि व्यचिञ्चनचि, यदि हि पीतमपि नीलमेव(मिथ) प्रभवेत्तदा सादेव ताद्व्यनियोगतः पीतमपि नीलमेव
सत् प्रत्यक्षसिद्धं, न च नीलात्मना पीतस्य प्रत्यक्षसिद्धता, तत्परिच्छेदे इतराव्यवच्छेदात्, न च परस्परपरिहारसतोरेकत्वमुपपद्यते,
विशरौकत्वप्रसङ्गात्, तच्छ्रुतो नीलं पीतं भवितुमर्हति ? , बुद्धिर्वाचित्रा चित्राशाप्ता, एकबुद्धिनिवेशिनां च परस्परपरिहारसतां चित्रा-
काराणामचित्रादौ नानुभवे व्यवस्थापयितरि, प्रथमस्थान एव गतिविश्रमश्चिद्वैतवादिनः प्रज्ञाकारशुभस्य यैनेवमपि नक्तुमव्य-
चरितं, न च तच्चिद्विद्, अचिदाद्वेदेन व्यवस्थापनासम्भवात्, तदेतं विज्ञानमपि चित्रमेकं न संभवति, अथैकमेकस्यव्यवच्छेदेन जालं-
नारतराश्रुतात् चित्रं, अन्यथापि नामः समाधिः, अथ शुक्तिकारजतप्रतिभासवद्भ्रान्तोऽपमाकारः, नन्याकारमन्तरेण प्रतिकर्म व्य-
वस्था न सादित्यभ्युपगमतः सौत्रान्तिकस्यैतद्वक्तुकुसाम्प्रतं, तस्य हि शुक्तिकारजतादिप्रतिभासोऽपि ज्ञानाकारनिवन्धनः, योगा-
चारोऽपि साकारबुद्धिप्रथं कशीर्तुर्न कथं ज्ञानत्वमाकाराणामभिदध्यत् ? , निराकारज्ञानवादिनस्तु युक्तमेतत्, केवलं तत्रानुभ-
वविरोधः, तथाहि-यथयमाकारो नान्तर्न वहित्वाहै कथमनुभूयते ? , अथेदमेव मेदसंवेदनमभेदे सत्त्वं मेदे तु ज्ञानत्वमित्यभिधीयते,

तर्हि तदेव श्रान्तमत्रातं चेति तत्रापि कथं विरोधः परिहर्तुं शक्येव ? तदलमनेनापि श्रद्धेनेति, एवं द्रव्यपर्यायियोंः संसृष्टित-
त्वात्परसिंहवच्छवलरूपवस्तुसिद्धिः, उक्तञ्च—“न नरः सिंहरूपत्वान्न सिंहो नररूपतः। प्रज्ञावज्ञातकार्योणां, द्रव्यपर्यायमिश्रता ॥१॥”
अथोच्येत—नरसिंहस्यापि शवलत्वासिद्धिः, स हनेकपरमाणुसङ्घातरूपः, ते च परमाणवः श्लेकं नरसिंहरूपा न भवन्ति, ऊर्ध्वभाग-
त्स्य सिंहरूपोऽथोभागस्तु नररूपः, जालन्तरं स एव ततः नरसिंहभ्यां स्यात्, न शवलरूपः, विचित्रं हि रूपं शवलमुच्यते,
विचित्रता च नानास्वभावता, अनानास्वभावत्वे च एकत्वं कुतः ? इति, केवलमनेकत्वे बहुश्लेककार्यं दुर्पात्सेनादिवदेकव्यवहारदर्शन-
कृतौऽयं विपर्ययो जडमतीनामिति, तदेतदप्यविचारितरमणीयं, यतः परमाणुनामतीन्द्रियत्वादर्शनेविपर्यता नोपपद्यते, न चा-
शुद्धमाणो दर्शनेविपर्यये इमे नीलादयो गुणा ग्रहीतुं शक्यन्ते, तेषां तदायचोपलब्धिकत्वात्, न च नीलादयो न गृह्यन्ते, नीलः
परिस्पन्दते घट इत्यादिश्लयस्याबाधितस्योत्पत्तेः, परमाणुमात्रे च जगति दर्शनेव्यापिनो व्यवहारा विवृज्येरन्, स्यादेतत्त-
वयं परमाणुमात्रमनुभवविपर्ययं प्रतिजानीमहे, किन्तु सञ्चितानेव परमाणून्, सञ्चिता अपि त एवेक्ता ये मनस्कारेन्द्रियसम्बद्धा
अपावः समर्था जायन्ते, न ह्यप्रत्यासीदन्तः सहकारिश्लय्याभावा न कारणानतिशयान्ति, मा भूवन् सर्वथैव विपर्ययपचोरारभ्य
विपर्ययपकरणे समर्था इति, सर्वदा सामर्थ्ये यत्र तत्र स्थिता एव हेतवः कार्यद्युत्पादयेयुः, तस्मादनियतकालं विज्ञानं मा भूत्सर्वदेत्य-
र्थान्तरागमिसम्बन्धात्समर्था जायन्ते इत्याभिसन्धाय न्यायवादिनामिहितम्—“अर्थान्तरागमिसम्बन्धाज्जायन्ते येऽणवोऽपरे । उक्तास्ते
सञ्चितालो हि, निमित्तं ज्ञानजन्यनः ॥१॥” तदत्र निरूप्यते—किं परमाणूनां दर्शनेविपर्ययमनेन प्रतिपादयितुमशक्यं ? किं वा दर्शने-
हेतुत्वं ? तत्र यद्यर्थान्तरागमिसम्बन्धात्समर्था जायन्ते तदा चक्षुरादय इव ज्ञानसुपजनयेयुः, न पुनरमी दर्शनेविपर्ययभावमापद्येरन्

चक्षुरादिषु, दर्शनविषया वा भवन्तः सर्वे मध्यमाणाः परमाणाश्च भवेयुः, न लोकसामर्थ्यधीनजन्मनाऽप्यभिचरितसहस्राधानां कतिचिदेव प्रत्यक्षा भवन्त्यर्वाचीना नेतर इति प्रमाणेन व्यवस्थापरयितुं शक्यं, अथ दर्शनेहेतुत्वं न पुनर्दर्शनेविषयत्वं प्रतिपादयितुमिष्यते, तदयुक्तं, अनुभवविरोधात्, यतः स्थूल एकोऽनेकोऽप्यवव्यापी प्रतीयते, अनेकपरमाणुस्थानसमुदायो वाऽनुभूयते, दर्शनेहेतुत्वाभ्युपगमे नानुभवितव्यः कथिदस्ति, नापि बुद्धेरेवायमाकारत्वाप्याकारवादप्रतिषेधात्, तथा चात्मानं परं वा पर्यद्विज्ञानं विज्ञानमेव न शब्दीत्यायतमान्मध्यमशेष्य ज्ञातः, सत्यपि च तथा बुद्धिसिद्धिने वैभाषिकस्य ब्रह्मार्थानुभवविरोधः, एतेनैतदपि प्रत्युक्तं यदाह—को वा विरोधो ब्रह्मः सञ्जातिशयाः भवेयुः कारणं बुद्धेः, यदि नामात्रापि बुद्धिहेतुतामात्राभ्युपगमः परमाणूनां मनुभगभाव एव दोषः। काश्मीरवैभाषिकारतु वर्णयन्ति—परमाणव एव समर्था उत्पन्ना निराकारविज्ञानप्रतिभासिनः, ते च यदि प्रत्येकं प्रतिभासेरन् न चैव स्थूलोऽर्थोऽनुभूतः स्यात्, सहितास्तु प्रतिभासन्ते, तत्र यद्यपि परमाणूनां न शौल्यमस्ति तथाऽप्येकस्मिन् गुणमाणे निराकारेण विज्ञानेन इतरेऽप्यपरिमिता गृह्यन्ते, तेषु बहुषु सूक्ष्मेषु गृह्यमाणेष्वनेकपरमाण्यात्मकः स्थूल आकारो दृष्टो भवति, न चातो दृश्यमानानेकपरमाणुरूपः स्थूलसभावः परमाणूनां प्रत्येकमस्ति, ततो न वस्तुधर्मः नीलत्वं तत्, दृश्यमानेषु च बहुषु प्रतिभासते ततः प्रतिभासधर्म इत्याख्यायते, तदेवंरूपपरमाणव एव ब्रह्मः स्थूलाकारमात्र इति नास्ति वैभाषिकाणां स्थूलानुभवविरोध इति, तदपि न चतुरस्रं, विकल्पानुपपत्तेः, अयं खलु प्रतिभासधर्मो बौद्धोऽभ्युपगन्तव्यो यास्तवो वा, न बौद्धः स्थूलकारो निराकारत्वादुद्धेः, न परमाणोः प्रत्येकसमावात्, समुदायस्य भविव्यतीति चेत् नैतदस्ति, समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय एकधनरूपो एवैः स्थूलः शक्यते व्यपदेष्टुं, न च परस्परविक्रानेकपरमाणुप्रतिभासने एकधनताऽस्ति, अन्तरालस्यापि प्रतिभा-

सनात्, अथान्तरालं न प्रतिभासते तर्हि न विविक्ताः परमाणवः प्रतिभासिताः स्युः, विविक्तानवभासनेन च विविक्तदेशा गृहीताः स्युः, नायेकविज्ञानग्राह्या बहवः परमाणवः स्थूलाकारभाजः प्राग्विज्ञानोत्पत्तेः, स्थूलाकाराभावप्रसङ्गात्, उत्पत्तेः प्रभृति खल्वय-
मणुसंयोगादामः कुम्भः अग्निसंयोगाच्च षक्नः स्थूलत्वमक एक एवावतिष्ठते, न चैतन्नप्रतिभासधर्मत्वे संगच्छेत, तस्माद् यथाप्रति-
भासं स्वहेतुभ्यः स्थूलोऽथगणस्यायी एकदर्शनविषयः सर्वदृष्टिसाधारणः परमाणुभ्योऽवयवी जायत इति वैभाषिकेतावदवश्यमभ्युप-
गन्तव्यं, न पुनरयमिन्द्रिजालप्रकारः प्रकाशधर्म एव, स्यादेतत्, प्रतिभासधर्मानभ्युपगमे भवद्विरपि स्थ्यासु प्रकीर्णकेशकलापः
पल्लविण्डो वा कश्चित्स्थूलः कथं शक्येत व्यवस्थापयितुं ? नहीमेऽवयविनो भवद्विरभ्युत्पन्नता एव स्थूला भवन्ति, द्रव्यान्त-
रानारम्भात्, नैप दोषः गृहमाणपृथक्त्वपरिणामानां, अगृहमाणो पृथक्त्वपरिणामे च न प्रलयवदस्यापि संयोगेन (एकरूपता व्यव-
स्थापयितुं शक्यते, न चागृहमाणेऽपि पृथक्त्वपरिणामे सादृश्येन स्थूलद्रव्यप्रतीतिः) यतो नहि सजातीयैरेवारब्धद्रव्यमित्यस्ति
नियमः, कथञ्चिद्विजातीयानामपि सादिपरिणामिकसामर्थ्येन कदाचिच्चद्भावसिद्धेः, न च शक्यमेतद्वक्तुं यथाऽस्साकमस्ययं स्थूलो-
ऽनुभवो भ्रान्त इति, तस्य हि भ्रान्तत्वे तथाऽव्यध्वानुभवनिबन्धनोऽन्योऽर्थः कश्चिदभ्रान्तोऽङ्गीकर्तव्यो, न ह्यसति जले मरीचिकादौ
जलोच्छ्लेखितया भ्रान्त्याऽपि प्रत्यक्षप्रवृत्तिः, न च स्थूलानुभवं भ्रान्तं कल्पयद्विरन्यदभ्रान्तमिन्द्रियविज्ञानं वैभाषिकैः सौत्रान्तिकैर्वा
कल्पयितुं शक्यं, अननुभवात्, न हि शक्यशतैरपि विशकलिताः परमाणवः प्रत्यक्षे प्रतिभान्तीति कश्चित्प्रत्यक्षेत्तुं शक्तः, तदभावाद्-
नुमानमपि यत्स्थूलं तत्त्वस्मूर्ध्वकमिति तत्सत्त्वां(न)साययति, तस्मादत्संनिवेशी स्थूलाकारोऽयं तदस्ति किञ्चिदवयवि द्रव्यं, तच्च
यथाऽस्ति तथोपादाितं प्राक्, तस्माद्भागविकथं प्रत्यक्षं न भवति, अपि तु स्थूलाकारविषयमेव, अत्र प्रयोगः-यद् यत्र न प्रति-

भाति न तच्छिष्य, यथा चक्षुर्विद्वानं न गन्धादिविषयं, न प्रतिभाति चेन्द्रियविज्ञाने परमाणवः, नायमसिद्धे हेतुः, इत्यमानसस्य
 सूलाकारस्य परमाणुत्वभावात्, सपक्षे भावान्न विरुद्धः; नाप्यनैकान्तिकः; सौल्यस्य प्रतिभासधर्मप्रतिषेधात्, इह तद्विषयत्वाव्य-
 न्द्वानस्त्यतिभागमात्रनिवन्धनः, तेन न्यातोः, व्यापकस्य विरुद्धमप्रतिभासनमस्ति परमाणूनां, अतो व्यापकविरुद्धोपलब्धिः, ततो
 यद्यथा प्रतिभासने तत्तथैवाव्युपगन्तव्यं, यथा कुबलयं नीलरूपतया विराजतेनैव रूपेण, अयभासते चैक्यनकारतया क्रयश्चित्र-
 र्गमिद्वीदिति, ततो यद्यन्यूर्ध्वभागः सिंहरूपोऽधोभागश्च नररूपस्तथाऽपि जलतिलादिवचावैकान्तिकं मेदं न प्रतिषेधते, किन्तु कथ-
 श्रिद्रेक्षाकारतामाद्धानाद्यभासते, तथाऽनुभवसिद्धत्वाद्, अप्रतिक्षेप्यभिदं जात्यन्तरमत एवैताश्चित्रं, चित्रताव्यवहारो येरुत्पानुविदे
 नानल्लेज्ज प्रसिद्धः; नहि गर्वया नानाभूतान्येव वस्तुन्युपलभ्य चित्रमेतदिति व्यवहारं कदाचनपि व्यवहारिणः प्रगर्चयन्ति, तस्माद्
 विचित्रं हि रूपं अलभ्युच्यते, विचित्रता च नानास्वभावात्, नानास्वाभाव्ये चैकत्वं कुतः? इति प्रलापमात्रमेव परस्य, यतः क्रय-
 शिञ्जानान्वाभाव्ये यदि मर्त्यैकत्वं प्रतिषिध्यते तदा सिद्धमश्वता, कथञ्चिदेकत्वं चानेन प्रतिरोद्धुमशक्यं, विरोधाभावात्, इति
 अन्यथा गनलरूपवस्तुव्यमस्या अन्यथा च दूष्णमार्गः, तथा केवलमेकत्वे बहुल्वेकार्यदर्शनात्सेनादियदेकव्यवहारदर्शनकृतोऽयं
 निपर्यागो जडपनीनामित्यपि परस्वैव जडमस्तिन्नं व्यापयति, यतः शक्तिर्यस्य भावलक्षणा तस्य बहुल्वेकार्यदर्शनमतीव दुर्ध्रं, भिन्न-
 शक्तित्वेन कार्यनानात्वाद्युपग्राह, न हि गर्वया निरंशकभावस्य कार्यस्य गर्वया विभिन्नस्वभावेभ्यः कारणेभ्यः क्रयश्चिद्व्युत्पत्तिः
 माशीपमीति गार्थितं, तस्माद् यद्यथा प्रतीयन्ते तथैवाभ्युपगन्तव्याः, सेनादयोऽपि तर्हि कथं नंगमभ्युपगम्यन्ते? इति चेत् एक-
 जन्वेनाभिधीयमानाभेकामिधानाभिधेयपर्यैकरूपिणामात्, ये अेक्यनकारतापरिणताः प्रतिभागन्ते ते तथाऽभ्युपगन्तव्याः, ये

त्वेकाभिधानपरिणतास्ते तथेति सर्वं साधु, एवं शब्दरूपे वस्तुनि व्यवस्थापिते एतदपि सर्वं प्रतिक्षिप्तप्रायमवगन्तव्यं, यदुक्तं पर्यथा-“द्रव्यपर्ययरूपत्वात्, द्वैरूप्यं वस्तुनः किल । तयोरेकत्वसकत्वेऽपि, भेदः सञ्ज्ञादिभेदतः ॥१॥ इन्द्रियज्ञाननिर्भासि, वस्तुरूपं हि गोचरः । शब्दानां नैव तत्केन, सञ्ज्ञाभेदाद्विभक्ता ? ॥२॥ परमार्थैकतानत्वे, इत्यादिवचनत्वात् । शब्देनाप्रत्यक्षस्य, बुद्धव्यप्रतिभासनात् ॥३॥ अर्थस्य दृष्टाविव तच्छब्दाः कल्पितगोचराः । कल्पितस्यैव तद्भेदाः, सञ्ज्ञाभेदाद्भवेद्यदि ॥४॥ व्यावृत्तिभेदः कथितस्याद्भस्तुनो न कथञ्चन । सञ्ज्ञाभेदोऽपि नैवान्यो, मतो वचनभेदतः ॥५॥ ततोऽपि कल्पितस्यैव, कथञ्चित्स्याद्विभिक्ता । येषां वस्तुवशा वाचोऽनुमितत्वात्(देव्यपि) ॥६॥ यण्णां वचनभेदादि, बोधं तान् प्रति युक्तिमत् । (विषयगतो भेद ए)व, द्रव्यादेर्नस्तु वस्तुनः ॥७॥ अविनाशोऽनुवृत्तिश्च, व्यावृत्तिर्नाश उच्यते । द्रव्याविनाशो पर्याया, नाशिनः किं तदात्मकाः ? ॥८॥ नद्याः पर्याया रूपेण, ते च द्रव्यस्वभावतः । किमन्यरूपता तेषां?, न चेन्नाशस्तथा कथम् ? ॥९॥ द्रव्यात्मनि स्थिते पश्चाद्भवन्तश्च तदात्मकाः । विरुद्धसार्धयोऽपि, केन भूतं च किञ्चन ? ॥१०॥ पर्यायास्तत्र कल्पयन्ते, भेदरूपं यदीष्यते । सिद्धं पर्यायरूपं हि, द्रव्यरूपाद्भवेद्यदि ॥११॥ तदैतत्स्यादभेदे तु, नैतत्संगच्छते वचः । एकजातमजातं च, नद्यान्तं प्रसज्यते ॥११॥ द्रव्यपर्यायोरेकस्वभावोपगमे सति । ततो लक्षणभेदेन, तयोर्नैव विभक्ता ॥१२॥ कार्यभेदात्स्वभावस्य, तयोर्भेदो भवेद्यदि । स्वभावभेदतो न स्यादभेदस्तु तथा सति ॥१३॥ स्वभावस्यैव भेदेन, किं भेदश्च कीर्तितः? । नहि पश्चाद्भवन् भेदः, कार्यणां तस्य भेदकः ॥१४॥ स्वभावस्याविकार्यत्वान्नाशहेतोरयोगतः । एकान्तेन विभिन्ने च, ते स्यातां वस्तुनी न च ॥१५॥ तयोः केन विभिन्नाभ्यामभिन्नस्य विभेदतः । तेषामभेदसिद्धिर्थमभिन्नो यदि कल्प्यते ॥१६॥ अन्यस्वभावस्यापि तदभेदपरिसिद्धये । कल्पनीयः स्वभावोऽन्यस्तथा

सादनासितिः ॥१७॥ न चानन्तराववात्सर्थामर्थ्यभाविनि । ज्ञानेऽवशाते येनास्य तथोपगमो भवेत् ॥१८॥ ऐकान्तिकश्च
भेदः सादभिन्नाद्भिन्नयोर्यदि । भेद एव विशीर्यत, तदेकान्वयतिरेकतः ॥१९॥ अभेदापरित्यागे, भेदः सात् कल्पनाकृतः । तस्या-
वितथभावे वा, सादभेदे मृषाऽर्थता ॥२०॥ अन्योऽन्याभावरूपणामपराभावहेतुकः । एकभावो यतस्तस्मात्त्रैकस्य साद्विरूपता ॥२१॥
अन्योऽन्याभावरूपान्न, पर्यायाः स्युर्न भेदिनः । तद्विनशोऽविनाशि सात्, द्रव्यं वा क्रयमन्यथा ॥ २२ ॥ कूटस्थनित्यता द्रव्ये,
भेदेषु शणनाशिता । क्रमाश्रया ? विरोधावशेष्यते भेदलक्षणम् ॥ २३ ॥ तदिदौ किं न सामान्यं, सर्वव्यत्ययनुयायि च । एकमित्ये
जनन्या च, जायायाः किं न चैकता ? ॥२४॥” तदेद्यथोदितन्यायाद्भेदाभेदाभ्युपगमे कोपयोगि ? , शब्दाश्च केचिद्भस्तुनस्तथाऽभि-
धेयपरिणामाधीनवृत्तय इत्युक्तं, ततः कथं सञ्जादिभेदात्कल्पितसेव भेदः सादिति ? , यद्यद्यविनाशोऽनुद्युचितव्यवृत्तिश्च नाश
उच्यते तथाऽपि नानुद्युतिरेकान्तेनानुद्युतिरेय, अपि तु व्यावृत्तिरपि, व्यावृत्तिरपि नैकान्तेन व्यावृत्तिरेय, अपि तनुद्युतिरपि, पर-
स्परपरिहासवतोरेतयो रूपयोः कदाचिदभावात्, संमूर्छितं हि रूपमनुद्युतिप्राधान्येन विवक्षितं द्रव्यमित्यभिधीयते, व्यावृत्तिप्राधा-
न्येन विवक्षितं तदेव पर्यायव्यपदेशमासादयतीति तत्र किञ्चित्प्रतिनियतं द्रव्यमस्ति यदविनाशि, नापि प्रतिनियताः केऽपि पर्याया
विनाशिनः, ततो द्रव्यविनाशो पर्याया, नाशिनः किं तदात्मका इत्याद्यसम्बद्धमेव, केन चेदमत्यन्तपुष्टदा भवतो नियेदितं यथा
द्रव्यात्मनि स्थिते केऽपि पर्यायाः स्वतन्त्राः पश्चाद्भवन्तस्तदात्मानो भवन्ति ? , न खल्वेवमस्ति, अपि तु तदेव द्रव्यं तथा भवति परि-
णामिस्वभानत्वात्, ततः को नामात्र विरुद्धधर्माध्यासः ? , एकान्तेनकरूपं च तत्सर्वदा नोपलभ्यत इति पर्यायास्तत्र कल्पन्ते, एका-
न्तिकतवात्तानात्सुलक्षणाच्च तद्रव्यात्मकास्त इत्युच्यते “एकं जातभवान्तं च, नष्टानष्टं प्रसज्यते ।” इति साद्वादनीत्या द्रव्यपर्या-

ययोरुक्तन्यायेनैकस्वभावतादुपगमे सत्यदूषणमेव, ततो लक्षणभेदेन तयोः कथं न भिन्नता?, कार्यभेदात्स्वभावस्य भेदे तयोस्तादभेदो न स्याद् यदि यथोक्तन्यायेनायं न व्यवस्थाप्येत, अत एव स्वभावस्यैवाभेदेनेत्याद्यनिरूपिताभिधानं, न च स्वभावस्यादिकार्यत्वं प्रमाणोपपन्नमिति निर्णयति, अतः कथमेकान्तेन विभिन्ने ते वस्तुनि स्यातां?, स च-‘तयोः केन विभिन्नाभ्यामभिन्नस्याविभेदता?’ इति हि तदा दूषणं यदा पृथक्वस्तुरूपौ कौचिद्व्यपर्यायाभ्युपगतौ स्यातां, शब्दरूपस्य तु तथाभावव्यवस्थापनवसरमेतत्, अन्योऽन्यावस्थाप्यता(तुन)ये चानवकाशाः, यद्यपि यथा दोषाभिसन्धिमेव तथा नानन्तस्वभावत्वमर्थसामर्थ्यभाविनि विज्ञानेऽवभासते तथाऽपि यथाऽऽसाकमभ्युपगमस्तथा तत्पत्रावभासत एव, यद्यवभासमपि प्रमाणयति सवांस्तदा क्रोड्यमपरः शुष्कताकिंकप्रयासः? ‘एका-
न्तिकस्त्वभेदः स्यादित्यादि, अत एवानवकाशं, न चैवं शब्दरूपे वस्तुनि अभेदस्यापरित्यगेऽपि भेदः कथ्यनाकृतो भवितुमर्हति, तस्यैकान्तिकस्याभावात्, अत एव तादृशस्य तस्य भावेऽपि नाभेदे मृपार्थता, अभेदस्याप्येकान्तेनाभावात्, न चाल्यन्तमन्योऽन्याग्रावरूपा एव पर्यायाः, तद्व्यव्यक्तत्वेन तेषामन्योऽन्याभावरूपतायाः कथञ्चिदभावात्, अत एव तेषुपि नाल्यन्तभेदिनः, न च तद्विनाशे विनाशि द्रव्यं, विनाशिरूपानुवैधेनैव वस्तुनः परिणामित्वोपपत्तेः, यत एव विरोधो भेदलक्षणं अत एव कूटस्थानित्यता द्रव्ये भेदेषु च क्षणनाशिता च नष्टा, तथाहि-यदि वस्तु व्यावर्त्तमानमुपलभ्यते तदन्वयेनैकान्तिकेन विरुद्धमिति न कूटस्थानित्यता, तथा तदेव सर्वथा व्यावर्त्तमानमपि नोपलभ्यते, किन्त्वभूतपर्यायतया परिणामदेवेति भेदेषु क्षणनाशित्वेन नाल्यन्तं, सर्वथा तदव्यावृत्त्योपल-
भ्यमानया सहासाः सर्वथा क्षणनाशिताया विरोधात्, शब्दरूपे तु जाल्यन्तरात्मके न कश्चिद्विरोधः, यथा चैकं सामान्यं सर्वव्य-
स्यदुयापिनैयाधिकदिभिरिष्यते तथा तत्र विरोधः परिहर्तुमशक्य इति कथं तदेष्टव्यं?, यश्चाल्यन्तविरोधभीरुतया ‘भूतो भयानि

परयतीति न्यायमलम्बानः सन् यथोक्तन्यायाच्छबलरूपं वस्तुतत्त्वं न प्रतिपद्यते तस्य जनन्या जायायावैकता, न ह्यसौ जननी जायाऽभावात्सिमां जायां वा जनन्यभानात्मिकां प्रतिपनुमर्हति, तदमद्रूपयोः परस्परपरिहारवतोरैकत्राभावात्, भानमाद्यमभागमाद्यं वा तत्त्वं स्यात्, अथ सर्वे भावाः स्वस्यभावव्यवस्थितयो नोत्तमानं परेण मिश्रन्तीत्यद्वीक्रियते तदेतत् सदसद्रूपवस्तुव्यतिरेकेण दुल्प-
पादमित्युपापादिं, उक्तञ्च—“अयमेवेति यो लोप, भावे भवति निधय। नैव वस्तुन्तराभावंसद्वृत्तयुगमाद्ये ॥१॥ नास्तीत्यपि च संवि-
रिर्न तस्नुगमं विना। ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपष्टम्भाविद्यलितम् ॥२॥” एतच्च विशेषभावात् परैश्वर्यमभ्युपगन्तुमिति जनन्या
जायायाव किं नोत्ताऽस्य ?, अयोपाधिभेदेऽपि वस्तुन्तराभावात् न विरोधोऽत्र, तदेतत् समानमन्यत्रापि, यन्मुनः “भेदाभेदोक्तदो-
षाश्च, तयोस्त्रिषु कथं न वा ?। प्रत्येकं ये प्रसज्यन्ते, द्वयोर्भावे कथं न ते ? ॥१॥” इत्याखण्डो तत्समाहितं “गुडयेत् कफहेतुः शाखा-
गरं पितृकारणम् । प्रत्येकमनयोर्दोषां, नौषधे ते दद्यात्सकं ॥१॥” इत्यनेन। यत्पुनर्यापि प्रतिविहितं—‘प्रत्येकं यन्निदानं यत्स्वतो
मिनां तदान्कम् । किं न दृष्टं ?, यथा मायः, किमघोष्यः कर्त्तृपितृकृत् ॥१॥ शक्त्यपेक्षं च यत्कार्यं, गुणमात्रानिवन्धनम् । सर्व-
श्रमावतात्मायां, त्सचिच्छिद्विदेव हि ॥ २ ।’ इति, तदसाधीयः, यतो गुडनागरे गुडभाद्यशक्तिर्नामतीव्रतागतया प्रति-
पन्नते, नागरीव्रताशक्तिरस्या, ततः प्रत्येकरूपिणतद्रूपद्वयपेक्षया तदन्योऽन्यादुबन्धे गुडनागरमञ्चितं जालन्तारं तद्रूप-
‘तिष्ठते, जालन्तारमहात्वे च तस्य तजान्मा दोषो न भवति, माणो तु किमघयक्तिर्नोष्णशक्त्या प्रतिहन्त्यते, ग्रीतशक्त्यैव विरोधोपल-
म्भादृष्णाजकं, एवं किमघशक्त्याऽपि नोष्णशक्तिः प्रतिहन्तुं शक्या, ततो यदि मायः किमघोष्यः कर्त्तृपितृकृत् स्यात् तदा किमनिष्ट-
मापाश्रितमगांठं ?, यतः सभावभेदेनियन्तमेतजालन्तारं, न चात्र स्वभावभेद इति, ‘शक्त्यपेक्षं च तत्कार्यं’मितीच्छता मायस्य

कफ्रापिचक्रच्छुपलभ्य चित्रयोगिशक्तियोगित्व क्षयमेव देवानांप्रियेणाशुयुगतं भवतीति किमस्माकमेवमयनिष्टमजनि?, किञ्च-
“कटुकाकटुकः पके, नीर्योष्णश्चिक्रो मतः । तद्वदन्तीप्रभावात्, विरेचयति सा नम्र ॥१॥” तथा-“कणायमधुरं ग्राहि, वातघ्नं
लघुदीपनम् । स्त्रियोष्णं दाडिमं हृद्यं, श्लेष्मापिचाविरोधि च ॥१॥ किञ्चिद्वस्त्रं तु सङ्ग्राहि, किञ्चिद्वस्त्रं भिनचि च । यथा कपित्थं
सङ्ग्राहि, मेदि चामलकं तथा ॥२॥ सूत्रोन्मिश्रा यत्रितात्मा हरिद्रा, सात्मीकुर्वन् हन्ति मासेन कुष्ठम् । तद्वत्येयाश्चिक्रकः श्लेष्ण-
पिष्टः, पिषण्वेव पूर्वन्मृद्युक्ता ॥३॥” इत्याद्यभिधीयते विद्वद्भिः, तथा च द्रव्यशक्तिवैचित्र्यं दृष्टमपलपितुमशक्यमेव, अथ-
“विरोधसनिधेर्दोषस्तजन्मा न भवेदपि । सति तसिस्तदात्मा तु, नानिष्टोऽपि निवर्तते ॥१॥” तदपि न साधु, यतः-यद्यैकान्तिकः
कश्चिदमेदो मेदो वा स्यात्तदा तयोरेकवस्तुताऽऽपादाने तदात्मनो दोषस्य संभवः, यदा त्वेतदीदृशमेव जाल्यन्तरं तदैवमसमीक्षित-
मभिधानं कथं न स्यात्परस्थिति, “भागा एव हि भासन्ते, संनिविष्टास्तथा तथा । तद्वान् कश्चिद्युननैव, निर्भागः प्रतिभासते ॥१॥”
इति तु प्रतीतिविरुद्धं, केवलभागानां कदाचिदनुपलब्धेः, “अन्योऽन्यप्रत्यययोपेक्षात्ते तथास्थितमूर्चयः । कर्मणां चापि सामर्थ्यादिपि
निर्भागवर्त्तिनः ॥१॥ यन्निवेशेन ये भावाः, प्राणिनां सुखदुःखदाः । कर्मभिर्जनिताले हि, तेभ्य एवाविभागिनः ॥१॥” इति प्रत्य-
क्षप्रतीयमानार्थप्रतिपादनपरं वचः, भागभागिनोरन्यानन्यत्वमेव प्रकाशयदस्तपक्षमेव पुरस्करोति, अत एव-“ते चैकशब्दवाच्याः
स्युः, कथाश्चिच्चम्भेदिनः ।” इत्यपि नो वाधायै, न च स्मलक्षणज्ञाने शब्दार्थः प्रतिभासते ‘अस्पष्टरूपा गम्यन्ते, शब्देभ्योऽपि त
एव हि । ततः केन सहैयं स्याद्, भिन्नाभिवाचकस्तथा ? ॥१॥” इति तु न युक्तं, कथाश्चिच्चम्भेत्सैकवस्तुविषयत्वोपादानात्, न
चैकान्तनिर्विभागस्य कस्यचिदेकान्तिकानेकभिन्नदेशांशयोगिता, यतः-निर्विभागस्य चानेकभिन्नदेशांशयोगिता । कथमिष्टा ?, प्रतीते-

श्रेत् क्षणध्वंसादुभाविनः पर्यायाः क्षेपमानं दधतां अतः येनैवमुच्यते इति तज्ज्ञाः—एकान्तिकाग्रनन्यत्वाद्भेदाभेदौ तयोर्ध्रुवम् । अन्यो-
 जन्यथा तयोर्भेदो, नियतो धर्मधर्मिणः ॥१॥ तयोरोपि भवेद्भेदो, यदि येनात्मना तयोः । पर्याया द्रव्यमित्येतद्, यदि भेदस्तदा-
 त्मना ॥२॥ भेद एव तथा न स्यान्नैवैकस्य द्विरूपात् । द्रव्यपर्यायरूपाभ्यां, न चान्योऽस्तीह कश्चन ॥ ३ ॥ स्वभावो यन्निमित्तः
 स्यात्तयोरेकत्वकल्पना (भिन्नत्वे तस्य न स्यात्तुतयोरेकत्वकल्पना) ॥४॥ ततस्तयोरेभेदे हि, स्वात्महानिः प्रसज्यते । तस्य भेदोऽपि
 ताभ्यां चेद्यदि येनात्मना च ते ॥५॥ भेद एवाथ तत्रापि, तेभ्योऽन्यः परिकल्प्यते । तेनाभेदसिद्धयर्थं, प्रसजः पूर्ववद्भवेत् ॥६॥
 धर्मित्वं त्वन्न(तस्य नैव)स्यात्, तत्तत्रत्वात्तदन्यथा । न चैवं गम्यते तेन, वादोऽयं जालमकल्पित ॥७॥” इति यदुक्तं तदपि सर्वमन-
 वसरमेव, जालन्तरात्मकभेदाभेदाभ्युपगमात्, अत एवोक्तम्—“नाभेदो भेदरहितो, भेदो वाऽभेदवर्जितः । केवलोऽस्ति यतस्तेन,
 कुतस्तत्र विकल्पनम् ? ॥१॥ येनाकारेण भेदः किं, तेनासावेव किं द्वयम् ? । असत्त्वात्केवलस्येह, सतश्च कथितत्वतः ॥२॥ ततश्च
 तत्प्रमाणेन, गम्यते ह्युभयात्मकम् । अतोऽपि जातिमात्रं तदनवस्थादि दूषणम् ॥ ३ ॥ एवं ह्युभयदोषादिदोषा अपि न दूषणम् ।
 सम्यग्जालान्तरत्वेन, भेदाभेदप्रसिद्धितः ॥४॥ एवं शत्रुरूपेऽसिन्, व्यावृत्त्यदुगमावपि । साद्बन्धीतितः सिद्धौ, तथाऽनुभवसु-
 स्थितौ ॥५॥ इत्थं प्रमाणसिद्धेऽसिन्, विरोधोद्भवनं नृणां । व्यसनं धीजडत्वं वा, प्रकाशयति केवलम् ॥६॥” तदेवमलं दुर्मति-
 स्पन्दितेष्वत्यादरेणेति । इहान्वयविचारदभेद एव यद्यपि प्रस्तुतः तथाऽपि जालन्तररूपं तं प्रकाशयितुं भेदोऽपि निरूपित इति
 तस्माच्छत्रुरूपसावादानेकान्तिसिद्धिः, एवमनभ्युपगमे त्वनेकदोषोपनितपातसम्भवनः, आह च—
 सुखदुःखादिसम्बन्धो, युज्यते कथमन्यथा ? । व्यर्थः श्रमस्ततोऽन्येषां, दुस्तकाकुलचेतसाम् ॥२४॥

यदि नानेकान्तस्तदा सुखदुःखादिसम्बन्धः कथं युज्यते ? तस्य तद्रूपपरिणामव्यतिरेकेणान्यस्यासाम्भाव्यमानत्वात्, तथाहि-
यदाऽऽत्मा तत्पर्यायरूपतया परिणमति तदा ते तस्य युक्ताः, यदा त्वयं कूटस्थनियतामाविभ्रदेवास्ते तदा तदन्यात्मन इव ते तस्य
न स्युः, प्रयोगः-यः सुखादिरूपेण न परिणमति न तस्य सुखादयः, यथा विवक्षितादात्मनोऽन्यस्य, न परिणमति च तद्रत्नयाऽ-
भिमत आत्मा सुखादिरूपेणैति व्यापकादुपलब्धिः, ननु यदि तद्रूपतापरिणामेन व्याप्तास्ते कदाचिदुपलभ्येरन् तदा तत्रिवृत्तौ ते
तस्य निवर्त्तेरन्, न चैतदस्ति, तत्कथमेतत्साधनं साधीयः ? एतदसत्, यतः सुखदुःखादिकाले किञ्चिदनुग्रहोपधातायात्मनः कथ-
ञ्चिदात्मभूतमुपजायते न वा ? यदि जायते सिद्धः परिणामः, न जायते चेन्नाकाशादेरतामन्तराद्वा आत्मीयपूर्वाविस्थातो वाऽस्य
विशेष इति यथैव तदैकसमाधनियतमाकालमपि तथैव स्यात्, तथाहि-सुखं दुःखं चेति विकाराविमौ नित्यस्यात्मनो न संभवतः,
अथोच्येत-नित्यस्य हि स्वरूपविनाशः स्वरूपान्तरोत्पादश्च विकारो नेष्यते, गुणनिवृत्तिगुणान्तरोत्पादश्चाविरूद्ध एव, तदत्रापि वाच्यं,
नित्यस्य सुखदुःखाभ्यां किं क्रियते ? स्वविषयोऽनुभव इति चेत् नन्वेकान्तोनाविचलितैकस्यभावस्याकाशादेरिवानुभवोऽपि कथमिति
चिन्त्यं, किञ्च-अनुभवे सत्यस्यातिशयानतिशयरहितस्य क उपकारः ? तथा च सति सत्यप्यसिन् सुखदुःखमोक्तृत्वमनुपप-
न्नमिति धर्मधर्मिणोः कथञ्चित्स्वरूपाभेद एवेति निर्णेष्यामः।

समवायनिरासः-समवायतत्सम्बन्ध इत्यपि चार्त्तं, समवायग्राहकप्रमाणाभावात्, प्रमाणमन्तरेण प्रमेयव्यवस्थानुपपत्तेः,
यदि हि समवायग्राहकं किमपि प्रमाणं भवेत् तदैते सुखादयो गुणा भिन्ना अपि सन्तः कथञ्चित्तत्सम्बन्धित्वेन व्यवस्थापयितुं
शक्येरन्नापि, न चैतदस्ति, तथाहि-तद्ग्राहकं प्रत्यक्षं वा भवेद् अनुमानं वा ? न तावत्प्रत्यक्षं, यत् इन्द्रियार्थसाक्षिकगोत्पन्नं ज्ञान-

भयपदंरमभ्याभिचारि न्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं'मिति प्रत्यक्षलक्षणं भवति न्यूनपर्यते, तत्रापि संयोगाद्ब्रह्मग्रहणं ? संयुक्तसमाया-
दुगाग्रहणं २ संयुक्तसमवेतसमायादुणत्वग्रहणं ३ समायाञ्चन्द्रग्रहणं ४ समवेतसमायाञ्चन्द्रत्वग्रहणं ५ विशेषणविशेष्यभावाद्-
भावाग्रहणमिति षोडश यन्त्रिकर्माः, ततः समायाग्रहणनिबन्धनमत्र नैकमापि प्रकारं पश्यामः, समायाये कस्यनिसंयोगाभावात्, द्रव्य-
योगेन संयोग इत्यन्युपगमात्, नापि समायाये समायायोऽपि कस्यनियुगगतः, विशेषणविशेष्यभागश्च संयोगसमायायादिनिमित्त-
एवोपलब्धः, तथाहि-द्रव्यं देवदत्त इति संयोगाद्विशेषणविशेष्यभागः प्रवर्त्तते, नीलद्रुपलमिति च समायायात्, अष्टं भूतल-
मिलादौ संयोगाद्विनिरूपेद्योऽपि विशेषणविशेष्यभावो दृष्ट इति चेत् तर्हि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष्यसमायायलक्षणानां ण्णां पदा-
र्थाणां कतमोऽयं ? अथायमपर एव कथित् मत्तमः पदार्थत्वार्हि षट्पदार्थव्यवस्था विलुप्येत, अथ धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृत
इति च नानादुर्भिरूपा ये ते पडेव, धर्मरूपास्तु तदपरेऽपि सन्तीत्यभिधीयेत तर्हि स विशेषणविशेष्यभावोऽपि तयोः संबद्धः सादृत्यव्यव-
त्ता ? यथासंबद्धत्वदात्मौ न तयोः, तदन्यपदार्थान्तरवत्, अथ सम्बद्धत्वार्हि तत्रापि सम्बन्धान्तरं कल्पनीयं, ततः सोऽपि तदपेक्षया
धर्मी संयुक्त इति धर्मिणामेव निर्देश इत्यपि कृतते अनास्था च गगनतलावलयिनी धूमलतिकेन प्रमन्ती दुर्निवारा संप-
द्यत इति तत्र विशेषणविशेष्यभागः कथितस्तत्रैव सम्बन्धः, तदभावान्नायमध्यक्षगम्यः, न चायं धर्मी अयं धर्मः अयं चैतत्सम्-
न्नाय इति नितयमज्ञप्रभये विज्ञाने कदाचिप्राकान्ति, समायायोऽन्याद्वियेकद्रुपलक्षणमिति चेत्तर्हि विवेकः कथमवस्थापनीयः ?,
यथाप्रतीभासं यन्मुन्यस्वासां परिणामनिबन्धन एवायमापनीपश्यते, विवेकद्रुपलक्षणं च भ्रान्तं तदोदीरितं यत्रयते यदा मसमायः
कश्चिद्विशेष्येण विवेकद्रोऽगमयेत, अनुमानादयमगम्यत इति चेत् तथाहि-इह तन्तुः पट इति प्रत्ययः सम्बन्धमिष्यन्नः, अवा-

वितेहप्रत्ययत्वात्, यो योज्जाधितेहप्रत्ययः स स सम्बन्धनिबन्धनः, यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः, तथा चेह तत्सु पठ इति प्रत्ययः, तस्मात्सम्बन्धनिबन्धनः, इह ग्रामे वृक्षा इति श्रान्तप्रत्ययनिराकरणार्थमबाधितग्रहणं, तथा सामान्येन सम्बन्धनिबन्धनत्वे साध्ये नानन्यदोषः, सामर्थ्याच्च विशेषसिद्धिरिति, एतदप्यसत्, एवंविधानां कल्पनाज्ञानानां वस्तुव्यवस्थापकत्वयोगात्, न ह्यसंबद्ध-
लिङ्गादुदयतामनुमानानां ग्रामाण्यमुपपत्तिमत्, अन्यथा स स्यात्सत्सुत्वात् प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाण(तदन्य)पुत्रवदित्यादेरपि ग्रामाभ्यं
जापि इह समवायिषु समवाय इति प्रत्ययः प्रवर्त्तते, न चात्र (विशेषणविशेष्यभावः समवायनिबन्धनः, समवायिषु साह) गुण्यतया-
ऽभिमतद्विशेषणुपलक्षणात्, किञ्च-दृष्टे शास्त्रा पठे तन्त्व इति लोके प्रत्ययः प्रवर्त्तमानः सः, न पुनर्यथा भवताऽभिधीयते तथेति
लोकबाधोऽत्र, अत एवोक्तं-“न धर्मधर्मित्वमतीव भेदे, दृश्याऽस्ति चेन्न त्रितयं चक्रास्ति । इहेदमित्यस्ति मतिश्च दृत्तौ, न गौणभेदो-
ऽपि च लोकबाधः ॥१॥” प्रत्यक्षादनुमानातिरिक्तमपरमपि प्रमाणान्तरं यद्यप्यस्ति तथाऽपि तदपि समवायं साधयितुमसमर्थं, यतो
विप्रतिपत्तौ सत्याभावात् तद्वत् परित्राणं, उपमानं तु सादृश्यमात्रनियतं, अर्थापत्त्यादि तु वैशेषिकनैयायिकैर्वा नाम्युपपत्तं, तन्न
किञ्चित्समवायग्रहकं प्रमाणमिति, अपि च-अनुतासिद्धानामाधेयाधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय इति समवाय-
स्वरूपमुपवर्णितं, अत्रानुतासिद्धिदेशैकत्वेन कालैकत्वेन रूपैकत्वेन वा ? न तावदेशैकत्वेन, नहि य एव तन्तूनां देशः स एव पट-
स्यापि तथाऽस्ति, तन्तवः स्वारम्भेकदेशेषु व्यवस्थिताः पटस्तु तेष्विति कथं देशैकत्वम् ?, आकाशैकत्वे सर्वेषामेकदेशत्वं स्यात्,
न च तदेकदेशत्वेनैकदेशत्वं, निर्दिश्यत्वात्प्रभसः कल्पितात्तास्य त इति चेत् तत्किं कल्पनातो वस्तुव्यवस्था ?, नापि कालैकत्वेन, नहि

य एव तन्मूर्तां कालः स एव पटस्थापि, कार्यकारणभावभाष्यसङ्गतत्वं, कारणेन हि कार्यस्य समानकालतामन्यतः सिद्धस्य स्यात्, ततः किं त्त्रिदशोपस्थापिना कारणेन, रूपकत्वे तु किं कृत्र समर्थं तु, ननु युतसिद्धिर्नाम उभयोरपि सम्यग्भिन्नोः परस्परपरिहारेण पृथग्भाष्याश्रयित्वं, मा ययोर्नास्ति तावद्युतसिद्धौ, तयोः सम्बन्धः समवायः, यथा तदुपट्टयोः, यद्यपि तन्तवः पटव्यतिरिक्ताः पटे न समवायिनः तथाऽप्युभयोः परस्परपरिहारेण पृथग्भाष्याश्रयित्वं नास्ति, पटस्य तन्तुत्वेनाश्रयित्वात्, तथा च सति सम्बन्धो नानुपपन्नः, स्वरूपभेदस्य सम्भवात्, मित्रयोश्च परस्परपक्षेणस्य दहनवायस्पर्शयोस्तु विना सम्बन्धेन सम्भवान्, इयोस्तु विशेषो-
निरुत्तरस्य पथादयस्पर्शेन सह संबध्यते, इह तु दशकारणगामर्थ्यादुजायमानमेव तत्र संबध्यते, यथा छिदिक्रिया छेदेनेति, पन्न-
द्यपि सर्वमसारं, यतो न तन्वासाश्रयान्तव्यतिरिक्तं पटादिरूपानुभूयते, किन्तु तदेव काणं तथा भूयत इति तथा परिणाम-
ण्णासा गमायः सम्पत्तिर्द्वे, तथा आधाराधेययोगोऽपि नित्यैकान्ते न यस्मिन्, तथाहि-उपक्रायोपकारकाने मल्येवाधाराधेयभावाः
स्यान् यदा तदभावेऽपि, न तात्पर्यं पक्षः, न हि नित्यमप्रच्युतानुपपन्नस्यैकस्यं कदाचिदुपकारकं युक्तं, तत्सम्भवात्कान्तेः ।

सर्वगतत्वस्यैव निरामः-भाष्ये न यथा ऋथिद्विदं तथाऽपि यैर्न आत्मा तथात्वान्तराणामपि विद्यमानत्वात् तेषामपि न कर्म न स्यात्, यथा बोहेनात्मना युताक्षीनामयुतसिद्धित्वात् तदेवार्थभिरात्वान्तरैरपि, आधाराधेययोगोऽपि याज्ञो विधि-
ताम्योपक्षेया वाऽज्ञास्तदन्वयोपक्षेयाऽपि विद्यत एव, अभिव्यापकभाष्यस्य तत्रापि नियतचित्तुपपन्नत्वात्, अथ ये येन तन्वैक्येन ने-
तत्वात्सन्निधौ भान्ति, तत्संवेदनं चैतार्थगमनाविधिज्ञानमज्ञानं, तथाहि-यस्मिन्नात्मनि युलादयः समयेतात्मतदुत्तरसमयेतेमेतात्त्व-
मन्तसंनिर्वाण्णित्वात् तद्विषयं संवेदनमुपजायते, तदप्यज्ञानं, समवायस्यैव दुर्लभित्वात्, किञ्च-इत्यनित्यस्य प्रागिणस्य मन-

साऽपि संयोगो न संभवति, तथाहि-यदसंयुक्तं रूपं तत्र मनसा संयुज्यते, यथा युक्तात्मादि, असंयुक्तरूपश्चात्मा पूर्वाविस्थायामिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, संयुक्तासंयुक्तयो रूपयोः परस्परपरिहारोणवस्थानात्, अर्थरूपस्य न रूपद्वयमिति सर्वदेव संयुक्त एवाय-
मिष्यते तर्हि संयोग एवासं न भवेत्, तस्याप्राप्तप्राप्तिरूपत्वात्, किञ्च-दिगादिभिरपि मनःसंयोगः किं न भवति?, अनात्मरू-
पत्वादिति चेत्, ननु सर्वव्यापित्वे क्लृप्तस्थानित्वत्वे महत्त्वे च सति कथमयं विभागः-अयमात्माऽनात्मा चायमिति, यस्य मनःस-
म्बन्धः स आत्मा तदन्योऽनात्मेति चेत्, न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्, सत्यात्मत्वे मनःसम्बन्धः, सति मनःसम्बन्धे चात्मेति, शरी-
रसम्बन्धेनात्मा तदन्योऽनात्मेति यद्यभिधीयते तदा शरीरसम्बन्धोऽध्याकाशादिभिः किं न भवति?, अनात्मरूपत्वादित्युचरे तदेव
दुरुचरमितरेतराश्रयदूषणमाढौकते, किञ्च-आत्मान्तराणामपि तत्र भावात्सम्बन्ध्यपि तर्किं न भवेत्, अथ यस्यैवाद्येनोपभोगाय
तदुत्पादितं तैवैव संबन्ध्यते, ननु तददृष्टमपि सर्वसम्बन्धि किं न भवति?, सर्वैकरणादिति चेत् कथं न कुर्वन्ति?, मनोऽभिसन्धेरभा-
वात्, नन्वप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपत्वादात्मनामेकस्य मनोऽभिसन्धिर्नान्यस्थेति न युज्यते, एतेन यत्केनचिदुक्तं-सर्वेषामात्मानां
सर्वगतत्वेन सर्वसम्बन्धेऽपि न साधारणो भोगः, यस्य कर्मणा यच्छरीरमात्वं तस्यैव तद्भोगायतनं, न सर्वस्य, कर्मापि यस्य शरी-
रेण कृतं तस्यैव तद्भवति, न परस्य, एवं शरीरान्तरनियमः कर्मान्तरनियमादित्यनादि'रिति तत्प्रयुक्तं, उक्तवद्विशेषासिद्धेः, अपि
च-नवानामात्मविक्षेपयुगलामत्यन्तोच्छेदो मुक्तिरिति भवता व्यावर्धते, ते च बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्मलक्षणा
नात्मपरिणामरूपा इष्यन्ते, किन्त्वात्मव्यतिरिक्ताः, ततो यद्यपि केचित्ते विनष्टस्तदापि तदात्मसम्बन्धित्वेनाभिगता न विनष्टाः,
ततो यथाऽसौ नित्यव्यापिसमावादादितसम्बन्धवशात्संसारी एवं युक्तत्वाभिमतोऽपि तथैव, तत्रदेशवर्तित्वादसङ्गं तादृशं स्वरू-

पमात्रिणाः कथमिव न संसारी स्यादित्यलमतिजल्पितेन ।

प्रकृतियादनिरासः—अपरस्वहाह—केवलानन्दभोज्यरूपो हि पुरुषः, नापरमस्य कदाचिद्रूपं, केवलं संसार्यव्यायामगान-
मच्छन्नः प्रकृतिसाध्यमात्मगतं मन्यमानस्तत्सुखं दुःखं चोपभुङ्क्त इत्युच्यते, ततः प्रकृतिविकारदर्पणाकारवृद्धिमत्तान्तः गुणाद्युपया-
नमात्रेणाशोपभोगायोपतिष्ठते, 'बुद्धाद्यव्यवसितमर्थं पुरुषश्चेत्यते' इति वचनात्, तदप्यसत्, यतस्तेनापि परिणामगाद एवमभ्युप-
गतः, तथाहि—न एवात्मा कदाचिद्गानतमच्छन्नः कदाचिद्येति न वस्तुनः परिणामतीत्य वचते, नापि बुद्धिसद्धान्ता अपि सुखा-
दयस्तेन वेद्यन्ते यावन्न स्वयं प्रीतिपतितापाद्यनुभगरूपतया परिणामः, किञ्च—अयमेकदेव मत्सरजस्तमसां परस्परविकृद्धारणां गा-
म्यावस्थारूपायेकां प्रकृतिं प्रतिपाद्यमानः कथमुत्पादादीनामेकत्र सद्भावं नाङ्गीकुर्यात्?, तस्मात्तथापरिणाम्येव गुणादिमन्मन्य आगतो
युक्त इति, ननु यत्रान्मपरिणतिरूपाः गुणादयस्तर्हि जलनलादिगावार्थसंनिधानपेक्षाः किमिलमी वेद्यन्ते?, न, सहकारिकाणा-
पेक्षस्थानमन्तया परिणामात्, अनुभूयन्ते न कदाचिद्भावनालभाविनो वह्निरथमन्तरेणपि मुलादयः, तथा चोक्तम्—“प्रज्ञादिरंग
ज्ञाप्यन्ते, भाताना बलधातः । नार्थेन जनिताकारे, बुद्धौ भोगस्तदात्मनः ॥१॥” इति, तर्हि ज्ञानरूपा एवापी भवन्ति चेत्,
न, ततो रूपान्तरेण चैश्रमानन्तात्, तथाहि—विधानं चिद्रूपतामात्रनिष्ठं, गुलादयथाह्लादादिरूपाः संवेद्यन्ते, अथ चिद्रूपताविशेषो-
ज्यमित्यभिधीयते तर्हि यथा चिद्रूपतामात्रनिष्ठमपि संवेदनं विशिष्टतां प्रतिपद्यते तथा तदुपरग्रहं किञ्चिद्व्यथिचदव्यतिरिक्तं
विशेषणमुरीकर्तव्यं, तथाहि—चिद्रूपतामानिनित्यरूपमपि संवेदनं नीलादिप्रार्थसंनिधानमेवैव नीलाद्यवभागतया परिणमति,
ततः न तादृजन्तस्य विशेषः स्व्यापयितुं शक्यते, यदा तदुपरग्रहं विशेषणं वेद्यन्ते तदा विशेषः किञ्चनः?, तस्मादतत्परिणति-

रूपाः सन्तः संवेदनोपरञ्जका भवन्ति सुखादयः, न पुनः संवेदनमात्रशरीरा एवेति, न च तदतद्दृषिणो भावात्तदतद्द्रूपहेतुजाः, तत् सुखादिकमज्ञानं विज्ञानाभिवहेतुजमित्यपि न न्यार्यं, ज्ञानस्य स्वाकारकविगमादथैरुत्पत्तेः, तस्माच्च वासनादिसहायाद्वेदनीयोदया-
त्सुखदुःखयोरुत्पादात्, एतच्चावश्यमभ्युपेयं, अन्यथाऽप्येक्षाज्ञानाभावाप्रसङ्गादिति, तस्माद् दुत्तकाकुलचेतसां व्यर्थ एव क्वचित्प्रवृत्ति-
निवृत्त्यादिरूपः श्रमः, साऽभ्युपगमबाधित्वेनासमञ्जसत्वप्राप्तेः, तथाहि-नित्यैकान्ते यदि कर्तृस्वरूपत्वादा न भोक्तृस्वरूपत्वादा च भोक्तृस्वरूपत्वादा न कर्तृस्वरूपः, तथा यदि बद्धस्वभावो न मुक्तस्वभावः अथ मुक्तस्वभावत्वादा न बद्धस्वभावः, रूपान्तरं तु यदि कर्तृ-
नाः, तत्तथासी धर्मार्थिकामलक्षणपुरुषार्थत्रयाद्वाञ्छिताः कुतर्कप्रसवैर्वा(ः) कुर्वित्प्रवर्तितव्यं निवर्तितव्यं
मेकान्द्रुतकविलम्बनेन, प्रमाणोपपन्न एव यथोक्तोऽन्योऽभ्युपगन्तव्य इति प्रौढ्यविचारः ॥ कश्चिदाह-उत्पादादयो धर्मा
धर्मिणो मित्राः अथामित्राः ?, किंच-त्रयोभयथाऽपि दोषः, तदाह—

नभूत्पादादयो धर्मा, मित्राः स्युर्धर्मिणो यदा । नीरूपत्वं तदा तस्य, वाच्यं वा लक्षणान्तरम् ॥ २५ ॥

अभेदे युक्तता न स्यात्, अस्या भेदव्यपेक्षणात् । सम्बन्धशब्दो नायं यद्, न द्वयेन विना स तु ॥ २६ ॥

किं चोत्पादादियोगित्वमुत्पादादेर्येदेष्यते । अनवस्था तदा सृग्यं, तेनान्यद्द्रस्तुलक्षणम् ॥ २७ ॥

सत्त्वं हि वस्तुनो रूपं, सदिति प्रत्ययो यतः । सत्त्वरूपवियोगेन, नोत्पादादेरपि स्थितिः ॥ २८ ॥

यदुत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं तेभ्यः परं न तत् । किन्त्वभेदांशमाश्रित्य, तेषामेव तथा स्थितिः ॥ २९ ॥

यद्युत्पादादयो धर्मा धर्मिणो व्यतिरिक्तास्तदा तस्य नीरूपता, रूपं ह्यात्मस्वभावः उत्पादादयस्त्वर्थान्तरभूता इति कथं धर्मिणो न नीरूपता ?, प्रयोगः—यदुत्पादादिधर्मव्यतिरिक्तं तत्र स्वरूपं, यथाऽऽकाशकुशेशयं, उत्पादादिधर्मव्यतिरिक्तश्च विवक्षितो धर्माति, नतु यद्युत्पादादिधर्मस्वरूपं वस्त्वभ्युपगतं स्यात् तदा तद्भेदे तन्निरूपता युक्ता, यदा तूत्पादादियुक्तं वस्त्वित्युच्यते तदा तद्भेदे तन्निरूपता (न) युक्ता, धर्मिरूपताया एव रूपत्वात्, नैतदस्ति, यतो धर्मभेदे धर्मी न स्वरूपोत्पद्येत विषयोतान्ययं वा भजेत्, धर्मी धर्मिरूप एव न स्यात्, उत्पादव्ययध्रौव्यमेव हि सतो लक्षणं, नवरमवस्तुनो नोत्पादादियोगित्वं, तथाहि—यद्यत्स्वरूपं न भवति न तत्तस्य लक्षणं, यथा विसंवादित्वं प्रमाणस्य, न भवन्ति चोत्पादादयो लक्षणं धर्मिणः स्वरूपं, ततो न ते लक्षणं, एवं च पृथुबुद्धोदराद्यपि न घटस्य लक्षणं स्यात्, व्यतिरेके च धर्मधर्मिणोः सम्बन्धो न संभवति, संयोगादिसम्बन्धप्रतियोगाद्, एवं तावद्भेदो न युक्तः । अमेदपक्षे दोषमाह—अमेदः—एकत्वं तत्र न युक्ता, यतो युक्ता नाम सम्बन्धशब्दः, सम्बन्धस्तु न द्वयेन विना क्वचिद्दुपचरितः संभवति, उपचरितं तु रूपं वस्तुतत्त्वकल्पनायामनवसरमेव, नहि रहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादावुपचरित-सम्बन्धं सद्भावसारं कदाचिद्दस्तुद्वयं पारमार्थिकीं भूतिमवलम्बते ॥ एवं पक्षद्वयेऽपि दूषणमभिधायाम्बुध्वयमाह—उत्पादादीनां वस्तुत्वसिद्धये यद्युत्पादादयोऽपरे इष्यन्ते तदाऽनवस्था तद्वस्तुसिद्धयेऽपि तदन्योत्पादादिपरिकल्पनाया, तथाहि—वस्तुलक्षणभूता उत्पादादयः स्वयमवस्तुभूता वस्तुभूता वा भवेयुः ?, यद्यवस्तुभूताः कथं कस्याचिल्लक्षणं नाम ?, यदवस्तु तत्र कस्याचिल्लक्षणं, यथा नमःपण्डरीकं, अवस्तुभूताथोत्पादादयः, अथ वस्तुभूता एते इष्यन्ते तर्हि प्रत्येकमेयां रूपत्रययोगित्वं स्यात्, उत्पादेऽभ्युत्पादादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं, व्ययेऽभ्युत्पादादव्ययध्रौव्ययोगित्वं, ध्रौव्येऽभ्युत्पादादव्ययध्रौव्ययोगित्वं, पुनस्तेऽभ्युत्पादादयो नावस्तुभूताः कस्य-

चिच्छरणं, ततस्तद्वस्तुत्वसिद्धये तदपरं ते परिकल्पनीयाः, तत्रायमेव वृत्तान्त इत्यनवस्था स्फुटैव, अधानवस्थाभयादुत्पादादीनां
प्रत्येकमुत्पादादियोगित्वं नेष्यते तर्हि वस्तुत्वं न स्यात्, ततो वस्तुलक्षणत्वमपि तेषां न स्यात्, न चैवमभ्युपगम्यते भवद्भिः, तस्मा-
दुत्पादादीनामुक्तलक्षणवैकल्येऽपि वस्तुत्वसम्भवात् अन्यद्वस्तुलक्षणमन्वेष्यं नोत्पादादियोगित्वमिति, नहि यदन्तरेणापि यद्-
वति तत्रत्य लक्षणं शुक्तमव्यापकत्वात्, लक्षणस्य हि त्रयो दोषा-अतिव्याप्तिरव्याप्तिरसम्भवश्चेति तदिदमव्याप्तिदोषदुष्टं सत्कथं
लक्षणं स्यादिति ॥ अन्यच्च-नोत्पादादियोगित्वं वस्तुलक्षणं, किन्तु सत्त्वं, सत्त्वं च तदेवं यतो वस्तुनि सदिति प्रत्ययो भवति, एत-
देव सत्त्वमभ्युपेयं, यतः सत्त्वरूपवियोगेन उत्पाददेवपि न स्थितिः, तथाहि-यद्युत्पादादयः सन्ति तदा सिद्धः सत्त्वयोगः, अथ
न सत्त्वयोगस्तदा न सन्त्येवेति खरविपाणकल्पया एवामी उत्पादादय इति, नैयायिकाभिमतसामान्यलक्षणं सत्त्वमाश्रित्य प्रगेव
विचारितं, इहापरं सकीयसत्त्वलक्षणं धर्ममाश्रित्येदमभिहितमिति श्लोकचतुष्टयेन पूर्वपक्षः, अत्र परिहारः-न खलु कैवल्यमभेदं भेदं
वा समाश्रित्य धर्मधर्मिभावव्यवस्था, किन्तु भेदाभेदात्मकं चित्रज्ञानकल्पं जाल्यन्तरं, तत्र च यद्वस्तुत्पादादियुक्तं तदुत्पादादिभ्यः
किमपि न पृथक्, किन्तुत्पादादीनामेवाभेदांशमाश्रित्य वस्तुरूपता स्थिता, उत्पादादय एव धर्मरूपतयैकतया स्थिता वस्तुत्वति-
यावत् ततो नोक्त दोष इति, ननु धर्मा विद्यन्ते यस्य स धर्मीति व्युत्पत्तिरेव तयोर्भेदं प्रख्यापयन्ती प्रकाशान्तरमापकरोति, अनु-
मानमेव तद्वेदप्रसाधकमस्ति, तथाहि-मिन्नौ धर्मधर्मिणौ, भेदेन प्रतीयमानत्वात्, यौ भेदेन प्रतीयते तौ मिन्नौ, यथा देवदत्त-
यज्ञदत्तौ, प्रतीयते च भेदेन धर्मधर्मिणौ, तस्माद्भिन्नौ, नायमसिद्धो हेतुः, अयं धर्मा इमे धर्मा इति द्विरुपायाः प्रतीतेः संबन्धमा-
नत्वात्, सपक्षभावान्न विरुद्धः, प्रतिभासभेदेऽपि तयोर्भेदि तयोर्व्यभिचारेण व्यवस्थाप्येत तर्हि भेदाभेदव्यवस्थैव विशीर्यते, सर्वविशेषकल्पं

स्यादिति विपर्यये बाधकं प्रमाणं, तदेतदसत्, यत् एव भेदवद्भिः साद्धर्मवद्भिः किमेकान्तभेदो धर्मधर्मिणोः प्रतिपादयितुमिष्टः ? किं वा कथञ्चिद्भेदः ? न तावत्प्रथमः पक्षः, एकान्तभेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, यत् एव हि धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदस्तत् एव धर्मा विद्यन्ते यस्यासौ धर्माति व्युत्पत्तिः, नन्वेकान्तभेदेऽपि दृढयुक्ते देवदेवे दृष्टः संयोगवशाद्दृष्टीति व्यवहार इति चेत्, न, तत्रापि देव-दत्तस्य तद्रूपतया परिणामात्, न खलु तद्रूपपरिणामादपरस्तयोरपि कश्चित्संयोग इति प्रतिपादितं, न च धर्मधर्मिणोः संयोगलक्षणः सम्बन्धः परैरिष्यते, समवायस्तु प्रागपास्तः, किञ्च-समवायात् धर्मा धर्मिणि वर्तन्ते वा न वा ? यदि न वर्तन्ते तदा कस्तयो-धर्मधर्मिभावः ?, तेषां तत्र समवाय एव तद्दृष्टिरिति चेत्तर्हि यथैवानित्यत्वादयो धर्माः शब्दादिषु धर्मिषु वर्तन्ते तथैवात्मादिष्वपि वर्तेरन्, य एव ह्यनित्यत्वादिशब्दादिना समवायो यद्वशात्तत्रैव स वर्तते स एव नित्याभिमतेष्वपि, तस्यैकत्वेनोपगमात्, इत्या-त्मादेरप्यनित्यत्वं केन निवार्यते ?, किञ्च-समवायोऽपि पदार्थान्तरभूतो यदि भूतत्थाऽपि परस्परसम्बद्धमिदं धर्मधर्मिसमवाय-लक्षणं पदार्थव्रिंतायमजनि घटपटशकटवत् इति तद्वशादपि न धर्मधर्मिभावव्यवस्था, प्रयोगः-यद्यदसंश्लिष्टं न तत्तयोर्द्धर्मधर्मिसाव-व्यवस्थानिवन्धनं यथा घटः कटपटयोः, असंश्लिष्टश्च समवायः समवायिभ्यामिति व्यापकानुपलब्धिः, ननु समवायो भवद्भिःभ्युप-गम्यते वा न वा ? यद्यभ्युपगम्यते तदा कथं स प्राक्च प्रतिषिद्धः ?, अथ नाभ्युपगम्यते तर्ह्ययमाश्रयात्सिद्धो हेतुः, नैतदस्ति, यतः प्रसङ्गसाधनमेतत्, परप्रसिद्धव्याप्तिकेन साधनेन परसैवानिष्टापादनं च प्रसङ्गसाधनं, तथा होमश्चुच्यते भवता-तावदसंश्लिष्टधर्मिणाणां घटादीनां न धर्मधर्मिभावव्यवस्थानिवन्धनत्वमिष्यते, ततः समवायोऽपि यद्यत्संश्लिष्ट इष्यते तदा तद्व्यवस्थानिवन्धनं नैष्टव्यः, ननु यदि सम्बन्धे सति धर्मधर्मिभावव्यवस्था कदाचिदुपलब्धा भवेत् तदैवं प्रसङ्गसाधनं साधीयः स्यात्, अनुपलब्धे तु सम्बन्धे

धर्मधर्मिभावव्यवस्थान्यापकः कथं कल्पयितुं शक्यते ? तदेतदसत्, यतो भेदाविशेषोऽपि किञ्चित्दृश्यवस्थानिविबन्धनमपरं नेति न तथाविधप्रत्यासत्तिमन्तरेण संभवति, प्रत्यासत्तिश्च यद्दुष्कार्योपकारादिव्या काचिद्विष्यते तदा तद्भावपरिणामव्यतिकेणस्या अन्यस्या असम्भवात् स एव पदार्थस्तेन रूपेण परिणामन् स्वर्षयात्मना धर्मः स्वरुच्यात्मना च धर्माति सिद्धः तादात्म्य- लक्षणसम्बन्धे सति धर्मधर्मिभावः, यत्र तु तयोः स्वरूपं न संश्लिष्यते तदपरं तद्भावनिबन्धनं तत्र स न स्यादिति, अथ भेदाभेद- दोषभयात्स्वरूपसंश्लेषस्तयोर्नेष्यते, समवायस्तु तद्दृश्यवस्थानिविबन्धनं तत्संश्लिष्ट इष्यते, तर्हि किमसौ स्वयमेव ताभ्यां संश्लिष्यते सन्नन्धान्तरवशाद्वा ? न तावत् स्वयं, स्वात्मनि क्रियाविरोधाभ्युपगमाद्, अन्यथा ज्ञानस्यापि स्वपरक्राशकत्वप्रसङ्गात् धर्मधर्मिगो- रपि स्वयं संश्लेषप्रसङ्गाच्च, तथाहि-असौ मित्रोऽपि यदि ताभ्यां स्वयं संश्लिष्यते तदा तावेव स्वयं किं न संश्लिष्यतः ? अथ विचित्राः पदार्थशक्तयस्तथाहि-शर्करा स्वयमेव मधुरा वस्त्वन्तरं तु तथा मधुरं क्रियत इति, तद्वदत्रापि समवायः स्वयं संश्लिष्यति वस्त्वन्तरं तु तद्वलादिति, तदसत्, यतो माधुर्यं शर्करादेः स्वरूपं तत्तद्वस्त्वन्तरनिरपेक्षं स्वयमेव तथा भवतु, वस्त्वन्तरस्य माधु- र्यपरिणामस्तदपेक्ष इति तेन स क्रियतां, इह तु संश्लेषरूपरूपतैव न समवायस्य रूपं, तथातद्वर्तमानत्वात्, तथाहि-सिद्धः सन् केनापि रूपेण समवायः स्वसमवायिभ्यां संश्लिष्यते, तदा कथं संश्लेष एवास्य स्वरूपं भवितुमर्हति ? स्वपरसंश्लेषजननस्वभावः समवाय इति चेत् तदसत्, यतो यदि न स्वसंश्लेषजननस्वभावस्तदा स्वयं संश्लिष्येत्, तदशाच्च परे संश्लिष्येताम्, अथासौ स्वयं संश्लिष्यति परं च संश्लेषयति तर्हि तौ समवायिनौ स्वयं संश्लिष्यतो वा न वा ? यदि न कथं समवायस्य प्रयोक्तृत्वं ? अथ संश्लिष्यतः किमनेनान्तर्गडना स्वयमेव संश्लिष्यतं, तदपेक्षस्तयोः संश्लेष इति चेत् अथ समवायिभ्यां संश्लेषः किमपेक्षः ? ननु कं स्वरूपा-

पेक्ष, ननु संश्लिष्यमाणं स्वरूपं समवायिनोरप्यस्ति ततस्तयोः स स्वरूपपेक्षः किमिति नेह? अथ तादृशे स्वरूपे सत्यपि तौ प्रयोजकान्तरेणपि संश्लिष्यति, समवायिनोरेव स तादृशोऽभ्युपगमस्ते, किमनयाऽदृष्टवस्तुपरिकल्पनकष्टपिष्टिकया?, एवमपि भवतु, तथाऽपि सिद्धौ धर्मधर्मिणोः स्वभावभेद इति चेत् न सिद्धः, यतस्तयोस्तत्स्वभावत्वे कश्चिदुपप्लेखक्षयो धर्मोऽस्ति न वा?, यदि नास्ति तदा तदेवेदमश्लिष्टं वस्तुद्वयमिति कथं धर्मधर्मिभावस्तत्स्वभावत्वं वा तयोः परिकल्प्यते?, अथास्ति स तयोरभिन्नो भिन्नो वा?, यद्यभिन्नस्तदा तदेवेदमश्लिष्टं वस्तुद्वयमिति तथैव धर्मधर्मिभावः, अथ भिन्नस्तदा सोऽपि तयोः सम्बद्धः किं वाऽस-
म्बद्धः? इत्यादि तदेवावर्त्ते, प्रतिनियतधर्मिधर्मस्वभावस्तत्सम्बद्ध इति चेत् तथाहि-तस्यैव धर्मिणः स स्वभावो येन तद्धर्मपेक्षया स एव धर्मा भवन्ति, तदेतदव्यविचारितरमणीयं, यतोऽयमपि तद्धर्मस्तदात्मा वा?, यदि धर्मस्तदा पूर्वं एव प्रसङ्गः, अथ तदात्मा तदा घटपटवत् स्वतंत्रं पदार्थद्वयमेव स्यात् कोऽपरस्तत्र धर्मधर्मिभावः?, नहि स्वस्वभावप्रयोरुपकार्योपकारकभावदिसम्बन्धव्यति-
रेकेणैव पदार्थयोर्धर्मधर्मिभावोऽतिप्रसङ्गात्, अथैको धर्मा अनेकधर्मोपकारकशक्तिसम्पन्नस्ततस्तानसत्पुपकरोतीति सिध्यति धर्म-
धर्मिभावः, नैतदपि चारु, यतः शक्तयस्ततो भिन्नाः किं वाऽभिन्नाः?, यद्यभिन्नास्तदुपकारिका अपरास्तत्र शक्तयः परिकल्पनीयाः,
तथा चानवस्था तदवस्यैव, किञ्च-यद्यनित्यत्वादयो धर्माः शब्दादेर्धर्मिणो व्यतिरिक्तास्तदा शब्दादिवस्तुन एवात्मानमस्थायिनं न
कश्चित्प्रतिपद्येत, प्रतिपत्ता च तदात्मानमेव तथा प्रतिपद्यते, तदुरुक्षा(त्माऽभावे तत्स्थायिरूपाभावात् किं स्वरूपमभिसंधाय प्रव-
र्त्ते?) नित्यशब्दादिकमाशङ्कमानः किमनित्यताविचारं प्रत्याहिता (दरः?) भिन्नायां चानित्यतायाम(स्ति)न् सानयोः तत्रैतत्प्रव-
र्त्ततां, किमनित्यशब्दात्मानि?, तदंतरेण प्रवृत्तेरिति चेत् किमनेन व्यवधिना?, वसमव्यवहितैव प्रतिपत्तिरस्तु, तेनैवार्थित्वात्, अतो

यद्यैकान्तिकं धर्मधर्मिणोर्येदं साधयितुमनुमानं तदाऽसिद्धो हेतुः, शब्दादिधर्मिस्वरूपव्यतिरेकेण कृतकानित्यत्वादिधर्म्याणां प्राप्तिभा-
सनाच्छब्दस्यैव कृतकानित्यादिरूपेण प्रतीतेः, कथञ्चिद्भेदप्रतिभासस्तु धर्मधर्मिणोरस्ति, स च कथञ्चिद्भेदमेव गमयतीति नैकान्त-
मेदे धर्मधर्मिभाव इति, एकान्तामेदेऽपि धर्ममात्रं वा भवेत् धर्मिमात्रं वा भवेद्, इतरेतराव्यतिरेकादितरेतरस्वरूपवत्, ततस्तत्रापि
कथं धर्मधर्मिभावः?, किञ्च-एकान्ताभेदे यदेव साध्यधर्मस्य स्वरूपं साधनधर्मस्यापि तदेव, ततः कृतकत्वादौ साध्ये हेतुत्वं न स्यात्,
प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वेनासिद्धत्वात्, ननु व्यतिरेकपक्षेऽपि य एवाभूत्वा भवनस्वभावता भूतस्य चास्थिरस्वरूपो भावस्तत्रैव कृतकत्वादयो धर्मा वर्तन्ते
इति व्यवस्थाप्यते, तथा च सैवाभूत्वा भवनस्वभावता भूतस्य चास्थिरस्वभावता तद्विपरीतरूपसमारोपव्यवच्छेदविषयायाः कल्पनाबुद्धे-
निबन्धनं किं नेष्यते?, तथैव परमार्थामेदवतोर्धर्मयोर्द्विमिणि प्रवृत्तेः किमन्तर्गडुना कृतकत्वादिना व्यतिरेकवतोपगतेन?, तथाहि-न
सत्तामात्रेण कृतकत्वादयो धर्माः साध्यधर्मप्रतिपत्तिनिबन्धनं, सदा संनिहितत्वेनानवरतप्रतीतिसङ्गात्, किन्तु विकल्पप्रतिभासिन
एव, स च विकल्पः स्वप्रतिभासिनेवकारं वहीरूपतयाऽध्यवसितमनुसरन् कृतकानित्यतादिरूपां वस्तुनः प्रतिपद्यते, परमार्थतो-
ऽसंस्पृशेऽपि तद्रूपस्य परम्परया तदुपादानत्वाद्, व्यतिरेकास्तु धर्मास्तदुत्पत्तिनिमित्तमात्रतया परिकल्प्यन्ते, तद्वरं यदेव कल्प-
नानिबन्धनं तदेव तथाविधविकल्पश्रवणनिमित्तमस्तु, तस्यावश्यमभ्युपगमनीयत्वात्, तस्मात्परमार्थतो वस्तुव्यवच्छेदपि व्यावृत्तिभेदमा-
त्रिण्य धर्मधर्मिभावादिव्यवस्थेति, तदेतदप्यसत्, यतो भावस्याभूत्वा भवनस्वभावता भूतस्य चास्थिरस्वभावता काचिद्विद्यते वा न
चा?, यदि न विद्यते तदा तद्विपरीतरूपसमारोपव्यवच्छेदविषयायाः कल्पनाबुद्धेः कथं निबन्धनं?, न ह्यसच्छ्रवणविषयं काञ्चनापि
बुद्धिसुपरूपयितुमलं, तस्यापि वस्तुप्रसङ्गात्, अथ विद्यते तर्हि धेयमभूत्वा भवनस्वभावता भूतस्य चास्थिरस्वभावता सैव कृतका-

नित्यत्वादिधर्मरूपता, तथा च न भावस्यैकान्तनैकस्वभावता, तथाहि-यन्मात्रमेव भूतस्यास्थिर-
स्वभावताऽपि, तन्मात्रत्वे ह्यभूत्वा भवनस्वभाववैवाश्लिष्यते, ततो यद्ययमभूत्वा भूतस्तथाऽपि नास्थिरो भवति, भवनैकस्वभा-
वत्वादेव, अथोच्येतेयमभूत्वा भवनस्वभावता येनायमस्थिर एव भवति तत्किमेयाऽप्यभूत्वा भवनमात्रं अथ विशिष्टमभूत्वा भवनं?,
यदि प्रथमः पथस्तदा तथैवास्थिरस्वभावताभावप्रसङ्गो भावस्य, अथ विशिष्टमभूत्वा भवनं तदत्रापि वक्तव्यं-काऽस्य विशिष्टता?, स्थिर-
रूपव्यावृत्तामता तर्हि स स्वयमस्थिरस्वभावः स्थिररूपाद्द्वयावर्त्तते यथाकथञ्चिद्वा?, यद्यस्थिररूपः सिद्धः स्वभावभेदः, यथा-
कथञ्चिद्द्वयावृत्तावस्थिररूपादपि किं न व्यावर्त्तते?, अथायं स्वसत्तानन्तरमभवन् कथमस्थिराद्द्वयावर्त्तते?, तत्किमिदमभूतभवनमस्य
स्वभावः किं वा न?, यदि न तदा स्वसत्तानन्तरं स किं न भवति?, अथ असौवं स्वभावः कथं नानेकस्वभावता भावस्य?, तथाहि-
अभूत्वा भवनं नाम कस्याचिदवस्थितस्यैव विवक्षिताकारताऽव्याप्तिः, भूतस्य चाभवनं तद्विरहः, एतौ चैकस्वत्वाधारौ स्यातां, न पुन-
रेकान्तनैकस्वभाववेव, यथैव हि व्यतिरेकमाजः कृतकत्वाद्यो धर्मास्ताद्विपरित्यक्छेदविषयायाः कल्पनादुद्धेनिबन्धनमुपपद्यन्ते
तथैवैकान्ताव्यातिरेकमाजोऽपि, यतो यद्ययमेकान्तनैकस्वभाव एव भावस्तर्हि विकल्पोऽप्येकस्वभाव एवोत्पत्तुमर्हति, निरंशवस्तुविष-
यानुभवस्य तथैव अदृष्टेः, यथाऽनुभवं च विकल्पेनोत्पत्तव्यं, न त्वन्यथाः विकल्पाः अन्यथा वस्तु, वस्त्वनुभवेऽप्यन्यथा विकल्पो-
त्पत्तौ-‘यत्रैव जनयेदेनां, तत्रैवास्य प्रमाणात्’ इत्यादि व्याहन्येत, प्रत्यक्षस्य निरंशैकस्वत्वनुभवरूपत्वे विकल्पस्य वा तदनुकारित्वे
यत्रैव तत्रैवैत्यादेरसम्बद्धत्वात्, विकल्पप्रतिभासिनो हि धर्मा यदि बहिर्न सन्ति केवलं स एव विकल्पः स्वप्रतिभासिनमेवाकारं
बहिरूपतया व्यवसितमनुसरन् कृतकानित्यादिरूपतां वस्तुनः प्रतिपद्यते तदा तद्विपर्ययकल्पनायामपि न किञ्चिन्नियमकमित्यक्त्वा-

तकानित्यादिरूपतामपि प्रतिपद्येत, तथा च तदकृतकानित्यादिरूपमपि स्यात्, न खलु विकल्पस्य परमाशयसंस्पर्शास्य कश्चिदपरो विशेषः हेतुरस्ति येन तच्छ्रुतकर्मनित्यं च भवति, न पुनरकृतकं नित्यं चेति, अथ कृतकत्वादिविकल्पः परंपरया तदुपादान इति कृतकम-
नित्यं च तद्व्यवस्थाप्यते तस्मिन् तत्तत्कृतकं नाप्यनित्यं, एवमिति चेत् सुव्यवस्थितं वस्तुनः क्षणिकत्वं, अथ वस्तु कृतका-
नित्यादिसम्भावमस्ति, ननु कृतकत्वमनित्यत्वं वा नाम गुणरूपं किमपि तत्र संबद्धमित्याभिदध्याः सिद्धा तर्हि कथञ्चिदनेकस्वभावता
तस्या, कथमन्यथा विकल्पपरम्परयाऽपि तदुपादानतत्तथा भवितुमुत्तरेह, तथाहि-यदा प्रत्यक्षमेव वस्तु कृतकानित्यनीलाद्यनेकस्व-
भावाध्यासितं प्रतिपद्यते तथाऽवभासेन ततस्तत्र चित्ररूपा विकल्पाः ततो व्यतिरिक्ताः कृतकत्वाद्यो धर्मास्तत्र सा भवन्तु, वस्तु-
सम्भावभूतास्तु ते तत्र कथं प्रतिपिञ्चेरच्, न ह्येकान्तेनैकस्वभावे वस्तुनि व्यावृत्तिभेदोऽप्युपपन्न इति भेदाभेदनिष्ठ एव धर्मधर्मि-
व्यवहार इति, नन्वेवमपि वस्तुनः साधनरूपतोपगमे साध्यधर्मस्य कथञ्चिद्भेदोपगमे न किञ्चित्फलश्रुत्याश्रयामः, साध्यसाधनभावस्य
कल्पितभेदद्वारेणाप्यापत्तेः, न चैकाल्ये कथञ्चिदपि स्वभावभेदो युक्तः, एकसात्त्विकभाववादभेदात्, ततोऽपि तयोः कथञ्चिद्भेदा-
भेदौ स्त एवेति चेत् न अनवस्थाप्रसङ्गात्, तथाहि-धर्मयोत्तरेकस्वभावावपि भेदवतोस्तेन स्वभावेन कथञ्चिदभेदनिमित्तिभिन्नयोर-
परः स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः, तथा तेनाप्यपर इत्यनन्तैव मित्राभिव्यक्तभावपरम्परा स्यात्, न च कल्पनाद्बुद्धव्यवन्तोभयस्वभावा
परम्परा प्रतिभासत इति किमपि तत्कल्पनयाऽऽत्मानं विप्रलभन्ते भवन्तः, कथञ्चिच्च भेदोपगमात्कथं भेदपक्षमाविनां दोषाणास-
नवसरः, यं चात्मानं पुरोधायैमौ धर्मावयं धर्माति व्यवस्थाप्यते, यदि तेन भेदस्तदा भेद एव, कुतो नैकान्तवादः, अथाभेद-
स्तदाऽयं साधनधर्मोऽयं साध्यधर्मो कथं चाप्यमिति कथं पारमार्थिकं त्रितयं सिञ्चेत्, तस्मात्तत्पररूपव्यवृत्तिसमाश्रययायां कल्प-

नाबुद्धौ भेदवतामिव धर्माणां प्रतिभासनात् साध्यधर्मसाधनभावादिव्यवस्थेयत्वेकस्वभाव एव भावे धर्मधर्मिभावव्यवहार इति, तदपि न शोभनं, निजमतापरिज्ञानात्, यतो यदि कश्चित् केवल एव साधनधर्मरूपः पदार्थः स्यात्तदा तद्रूपोपागमे साध्यधर्मस्य कथाञ्चि-
द्भेदेन किञ्चित्फलमुपलभ्येत, यदा त्वन्योऽन्यानुवेधात्मकमेतद्रूपं तथा कथं न फलोपलम्भः?, यदि हि सर्वथा विकल्पकल्पित
एव धर्मभेदस्तदा स्वस्तुरगविषाणयोरपि गम्यगमकभावः स्यात्, कल्पिताच्च हेतोः कल्पितसाध्यसिद्धिप्रसक्तिः, न च साध्यसाध-
नभावस्य कल्पितधर्मद्वारेणापत्तिः, वस्तुस्वरूपं हि किञ्चिद् बुद्ध्यस्तुभिः प्रमाणवद्भिरनुमानं प्रमाणमिष्यते, नोन्मत्तयेव, तच्च विक-
ल्पितधर्मभेदे तदत्यन्तभेदे च न सिध्यतीति विहाय दुरभिनियेशं सम्यग्विभाव्यतामेतत्, ऐकात्म्ये च कथञ्चिदपि स्वभावभेदो
युक्तो न स्यात् यदि साधनधर्मादिरूपः कश्चिदेक एवात्मा केवलः संभवत् जालन्तरं जहात्, नैकान्तैर्नैकरूपं नापि सर्वथा
नानारूपमेवेति, न ह्यत्र कुतश्चिदेकस्वभावात्किञ्चिद्भिन्नं रूपमभेदं प्रतिपद्यते यैककसात् स्वभावादभेदे तयोः कथञ्चित्स्वभावभेदो
न युज्येत, अपि त्वीदृश एवायं भेदो यः सर्वथा न भेद इति, अत एवैव कथञ्चिद्भेदः, ततोऽनवस्थाद्विदूषणमप्यनवकाशमेव,
यथैव हि वस्तु प्रतिभासते तथैव वयं मन्यामहे, भवन्तस्तु विपरीतसंभावनयाऽऽत्मानं विप्रलम्बन्ते अन्यानापि च विप्रलम्भयन्ति,
शुबलरूपे हि वस्तुतच्चे तथा क्षयोपशमादिनिबन्धनादि तथा तथा विवक्षां धर्मधर्मिभावं च घटयति, तथाहि-तदेव वस्तुवभेदप्राधा-
न्येन विवक्षितं धर्मस्त्युच्यते, तच्च तदा नामेदमात्रमेव भवति, वस्तुस्वरूपस्य तद्विवक्षयाऽन्यथा भावाभावात्, केवलमविवक्षिते भेदे
तथाऽपि तदभिधीयमानमनाप्यत एव, भेदप्राधान्येन च विवक्षितं तदेव धर्मव्यपदेशमाविशति, तत्रापि न तस्य भेद एव संघटते,
तत एव न्यायात्, ततस्तद्व्यभेदाप्रातिक्षेपण तथाऽभिधीयमानमेवाप्यते, तथाहि-कृतकोऽनित्यः शब्दः, अवाप्यते तु न किञ्चित्

यदि च शब्दमात्रं कृतकत्वादिमात्रं वेति, तथा स एव शब्दः कृतकत्सना विज्ञातो नानित्यात्मनाऽपि तथा क्षयोपशमाभावात्, ततो यदात्मना न ज्ञातस्तदा तस्य साध्यधर्मः, यदात्मा च ज्ञातस्तदात्मा साधनधर्मः, द्वयं चैतच्छब्दात्मतां नातिक्रामतीति स धर्माति, ततो भेदाभेदपक्षेऽयं साधनधर्मोऽयं साध्यधर्मो धर्मा चायमिति त्रितयं सिध्यत्येव, अत्यन्तभेदवन्नितयासिद्धौ त्वसाकामिष्टसिद्धिरे वेति, यदि च तत्तद्रूपसमाश्रयायां कल्पनाबुद्धौ भेदवतामिव धर्माणां प्रतिभासनात् साध्यसाधनभावादिव्यवस्था निनिबन्धनैव तदेयं वराक्री विपर्ययेऽपि न स्यात्, तन्नैकस्वभावेऽपि भावे धर्मसर्वव्यवहार इति भेदाभेदपक्ष एव सकलाविकलप्रामाणिकविहित-धर्मधर्मिभावादिव्यवस्थापटीयानिति, प्रसाधितं चाद्यश्चिन्नज्ञानकल्पं भेदाभेदरूपं ज्ञात्यन्तरमिति, ततः प्रस्तुतेऽप्युत्पादादयो धर्मा अमेदश्रान्येन विचक्षिता धर्मिरूपतामवलम्बन्ते, तथाहि-यदुत्पद्यते विपद्यतेऽवतिष्ठते च वस्तुरूपं तद्रूपा एवोत्पादादयः, अन्यथा तद्वदे तन्नोत्पद्येत विपद्येतावतिष्ठेत वा, न चात्रान्यदुत्पद्यते अवतिष्ठते वा) गगनादि न तद्विपद्यते, नभःकुशेशयादि च यन्नो-त्पद्यते न विपद्यते, यच्च नोत्पद्यते तदवतिष्ठते वा भौ(वन्ध्यासुता)दि क्षणमपि, इति सकलप्रमाणप्रसिद्धव्यवहारविलोपप्रसङ्गः, तस्यैतं ॥ यद्युत्पादादयोऽभेदाश्रयणाद्बस्तुरूपतामवलम्बन्ते तर्हि उत्पादो व्ययो ध्रौव्यमिति परस्परमिन्नशब्दत्रितयमत्र कथं प्रवर्त्तते ? इत्याशङ्क्यापोहार्थमाह—

भिन्नशब्दप्रवृत्तिश्च, भेदांशस्यापि संभवात् । निरपेक्षौ न चान्योऽन्यं, भेदाभेदाविमौ क्वचित् ॥ ३० ॥
न खलु धर्मधर्मिणोरभेद एव, किन्तु भेदोऽपीति कथं न भिन्नशब्दप्रवृत्तिः ? एकान्तैकौ हि कुम्भ इत्येव स्यात्, न पुनर-

राशो विष्वोऽवशितो वाऽयं भवेत्, तस्मादनेकधा विशिष्यमाणोऽयमात्मा तमेव तथा कथञ्चिद्भ्रंजं ख्यापयति, न च येनशेन मेदस्तेन मेद एव येन चाभेदस्तेनाभेद एवेति वाच्यं, यतो नेसौ भेदाभेदौ क्वचिदन्योऽन्यनिरपेक्षौ, किन्त्वन्त्योऽन्यव्याप्तिभागित्वेन स्थिताविति, व्याप्तिश्च यथाऽभीषां तथा निर्णीतभनेकराः, अत आह—

वस्तुनस्तन्न नैरूप्यं, न चान्यदपि दूषणम् । सदिति प्रत्ययोऽप्येष, तत एवोपजायते ॥३१॥

एवं च वस्तुनो न नैरूप्यम्, उत्पादादीनामेव वस्तुरूपतया स्थितत्वात्, न चान्यदपि दूषणं यथाऽपरं वस्तुलक्षणं स्यात्, द्वयोर्भावित्सान्भन्शब्दश्रवृत्तिः, 'उत्पादादीनामपि वस्तुत्वसिद्धयेऽपरे उत्पादादयः परिकल्पनीयाः, वस्तुनो वा लक्षणान्तरं दूषणीय'मिति प्रकारं दूषणं न दूषणं, एत एव बुत्पादादयोऽन्योऽन्यसंवलिता भेदप्राधान्येन स्थितास्तत एतदेव लक्षणमित्यभिधाने तदपरोत्पादादिकल्पनायाः को नामावसरः?, यदि हि भेदाभेदात्मके शबलरूपे जात्यन्तरेऽत्र केचिदुत्पादादयो वस्तुनोऽपरे परिकल्पनावसरस्युपलभेत् तदा तद्विरहेऽपि तस्मिन् सरूपतामाविभ्राणे वस्तुनो लक्षणान्तरं स्यात्, तेषां चोत्पादादीनां वस्तुलक्षणभूतानां वस्तुत्वसिद्धये तदपरे ते परिकल्प्येत्, अनवस्थाभयाद्वा वस्तुनो लक्षणान्तरं मृग्येत, न चैतदस्तीति को नाम सहृदयोऽन्यथा वस्तुत्वत्वमवस्थितमन्यथा संभाव्य तुलकं हृतिविनोदमात्रमेव यत्किञ्चनवादितया विधातुमीहित, एतेनैतदपि प्रतिक्षिप्तं, यदुच्यते केनचित्—वस्तुनः प्रथमे क्षणे यद्रूपं तदेव यदि द्वितीयादिक्षणेऽपि तदोत्पत्तिरूपत्वात् प्रथमक्षणसेव सर्वेषामुत्पत्तिरूपता स्यादिति प्रतिक्षणमुत्पादे न कस्यचित् स्थितिः, अथ प्रथमे क्षणे उत्पादिर्द्वितीयादिषु स्थितित्वात्पत्तिस्यत्योत्पत्तिसिद्धिमन्त्र्यां भेद इति तयोसपि भेद इति क्षणमात्रवस्थायिन एव वस्तुनः संसिद्धिरिति, इदं हि शबलवस्तुनि कथङ्कारमवकाशमासादयतीति निवेदित-

मेव, तथा नात्र सर्वथैव द्वयाभाव एवेति, कश्चिद्धेदाश्रयात्, सम्बन्धशब्दप्रवृत्तिरप्यविरुद्धैवेति, भेदांशेषे कथममीषां वस्तु-
त्वमिति चेत् नायमभेदानुविद्धः क्वचिदिति कुतोऽयं प्रसङ्गः?, यदपि 'सत्त्वं' हि वस्तुनो रूपमित्याहुः कं तत्रापि यदि स्वतः
सदिति प्रत्ययस्तत्सत्त्वं तर्हि सदित्येष प्रत्ययः उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तादेवोपजायते, तद्विकलाद्विषयज्ञादेः क्वचिदेतदग्रहतेः किं
नैतल्लक्षणं?, ननुत्पादादय उत्पादादिप्रत्ययहेतवो भवन्तु, कथं तेभ्यः सदादिवुद्धिः?, नहि नीलादिभ्यः पीतादिवुद्धिरुपजायते,
शुक्तिकादौ तु रजतादिवुद्धिर्ज्ञानितः, न सा तत्त्वव्यवस्थायाप्तुपन्यासमर्हति, तदेतन्न, कश्चिद्धवस्थितानां सदादिवुद्धिहेतुत्वमन्ये-
षामविरुद्धं, यदि हेतौ केचिदत्यन्तव्यतिरेकभाजो भवेयुस्तदा उत्पादवुद्धिमेव जनयेत् न व्ययादिवुद्धिम्, एवमन्यत्रापि स्यात्, न
चेत्तदस्ति, यत उत्पाद्यमानमेवोत्पादो विपद्यमानमेव विनाशः अवतिष्ठमानमेव चावस्थितिः, न चाल्पन्तमसदुत्पद्यते, नापि सदे-
कान्तेन विनश्यति, न चाप्रच्युतादुत्पत्तिसाथैरैकस्वभावलक्षणाभेकान्तावस्थितिं किञ्चित्करोति, ततस्त एवोत्पादादयो धर्मिप्राधान्य-
परिणामाश्रयाद्बस्तुरूपतया स्थिताः, ततः कथं तेभ्यः सदादिवुद्धिर्न प्रवर्तते?, एतावन्मात्रमेव हि निमित्तमेतस्या बुद्धेरुत्पादे,
अन्यथाऽम्बाराविन्दादिभ्य एतदनिवृत्तिप्रसङ्ग एवेति, ततो वस्तुनः स्वकीयसत्त्वं नाम यत्किञ्चिदुच्यते तदेतदेव यदुत्पादव्यय-
प्रौढ्याणामेवमवस्थितिः, अन्यथाऽम्बाराविन्दादिभ्य एतदनिवृत्तिप्रसङ्ग एवेति । भेदप्राधान्येन विवक्षिताः कथमेते सन्तो भवन्तीति
चेत् अमेदस्यैव यथोक्तस्य तथाऽप्यभिधानादिति भेदप्राधान्येनापि विवक्षिता उत्पादादयो न यथोक्तमभेदांशं सर्वथा विजहति,
ततस्ते कथं न सद्रूपाः स्युः?, ततो यथा कायैकदेशोऽपि कायस्तदात्मकत्वादस्य तथा संदेशोऽपि सद्रूप इति न कश्चिदोपः ॥ बोध-
रूपादयोऽनेके धर्माः सन्ति तेषां कथं वस्तुत्वमित्याशङ्क्याह—

बोधरूपादयोऽप्येतत्रैरूपाभेदवर्तिनः । कथञ्चित्तेन जैनैन्द्रं, सुहृशं वस्तुलक्षणम् ॥३३॥

न खलु बोधरूपादयो धर्माः केचिदुत्पादादित्रयाद्भेदवर्तिनः, किन्तु कथञ्चित्देतद्रूपा एव, ततस्तेषामपि वस्तुलभ्यव्याहृतमेव, तथाहि-चोदायस्तावदात्मनो न भिद्यन्ते, यतो मतिश्रुतावधिमनःपर्यायिकेवलतात्मकं पञ्चविधं ज्ञानं, विपर्यासात्मकं चैतदाद्यभेदत्रयमज्ञानाभिधेयमित्यष्टविधः साकारोपयोगः, चक्षुरचक्षुषाधिकेवलदर्शनात्मकश्चतुर्विधोऽनाकारोपयोगः, सम्पत्दर्शनेचारित्रादयश्चानेकपर्यायास्तावदात्मद्रव्याव्यतिरेकिणाः, आत्मा च परिणामीति सिद्धं बोधादीनां त्रयात्मकत्वं, तथा रूपादयोऽपि त्रयात्मका एव, यतः-पुद्गला एव तथा परिणमन्तो रूपादिरूपातां प्रतिपद्यन्ते, न पुनः परमिपेक्षा एव केचिद्द्रूपादयः प्रतीयन्ते, नील-मुत्पलमित्यादिप्रतीतेः, केवलरूपादिप्रतीतौ च नीलमित्याद्येव स्यात्, न चानुत्पलव्यावृत्तिमादाय नीलरूपे उत्पलशब्दप्रयोगः, नीलात्कथञ्चित्चदभेदापत्तेः, विशिष्टं नीलमेव रूपमनुत्पलव्यावृत्तिविषय इति चेत्, न, संस्थानादिव्यतिरेकेण केवलनीलतामात्र-नियतस्यैव कस्याचिद्वैशिष्ट्यासिद्धेः, न चैवमुत्पलब्धं, तर्हि नीलादिरूपादत्यन्तव्यतिरेक्येवास्तु, सर्वथा तद्व्यतिरेकेणाप्रतीतेः, न च प्रतीतिसपहायाप्रतीयमानं वस्तु परिकल्पनयाऽऽत्मानं विप्रलभन्ते विपश्चितः, तस्मात्पुद्गलात्मकाः सिद्धा रूपादयोऽप्युत्पादव्यवयवप्रौ-व्यात्मका इति, ननु तथाऽपि यदि बोधस्वरूपादयः उत्पादाद्यव्यतिरेकिण एव तदोत्पादाद्यद्भेदमेव स्यात्, तथा च योऽयं प्रति-प्राणि प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धः सत्सम्बन्धमभ्यभोजादिरूपो विचित्रो व्यवहारः स सर्वोऽपि प्रलीयेत, किञ्च-‘धर्माधर्माकारशुद्दलाः, द्रव्याणि जीवाश्च, नित्यावस्थितान्यरूपाणि, रूपिणः पुद्गलाः’ इत्यादिभेदद्राढ्यन्तोऽपि वस्तुवैचित्र्यव्यवस्थापनपरः कथञ्कारामिश्र-पगमे सुव्यवस्थितः स्यात् ?, तदेतदसत्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो न क्वचिदुत्पादादयः सर्वत्र सर्वथैकस्वभावा एव केचित्सन्ति

येनायं प्रसङ्गः संगच्छेत, किन्तु केषाञ्चिदेवामीषां क्वचिद्विशिष्टः क्रोडपि स्वभावः, ततः केचिदेते बोधात्मानः केचिच्च रूपाद्यात्मानो भवन्तः परस्परं कथञ्चित्सामान्यविशेषरूपाः सन्तो यथाफलब्धाखिलव्यवहारहेतवो भवन्तीति न कश्चिदेषः, तत उपादव्ययत्रौ-व्ययुक्तं वस्त्विति येनोक्तं वस्तुलक्षणं प्रमाणोपपन्नत्वात्सुबद्धं, तथाहि-अन्यत्रायुक्तम्-उत्पादव्ययत्रौव्ययुक्तं सदि, वस्त्विति च न नानार्थमिति, एतावच्च, तद्वस्तुलक्षणमङ्गीक्रियते तदा वैशेषिकाणां यद् पदार्थाः, नैयायिकानां षोडश, बौद्धानां द्वादशायत्त-नानि, कापिलानां पञ्चविंशतिः तत्त्वानि, चार्वाकाणां च दृथिव्यादि चत्वारि भूतानि, यानि वस्तुत्वेनाभिमतानि तान्यपि वस्तुत्वं भजन्ते, नान्यथा, तत्र शिष्यावबोधाय किञ्चित्चावत्परास्युपगममुपदर्शयामः, न हन्यथा यथाप्रतिपादितमर्थमकल्पयेयसः शिष्याः प्रतिपद्युत्सहन्ति, ज्ञाते तु तदुपगमे सुलभत्वेयामवबोध इति ।

वैशेषिकोक्तपदार्थानां स्याद्वादसूलता-तत्र वैशेषिकस्युपगमत्तावद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमायायां पदार्थानां साधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः, तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममर्मासि नैव, गुणाः रूपरसरन्धस्पर्शतक्लापारे-माणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुबद्धः खेच्छाद्वैप्रयत्नगुरुत्त्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाख्याश्रुतविकृतिः, अदृष्टस्य धर्मा-धर्मरूपतया द्विधाऽवस्थानात्, उत्क्षेपणावक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि, गमनाद् भ्रमणरेचनसस्पन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्य-क्पवनमनोवमनादयो गमनविशेषा न जालन्तराणि, सामान्यं द्विविधं-परमपरं च, अनुष्टुप्तिप्रत्ययकारणं तत्र परं सत्त्वा महाविप-यत्वात्, सा चानुष्टुप्तेरेव हेतुत्वात्सामान्यमेव, द्रव्यत्वाद्यपरमरूपविपयत्वात्, तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात्सामान्यं सद्विशेषाख्यामपि लभते, नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्ते खल्वत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वाद्विशेषा एव, अपुतसिद्धानामाधार्याधियोधारभूतानां यः सम्बन्ध

इह प्रत्ययेतुः समावाय इति, एवं धर्मैर्विना धर्मिणां समुद्देशः कृतः, धर्माः पुनः पणामपि पदार्थानां साधर्म्यमस्तित्वमभिधेयत्वं ज्ञेयत्वं चेत्यादि, इह च धर्माः पदपदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यते, किन्तु त एवान्योऽन्योपेक्षया धर्मा धर्मिणश्च भवन्ति, तथाहि-अस्तित्वं तावत्स्वरूपध्वचमिष्टं, अभिधेयत्वमप्यसिद्धानप्रतिपादनयोग्यत्वं, तदपि वस्तुनः स्वरूपमेव, ज्ञेयत्वं-ज्ञानयोग्यत्वं, तदपि तस्य स्वरूपमेव, भावस्य हि स्वरूपमेवावस्थाभेदेन ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं चोच्यत इत्यादि हि व्याख्यातुमिव्यवर्णयते, तत्र च यद्येते पदार्था नोत्पादव्यवधौ न्युत्पादो भवेयुस्तदा खरविषाणवत् किं विभृशुः?, अभिधेयत्वज्ञेयत्वाद्यवस्थाभेदोऽपि न त्रैरूप्येण विना संभवति, तथा हि-साज्जस्था यद्येकान्तेन भावादव्यतिरिक्ता तदा तत्स्वरूपत्वत्तर्वाद स्याद्, न चायमभ्युपगमः, तद्व्यतिरेकेऽपि का नामावस्था?, न हि घटाद्यत्यन्तव्यतिरिक्तः पटः समुत्पद्यमानो घटादिरूपावस्थो भवति, तद्वदे च भावस्वरूपं प्रागिव न ज्ञायेतामिधीयेत वा, तस्माद्यदि यथोक्तन्यायेन पट् पदार्थो वैशेषिकैर्व्यवस्थापयितुमिष्यन्ते तदोत्पादादयस्ते(स्वप्नयमभ्युपगन्तव्याः), तेऽपि कथंचिद्धेदामेदरूपा एव।

नैयायिकोक्ताः पदार्थाः स्याद्वादमूलता च तेषाम्-नैयायिकाः पुनर्वर्णयन्ति यथा प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तापयवतर्कनिर्णयवादज्ज(व्यवितण्डाहेत्याभासञ्जलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाच्चिश्रेयसावाप्तिः, तच्च)प्रमाणात्, तच्चतुर्द्धा, तद्यथा-प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि, तत्र प्रत्यक्षम्-इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमाव्यपदेशामव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं, तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं-पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति, तत्र पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानं, यथा-मेधोऋतेभविष्यति वृष्टिः, शेषवत् कार्यात्कारणानुमानं, यथा-विशिष्टात्मदीपूरदर्शनादुपरि बृष्टो देव इति, सामान्यतो दृष्टं नाम यथा देवदत्तादौ गति-पूर्विकां देशान्तराप्रतिशुलभ्य दिनकनेऽपि सा गतिपूर्विका समधिगम्यते, प्राप्तिद्वाराधर्म्यात्साध्यसाधनसमुपमानं, यथा गौस्तथा गवय

इति, आत्मोपदेशः शब्दः, आगम इत्यर्थः, तदेवमिदं चतुर्विधं प्रमाणमभिहितं, तथा शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःश्रवणचिदोपेत्येवमात्र-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयं, किं सादित्यनवधारात्मकः प्रत्ययः संशयः, किमयं स्याणुः स्यादुत पुरुषः ? इति, येन प्रयुक्तः प्रव-
र्त्तते तत्प्रयोजनम्, अविप्रतिपत्तिविषयापकोऽर्थो दृष्टान्तः, सिद्धान्तश्चतुर्विधस्तद्यथा—सर्वतत्रसिद्धान्तः प्रतिपत्तिसिद्धान्तः अभ्युपग-
मसिद्धान्तः अधिकरणसिद्धान्तश्चेति, सर्वतत्राविरुद्धः सर्वतत्रसिद्धान्तो यथा प्रमाणं चाभ्युपमिति, समानतत्रसिद्धः परतत्रासिद्धः प्रति-
तत्रसिद्धान्तो यथा परमाणवो, यथा पदार्थाः, समानतत्रे कणादे सिद्धोऽयमर्थः, परतत्रे च साह्य्यादिशाब्दे न सिद्धः, अपरीक्षितोऽपि
कश्चिदर्थो बुद्ध्यातिशयचिरव्यापयिषया ग्रौहवादिभित्तथैत्यभ्युपगम्यमानोऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथाऽस्तु द्रव्यं शब्दस्तथाऽव्यनित्य
इति, यस्मिन्नर्थे सिद्धयति तदनुयायीन्यर्थान्तराणि सिद्ध्यन्ति सोऽधिकरणसिद्धान्तः, यथेन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा दर्शनसर्शनाभ्या-
मेकार्थग्रहणादित्युक्ते गुणव्यतिरिक्तो गुणी नियतविषयाणीन्द्रियाणीत्याद्यापि सिद्ध्यतीति, तथा प्रतिज्ञाहेतुद्वाहरणोपनयनिगमना-
न्यवयवाः, संशयादूर्ध्वं भवितव्यताप्रत्ययस्तु(त)र्कः, भवितव्यमत्र स्याणुना पुरुषेण वेति, संशयतर्कभ्यामूर्ध्वं निश्चित प्रत्ययो निर्णयः,
यथा पुरुष एवायं स्याणुरेव वा, तिस्रः कथाः—चादो जल्यो वितण्डा चेति, तत्र पक्षप्रतिपक्षयोर्नियमेन सयं सम्यक्त्वेनासम्यक्त्वेनावधा-
रितसाधनदूषणोपन्यासो वादः, पक्षप्रतिपक्षयोः सयं सम्यक्त्वेन असम्यक्त्वेन वाऽभिमते साधनदूषणोपन्यासो जल्यः, वादजलयौ प्रति-
पक्षस्थापनाहीनौ वितण्डा, तत्र वादवितण्डे शिष्यगुरुसब्रह्मचारिशिष्यश्रेयोऽर्थिभित्तच्छुद्धुस्तुभिरमत्सरैः सहान्यतरपक्षनिर्णयवासने
क्रियेते, जल्यवितण्डे तु वादिप्रतिवादिस्मापत्तिग्राहिकाग्रे लाभपूजाख्यातिकाग्रे समत्सरैर्दंष्ट्रुभिः सह तच्चक्षानसंरक्षणार्थं, प्रतिवा-
दिस्वखलितपर्यवसाने असिद्धविरुद्धानेकान्तिकादयो हेत्वाभासाः, वचनविघातोऽर्थान्तरपरिकल्पनया छलं, तत्रिविधं—चाक्खलं सा-

मान्यच्छल्युपचारछलं च, तत्र सामान्यशब्दासिहितोऽर्थः वक्रुरभिप्रेतादर्थान्तरपरिकल्पनया प्रतिषेधो वाक्छलं, तस्योदहरणम्-अहो नु खल्वयमाढ्यो वैधवेयो नवकम्यत्वादित्युक्ते केनचित् छलवाधाह-कुतोऽस्य नव कम्यः? इति, इह हि प्रत्यग्रकम्यलसम्बन्धित्वं वक्रुर्विवक्षितं, छलवादी तु नवसह्याऽवाच्छककम्यलसम्बन्धित्वं विवक्षितमित्यव्ययोरयोसंभवेन निराकरोति, श्रूयमाणे नैकान्तिक-सामान्यसद्भावे तस्य हेतुत्वेन कारणत्वेन वा परिकल्पनया प्रतिषेधः सामान्यच्छलम्, उदाहरणम्-अहो नु खल्वयं ब्राह्मणश्चतु-र्वेदमिज्ञ इत्युक्ते केनचित् क्रोऽपि वाद्याह-किमत्राश्रयं?, संभवति खलु ब्राह्मणे चतुर्वेदमिज्ञत्वं, इत्युक्ते छलवादी ब्राह्मणत्वस्य चतुर्वेदमिज्ञत्वे हेतुत्वमुक्तमित्यसद्भूयार्थकल्पनां कृत्वा प्रतिषेधमाह-नायं हेतुः, ब्राह्मेनैकान्तिकत्वात्, नापि कारणं ब्राह्मणत्वं चतुर्वेदमिज्ञत्वे, ब्राह्मेऽपि तत्सम्भवेन चतुर्वेदमिज्ञत्वग्रसद्भावात्, तदेतत्सामान्यच्छलम्, असंभवति भूतार्थकल्पनया प्रतिषेध उप-चारच्छलं, मंचाः क्रोशन्तीत्युक्ते केनचित् छलवाधाह-पुरुषाः क्रोशन्ति न मञ्चालेपामचेतनत्वात्, तदेतत्त्रिविधं छलं, प्रयुक्ते हेतौ प्रतिषेधसमीकरणामिप्रायेण प्रत्यवस्थानं जातिः, सा सङ्क्षेपतश्चतुर्विंशतिभेदा, तथा च-साधर्म्यं १ वैधर्म्यं २ उत्कर्षा ३ पकर्ष ४ वर्ण्य ५-अवर्ण्य ६ विकल्प ७ साध्य ८ प्राप्ति ९ अप्राप्ति १० प्रसङ्ग ११ प्रतिदृष्टान्त १२ अनुपपत्ति १३ संशय १४ प्रकरण १५ हेतु १६ अर्थो-पत्ति १७ अविशेष १८ उपपत्ति १९ उपलब्धि २० अनुपलब्धि २१ नित्य २२ अनित्य २३ कार्य २४ समा जातयः, समशब्दः प्रत्ये-कमसिंचय्यते, साधर्म्यसमा उत्कर्षसमेत्येवं सर्वत्रापि, तत्र साधर्म्योक्ते हेतौ वैधर्म्योक्ते वा साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्य-समा जातिः, वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिरिति, तत्र साधर्म्योक्ते हेतौ साधर्म्यवैधर्म्यसमयोजित्योरुदाहरणं यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् पठवत्, न ह्यत्र विशेषोऽस्ति येनानित्यसाधर्म्यदिनित्यो भवति, न तु नित्यसाधर्म्योऽनित्य इति सेयं साधर्म्य-

समा जातिः, यदि चानित्यपदसाधर्म्यादनित्य इष्यते तदैतद्धर्म्यान्नित्य किं नेष्यते?, अस्ति च पदवैधर्म्यमपि शब्दे, पदो रूपा-
दिमात्रं शब्दस्तु तद्रहित इति, न चात्र विशेषोऽस्ति, अनित्यसाधर्म्यादनित्येन भाव्यं, न पुनरनित्यवैधर्म्यान्नित्येनेति सेयं वैधर्म्य-
समा जातिरिति, एवं वैधर्म्योक्ते हेतावपि उभयथा प्रत्यवस्थानं, उदाहरणं तु यन्नित्यं तदकृतकं दृष्टं यथाऽऽकारं, कृतकश्च शब्दस्त-
सादनित्य इति वैधर्म्योक्ते हेतो पर आह-यदि नित्यवैधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यं इष्यते तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादिमूर्तत्वादिलक्षण-
न्नित्यः किं नेष्यते?, न चात्र विशेषोऽस्ति, नित्यवैधर्म्यादनित्येन भवितव्यं, न पुनरनित्यवैधर्म्यान्नित्येनेति, सेयं वैधर्म्योक्ते
वैधर्म्यसमा जातिः, यदि च नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः शब्दस्तर्हि तत्साधर्म्यान्नित्यः किं नेष्यते?, न तत्र विशेषोऽस्ति, येन नित्य-
वैधर्म्यादनित्येन भाव्यं, न पुनरनित्यसाधर्म्यान्नित्येनेति सेयं वैधर्म्योक्ते साधर्म्यसमा जातिः, अनयोश्च जात्युत्तरत्वं सदोषत्वाद-
विनाभावेन विना साधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य च हेतुत्वानभ्युपगमात्, अतो येन विना हेतुर्न भवति तस्यैव गमको, न पुनः साधर्म्यवैध-
र्म्यमात्रेण यस्य कस्यचिदेव धर्मसेति, इतश्चानयोर्जात्युत्तरत्वं, पूर्वस्य हेतोर्व्यपि रक्वण्डनादिति, साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मो(विशेषधर्मो)विक-
ल्पाद् दृष्टान्तधर्मस्य दार्ष्टान्तिके संयोजनमुत्कर्षसमा जातिः, यथा तस्मिन्नेव शब्दानित्यत्वाजुमाने परः प्रत्यवतिष्ठते-यदि कृतकत्वाद्
घटवदनित्यः शब्दस्तदा घटवदेव सावयवः प्राप्नोति, अथ कृतकत्वेऽपि सावयवः शब्दो नेष्यते अनित्योऽपि तर्हि न स्यात्,
अत्राप्यविनाभावस्य विशेषस्य सद्भावादविशेषादित्यसिद्धं, कृतकस्य ह्यनित्यत्वसिद्धावविनाभावोऽपि, नतु सावयवत्वसिद्धौ, व्य-
भिचारात्, तथा च कर्मापि कृतकं न सावयवमिति व्यभिचारः, न चात्रापि प्राकनस्य हेतोः किञ्चिद्दूषणमस्ति, साध्यदृष्टान्तयो-
र्धर्मविकल्पनादृष्टान्तधर्माभावस्य दार्ष्टान्तिके संयोजनमपकर्षसमा जातिः, उदाहरणं च-अश्रावणो घटो दृष्टः शब्दोऽपि कृतकत्वा-

दश्रावणः प्राप्नोति, अथ कृतकत्वेऽप्यश्रावणः शब्दो नेष्यते अनित्योऽपि तर्हि नैष्टव्यो, विशेषाभावात्, अत्रापि पूर्वोक्तन्यायादेवा-
विशेषासिद्धिः, साध्यवद् दृष्टान्तस्यापि हेतुप्रतिपाद्यत्वेन प्रत्यवस्थानं वर्ण्यसमा जातिः, उदाहरणं यथा-शब्दो यदि कृतकानुमाने-
नानित्यो वर्ण्यते, तथा सति घटोऽपि कृतकानुमानेन वर्ण्यः स्यात्, अत्रापि विप्रतिपत्तिविषयस्यैव हेतुसाध्यत्वाददोषः, यथा
हि विप्रतिपत्तिविषयस्यैव पूर्वतादेरेव धूमवत्त्वेन वाह्यमत्ता साध्यते, न महानसादेरपि, तस्याः पूर्वमेव प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाविप्रतिपत्ति-
विषयत्वात्, तद्वदेव शकृतेऽपीति, दृष्टान्तवत्साध्यस्यापि हेत्वप्रतिपाद्यत्वेन प्रत्यवस्थानमवर्ण्यसमा जातिः, उदाहरणं-यद्यनवस्था-
भयात् कृतकानुमानेनानित्यो घटो न व्यावर्ण्यते शब्दोऽपि तर्हि न तेनैववर्ण्यः स्यात् अविशेषात्, इहापि सकलजनप्रासिद्धधूमा-
दिन्याय एवानुसरणीयः, एवं वर्ण्यवर्ण्यसमे जाती साध्यसमाया उक्तिमात्रेण भिद्यते । दृष्टान्ते धर्मविकल्पदर्शनाद्वाष्टान्तिकेऽपि
धर्मान्तरप्रासङ्गेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा जातिः, उदाहरणं तु यथा कृतकत्वाविशेषेऽपि किञ्चित्पूर्त्तं दृष्टं घटादि, किञ्चिदपूर्त्ते
रूपादि, तथैव कृतकत्वाविशेषेऽपि किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यमित्येव विकल्पोऽस्तु, विशेषाभावात्, तदेवमपि विकल्पने सकला-
नुमानोच्छेदप्रासङ्गः, तथा च सकललोकास्त्वव्यवहारविभुवप्रासक्तिरिति, साध्यवद् दृष्टान्तेऽपि साध्यत्वप्रासङ्गेन प्रत्यवस्थानं साध्य-
समा जातिः, निदर्शनं तु यदि कृतकत्वेन हेतुना नित्यविशेषणः शब्दः साध्यते तदा तेनैवान्येन वा हेतुना घटोऽप्यनित्यविशेषणाः
शब्दवत् साध्यः, अथ घटो न साध्यते शब्दोऽपि तर्हि न साध्यो, अविशेषहेतुभावादिति, इयं तु साध्यसमा जातिर्वर्ण्यवर्ण्यसम-
जातिप्रतिपाद्येव प्रतीपिद्धेति, ग्राह्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमा जातिः, अग्राह्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिरसमा जातिः, अनयोरुदाहरणं-
हेतुः साध्यं प्राप्य साध्यत्याहोसिद्धप्राप्येति, यदि प्राप्य साध्यति किं कस्य साध्यं साधनं वा?, अकृत्योरिव प्राप्तुमवत्रा-

विशेषात्, प्राप्तिसमोदाहरणम्, अथाप्राप्त्य साधयति तद्वृत्तितं, अप्रापकस्य साधकत्वानुपपत्तेः, न ह्यग्निः काष्ठमप्राप्तं दहति, प्रदीपो वा घटाद्यप्राप्त्य प्रकाशयति, इत्यप्राप्तिसमोदाहरणम्, अनयोर्थथाक्रमं प्रतिसाधनं प्राप्त्यविशेषेऽपि मृत्पिण्ड एव कुलालादिभिर्घटः क्रियमाणः प्रदीपेन वा प्रकाशयमानो दृश्यते, न तद्विपर्ययः, तथा प्रकृतेऽपि, एवमप्राप्तिपक्षेऽपि न दोषः, तथा ह्यप्राप्त्य पात्रविशेषे व्यभिचारकर्म पीडनप्लुपलभ्यन्ते, न विपर्ययेऽपि, तस्मादुभयथाऽप्यप्रतिषेधः, प्राप्त्यप्राप्त्यविशेषेऽपि प्रतिनियतार्थवृत्तय एवैते साध्यसाधनादयो धर्माः समुपलभ्यन्ते, ते च निराकर्तुं न शक्यन्ते, सर्वप्रमाणविरोधापत्तेः, किञ्च-प्रतिषेधोऽपि प्रतिषेध्यस्य प्राप्या प्रतिषेधयत्याहोस्विदप्राप्येत्यादि चोद्यमानिवायेमेवेति, प्रमाणप्रश्नापरिनिष्ठया प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः, उदाहरणं- यदि कृतकत्वाद् घटवदनित्यः शब्दः साध्यते कृतकत्वस्य कुतः सिद्धिः?, प्रत्यक्षाच्चैत् प्रत्यक्षास्यापि कुतः प्रमाणात्प्रामाण्यसिद्धि-रित्वेवमुत्तरोत्तरापीति, अत्र प्रतिसमाधानम्-एवमपरिनिष्ठया पर्यययोगं कुर्वाणः द्रष्टव्यो भवान्-किमात्मनः सर्वत्र संशय एव किं वा क्वचिन्निरणयोऽप्यस्ति?, प्रथमपक्षे संशयानुपपत्तिः, उभयथा निर्णयपूर्वको हि सन्देहः, स कथं निर्णयभावे भवितुमिष्टे?, द्वितीयपक्षे च तन्नयनेनान्यत्र निर्णयलाभादपरिनिष्ठया प्रमाणपर्यययोगानुपपत्तिः, प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः, उदाहरणं तु यथा श्रोत्रप्राहं शब्दत्वं नित्यं दृष्टं तथा शब्दोऽपि नित्यः स्यात्, न चात्र विशेषो, घटादिदृष्टान्तान्दानित्येन भवितव्यं, न पुनः शब्दत्वदृष्टान्तान्त्वित्येनेति, तदेतदसत्, प्राक्तनदृष्टान्ताप्रतिषेधात्, दृष्टान्ते खल्वभिहिते दृष्टान्तदोष एवोद्भा-वनीयो, न पुनः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं, तथा प्रत्यवस्थाने प्राक्तनस्य साधनाङ्गत्वसिद्धेः, साधर्म्यवैधर्म्यसम्पयोः साधर्म्यवैधर्म्यान्तप्रत्यवस्थानं इह तु दृष्टान्तान्तरेणेति भेदः, प्रागुत्पत्तेः कारणभावानुपपत्त्या प्रत्यवस्थानं अनुत्पत्तिसमा जातिः, उदाहरणं

च अनित्यः शब्दः कार्यत्वादिभ्युक्ते परः प्रत्ययविहिते-प्रागुत्पत्तेः शब्दस्यानित्यत्वकारणं कार्यत्वं नास्तीति शब्दो गगनादिवक्रियः
 प्राप्नोति, नित्यस्य चोत्पत्तिरुपपन्नेति, अत्रोत्तरम्-उत्पन्नस्य कारणोपपत्तेरप्रतिषेधः, प्रागुत्पत्तेरनित्यत्वकारणं कार्यत्वं नास्तीति युव-
 तोत्पन्नस्यानित्यत्वसाधकं कारणं कार्यत्वं च शब्दस्याभ्युपगतं भवतीति, वैधर्म्यत्साध्यसिद्धौ क्रियमाणायां साधर्म्यसंशयेन प्रत्यव-
 स्थानं संशयसमा जातिः, निर्देशनं तु-यदि नित्याकाशवैधर्म्याभूत(इ घटे)कृतकत्वादनित्यत्वनिर्णयः शब्दे तर्हि नित्यत्वानित्यत्वसाध-
 र्म्यत्वमेयत्वादेः संशयोऽपि स्यात्, अथ संशयकारणे सत्यापि संशयो नेष्यते तर्हि निर्णयकारणे सत्यापि निर्णयो मा भूत्, विशेषे-
 षामात्रात्, अत्र प्रतिसमाधिः-दृष्टत्वाददोषः, तथाहि-ऊर्ध्वत्वसाधर्म्यदर्शनत्संशयं विबाध्य निर्णयः समुपजायते इति दृष्टं, दृष्टं
 चापलपन्नयं न लौकिको नापि परीक्षक इत्युपेक्षामहीति, प्रत्यनुमानेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमा जातिः, निर्देशनं-अनित्यः शब्दः
 कृतकत्वाद् घटवत् इत्युक्ते पर आह-नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत्, तदेतदसमुत्तरं, प्राक्तनेहेतोव्यसिरेनिर्मूलनात्, साधर्म्य-
 नैधर्म्यभ्यां प्रकरणसमा जातिः कथं भिद्यते इति चेत्, उच्यते, तत्र हि प्रयोगमकृत्वैव साधर्म्यवैधर्म्यभ्यां प्रत्यवस्थानं, इह तु
 प्रयोगं कृत्वैवमुक्तिभेदोपपत्तिरिति, त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुत्वेन प्रत्यवस्थानमहेतुसमा जातिः, उदाहरणं-साधनोपन्यासानन्तरं
 प्रतिमाघाह-किमिदं साधनं साध्यात्पूर्वं पश्चाद्युपगदा?, तत्र यदि पूर्वं साधनमस्ति साध्ये कस्य तत्साधनं?, अथ पूर्वं साध्यं पश्चा-
 त्साधनं तदाऽस्ति साधने कस्य तत्साध्यं?, न ह्यनागतमतीतस्य वर्तमानस्य वा साधनमुपपद्यते, अथ युगपत्साध्यं साधनं च
 तथाऽपि युगपदुत्पन्नत्वादिदं साध्यमिदं साधनमिति साध्यसाधननियमानुपपत्तिः, अतत्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुत्वमिति, इहोत्तरं-
 साध्यसाधनयोर्थथासम्भवं पूर्वपरसहभावादप्रतिषेधः, क्वचित्पूर्वं साध्यं पश्चात्साधनं यदा कार्येण कारणमनुमीयते, क्वचियुगपत्सिद्धे

साध्यसाधने यदा रूपेण स्पशोऽनुमीयते, यत्र नूननित्ये साध्यसाधने न तत्र पूर्वापरादिभावो यथाऽऽत्ममनसोरिति, तथा प्रति-
षेधोऽपि प्रतिषेध्यात् पूर्वं पश्चाद्ब्रुगपद्धाः, तत्र यदि पूर्वं तदाऽऽसति प्रतिषेधे (न प्रतिषेधः, पश्चाच्चेत् प्रतिषेध्यासिद्धौ व्यर्थः प्रतिषेधः,
यदि युगपत्) तदाऽपि सव्येतरगोश्रुत्योरिव प्रतिषेधप्रतिषेधयत्वाद्ब्रुपपत्तिः, अतस्त्वेकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधो नोपपन्न इति (परमेप
कारणादिप्रतिषेधेन कार्यादिप्रतिषेधे पूर्वादिभावात्) निरवधो हेतुः सिद्ध्यति, अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तेः समा जातिः,
उदाहरणं तु-यदि कृतकत्वाद्धेतोरनित्यः शब्दस्तर्थादापन्नमन्यसाद्धेतोनित्य इति, तदेतदसारम्, अन्यासिन्नर्थे निरूपितेऽन्यसा-
द्ब्रुपन्नस्यार्थस्यार्थादापत्तेरुपपत्तेः, न हि धनसाधः पतनमित्युक्तेऽर्थादापद्यते द्रवाणामपामपतनमिति, किञ्च-शब्दस्य कृतकत्वे-
नानित्यत्वे प्रतिपाद्यमाने तेनाप्रतिपादितत्वादितरस्य नित्यत्वस्यार्थादापत्तितः सिद्धिमभ्युपगच्छतो नित्यत्वाभावासिद्धिरपि स्यात्,
कृतकत्वेन हेतुना नित्यत्वाभावस्यापि प्रतिपादितत्वादिति, एकधर्मोपपत्तेर्विशेषे सर्वाविशेषग्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः,
उदाहरणं तु यद्येकस्य कृतकत्वस्य धर्मस्योपपत्तेरनित्यत्वविशेषः साध्यते शब्दस्य तदा सत्त्वस्यैकस्य धर्मस्योपपत्त्या सर्वभावानामनित्य-
त्वमविशेषः प्रसज्यते, विशेषाभावादिति, तदेतदसत्, विशेषाभावात्सासिद्धत्वात्, तथाहि-शब्दानित्यत्वसिद्धौ कृतकत्वेन सर्वभावा-
नामानित्यत्वसिद्धौ सत्त्वहेतोर्व्याप्तसम्भवे विशेषसिद्धिरिति, व्याप्तसम्भवश्च सत्त्वहेतोरगम(कत्वा)विरोधात्, तथाहि-आगमेनात्म-
प्रसृतीनां नित्यत्वं प्रतीयते, न चागमस्याश्रामार्ण्यं, क्षणभङ्गनिराकरणाद्वास्तवसामान्यव्यवस्थानात्सङ्घनिरूपणादात्त(रब्ध)समा-
पनाच्चेति, उभयत्र हेतुपत्त्या प्रत्यवस्थानब्रुपपत्तिसमा जातिः, उदाहरणं तु-यद्यनित्यत्वहेतुपत्तेः शब्दस्यानित्यत्वमिष्यते तन्नेवं
तस्मिन्सर्ववर्थादिनित्यहेतुपत्तेरनित्यत्वमपि किं नेष्यते?, न ह्यत्र विशेषोऽस्तीति, अस्यास्तु साधर्म्यवैधर्म्याभ्यास्तुक्तिसिद्धेर्मेदेन मेदः,

प्रतिसाधनं-उभयत्र हेतूपपत्तेरिति वदताऽभ्यनुज्ञातं तावदनित्यवहेतूपत्तेरनित्यत्वं, अभ्यनुज्ञातस्य च निषेधो न युक्तो, न चा-
स्पर्शत्वादेर्नित्यसिद्धौ हेतुत्वमनैकान्तकत्वादिदोषोपहतत्वादिति, साध्यप्रतिपत्तादुपन्यसत्वेहत्वभावेऽपि ध्वन्यन्तरेषु साध्योपलब्ध्या
प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः, निर्दर्शनं तु-ग्रथिव्यादौ कार्यत्वसिद्धये निर्दिष्टस्य सावयवत्वाख्यहेतोरभावेऽपि बुद्ध्यादौ कार्यत्व-
मुपलभ्यत इत्यप्रयोजकोऽयं हेतुरिति तदेतदसदुच्यं, सपक्षैकदेश्चरेषु धृमादेश्चकत्वस्यानुमानप्रामाण्यवादिमिरभ्युपगमादिति,
अनुपलब्धेरभावसिद्धौ क्रियमाणायामुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः, निर्दर्शनं तु विवादाध्यासिते
काले शब्दोऽसत्त्वान्नोपलभ्यते, अनुपलब्धिविकारोऽप्यसत्सदुपलभ्यमानत्वात् प्रवृत्तानुपपत्तयदवदित्युक्ते पर आह-यदैवामच्चं
शब्दस्य तदा तदनुपलब्धेरप्यत एव हेतोरसत्त्वं, विशेषाभावाद्, असत्त्वे च शब्दानुपलब्धेस्तादृशेश्चो(पो)पलब्धिसिद्धिः, तत्सिद्धौ
च सर्वदा सद्भावसिद्धिरिति, तदेतदसत्त्वं, शब्दस्यानुपलब्धेरुपलभ्यमानत्वात्, उपलभ्यते हि शब्दस्यानुपलभ्यं, सकृदेव
मयाऽसौ श्रुतः शब्दो, न पूर्वं, नाप्यूचीमिति प्रतीतिविद्धेरिति, अनित्यस्य धर्मस्य धर्मिणि नित्यानित्यविकल्पेन प्रत्यवस्थानं नित्य-
समा जातिः, निर्दर्शनं यदिदमनित्यत्वं कृतकत्वेन शब्दे साध्यते तद्यदि नित्यं तर्हि शब्दस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गः, इतरथा कथमसति
धर्मिणि धर्मः स्यात्?, नित्यत्वे च शब्दस्यानित्यत्वानुपपत्तिः, अथानित्यमनित्यत्वं तथाऽप्यनित्यत्वस्य सर्वदा शब्दधर्मिण्यभावात्
तस्य नित्यत्वापत्तिरिति, अत्रोच्यम्-अनित्यत्वस्य सर्वदा शब्दधर्मिण्यनित्यत्वे चोभयथाऽपि शब्दस्य नित्यत्वं, नित्यत्वे चानुपप-
न्नमनित्यत्वमिति ब्रुवताऽभ्यनुज्ञातमनित्यत्वं शब्दस्य, अन्यथा कथमेवमाभिधानं?, अभ्यनुज्ञातस्य चानुपपन्नो निषेध इति, अथ
मातं-नानित्यत्वं मया शब्दे निषिद्धते, किन्तु नित्यत्वमप्युपापावते, तदप्यनुपपन्नं, नित्यत्वानित्यत्वयोर्विप्रतिषेधात्मकत्वेनैकत्वा-

सम्भवाद्, इतरथा सर्वस्य सर्वात्मकत्वेऽपि विरोधाभावादिष्टानिष्टफलमपि सिद्धिरार्थिनां साधनाविशेषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावः स्यात्, यद्युनरेतन्नित्यत्वं नित्यमुतानित्यं?, तत्रानित्यत्वं प्रथमरूपं प्रथमंश्र नित्यं; न च तन्नित्यत्वे शब्ददेरेपि नित्यत्वं, तस्य तत्रानाश्रितत्वात्, एकाश्रयसमवेतो हि धर्म आश्रयनित्यत्वमन्तरेण न घटते, न चायं प्रथमः क्वचिदपि समवेतः, तत्कथं तन्नित्यत्वेन तत्रत्ययोगिनां शब्दादीनामपि नित्यत्वमिति, साध्यदृष्टान्तयोः साधर्म्यदुल्लेखमौपत्तौ सर्वांनित्यत्वप्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानमनित्यत्वात् समा जातिः, उदाहरणम्-अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति द्रुवतः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसज्यते, अस्ति घटेन साधर्म्यं सर्वभावानामस्तित्वादि, न चात्र विशेषो विद्यते येन घटसाधर्म्यच्छब्दस्यैवानित्यत्वं, न सर्वभावानामिति, अस्यास्त्वविशेषसमायाः उक्तिभेदच्छेदस्तेन तत्रोक्त्युत्तरमिहाप्यनुत्तरणीयं, किञ्चान्यत्-साधर्म्यस्याहेतुत्वे प्रतिषेधादुपपत्तिः, तस्यापि साधर्म्यरूपानपायादिति, कारणवत्त्वस्य हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः, निदर्शनम्-अनित्यः शब्दः कारणवत्त्वात्, यत्कारणवत्त्वदनित्यं दृष्टं यथा घटः, तथा च कारणवत्त्वं शब्दः, संयोगविभागशब्देभ्यो निषेधमानत्वात्, तस्मादनित्य इत्युक्ते कश्चिदह-संयोगविभागौ शब्दस्याभिव्यक्तिकारणमाहोसिद्धुत्पत्तिमिति सन्देहः, कारणानामुभयथा व्यापारदर्शनात्, यथा कारणानि कानिचिदभिव्यक्तौ व्याप्तिरन्ते कानिचिदुत्पत्तौ, अतो न ज्ञायते किं संयोगादेः कारणत्वदभिव्यज्यते शब्दः किं बोत्पद्यत इति?, तदेतदसत्, उच्चारणात् श्राद्धं च शब्दसत्त्वे प्रमाणाभावात्, असत्त्वे चास्ति प्रमाणं, तथा च विवादाध्यासिते काले शब्दोऽसत्त्वान्नोपलभ्यते, अनुपलब्धिकारणेष्वसत्त्वनुपलभ्यमानत्वात्, प्रत्यवस्थानतो भेदः कारणादिति। एवं जातयो व्याख्याताः। वादिप्रतिवादिनोरन्यतस्य (यत्) पाजय(स्थान)मिति तन्निग्रहस्थानं, यद्यपि छलजाल्योरपि निग्रहस्थानत्वं प्रा(शुक्तं तत्तन्नामकतत्त्व)भेदे

तथाऽपि सामान्यन्यायतया तेषामपि तद्धेदानां परिज्ञानार्थं द्वाविंशतिभेदं प्रतिपाद्यते, तथा च (न्यायद्वयं-प्रतिज्ञा)हानिः १
प्रतिज्ञान्तरं २ प्रतिज्ञाविरोधः ३ प्रतिज्ञासंन्यासः ४ हेत्वन्तरम् ५ अर्थान्तरं ६ निरर्थकम् ७ अविज्ञातार्थम् ८ अपार्थकम् ९
अग्रसकलं १० न्यून ११ सधिकं १२ पुनरुक्तम् १३ अनुभाषणम् १४ अज्ञानम् १५ अप्रतिभा १६ विक्षेपो १७ मतानुज्ञा
१८ पर्यनुयोज्योपेक्षणं १९ निरनुयोज्यानुयोगो २० अप्रसिद्धान्तो २१ हेत्वाभासाश्च २२ निग्रहस्थानानि, तत्र पक्षे प्रतिपक्ष
दृष्टान्तधर्मानुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः, तद्यथा-अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत्, इति (प्रयोगे) जातिप्रयोगेण सम्यक् प्रकारेण वा
पयच्छुलीकृतो वाद्यह-भवतु तर्हि व्योमवकित्यः शब्द इति, एवं वदतो नित्यत्वाभ्युपगमात् अनित्यत्वप्रतिज्ञा हीयत इति प्रतिज्ञा-
हानिः, येन परो निगृह्यते तदेव निग्रहस्थानं, न तु तस्य शिरसि विषाणोक्तः, हेतोस्नैकान्तिकत्वोपन्यासेन प्रतिज्ञातार्थनिषेधे दृष्टा-
न्तयोद्धर्मविकल्पेन धर्मिधर्मान्तरनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरं, उदाहरणम्-अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् घटवदित्युक्ते वादिना प्रतिवाद्याह-
गगनमपि प्रमेयं, न चानित्यम्, इत्यनैकान्तिको हेतुः, एवमनैकान्तिकत्वेन प्रतिज्ञातार्थनिषेधे कृते तत्परिहरामिप्रायेण पुनर्वा-
द्याह-प्रमेयत्वेऽपि सर्वगतसमाकाशं, शब्दस्तु पटादिवदसर्वगतः, इयमपि प्रतिज्ञैव, न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरनिर्दिष्टार्थप्रसाधिकल्प-
साधनोपन्यासादेतद्वादिनो निग्रहस्थानं, स्यान्मतं-इहासर्वगतत्वं हेतुविक्षेपणत्वेनोपात्तं, असर्वगतत्वे सति प्रमेयत्वात्, तस्माच्च प्रति-
ज्ञान्तरं, तन्न, इत्थं अनुपन्यस्तत्वात्, यदा पुनरोपमुपन्यस्यते तदा प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानं, यदा पूर्ववदुपन्यस्यते तदा प्रतिज्ञान्तरं निग्रह-
स्थानं, प्रतिज्ञाविरोधः-प्रतिज्ञापदयोर्विरोधः, उदाहरणं-सामयवाः परमाणव इति, तत्र यदि सावयवाः कथं परमाणवो यदि परमाणवस्तदा
कथं सावयवाः, तदवयवानामेव परमाणुत्वात्, अथ परमाणवः कथं सावयवाः तेभ्योऽणुत्पत्तावयवाभावात्, तदेवं प्रतिज्ञापदयोर्विरोधो

निग्रहस्थानमिति, अन्ये तु प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इत्याहुः, इहोदाहरणं—गुणादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो भेदेनानुपलभ्यमानत्वात्, यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं तदा क्रयं रूपादिभ्यो भेदेनानुपलभ्यमानत्वं यदि च रूपादिभ्यो भेदेनानुपलभ्यमानत्वं तदा क्रयं रूपादिव्य-
तिरिक्तं द्रव्यमिति, यद्यपि विरुद्धार्थसाधनादिरुद्धहेत्वाभासत्वेनास्य निग्रहस्थानत्वं तथाऽपि प्रतिज्ञाहेत्वोः परस्परविरोधसम्भवात्
तस्यापि निग्रहस्थानत्वं, एकासिद्धापि प्रयोगे निग्रहस्थानबहुत्वाभ्युपगमात्, दूषणोपन्यासेन प्रतिज्ञातार्थपनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः, उदाह-
रणम्—अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्युक्ते वादिना प्रतिवाद्याह—व्योमादिभिरनैकान्तिको हेतुः, एवमुक्ते पुनर्वाद्याह—केनोक्तमत्रानित्यः
शब्दः ? , नाहमेवं ब्रवीमि येनानैकान्तिकत्वं स्यादिति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थपह्नवः प्रतिज्ञासंन्यासो निग्रहस्थानं, प्रतिज्ञार्थपह्नवात्,
अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषेद्धे पश्चाद्विशेषणोपादानं हेत्वन्तरं, उदाहरणं—नित्या वेदा अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्, आकाशादिवदित्यस्य
जीर्णकूपारमादिभिरनैकान्तिकत्वेन प्रतिषेधे कृते पश्चात्सम्प्रदायाविच्छेदे सतीति विशेषणोपादाने हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं,
प्रकृतेनार्थेनासङ्गतार्थवचनमर्थान्तरं, उदाहरणं—नित्यः शब्दोऽस्यशब्दवत्त्वादिति हेतुः, हेतुश्च हिनोतेद्धेतोरौणादिके तुन्प्रत्यये कृदन्तं
पदं, पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधं, तत्र हेतुरिति नाम पदं, तस्य कृचाद्धितसमासाश्चेति प्रातिपादिकसञ्ज्ञायां तद-
न्तरं स्याद्युत्तरित्यादि इथा कथालापेन प्रवृत्तसार्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं, अर्थशून्यवर्णमात्रोच्चारणमेव निरर्थकं, उदाहरणं
त्वनित्यः शब्दः कचटतपानां गजददवत्वात् शमवधवदिति, एवमादि निरर्थकं निग्रहस्थानं, पर्वत्यातिवादिभ्यां त्रिभिरभिहितम-
विज्ञातमविज्ञातार्थं, ससङ्केतमात्रेण ज्ञानसंवरणाय यत्किञ्चिदुच्यते तदविज्ञातार्थं निग्रहस्थानं, असम्बद्धमिधानमनर्थकं यथा दद्या
दाडियानि षड्रूपाः कुंडमजाजिनं पल्लविण्डः त्वर कीटिकेत्यादि, अवयवविपर्ययासवचनप्राप्तकालं, प्रतिज्ञादीनां निगमनान्त्वानाम-

वयवानां विपर्येणाभिधानमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानम्, उदाहरणं-घटवत् कृतकत्वादनित्यः शब्दः, विपर्ययाभिधानेऽप्यर्थप्रतिपत्तिसम्भवावियमकथायामेवेदं निग्रहस्थानमित्येकं, प्रतिज्ञानादीनामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं नाम निग्रहस्थानं, हेतूदाहरणाधिकमाधिकं, यस्मिन् वाक्ये द्वौ हेतु द्वौ वा ह्यन्तान्वाभिधीयते तद्वाक्यं हेतूदाहरणाभ्यामधिकत्वाधिकं नाम निग्रहस्थानं, शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं, अन्यत्रानुवादात्, पर्यदाऽर्थस्य विज्ञातस्य वादिना विरमिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमनुभाषणं, एतदननुभाषणं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानमप्रत्युच्चारन् किमाश्रयं प्रतिषेधं ब्रूयात्?, अविज्ञातार्थमविज्ञानं, यद्वाक्यं वादिना विरमिहितमपि पर्यदाऽवगतार्थे प्रतिवादी त्वनुवादं कुर्वन्नापि न तात्पर्येण सम्यग् विजानाति तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति, एतद्विपर्येण वादिनोऽप्यज्ञानं निग्रहस्थानं वेदितव्यमिति, उचरस्याप्रतिपत्तिः अप्रतिमा, उचरस्योपलक्षणत्वात्साधनस्याप्यप्रतिपत्तिस्रतिमेति द्रष्टव्यं, कथां प्रतिपाद्यतूष्णीमवस्थानं सम्यग्दूषणसद्भावेऽप्यन्यथा प्रतिपादनं वा वादिप्रतिवादिनोर्निग्रहस्थानं, कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विशेषः, अयं प्रस्तुतायां कथायामिदं मे श्रयोजनं परिहीयते, एतस्मिन् परिसमाप्ते पश्चादागत्य कथयिष्यामि, तस्यायं विशेषो नाम निग्रहस्थानं, स्वपक्षदोषान्मुपश्रमेन परपक्षदोषप्रसङ्गो मताहुज्ञा, निदर्शनं-नित्यः शब्दोऽकारणत्वादाकाशवदित्युक्ते मीमांसकेन नैयायिकः ग्राह-
ग्रागभावो नैकान्तिको हेतुः, सोऽप्यकारणवान् न च नित्य इत्युक्ते नैयायिकेन पुनर्मीमांसकः आह-यद्येवमनैकान्तिकत्वमेवं तर्हि भव-
न्मतेऽपि विगादिनित्यत्वसिद्धये श्रुत्युक्तस्य (अकारणहेतोः) प्रागभावो नैकान्तिकत्वमिति, तदेवं स्वपक्षे दोषमभ्युपगम्य परपक्षे साम्यमापादयतो मताहुज्ञा नाम निग्रहस्थानं, यदा पुनः स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षेऽपि साम्यमापादयति, 'यत्रोभयोः समो दोषः, परिहारोऽपि तत्समः', तदा न कश्चिदोषः, निग्रहग्राहस्थानिग्रहः पर्यह्युच्योपेक्षणं, एतत् कस्य पराजय इति पर्यपत्तिनोक्त्या पर्यदा

वक्तव्यं, नहि निग्रहशक्तः स्वयमेव स्वीक्रीपीन वृणुयादिति वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये न कस्याचिज्जयः पराजयो वा, द्वयोरप्यसिद्धादि-
त्वात्, यदि पुनः क्वमपि दोषशुद्धावयति तदाऽप्यदोषानुद्धावनेऽपि जेतैसासौ, न तु निग्रहार्हः, नहि सन्तीतिकृत्वा सर्वे दोषा
बाध्याः, अवचने वा निग्रहः, एकेनापि दोषेण तत्साधनविधानात्, सकलसम्भवदोषोद्धावननियमपूर्वकवादे तु अन्यानुद्धावनेऽपि
युक्तं पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानमिति, अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानामियोगान्निरनुयोज्यानुयोगः अदोषे दोषोद्धावनमितिया-
चत्, उदाहरणं—यथा सात्रयवत्वेन कार्यत्वे साध्ने पृथिव्यादेः परो ब्रूयाद्—अप्रयोजकोऽयं हेत्वाभासः, तस्येदं मिथ्याऽभियोगलक्षणं
निग्रहस्थानं, नह्यप्रयोजको नाम हेत्वाभासोऽस्ति असिद्धादिव्यतिरिक्तः, सपक्षैकदेशदृष्टिश्च नाप्रयोजको, धृमादेरपि तथाभावाप्रस-
ङ्गात्, अथ निरनुयोज्यानुयोगाप्रतिभयोः को विशेषः?, उच्यते, अप्रतिभायां तूष्णीभावरूपत्वं सम्यक्संसाधनदूषणसंभ्रावेऽन्यथा
प्रतिपादनरूपत्वं वा, निरनुयोज्यानुयोगः अविद्यमानदोषोद्धावनरूपः, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधेनान्यथाऽभिधानमपसिद्धान्तः,
यथा मीमांसासम्युपगमस्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह, स चैवं पर्यनुयोज्यते—कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया नष्टा सती स्वर्गसाधकमिति
पर्यनुद्धक्तोऽभ्युपगत्यात्मगुणं धर्मं गत्यन्तरमपश्यन्नाह—तथा क्रियाऽऽश्रयितः परमेश्वरः फलं ददाति राजदिवदमालादेरिति, तस्ये-
श्वरानभ्युपगमादपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं, हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि, हेत्वाभासवद्दृष्टान्ताभासानामपि निग्रहस्थानत्वं, यथाऽप-
शब्दप्रयोगाणामपि निग्रहस्थानत्वं, नियमकथायामेवापशब्दादीनां निग्रहस्थानत्वमिति केचित्, एवमन्येषामपि साधनदूषणानुषयो-
गिनां प्रतिभाश्रयकारिणां कलहगालिप्रदानदृष्ट्याहसनसहभाषणकपोलवादिशिरःकम्पतलप्रहारदीनां निग्रहस्थानत्वं, एवं द्वाविंशति-
निग्रहस्थानानि, तदेवं नैयायिकस्य षोडश पदार्थां नोत्पादव्ययभ्रौव्यव्यतिरेकेणवस्थितिं ब्रूमन्ति, तदभ्युपगमे पुनः कथञ्चिदेतेऽपि

तत्स्वरूपतामवलम्बन्ते ।

बौद्धादीनां पदार्थाः स्याद्वादमूलता चैतेषां-बौद्धाभिमतानि पुनर्द्रदशायतनान्येतानि, तद्यथा-पञ्चेन्द्रियाणि सविय-
याणि मनो धर्मायतनं च, धर्मास्तु सुखादयो विज्ञेयाः, तदिमान्यपि कथञ्चिन्निरूपतातिक्रान्तानि न भवन्ति वस्तुरूपाणि ।
तथा कायिलानां पुनः पञ्चविंशतितत्त्वानीमानि, तद्यथा-प्रकृतिः, प्रकृतिर्नाम सच्चरजत्तमसां समावस्थात्मिका, तत्र सत्त्वं
लघु प्रकाशकमिष्टं उपष्टम्भकं वलं च, रजः गुरु, वरणमेव च तमः १, प्रकृतेश्च महानाविर्भवेति, बुद्धेराख्या २, महतोऽप्यहङ्कारः, अह-
ङ्कारश्च अहं सुभगः अहं सुरूप इत्यादिरूपः ३, ततोऽप्यहङ्कारात् षोडशको गणः, तत्र पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि स्पर्शनसनाघ्राणचक्षुःश्रोत्र-
रूपाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायस्थलक्षणानि, एकादशं च मन इत्येकादशेन्द्रियाणि, पंचतन्मात्राणि तद्यथा-स्पर्शतन्मात्रं
रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं शब्दतन्मात्रं च, तदयं षोडशको गणः १९, पञ्चभ्यश्च तन्मात्रेभ्यः पृथिव्यपेजोवाय्वाकाशलक्षणानि
पञ्च भूतानि २४, (एवमे)तानि चतुर्विंशतिः, पुरयथेति पञ्चविंशतितत्त्वानि, तान्यपि त्रैरूप्येण विना न वस्तुरूपतामात्मसात्कुर्वन्ति,
तत्सद्भावे तु कथञ्चिदुपपद्यतेऽमीषामपि वस्तुरूपता, (तेजशादीनां रूपादिभ्य उदापादोऽयुक्तः, गुणानां गुणिव्येवोत्पत्तेरन्ययत्त्वात्
उप)शेषादि साधनानां पृथ्व्यादीनां चाभ्युपगमो यः मृदुणधादि (सोऽष्टस्पर्शवस्थूलौदारिक)रूपाऽजीवकायनामा पदार्थो योऽस्मा-
भिरिष्यते स एव संपद्यते, तस्यैव परिणामान्तरणकथया तन्महदद्याविर्भावहेतुत्वोपपत्तेरिति ।

चार्वाकस्यापि च भूतचतुष्टयात्मकं तत्त्वं नोत्पादादिव्यतिरेकेणात्मस्थितिं तनुते ।

मीमांसकस्तु नित्यानित्यं प्रत्यक्षप्रतिपद्यमानः कथमिवोत्पादव्ययध्रौष्याक्रान्तं वस्तुत्त्वं नोपेयादिति नायं विशेषत

आश्लिषः ॥ तस्मात्सर्वाभिमतवस्तूनां वस्तुत्वसिद्धमेवेति विहाय दुर्भिनित्वेभ्रमङ्गीकृत्य प्रमाणोदक्षितत्वाभिमुखां श्रेयसीभवन्नयमभ्यु-
पगतव्यं विद्वद्धिरिति स्थितम् ॥

सर्वज्ञसिद्धिः—ईदृशं च प्रमाणोपपन्नं वस्तुत्वं येनोपदिष्टमसौ भगवानज्ञेष्वस्यापि (जगत्तो) हितैकदक्षत्वादाप्तो भवति,
स च विपक्षलेशेनापि विद्युक्तो भगवान् सर्वज्ञ एव, यतो नामसर्वज्ञः प्रमाणसंवादि प्रतियादयति, (ननु सर्वज्ञो न संसर्वा स्वातंत्र्ये-
णोक्ताचदसिद्धेः) तथा हि न सन्तः समस्तवस्तुलोभाविषयं प्रस्तुतोपदेशं श्रवर्चयन्ति, ततोऽन्यत्रापि नैषा व्यवस्थापयितुमुचिता,
तदसौ, यतो न वयं स्वातन्त्र्येणोपदिशामः, किन्तु तदुपदेशमेव परम्परायिगतमनुवादद्वारेण प्रकाशयामः, स तु स्वतन्त्रश्रुपदि-
शति, ततो यो यद्विषयानुपदेशालिङ्गाविसंवादिवचनरचनाऽनुक्रमकर्त्ता स तत्साक्षात्कारी, यथाऽऽसदादिवचनरचनानुक्रमकर्त्ता च
स इति, ननु तत्रापि स्वातन्त्र्यमसिद्धमनादित्वात्संसारस्य, तथाहि—पाणिनेः पूर्वं केन व्याकरणानि प्रणीतानि ?, पिङ्गलकात्युर्व-
केन छन्दांसि निवेदितानि ?, अनादिः खल्वयं व्यवहारः, तत उत्पादव्ययश्रौव्यधुक्तवस्तुप्रतिपादकं किमपि शास्त्रं परम्परयाऽधि-
गम्य विवक्षितोऽपि पुरुषस्तदर्थमेव वचनान्तरैरनुदितवानिति कथं नाम सर्वज्ञः देशको भवेदिति परो यदि मन्येत तर्हि 'क्षणीकाः
सर्वसंस्काराः, श्रुतपरिणतिमात्रं चैतन्य'मित्याद्युपदेशानामप्येवमनादित्वं स्याद्विबन्धकामावात्, तथा चात्साह्यद्विप्रतिशेषप्रधानानि
सुगतचर्वाकादिशास्त्राणि, अन्यानि चैतद्व्यवस्थापकानि, ततस्तेषु किमेतत्सत्यल्युत्तैतदिति सत्यासत्यत्वसन्देहे यावन्न प्रमाणान्तरेण
तदभिधेयाधिगमो न तावदेतत्सत्यमेतदसत्यमिति विश्वयः संभवति, प्रमाणान्तरं चात्साह्यदिसमस्तवस्तुविषयसम्यक्षं यद्यभ्युपगम्यते
तदा सिद्धं न समीहितं, तदशङ्कत) एव सर्वज्ञत्वाभ्युपगमात्, अथानुमानादात्साह्यद्वि सर्वं कस्याचिन्नत्यक्षं, यथा धूमादनुमीयमानो

धूमञ्जलः; अनुभवं चेदं, तस्मात्कस्यचित्यत्यक्षं, पक्षधर्मत्वाभ्युपगमाच्चायमसिद्धो हेतुः, सपक्षे भावात्प्र विक्रदः, योग्यतामात्रं च साधयितुमभिप्रेतमिति क्वचिच्चदप्रवृत्तावप्यदोषः, ननु धूमञ्जलादविन्द्रियप्रभवमध्यक्षमुपलब्धं ततः साध्येऽपि तथाभूतमेव तत्प्राप्नोतीति विक्रदार्थसाधनाद्विक्रदः, नन्वेवं विकल्पने न किञ्चिदनुमानं स्यात्, यतो यथाविधौ धूमञ्जलो दृष्टस्तथाविध एव यदि साध्यधर्मिण्यपि स स्यात् तर्हि सर्वासिना तादृशः स एव दृष्टान्तदृष्टः, स च प्रत्यक्षेणैव प्रतिपक्व इति किमनुमानेन?, अथ धूमसामान्यादभिसामान्यसिद्धेर्नायं दोषः, यतो लिङ्गलिङ्गिनोः प्रतिबन्धः सामान्याश्रयी, तर्हि कथमत्रापि विक्रदता?, प्रत्यक्ष-मात्रयोप्येवाया एव साधयितुमभिप्रेतत्वात्, प्रत्यक्षत्वं च नेन्द्रियजत्वेन व्याप्तं, नन्वक्षम्-इन्द्रियं, ततश्च गति गतमक्षमिति चक्षु-रादीन्द्रियप्रभवज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वं युक्तं, नैतदस्ति, यतः प्रत्यक्षस्याक्षाश्रितत्वं व्युत्पत्तेरेव कारणं, प्रवृत्तिनिमित्तं तु वस्तुसाक्षात्क्रिया, तदुक्तम्-“अक्षाश्रितत्वमध्यक्षे, व्युत्पत्तेरेव कारणम् । निमित्तं तु पुनस्तस्य, वस्तुसाक्षात्क्रिया सता ॥१॥” तथा हि कामादिभावना-जातं संवेदनं यदा विशदस्वभावमनुभूयते यदादिज्ञानं वा स्वसंविद्रूपं चकाल्ति तदेन्द्रियसमुत्पत्त्वं प्रत्यक्षे कोपयोगि?, ज्ञानस्वसंवेदता ननु न ज्ञानमात्मप्रकाशं स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, तथा चोक्तम्-“यदर्थवेदनं ज्ञानमात्मनोऽपि प्रकल्प्यते । सुशिक्षितो वदुः स्कन्धं, स्वमारोहेन दासवत् ॥२॥” तथा वेदते अनेनेति वेदनं वेदते तदिति वेद्यमिति विक्रदयोः करणकर्मणोः कथमेकत्वं?, ननु कथ-मात्मानमात्मा आत्मनैव वेत्तीति व्यवहारः?, न च व्यवहार एवायं, तत्तत्स्तु न केनापि प्रमाणेनात्मस्वरूपं न परिज्ञायते, केनापि प्रमाणेनात्मस्वरूपस्याप्यधिगमात्, अन्यथा ‘आत्मा वाऽरे अयं ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादेरनर्थकत्वं, न च परात्मपरि-ज्ञानेनैव चरितार्थं तद्वचः, यतो यदि नाम परात्मा ज्ञातस्ततः किं?, तथाऽऽत्मनः कल्याणवाग्विस्तिरिति चेत् तथाऽपि कथञ्चिदा-

त्साधिमोऽभ्युपगन्तव्यः, ततो यथाऽऽत्माऽऽत्मानमाधिगच्छन् क्रदृक्मरूपतां प्रतिपद्यते, न स्वात्मनि क्रियाविरोधः, तथा स्वसंवे-
दनमपि भविष्यति, अथाऽऽत्माऽऽत्मानं यदाऽवगच्छति तदा प्रमाणरूपं करणं भिद्यते, ननु प्रमाणं ज्ञानं, ज्ञानं चात्मधर्मः, स
चात्मरूप एवेति कथं करणभेदः?, धर्मधर्मिणोः कथञ्चिद्धेदोऽप्यस्तीति चेत् तर्ह्यपि येन स्वभावेन ज्ञानमात्मस्वरूपं प्रतिपद्यते
स कथञ्चिद्धेदोऽप्यस्तीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः स्यात्, यदि त्वारत्ना सहजज्ञानमयो न स्यात् तदा कारणत्वाविशेषादिन्द्रि-
यादिष्वपि ज्ञानसमवायो भवेत्, न च तथा, तन्द्वात्मपटात्मकत्वेऽपि तन्तुत्वजातिनियमात्तु पटसमवायो भवति, न दुर्योदितु,
तद्वदचिदात्मकेऽप्यात्मन्यत्नत्वजातिनियमात् ज्ञानसमवायस्य नियमो भविष्यति स्वभावादेवेत्यपि न चतुरस्रं, तन्द्वात्मपटात्मकस्य
सर्वथैवासिद्धेः, तेषामेव तथापरिणामात्, ततो द्रव्यरूपतया पटः प्रागपि कथञ्चिदस्ति, तदयमपि दृष्टान्तश्चिद्रूपमेवात्मानं गमयतीति
न नः क्वाचित्कतिः, किञ्च-अनात्मवेदने संवेदने जगदन्धमूकं भवेत्, तथाहि यत् सदुलम्बकप्रमाणगोचरचारि न भवति तस्म-
कलमेव न, सद्वचवहृतिपथमवतरति, यथा स्वरविषणं, नावतरति च सदुलम्बकप्रमाणगोचरतामात्मव्यापारादिरूपं विज्ञानमिति,
तथाहि-तद्ब्रह्मं प्रत्यक्षं वा भवेत् प्रमाणान्तरं वा?, यदि प्रत्यक्षं तत्किमिन्द्रियार्थसंयोगज्ञं आहोश्चिदात्ममनःसंनिकर्षसमुत्थं किं
वा स्वसंवेदनमिति?, तत्र ज्ञानेनेन्द्रियसंनिकर्षाभावादनभ्युपगमाच्च न प्रथमः पक्षः, नापि द्वितीयो, मनःसङ्घावे प्रमाणाभावात्,
न चाप्रमाणकं वस्तु विपश्चितः समाश्रयन्ते, न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिस्तच्छिन्नं, तस्यान्यथाऽभ्युपगतेः, तथाहि-यसिन्नाभिमुख्यमात्मा
प्रतिपद्यते तत्र ज्ञानमुदेति, नान्यत्रेति, अथेदमाभिमुख्यमात्मनो भिन्नमथामिन्नं?, यदि भिन्नं मन एव पर्यायान्तरेणाभ्युपगतं
भवति, अथामिन्नं तदा तदात्मस्वरूपवत्संवेदाऽस्तीति ज्ञानोत्पत्तिरपि सर्वदा स्यात्, नन्वात्मनो मनसा संयोगकर्तृत्वं भिन्नप्रथा-

भिन्नं, यदि भिन्नं नात्मनः कर्तृत्वं, अथाभिन्नं तर्हि तदात्मस्वरूपत्वं सर्वदाऽस्तीति सर्वदा संयोगः स्यात्, ततो विज्ञानमपि सर्वदा भवेत्, अथ शक्तिः कर्तृत्वं, सा च सहकारिकारणवशात्कदाचिद्धयन्ती न दोषमावहति तर्हि कर्मणः सामर्थ्यादिभिर्बुद्ध्युत्पत्त्यनः सद्बुत्पद्यमानं क्रमवर्ती ज्ञानोत्पत्तिं विधास्यतीति किं मनःपरिकल्पनया?, तत्र युगपच्छानुत्पत्तिस्तच्छिन्नं, अस्तु या मनस्तथा-
 ऽप्यात्मनो नित्यत्वाद्वापित्वाच्च न कदाचिन्नात्मनः संनिकर्ष इति नित्यं तज्ज्ञानप्रसङ्गः, तत्र द्वितीयोऽपि पक्षः, दृतीयापक्षक्षीकारे त्वसद्बुत्पद्यमान एव, तत्र प्रत्यक्षं ज्ञानस्वरूपस्य परमते ग्राहकं, नापि प्रमाणान्तरं, यतस्तदर्थपिचिर्यद्वाऽनुमानमभ्युपगतव्यं भवेत्, नापरं, न हागममात्राद्विप्रतिपत्तौ सत्यामर्थसिद्धिः, उपमानं तु सादृश्यमात्रव्यवस्थापकं, अभावप्रमाणं त्वभावमात्रविषयमेव प्रतिपन्न-
 भिति, तत्र न तावदर्थपत्तिः संवेदनसाधिका, यतोऽर्थप्राकट्यादसावुत्पद्यत इत्याभ्युपगमः, तच्च तत्र नियतमनियतं वा?, यद्यनियतं कथमेकान्तेन गमयेत्?, अथ नियतं तदा नियमग्रहः किं तस्मिन्नेव? यदि तस्मिन्नेव तर्हि येनैव प्रमाणेन तन्नियमग्रहस्तेनैव साध्यस्य साधि-
 तत्वात् किमर्थपरया?, अथ धर्म्यन्तरे तर्हि अन्यत्र गृहीतप्रतिबन्धमन्यद्गमयदनुमानतां नातिक्रामति इत्यनुमानमेवार्थपत्तिः संप-
 न्नेति, तथा चानुमानपक्षभायिदूषणमुद्गरोपनिषत्, अनुमानपक्षे किं दूषणमिति चेत्, उच्यते, अनुमानं गृहीतप्रतिबन्धं प्रवर्त्तते, प्रतिबन्धग्रहश्च किमन्यमुमेवेन किं वा व्यतिरेकमुखेन? इति, न तावदन्यमुमेवेन, यतस्तद्भाव एव भाव इति स प्रतीयते, तद्भा-
 नभावित्वं च किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते किं वाऽनुमानेन?, न तावदत्यन्तपरीक्षे विज्ञाने प्रत्यक्षेण, नाप्यनुमानेन, अनवस्थाप्रागतज्ञात्, व्यतिरेकमुखेनापि नास्ति, यतो विपक्षे हेतोर्भावः किमभावप्रमाणेन प्रतीयते किं वाऽनुपलम्भेन?, तत्र भागादत्यन्तदूरयागी
 नाभावाः कश्चित् येन भागग्राहिणि प्रमाणे नायभवभासेतेति न भावग्राहि प्रमाणातिरिक्तभावाख्यं प्रमाणमुपपद्यते, ततस्तेन कथं

विपक्षे हेतोरभावो गृह्येत, न हि स्वसत्तामनाविभ्राणं ज्ञानविषाणं कस्यचिद्ग्राहकं नाम, अथानुपलम्भेत विपक्षे हेतोरभावः प्रती-
यते तर्हि स किं दृश्यानुपलम्भः ? किं वाऽदृश्यानुपलम्भः ? अतुपलम्भमात्रस्य सत्यपि वस्तुनि भावान्न व्यतिरेकसाधकत्वं, दृश्या-
नुपलम्भस्तु स्वभावकारणव्यापकाद्यनुपलम्भमेवेन व्यवस्थितः, तत्र दृश्यानुपलम्भो नादृश्ये ज्ञाने संभवति, नापि कार्यकारणभावः,
स हि प्रत्यक्षानुपमभासाधनः, कथमत्यन्तपरोक्षे विज्ञाने (विजृम्भते ?) चति तमप्य(न च ज्ञानमनो)व्यापकभावोऽपि प्रत्यक्षानुसा-
नाभ्यामत्र न प्रतीयत इत्युक्तं, ततो व्यतिरेकेणापि न सम्बन्धनिश्चयः, ततो न केनाचित्किञ्चित् कदाचित् संवेदनस्वरूपमधि(गम्यते)
स्वसंवेदनस्य यदपि पदार्थस्वरूपाधिगमनं च) तदुत्पादितदाकारादिना, किन्त्वर्थविभासित्वेन, तथाहि-चिद्रूपमात्मद्रव्यं, तथा क्षयो-
पशमादिवशादर्थविभासितया परिणतं, तत्सूक्ष्मस्य ग्राहकमिति व्यवस्थापितं, अर्थावभासित्वं च संवेदनस्यात्मभूतं, तत्सूक्ष्मग्रहण-
समय एव नातुभूतं चेत् कथमर्थो गृहीतो नाम ? तथाऽत्रभासानुभवसैवार्थग्रहणरूपत्वात्, अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थद्वष्टिः प्रसिध्यति,
ननु न ज्ञानस्य प्रत्यक्षताऽर्थस्य ग्रहणं, किन्तु ज्ञानस्योत्पत्तिः, तत्र संविदितेऽपि ज्ञाने तदुत्पत्तिमात्रेणार्थस्य संवेदनं सिध्यति,
कथमन्यस्योत्पत्तित्यस्य संवेदनमित्यपि न वाच्यं, वस्तुस्वाभाव्यात्, न चैवं सर्वस्य सर्वसंवेदनं तस्य स्वकारणसामग्रीनियमात्
प्रतिनियतार्थविचित्रभावस्य प्रतिनियतप्रतिपत्तृष्वस्य चैवोत्पादात्, तदेतदप्यसत्, यतः प्रतिनियतार्थविचित्रभावत्वं प्रतिनि-
यतप्रतिपत्तृष्वत्वं च कथमिह व्यवस्थाप्यं ? यदि ज्ञानान्तरेण तदा तद्यदि ज्ञानविषयं नार्थमवस्थति अथार्थविषयं तदा न ज्ञानं,
तथा चैयमुभयावभासाधीनव्यवस्था दुर्घटा, ततः स्थितमेतत्-स्वसंवेदनमपि विज्ञानमिति । तत्सूक्ष्मसंवेदनमन्तरेणापीन्द्रियव्यापा-
रमध्यक्षमित्यक्षाश्रितत्वमप्रयोजकं तत्र विशेषविरुद्धताऽपि हेतोः, नापि सन्दिग्धानैकान्तिकता, अविनाभावनिश्चयात् तद्वाधकाशं-

सया सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, अथ 'आशङ्कते हि यो मोहादज्ञातमपि त्राधकम् । समर्थव्यवहारेषु, संशयात्मा शयं त्रजेत् ॥ १ ॥ इति न सर्वत्र त्राधकमाशङ्कनीयं, तदेतद्वस्तुतानुमानेऽपि समानं, नन्वनुमानविधिनेयं प्रतिज्ञा, यतोऽनेनानुमानेनतीन्द्रियप्रत्यक्षं सर्वार्थविषयं प्रसाधयितुमस्मिमतं, तस्य च सर्वार्थविषयत्वमुपपन्नं, तथाहि-देशान्तरे कालान्तरे च यद्दूयं तद्विदानीतनचतुर्भुजेनित-प्रत्यक्षसजातीयप्रत्यक्षप्राणं रूपत्वादिदानीतनरूपवत्, एवं त्सादिष्वपि पञ्चानुमानानि भवन्ति, तदुक्तं-“यज्ञातीयैः प्रमाणैस्तु, यज्ञातीयार्थदर्शनम् । दृष्टं संग्रति लोकस्य, तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥१॥” न च गुत्रादिभिव्यभिचारः प्रेरणीयः, यतस्तेऽपि न स्वार्थमुल्लङ्घ्य वर्तन्ते, तदुक्तम्-“यत्राप्यतिशयो दृष्टः, स्वस्वार्थनितिलङ्घनात् । दूरस्वस्वमादिदृष्टौ स्यात्, न रूपे श्रेत्रश्रुचिता ॥१॥ येऽपि सातिशया दृष्टाः, प्रज्ञामेधावलैरराः । स्तोक्तोक्तान्तरत्वेन, न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ २ ॥ प्राज्ञोऽपि हि नरः स्वस्वमानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि मत् । सजातीयनतिक्रामचतितेते परान्तरात् ॥३॥ एकशास्त्रविचारो, दृश्यतेऽतिशयो महान् । न्तु शास्त्रान्तरज्ञानं, तावन्मात्रेण लभ्यते ॥४॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दू, बुद्धिः शब्दपशब्दयोः । प्रकृत्यते न नक्षत्रतिथिशुद्धिनिर्णये ॥ ५ ॥ ज्योतिर्विज्ञं प्रतिष्ठोऽपि, चन्द्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दानां, साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥६॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि । न सर्वे-देवात्सादृष्टत्व्यशीकरणक्षमः ॥७॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि, यो नामोत्पत्य गच्छति । न योजनमसौ गन्तुं, शक्तोऽप्यस्यस्यतैरपि ॥८॥ तस्मादतिगजानैरतिदूरगतरपि । किञ्चिदेवाधिकं ज्ञातुं, शक्यते न त्वतीन्द्रियम् ॥ ९ ॥” तस्मित्तमनुमानवाधितेयं प्रतिज्ञा, तथा अशावप्रमाणवाधिता, तथाहि-प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थीत्यभावेऽभावप्रमाणमेव विजयते, तथा च तदभावमेव दर्शयितुं तद्व्युत्थः-“सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमसदादिभिः दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति, लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥१॥” नचागमविधिः कश्चिश्चित्त्वः

सर्वज्ञबोधकः । “वेदाहस्ये पुरुषं महान्तमादित्यवप तमसः परस्तात्, तमेव विदित्वा मृदुमन्वेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।”
तथा-“विद्यतश्छुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतःपात् । स बाहुभ्यां धमति संपतत्रैवावाभूमी जनयन् देव एक आत्मे ।”
इत्यादिविद्यते इति चेत् न, सुखतिमात्रत्वादेयां न ग्रामाण्यं, तथा चाह-“न च मन्त्रार्थवादानां, तात्पर्यमेव कल्प्यते । न चान्वयार्थ-
प्रधानैस्तदस्तित्वं विधीयते ॥१॥ न चानुवदितुं शक्यं, पूर्वमन्थैरशोधितम् । अनादिरागमस्वार्थः, सर्वज्ञोऽनादिमान् न च ॥२॥
कृत्रिमेण त्वसत्येन, स कथं प्रतिपद्यते ? अथ तद्वचनेनैव, सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ॥३॥ प्रकल्पने कथं सिद्धिरन्योऽन्याश्रययोस्तयोः ?
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं, सत्यं तेन तदस्तित्वा ॥४॥ कथं तदुभयं सिद्धोत्सिद्धमूलान्तराद्वेते । असर्वज्ञप्रणीतात्, वचनान्मूलवर्जितात्
॥५॥ सर्वज्ञमवगच्छन्तः, स्ववाक्यात् किं न जानते ? । सर्वज्ञसदृशं कश्चिद्, यदि पश्येम सम्प्रति ॥६॥ उपमानेन सर्वज्ञं, जानी-
याम ततो वयम् । उपदेशो हि बुद्धादेर्यमाधर्मादिगोचरः ॥७॥ अन्यथा नोपपद्येत, सर्वज्ञो यदि नो भवेत् । बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां
वेदादसम्भवः ॥८॥ उपदेशः कृतोऽतस्तैव्यमोहादेव केवलत । येषपि मन्यादयः सिद्धाः, प्राधान्येन त्रयीविदः ॥९॥ त्रयीविदाश्रि-
तग्रन्थास्ते वेदग्रन्थोक्तयः ।” तदेवं-प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावचोयार्थं, तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥” (पद-
दर्शन०) तथोपमानवाधिता, तथाहि-“नान् दृष्ट्या त्वसर्वज्ञान्, सर्वनिवाधुनातान् । तत्सादृश्योपमानेन, शेषसर्वज्ञसाधनम् ॥”
इति, तदेवमनुमानाभावप्रमाणोपमानवाधितेयं प्रतिज्ञेति, भवतु वा, तथाऽपि निष्फला, तथाहि-“समस्तावयवव्यक्तिवित्तर, न-
साधनम् । काकदन्तपरीक्षावत्क्रियमाणमनर्थकम् ॥१॥ यथा च चक्षुषा सर्वाण्, भावान् वेचीति निष्फलम् । सर्वप्रत्यक्षदाशान्त्र-
तिज्ञाऽप्यफला तथा ॥२॥ स्वधर्माधर्ममात्रज्ञसाधनप्रतिषेधयोः । तत्प्रणीतागमग्रहणेत्येव हि ग्रन्थिधतः ॥३॥ तत्र सर्वज्ञत्वस्यपमे-

दक्षत्वप्राप्तये । अस्थाने ह्यिश्यते लोकः, संस्मार्द्रन्थवादयोः ॥१४॥ एकं च फलवद्भानं, यावद्धर्मादिगोचरम् । न तु वृक्षादिभि-
ज्ञातैरस्ति किञ्चिप्रयोजनम् ॥५॥ क्रत्वर्थाः पुरुषार्थाश्च, यावन्तः खदिरादयः । सर्ववृक्षज्ञता तावत्तावत्क्षेष्टं समाप्यते ॥६॥ लताः
सोमगुरुव्याघ्राः, काश्चिद्धर्माधिहतवः । सिद्धाः तज्ज्ञानमात्रेण, लतासर्वज्ञताऽपि न ॥७॥ त्रीहिव्यासाकनीवाराम्यारण्यौपधीरपि ।
ज्ञात्वा भवति सर्वज्ञो, नानर्थकशतान्यपि ॥८॥ तथा कतिपयेष्वेव, यज्ञाङ्गेषु वृणोष्यपि । दर्भादिषु च बुद्धेषु, वृणसर्वज्ञतेष्व्यते ॥९॥
तृणौपधिलतावृक्षाः, जातयोऽन्याः सहस्रशः । विचिक्त्वा नोपयुज्यन्ते, तदज्ञानेन न ज्ञाता ॥१०॥ यत्रापि चोपयुज्यन्ते, व्यक्तयो
जातिलक्षिताः । जातिज्ञानोपसंहारात्त्रापि व्याप्तिरस्ति नः ॥११॥ अतश्च व्यक्तभेदानामनभिज्ञोऽपि यो नरः । स सर्ववृक्षफले प्राप्ते,
सर्वज्ञत्वं न वाञ्छति ॥१२॥ जरायुजाण्डजोद्धेदसंखेदजत्तुर्विधम् । भूतग्रामेऽल्पकज्ञोऽपि, सर्ववृक्षफलमश्नुते ॥१३॥ पृथिव्यादिमहा-
भूतसङ्घेष्वथ यो नरः । सर्ववित्तरानभिज्ञोऽपि, सर्वज्ञात्र विशिष्यते ॥१४॥ भूमयेऽएकदेशज्ञो, भूमिकार्येषु वर्त्तते । सप्तद्वीपमही-
ज्ञानं, कं तु तस्योपयुज्यते ॥१५॥ तथाऽल्पेनैव तोयेन, सिद्धं तोयप्रयोजनम् । तोयान्तराप्यविज्ञाय, नान्यदोषेण युज्यते ॥१६॥
वद्वैथानन्तभेदस्य, ज्ञातस्योपासनादिभिः पञ्चभिः कृतकार्यत्वादन्याज्ञानमदूषणम् ॥१७॥ शरीरान्तर्गतसैव, वायोः प्राणादिपञ्चके ।
ज्ञाते शेषानसिद्धत्वं, नोपालम्भाय जायते ॥१८॥ व्योम्नश्च पृथुनः पारमन्वात्वाऽव्येकदेशवित् । न च व्योमानसिद्धत्वव्यपदेशेन
दुष्यति ॥१९॥ धर्मकीर्तिनाऽप्युक्तम्—“ज्ञानवान् मृष्यते कश्चित्तुक्त्रातिपत्तये । यज्ञोपदेशकरणे, विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥ १ ॥
तस्मादनुपेयगतं, ज्ञानमस्य विचार्यताम् । कीटसङ्ख्यापरिज्ञानं, तस्य नः कोपयुज्यते ॥२०॥ हेयोपादेयतत्त्वस्य, सांभ्युपायस्य वेदकः ।
यः प्रमाणमसाविष्टो, न त्वतीन्द्रियवेदकः ॥२१॥ दूरं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । प्रमाणं दूरदर्शी चेदते गुत्रानुपास्ये

॥४॥ धर्मज्ञानियेधत्, केवलोऽत्रोपयुज्यते । सर्वमन्यद्विजानंस्तु, पुरुषः केन वायते ? ॥५॥ सर्वप्रमातृसम्बन्धिग्रत्यक्षादिनिवारणात् । केवलपगमगम्यत्वं, लभ्यते पुण्यपापयोः ॥६॥ एतावतैव मीमांसापक्षे सिद्धेऽपि यः पुनः । सर्वज्ञवारणे यत्नतैः कृतं मृतारणम् ॥७॥ येऽपि चाच्छिन्नमूलत्वाद्दर्शनत्वे हेतुे सति । सर्वज्ञानं पुरुषानाहुतैः कृतं तुषण्डनम् ॥८॥” किञ्च-सर्वज्ञे सिद्धेऽपि न प्रतिज्ञतोऽर्थः सिध्यति, तथाहि-“यत्सत्यं नाम लोकेषु, प्रत्यक्षं तद्वि कस्यचित् । प्रमेयवस्तुत्वै(तत्त्वज्ञै)र्दधिरूपरसादिवत् ॥९॥ ज्ञातयत्रा(ज्ञान्येना)ऽपि निर्दिष्टे, पक्षे न्यूनत्वमापत्तेत् । यदि बुद्धातिरिक्तोऽन्यः, कश्चित् सर्वज्ञतां गतः ॥१०॥ बुद्धवाक्यप्रमाणत्वे, तच्छानं क्षोपयुज्यते ? । सर्वज्ञो यस्त्यभिप्रैतो, न श्रुत्याऽर्थे न चापि सः ॥११॥ विज्ञायते यतः पक्षः, साध्यत्वेनेस्थितो भवेत् । यस्त्वीप्सिततमं पक्षं, विशिष्यात्तस्य सञ्ज्ञया ॥१२॥ यावज्ज्ञेयं जगत्सर्वं, प्रत्यक्षं सुगतस्य तत् । तैरेव हेतुभिः पूर्वैर्धट्टुब्ध्यादिरूपवत् ॥१३॥ तत्र नैवं विशिष्टोऽपि, पूर्वसादेय भिद्यते । विशिष्टग्रहमात्रेण, हेतोर्नैवं विशिष्टता ॥१४॥ शक्त्या हि (स)यदा हेतुद्वन्द्वान्तानुग्रहेण वा । पक्षान्तरेण तुल्यः सात्तदा सात् का विशिष्टता ? ॥१५॥ सत्यमेयत्वमित्येतद्, यतोऽन्येष्वपि वर्त्तते । साधनं नियमाभावात्तेनाकिञ्चित्करं हि तत् ॥१६॥ नः कोऽप्यस्ति सर्वज्ञः, स तु सर्वज्ञ इत्यपि । साधनं यत् प्रसज्येत, प्रतिज्ञाभात्रमेव तत् ॥१७॥ सिमाधयिषितो योऽर्थः, सोऽनया नाभिधीयते । यस्तूच्यते न तत्सिद्धावस्ति किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १८॥ यदीयागससत्यत्वसिद्धौ सर्वज्ञतोच्यते । न सा सर्वज्ञताऽसिद्धैर्बोधोपात्रेण लभ्यते ॥ १९॥ यवत्सिद्धो न सर्वज्ञतावत्तद्वचनं मृषा । यत्र कचन सर्वज्ञे, सिद्धेत् तत्सत्यता कृतः ? ॥२०॥ अन्यसिक्तप्यसर्वज्ञे, वचसोऽन्यस्य सत्यता । सामानाधिकरण्ये हि, तयोतज्ञाङ्गिता भवेत् ॥२१॥ तदेवं दोषदुष्टस्य, पक्षस्यास्य न पक्षता । इदानीं हेतुदोषेण, हेतोर्दूषणतोच्यते ॥ २२॥ वचसोऽप्यौस्येयत्वं, पूर्वमेव स्थितं यदा । नष्टमुष्णादिकं चैव,

कृतं पुंसाऽस्ति किञ्चन ॥१५॥ एवं तावदसिद्धत्वमनैकान्तिकता तथा । पारम्पर्योपदेशेन, वचसः संप्रवर्तनात् ॥१६॥ असत्यार्थं च तद्वाक्यं, तेन हेतोर्विरुद्धता । एवं सर्वज्ञतासिद्धिः कथञ्चित्प्रतिषेधत ॥१७॥” इत्यादिं विरोधोक्तिं प्रतिपादयन्ति तद्विह प्रतिबिधीयते, तत्र यदुक्तं देशान्तरे कालान्तरे च यद्रूपं तदिदानींतनप्रत्यक्षसजातीयप्रत्यक्षग्राहं रूपत्वादिदानींतनरूपवदि’त्यादि, तत्र विषयविषयिणोः परस्परभेदो भेदो भेदाभेदो वा ?, यद्यभेदः कथं रूपग्राहिणि प्रत्यक्षे न सादिप्र(त्यक्षं पूर्वं दृष्टे च) स्पृष्टे य एवाहमद्राक्षं स एवाहमस्त्राक्षमिति विषयस्य विषयिणश्च कथमेकत्वेन प्रतिसन्धानं?, अथामीषां धर्मरूपतया भेदो धर्मिरूपतया चाभेदः, सर्वैकत्वे हेकमेव रूपमिति कस्य केन प्रतिसन्धानम्?, अत्यन्तभेदेऽपि षट्पटयोरिव नैतदिति भेदाभेदपक्षः कक्षीक्रियते, तर्हि यदेव चक्षुर्द्वारेण विज्ञानं रूपे वर्त्तते कथञ्चिद्द्रसादिविषयमपि तदेव, आत्मरूपतया तदभेदात्, रूपरसादीनां वा कथञ्चिदेकस्वभावत्वात्, ततः कथं चक्षुर्जनितमध्यक्षमेकान्तेन रूपस्यैव ग्राहकं भवेत्, ननु यद्यपि तचस्य कथञ्चिद्ग्राहकं तथाऽपि सर्वथा नेन्द्रियान्तरविज्ञानमिन्द्रियान्तरविषयस्य ग्राहकमित्युच्यते, किमत्र कारणम्? इति वाक्यं, चक्षुरादीनां प्रतिनियतविषयत्वमिति चेत्, नन्वात्मा ज्ञानस्वरूपः, स च सदा सन्निहित एवेति विनैवेन्द्रियव्यापारेण किं न वस्तु परिच्छिनत्ति?, भनस्येऽपि किं नेति चेत् आगत्याप्तिवन्धात्, आवरणतिरस्कृतस्य हि नीगद्रव्यस्य येन्वेवाणुपहतचक्षुरादिप्रदेशेषु तत्स्थयोपशमस्तद्वारेणैव विज्ञानप्रवृत्तिः, अयानितगवाक्षकल्पानि हीन्द्रियाण्यात्मनो ज्ञानोत्पत्ताद्युपकरणमात्रं कर्मेवैचिन्व्यात्, अथ भवद्भिरप्येव एव समाधिरास्थीयते तर्हि कर्मणः सर्वथाऽप्यगमे न काचिच्चक्षुराद्यपेक्षेत्येकदेन सर्वार्थग्रहणमनिर्वायमित्युक्तमुक्तं ‘यज्ञातीयैः प्रमाणैस्तु, यज्ञातीयार्थदर्शनमित्यादि, तथैदमल्पमुक्तं यदुक्तम्—“यत्राप्यतिशयो दृष्टः, स स्वार्थानितिलभ्यनत् । दूरस्त्वमादिदृष्टो सान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ १ ॥” यत् इन्द्रिय-

व्यापारनिर्देशमिदं विज्ञानमिति कुतोऽस्य दोषस्यावकाशः ? उक्तञ्च—“इन्द्रियान्तरविज्ञानं, नेन्द्रियान्तरवस्तुनः । ग्रहकं चेति यो
दोषः, सोऽतीन्द्रियदृशः कुतः ॥११॥” तथा—“येऽपि सातिशया दृष्टाः, प्रज्ञामेधावलैर्नराः” इत्यादि ‘शक्यते नत्वतीन्द्रियमित्येतत्-
येन्तमप्यसङ्गतं, यतः कर्मापगमत्तार(त)स्यदोष तारतम्यभावात्; सर्वथा तदपगमे तु यावज्ज्ञेयविषयतां विज्ञानस्य कः प्रतिषेद्धुमर्हति ?
सर्वथा कर्मणो नापगमः संभवतीति चेत्, न, प्रमाणभावात्, अपगमे किं प्रमाणम् ? इति चेत् अद्ययानमिति ब्रूमः, तथाहि (विद्य-
मानशुद्धबुधपर्यं) संभवत्समस्तशुद्धिक्खुपलब्धं, यथा विद्यमानश्वरसृष्टुपाकादिशुद्धबुधपर्यो रत्नविशेषः, विद्यमानशुद्धबुधपापश्चात्सा-
त्सत्सत्त्वं भवत्समस्तशुद्धिकः, कोऽस्य शुद्धबुधपाप इति चेत् ज्ञानादित्यत्रयाभ्यासः, उक्तञ्च—“तत्रयाख्यं कुशलमवाप्याभ्यस्यतः क्रमात् ।
ज्ञानावृत्तिशयाज्ज्ञानमर्हतो जायतेऽक्षतम् ॥१॥” तथाहि—भवताऽपि तावदज्ञाद्विज्ञः अतत्त्वज्ञानचक्षो दुःशीलाच्च साधुसमाचारः किञ्चि-
द्विशुद्धतरोऽभ्युपगन्तव्य एव, अन्यथा न साञ्चण्डालश्रोत्रियादेरथसोत्तमादिविशेषः, तसाञ्ज्ज्ञानाद्यभ्यास एव शनैः शनैः शुद्धिमा-
त्मन्यारम्भमाणः कदाचित् क्वचिच्चात्मानन्तिकीमारभत इति सिद्धः सर्वथा कर्मणो विगमः, तस्यैवात्मरत्नमालिन्यहेतुत्वात्, तत्सिद्धौ
च सिद्धं चक्षुरादीन्द्रियनिर्पक्षमात्ममात्राधीनं योगिज्ञानमिति, अर्थदृशं विज्ञानं न केनचित् क्वचिदपि प्रतिषेध्यते. (किं तु तद्वाच्यं प्रतिषि-
ध्यते) तद् यदि सकलकालकलकलपव्यापिपुल्यपरिपत्ताक्षात्कारित्वं भवत्तदा त्वमेव सर्वज्ञः, अथ नेदानीं त्वदर्शनं निवर्त्तमान-
मप्यनुमानादिप्रमाणप्रसिद्धीदृशं विज्ञानं प्रतिषेद्धुं प्रभवति, पिष्टपितामहादेरात्माद्यदृष्टेः प्रतिषेधप्रसङ्गेनासमञ्जस्यप्राप्तेः, नन्वनाद्य-
शुद्धानामात्मनामाद्यो ज्ञानादिलाभः कथमिति वाच्यं, तथाभव्यत्वपरिपक्वशब्दादिसिरदुपलबोधेनाकारणेन यथाप्रवृत्तिकरणेन, अ-
भ्युपगन्तव्यश्रेयदृशः कश्चिद्विशेषो भवद्भिरपि, अन्यथा सर्वसंसारिणामसंसारमज्ञविज्ञादिव्यवस्थाभेदाभावप्रसङ्गः, तत्रानुमानवाधिता

प्रतिज्ञा, अभावाख्यं तु यादृशं परैरभ्युपगतं तादृशं प्रमाणमेव किञ्चिज्जातीति कुतस्तस्य वाधकत्वं?, किञ्च-‘सर्वज्ञो दृश्यते ताव-
नेदानीमस्मादादिभि’रिति यदुक्तं तत्र यदि भावदादिप्रतिनियतपुरुषायत्यर्थं तत्र न प्रवृत्तमिति तावता तन्नियोधः कर्तुमशक्यः, सत्यपि
वस्तुनि भवदादिप्रतिनियतपुरुषस्याप्रवृत्तेः, अथ सर्वपुरुषसम्बन्धन्यध्यक्षं तत्र न प्रवृत्तमिति किञ्चिन्निश्चित्य ब्रूयात्तर्हि स एव सर्वज्ञः,
अथ नास्ति सर्वज्ञः प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चक्रातिक्रान्तत्वात्, यद्यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चक्रातिक्रान्तं तत्तन्नास्ति यथा स्वरविषाणं, तथा
चायमित्याद्यनुमानं तन्निषेधायादीयेत, इहापि सर्वज्ञलक्षणो धर्म्यसिद्धः सिद्धो वा भवतः?, तत्र धर्म्यसिद्धाश्चाश्रयासिद्धता हेतोः,
तत्सिद्धौ तु विरुद्धता, यत्प्रतिषेद्धुमुपन्यस्तं तत्सत्तामन्तरेणैव हेतुनोपपद्येतेति हेतोः, अनुपपद्यमानस्य च कस्याचिदर्थस्याभावादर्थ-
पक्षिरपि न तत्प्रतिषेधिका, तथाहि-सर्वज्ञे सति कोऽर्थो नोपपद्यते येन तत्प्रतिषेधाय वद्वयरिकरस्त्वमसि, आगमापौरुषेयत्वमिति
चेत् न, तदौकान्तेन प्रमाणवाधितत्वात्, कथञ्चिदपौरुषेयत्वस्य च प्रमाणभूतेषु सर्वज्ञाविनाभावित्वाद्, अन्यथा सम्यक्
तदर्थनिश्चयायोगादियुक्तं, नाप्युपमानं तद्वाधकं, यतो दृष्टेष्वपि पुल्लेखनेकधा विद्येया दृश्यन्ते, तथाहि-केचित् सकलशास्त्रज्ञाः
केचिन् किञ्चिद्विदन्ति, केचिच्चतुर्दंष्ट्रापाठकाः केचिद्रायत्रीमपि न पठन्ति, तेनाद्येषु कथं ग्राम्यं सिद्धेत्?, ननु प्रागुक्तं ‘दशहस्ता-
न्तर’मित्यादि, उक्तमिदं, अपुक्तं तूक्तं, यत्सुख्यजातीयपूर्ववीजप्रवृत्तयोर्दोषेषु बुद्धयस्तासामावरणविगमाद्भव्यसो सति कुतः स्थितिः?,
न चैवं लघुनादेन लक्ष्मणं, तस्य बलयत्नसमुत्थत्वात्, तस्य च यथावीर्यन्तरयापारमेव भावात्, तथाहि-सन्त्येव तद्विधेशोप-
मात्क्रामितोपपन्ननादिवेषाः पुरन्दरदयः, तस्माद्दशहस्तान्तरमित्यादि यत्किञ्चिदेतत्, न च कश्चिदागमस्तन्निषेधाय कक्षां वध्नाति, तत्र
किञ्चिन्नगर्वज्ञवाधकं प्रमाणं, माधकं तु प्रदग्निं, अतो ‘दृष्टो न चैकदेशोऽस्ती’त्याद्यपि श्लाघमानं परस्य, यदापि-‘वेदात्मने पुल्लेखं

महान्त"मित्याद्याशब्दस्तुतिमात्रत्वादेयां न प्रमाणमित्युक्तं तदप्यसङ्गतं, यतो द्विधा स्तुतिः-काचित्सङ्गतगुणोत्कीर्त्तनेन, यथा-
 "जयति विनिश्चितरागः सर्वज्ञस्त्रिदशनाथकृतपूजः । सङ्गतवस्तुवादी शिवगतिनाथो महावीरः ॥१॥" काचिदन्यथा कविधर्ममात्रेण, यथा-
 सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौस्तुभहसि सुदृशि खैरं गान्त्यां गतोऽस्तमभृद्विशुः । तदुभवतः कीर्त्तिं केनाप्यगीयत येन
 दूषरं सर्वमप्रमाणं, ननु विधिवाक्यस्य विधावेवं प्रमाण्यं ? किं वा वस्तुस्वरूपमात्रेऽपि स्तुतिः सा नाप्रमाणं भवति, अथ विधिवाक्या-
 स्वर्गकामशब्दाच्च स्वर्गं तत्कामे च न प्रतीतिरित्यभिधेयशून्यमिदमुन्मत्तप्रलापमात्रं, यद्वाद्यः पक्षस्तर्हि अशिहोत्रशब्दादशिहोत्रे
 शक्यः संपद्यते, अथ वस्तुस्वरूपविषयेऽपि प्रामाण्यमिष्यते शब्दानां, अन्यथा तत्रच्छब्दश्रवणात्तदर्थप्रतीतिप्रसङ्गः, एवं तर्हि न
 विधिवाक्यस्यैव प्रमाण्यं, वस्तुस्वरूपमात्रप्रत्यायकस्यापि प्रामाण्योपपत्तेः, ततश्च 'वेदाग्रे पुलं महान्त'मित्यादेरपि प्रामाण्यमस्तु,
 भगवत एव सङ्गतगुणोत्कीर्त्तनरूपत्वादस्य, तथाहि-वेदज्ञानवानमहमित्यात्मनिर्देशोल्लेखकथनं कस्यचित्, 'अग्रे'युगादौ पुलं
 महान्तं नाभिनन्दनमित्यर्थः, 'आदित्यवर्ण' आदित्यवर्द्धस्वरूपं, ज्ञानरूपोपलक्षणमेतत्, 'तमसः' अज्ञानत् परस्ताद्,
 अज्ञानं तिरस्कृत्य केवलत्पना स्थितमित्यर्थः, तमेव भगवन्तमेवंविधं ज्ञात्वा मृत्युम् 'अत्येति' अतिक्रामति, नान्यः पन्था
 विद्यते 'अयनाय' गमनाय, मोक्षायेत्यर्थः । अन्यत्रायुक्तं- 'त्वामामन्ति मुनयः परमं पुमांसमादित्यवर्णममलं तमसः प-
 स्तात् । त्वामेव सम्पुगुफलम् जयन्ति मृत्युं, नान्यः शिवः शिवपदस्य शुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ १ ॥" यतः- 'सम्पुगुदर्शनज्ञानचारि-
 त्वाणि मोक्षमार्गः' तानि तत्स्वरूपपरिज्ञाने सति संभवन्ति, वर्द्धमानादितिनोपलक्षणं चैतत् । तथा यतो भगवान् केवलज्ञानेन तवास्ति

यत्र पश्यति ततो विश्वतश्चुस्त्रियुच्यते, विश्वतोमुखः पुनरेतं, यतः समस्तमपि वस्तु वक्तुं शक्नोति, विश्वतोबाहुस्तु विश्वप्राणि-
नामालम्बनदानात्, तथाहि-दुःखघोरान्तःपतिताः प्राणिनः कथं भवेयुः यदि भगवान् सद्देशनाहस्तावलम्बदायी न भवेत्?,
यत्तु दत्तमपि भगवता सद्देशनाहस्तावलम्बं न समाश्रयन्ते स तेयामपराधः, विश्वतः पात्र निःश्रेयसाभ्युदयमिच्छद्विस्त्रिजगत्त्रि-
भिरपि पुरन्दशमृतिभिर्भव्यदेहिभिः संसेव्यमानत्वात्, ते हि मत्प्रयतिसयाद्भगवत्पादाविविन्दमनवतं ध्यायन्ति स्तुवन्ति पूजयन्ति
च, निश्चिन्नादिनिवेशितप्रतिभः स एव भगवान् ममेक्रीभावेन बाहुभ्यामिव बाहुभ्यां पुण्यापुण्याभ्यां धमति-युनक्ति सत्त्वान्,
यत्रप्ययं नीतरागतया न कमपि पुण्यापुण्ययुक्तं करोति तथाऽपि तद्भक्तिभालः सक्रीयविशुद्धाध्वनमायवशात् पुण्येन युज्यन्ते,
अपरे दृष्टान्तमानस्त्रिदशैष(रीश्व)भावित्वन्तः पापेन, तत्र एवमुच्यते, यथा कारीणोऽन्निर्घ्यापयतीत्यादि, ते च देहिनाः पुण्यापुण्यस-
हायाः शरीरादियोग्यान् पुद्गलस्फुर्यानादाय केचिदिवि केचिच्च भुवि प्रजायन्ते, ततस्तानाश्रित्य तत्रदृश्यदेशेन संपतस्यैः(द्विः)पर-
माणुभिर्यावाभूमी जनयन् देव एक आत्त इत्युच्यते उपचारान्, तदेवं व्याख्याने सर्वज्ञैव सद्भूतगुणोत्कीर्तनमिदं वचनं, इति
मिदो वेदान्त्यादापि सर्वज्ञः, यत्सुनरुक्तं 'अनादिरागमस्यार्थो, न च सर्वज्ञोऽनादिमान्' तत्रैकान्तानामप्रस्थानादित्वं सर्वज्ञस्य चादिग-
त्तमसिद्धं, यतो यद्यथागमोक्तानुष्ठानात्सर्वज्ञः सर्वज्ञमात्रं लप्स्यत इत्यभिप्रायवतेदमुच्यते तथाऽपि नैक एव प्रतिनियतः कश्चित्
सर्वज्ञ इति नः सिद्धान्तः, किन्तानादौ संसारेऽनन्ता भगवन्तः सर्वज्ञाः, ततः पूर्वसर्वज्ञागमाद्विश्वतपुरुषः सर्वज्ञमात्रं लभते, पूर्व-
सर्वज्ञान्तु पूर्वसर्वज्ञागमादित्यनादिसर्वज्ञागमपरम्परायामदोषः, पूर्वसर्वज्ञागमोऽश्वत एव, किमिदानीं ततः सर्वज्ञः कुर्यादिति चेत्,
यदि नाशतः संभवति नदा का नारो?, कथं तस्य शयः? इति चेत् कालादिदोषाजामेवावलादि(हानेश्व) मनुष्याणां तद्धारण-

स्यासामर्थ्यात्, विप्रतिपन्नतायाः पराहितस्तु सत्यत्वपरीक्षातः, न चागमस्यापि सर्वस्यासत्यत्वं, आप्तप्रणीतस्य सत्यत्वात्, न चेत्-
रेतराश्रयत्वं, यतो नागमसत्यत्वं प्र(माण)कृत्यैव सर्वज्ञत्वधुरीक्रियते आगमे सत्यत्वधुरीकृत्यसर्वज्ञस्य प्रामाण्यं वा, किन्तु अनुभूय-
मानसंशयज्ञानादि)निधानमिति, ततो यदाज्ञौ प्रत्यक्षेण पश्यति तदा तस्य सत्यत्वं निश्चिनोति, एवमेतदुक्तस्यासत्ताद्यत्वमवश्यं निश्चियते-
सर्वज्ञत्वस्य प्रामाण्यं बहुधा, सत्यत्वदर्शनं चादृष्टेऽपि विषये तथा क्षयोपशमवशाच्छिश्यं जनयति, एतच्च भवताऽप्यभ्युपगन्तव्यं, अन्यथो-
त्तमश्रोत्रियवचनादप्यदृष्टफले यागाद्यनुष्ठाने केनाचित्प्रवर्तितव्यं न स्यात्, यन्माने दृष्टसंवादं तन्मात्र एव तद्वचनस्य सत्यत्वनिश्चयात्,
वचनसत्यत्वनिश्चयस्तु वक्तुः सत्यत्वमावेदयतीति तद्वचनादप्यहस्तितेरेतराश्रयदोषात्, 'न प्रतीमः सर्वज्ञसदृशं कश्चिदि'त्याद्य-
प्यसङ्गतं, यतः सर्वथा सादृश्यं गोगवयादीनामपि नास्ति, किञ्चित्सादृश्यं तत्रापि विद्यत एव, तथाहि-बहुश्रुतबुद्ध्यादिगुणं पुरुष-
मुपलभ्य वक्तारो भवन्ति-सर्वज्ञतुल्योऽयमिति, तत्रासति तस्मिन् कथमेष व्यवहारः?, न ह्यसति समुद्रे समुद्रवत्तडाग इति व्यवहारः
प्रवर्तते, यत् 'उपदेशो हि बुद्धोद्'रित्याद्यभ्युधापि तदुक्तमेव, 'बुद्धादयो ह्यवेदज्ञा' इत्यादि त्वयुक्तं, भवद्वचनमात्रादेव तेषां व्यामो-
हस्यासिद्धेः, तस्मात् 'तदेवं प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायत' इत्याद्यसङ्गतं, तथोपमानबाधितेत्यपि च, नहि यादृशाः संप्रत्येव
नरास्तादृशा एव सर्वदा ते, जैमिन्यादेरविशेषज्ञत्वप्रसङ्गात्, तदेवं नानुमानाभावोपमानबाधितेयं प्रतिज्ञेति, नापि निष्फला, यतो
वस्तुनि प्रवर्तमानं प्रमाणं न विभाषया प्रवर्तते, अनेनैव प्रयोजनं अत इदमेव मया प्रत्येतव्यमिति, ततः सुमत्त्वस्तुवित्तिरि-
सर्वज्ञज्ञानं क्रमेण जगतः कात्स्न्यं प्रतियत् किमन्यत् परिवर्जयेत्?, एतदेव कृत्वामिति कुतः प्रतीतिः?, यदि पुनरपरमपि किम-
प्यस्तीति चेत्, न चैवं सति कश्चिद्भूतलादिप्रदेशे घटादयः सन्ति न सर्पादय इति भवतोऽपि कथं परिज्ञानसम्भारः?, अथ यदि

तत्र सर्पादयः स्युस्तदा यथा घटादयः समुपलभ्यन्ते तथा तेऽमुपलभ्येरन्, तदेतदन्यत्रापि समानं, तथाहि-यदि लोके धर्मा-
धर्मकाशयुहलत्माद्ब्रह्मसमयतिरिक्ताः केऽपि पदार्था भवेयुस्तदा तेऽपि तद्बदेवोपलभ्येरन्, अथ सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते यथा पिशा-
चपरमाण्वादयः, ननु पिशाचपरमाण्वादयः केनापि नोपलभ्यन्त इति नास्ति, यतो यद्यप्यसदादिभिर्नोपलभ्यन्ते तथाऽपि केनाप्यु-
पलभ्यन्ते, अन्यथा तत्सच्चसिद्धेरेवायोगात्, अत्र तूक्ताऽतिरिक्तार्थसत्त्वात्पानय कोऽपि न प्रकारः संभवति, तथाविधार्थद्रष्टुः कस्य-
चित्केनचिदमुपलभ्वात्, तथाहि-विवक्षितेन भगवता ये केचनपरे केवलिनः समुपलभ्वाले तन्मात्रार्थग्राहिणो दृष्टाः, अन्येऽप्ये-
तदतिरिक्तमर्थं प्रतिपद्यमानः कदाचित् केनचित् कश्चिन्न दृष्ट इति द्रव्यण्डं स्वपर्ययक्रोडीकृतस्वरूपमेतावदेव कृत्स्नमित्यवगम्यते,
यदि पुनर्यथाश्रद्धेयापरमपि परिकल्प्यते स्वाभिसन्धिना तदपरिज्ञानाच्चायमसर्वज्ञ इष्यते तदा न नः काचिरक्षतिः, यदि
नामोक्तपदार्थातिरिक्तमप्रमाणकं भीमांसकाशङ्कितं किमपि वस्तु न जानातीत्येतावताऽयमसर्वज्ञस्तदा सिद्धसाध्यता, धर्मास्तिकाया-
दिपट्टपदार्थपरिज्ञानेनासदित्सर्वज्ञसिद्धेः, न चैवं निष्कलता प्रतिज्ञायाः, यतो धर्माधर्मौ तत्कार्यादि च नासकलार्थविवेचि, तदु-
क्तम्-“जो एगं जाणइ सो सब्बं जाणइ” अन्येनापि केनचिदुक्तम्-“एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥१॥” तथाहि-सकलार्हिसाद्यशुभकर्मकारणं सर्वग्राणिनां ज्ञानावरणादि-
कर्मणि तत्कार्यं नरकादि, तदेवं तत्कार्यकारणपरम्यस्या परमाण्वन्तपरिज्ञाने कष्टं न सर्वज्ञता, तस्मादावरणविद्यमादनन्तवस्तुज्ञानं
न च वस्तुपरिसमाप्तिः, यथा हि वयमनाद्यनन्तरूपतां विकल्पविज्ञानेन रात्रिदियादीनां बुद्ध्यामेव, न च तत्परिसमाप्तिः, तथा भग-
वतोऽप्यनाद्यनन्तरूपया साक्षात्कुर्वतो न विरोधः, अकरणादीनतया न साक्षादप्रसङ्गः, अत एवापराधीनतयाऽनियतविषयं यत्, न

चार्तीतानागतस्य वस्तुन इदानींचेनासाद्विषयत्वस्य, तत्काललिङ्गितत्वेन तस्य सत्त्वात्, यदाऽपि हि यद्वि तदस्तु न भवेन्नव-
तन्निर्विषयं स्यात्, अन्यथा चोदनावुद्धिरपि 'चोदैनव भूतं भवन्नं भविष्यन्नं ह्यसं व्यवहितमेवातीत्यर्थमवयधितुमलं, नान्यत् किञ्च-
नेन्द्रियमित्यादिना कथं भूतमविष्यद्विषयिणी सत्याऽभ्युपगम्यते?, तदुक्तम्—“किञ्चः तत्कालयोगेन, तस्य साक्षात्क्रिया यदा। तदे-
दानीमसर्वेषुपि, तस्यास्तित्वमर्दुर्घटम् ॥१॥” अथ यस्य भावी सुतत्तदनुभूयमानतया दृष्टत्तेनप्रतीयमानतायां कथमभ्रान्तता?। तदे-
तदविशेषापरिज्ञाने, किञ्च-सर्वज्ञे सिद्धेऽपि न प्रतिज्ञातोऽर्थः सिध्यतीत्यादि यद् दूषणमभाणि तदप्यसङ्गतं, यतः कश्चित्सर्वज्ञः सम-
सीति तावत्सिद्धिसौधमध्यमव्यासीनं, तत्र च शशिशेखरः सर्वज्ञः साद्रुत सुगतः किं वा जिनेन्द्रः? इति यदा संशेस्ते प्रेक्षापूर्व-
कारिणस्तदा तदुक्तवचनपरीक्षणाचाचिक्षयः, तथाहि-शशिशेखरादिप्रतिपादितानां वचनानां दृष्टेऽप्यर्थे यदा प्रामाण्यव्याहतिस्तदा
तत्सत्यत्वमदृष्टेऽप्यसम्भाव्यं, ततस्तथाभूतं वचनं प्रतिपादयन्तः सन्तःऽत्पादव्यययत्रौव्ययुक्तं सदित्यल्लुपदेशं प्रमाणोपपन्नमुपलम्भा-
महे, ततः पारिशेष्यात्तमेव भगवन्नं प्रमाणभूतं प्रतिपद्येमहि, ततः सुगतादिनिर्गतादस्यैव सर्वज्ञत्वं, न स्वत्वसाकं श्रुद्भगाहिकया-
ऽयमेव सर्वज्ञ इति प्रतिज्ञा, किन्तु यः कश्चित् प्रमाणव्याहृतं समस्तवस्तुव्यापकं सतत्प्रदुपदेशं प्रवर्तयति, तथाभूतश्चाखिलसिद्धा-
न्तसौधमूलबन्धभूतोऽयं भगवतो जिनेन्द्रसैवोपदेश इति कथं न विशेषसिद्धिः?, अथवा मा भूजिनेन्द्रः, यद्यप्येऽपि कश्चिदीदृश-
स्तदा स एव नः सर्वज्ञः, केवलं बलादपि जिनेन्द्रशब्दस्तमाश्रयत इति, यदपि क्वचिदुच्यते-‘सर्वज्ञोऽयमिति’ हेतुत्कालेऽपि बुधु-
स्तुभिः। तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानविकलैर्गम्यते कथम्? ॥ १ ॥’ तदप्यसत्, यतो यद्यपि प्रत्यक्षेण तदप्रतीतित्वाऽप्यनुमानादिप्रमाणा-

न्ततस्तत्प्रतीतिरस्येव श्राकृतपुरुषाणां, यस्त्वारः सर्वज्ञः स प्रत्यक्षादपि तत्प्रतीतिमाह, न हासाकमेव कश्चित्सर्वज्ञः, किन्तु यस्य
यस्यावगणप्रहाणमाकलयं भवति स स तद्भावं प्रतिपद्यते, न ह्येकसर्वज्ञोपदेशप्रमाणत्वे तज्ज्ञानं क्रोपयोगिः, नको देशस्यैव प्रमा-
णत्वं, तदुपदेशानां बहुमपिप्रमाणत्वाभ्युपगमात्, तर्हि कियद्भिरागमः प्रणेत्वय इति चेत् अन्तैरिति श्रमः, एकैरेव तस्मिन्नागमे
श्रणीने तदपरोऽपि तदेव तत्त्वं तत्र प्रकाशयन् कमर्थं पुष्पातीति चेत् येषां तदपरिज्ञानं तेषामेव श्रेयं, देशकालादिव्यवहिता हि
कापि केचित् पुरा आगमाश्च, ततः कथमेकत्रयनादेव तेषामन्योषः संपद्यत इति, यदा तु नैवं तदैक एव भगवानुपदिशति,
अपरे तु ज्ञानतोऽपि प्रयोजनाभावान्न किमपि प्रतिपादयन्ति, न चैतावता तज्ज्ञानमनुपयोगि, अर्थोधिगतेरेव ज्ञानमाभ्यस्तान्, तस्याश्च
सिद्धत्वात्, न मनैकेषु वेदविरलेकमित्येव वेदाथं प्रकाशयति प्रयोजनाभावादपरे जोगमासीनाः क्वचिदनुपयोगिनेवेदविज्ञाना भवितुं
शक्ताः, अथास्य वचने किं किमपि प्रयोजनमस्ति किं वा नास्ति, यद्यस्ति तदा यदस्य चैतरागत्यमभ्युपगम्यते यद्ब्रह्मन्त्यते, अथ
नास्ति तदा न प्रेक्षापूर्वकारी, अत्रोच्यते-अयं हि भगवान् शारीरमानुशानेकदुःखपरम्परेणनिपातपीडितान् प्राणिनः सगुणस्य
निमलैकप्रललाहलौकिकतमकल्लोक्तलो मध्यभास्तेषां तत्परिचणनारणमविकलमधिगम्य ताचिन्कतद्विषयकगुणपरिचित्तितः प्रयो-
जनान्तरेणैव वचः प्रतिपादयति, न खलु महतां परोपकारकरणे ताञ्चील्यादृष्टं विधिष्टतरं नारणं, ताञ्चील्यं च फलनिर्पेक्षा
युचिरिति चामरस्तव श्रेष्ठापूर्वकारिणायाः, तर्णयमंश्रक्षकारी प्रेक्षावतामाशयः कथं संपद्यते? इति चेदुच्यते, एवमप्रेक्षापूर्वकारिता-
यापच्येतद्व्यभंगान् ननुज्ञानागारा गफलनमीहितसिद्धेः, तथाहि-ताञ्चील्यमात्रप्रशुक्तादपि भगवद्वचनान्येक्षावन्तः शर्गापगमिद्विमु-
रगंमर्गमात्मनि निश्चिन्तनान्तमेव शरणतया प्रतिपद्यन्त इति कमुपालभेमहि, किं श्रेष्ठापूर्वकारितामन्तरेणान्यमिलयित्तमर्थं संपा-

मायापदैर्हतपरैः सुदुर्भिक्षकल्पयैतीत्यनफलपकुविकल्पशतैर्विलुप्ता ।

दृष्टियदीरितपदत्रयमात्रमन्त्रात्, सम्यक्तमेति भविनां जयताञ्जिनोऽसौ ॥ १ ॥

कृदप्यो यद्वशतः सुदृष्टिमात्रं ययुस्त्यक्तविरोधमङ्गाः । शिवं शिवं तजितशक्तानं नल्लनोतु निःशेषसष्टद्वैहतुः ॥ २ ॥

श्रीमांथ्रान्द्रकुलेऽभवदुणनिधिः प्रद्युम्नसूत्रियशुर्वधुर्यस्य स सिद्धहेमविधये श्रीहेमसूत्रिर्विधिः ।

तच्छिष्यावयवोऽत्र शूरिरजनि श्रीचन्द्रसेनाभिधक्तेनेदं रचितं प्रकाशपदवीं नेयं पुनः साधुभिः ॥ ३ ॥

कृत्वा प्रकरणमेतद् यत्कुशलमिहाजितं मया किञ्चित् । तस्मात्तत्रैकहरिर्भवतु जनः सिद्धसद्गोधः ॥ ४ ॥

द्वादशवर्षगतेषु श्रीविक्रमतो गतेषु मुनि(मुनि)भिः । चैत्रे संपन्नमिदं साहाय्यं चात्र मे नेभेः ॥ ५ ॥

... ॥ भद्रमस्तु जितशक्तनाय जितशक्तनस्य वा ॥

इति श्रीसिद्धहेमगुरुभ्रातृश्रीप्रद्युम्नसूत्रिशिष्यश्रीचन्द्रसेनाचार्यरचित
... लोपसं श्रीउत्पादाविसिद्धिद्वित्रिशिकाविवरणं समाप्तं ।

श्रीउत्पादा-
दिसिद्धिः

जैनानन्दपुस्तकालये विक्रेयपुस्तकानि

दशवैकालिकचूर्णः	... ४-०-०	चारसा सूत्र (सचित्र)	१२-०-०	संश्रयम सिद्धप्रभा (व्याकरण)	०-८-०
उत्तराध्ययनचूर्णः	... ३-८-०	ऋषिभाषितानि	... ०-३-०	पडावश्यकानि :	... ०-८-०
३५०, १५०, १२५	स्तवनानि ०-८-०	प्रवज्याविधानकुलकादि	... ०-३-०	पोडशकवृत्तिः	... १-०-०
पचाशकादिशास्त्राष्टकं	... ३-०-०	प्रत्याख्यान विशेषणवती वीर्यवीर्यी	१-८-०	पर्युषणादशगतकं	... ०-१०-०
पंचाशकादिदशअकारादिक्रमः	३-०-०	ललितविस्तरा	... ०-१०-०	भवभावना (पूर्वार्थ)	... ३-८-०
ज्योतिष्करंडकटीका	... ३-०-०	तच्चतरंगिणी	... ०-८-०	विशेषावश्यकवृत्तिः (कोट्यापूर्वार्थ)	५-०-०
शुक्तिप्रबोधः स्वोपज्ञः	... १-८-०	बृहत्सिद्धप्रभाव्याकरणं	२-८-०	तत्त्वार्थकर्तृमीमांसा	०-१०-०
वंदारवृत्तिः	... १-४-०	आचारंगसूत्रवृत्तिः (लेजर)	७-०-०	भगवतीटीका	यंत्रे
पयरणसंदोहो	... ०-१२-०	भगवतीजी दानशेखरसूरि टीका	५-०-०	कल्पसुबोधिका	"
अहिंसाष्टकः सर्वज्ञसिद्धिः ऐन्द्रस्तुतिः	०-८-०	पुष्पमाला स्वोपज्ञा वृत्तिः	५-०-०	भवभावना (अचाराष्ट)	"
अनुयोगचूर्णिहरिमद्रीयवृत्तिश्च	१-१२-०	तत्त्वार्थहारिमद्रीयटीका सभाष्या	६-०-०	विशेषावश्यक कोट्या(उत्तरार्द्ध)	"
नंदीचूर्णिहरिमद्रीयवृत्तिः	गाथाश्च १-४०	कल्पकौमुदी	३-०-०	प्रवज्याविधानं	"

प्राप्तिस्थानं जैनानन्द पुस्तकालय गोपीपुरा, सुरत.

॥ धार्मिकशास्त्रिदायक-सकलमन्त्र-तन्त्र-यन्त्राधिराजराजेश्वर श्रीसिद्धकेश्वरो नमो नमः ॥

पूज्य-पंन्यास-प्रवर-श्रीचन्द्रसागर-गणेश-ज्ञानभण्डार.

५

ग्रन्थ. नं.

नाम.

गृहव्यापककारभयते तथा तयोऽपीत्यवश्यमेतदुद्गलस्वभावमभ्युपगन्वयं, न त्वालोकभावमात्रमिति, यद्वा तदभावरूपमप्यस्तु, तथाऽपि कादाचित्कतया कार्यत्वमस्याभ्युपगन्त्वयं, कार्यं चोपादानमन्तरेण न किञ्चिद्, प्रयोगः-यत्कार्यं तदुपादानमन्तरेण न भवति, यथा पटः तन्तुपादानं, कार्यं चान्धकारमिति स्वभावहेतुः, कार्यत्वस्य परमभ्युपगमावाप्यमसिद्धो हेतुः, सपक्षे भावात्र विरुद्धः, स्थायागमन्तरेणैव कार्यस्य भावे सर्वं सर्वत्र भवेदिति विपर्यये वाधकं प्रमाणमिति नानैकान्तिकोऽपि । ननु त्रिविधं कारणं-समवा-
धिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं च, तन्त्रयः पटस्य समवायिकारणं, तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणं, तुरीयेषादयो निमित्त-
कारणं, तत्र उपादानभूतं कारणमेव न किञ्चिदिति साध्यविकलो दृष्टान्तः, तन्तूनां पटं प्रति समवायिकारणत्वादिति अत्रोच्यते-
समवयो विद्यते यस्य तत् समवायिकारणं, समवायं च प्रबन्धेन प्रतिपेत्स्यामः, तत्र समवायिकारणसम्भवः, तस्मात्तन्वद्यः पटस्यो-
पादानमेव युक्तं, यदप्युत्पन्नं कार्यस्वरूपमुपाजायते तस्योपादानस्य व्यवस्थापनात्, यदि च समवायिकारणमप्येवाविधमेवोच्यते
तदा सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते, न वस्तुतत्त्वं, ततो यादृशं किमापि पटस्य तन्तुस्वरूपं कारणं तादृशं सर्वकार्याणामस्तीति न किञ्चित्कार्य-
मनुपादानमिति द्रुमहे, यथा हि सन्तानकारणं यत्तदुपादानकारणमिति सौगताः, उक्तञ्च-सन्तानकारणं यत्तु, तदुपादानकारणम् ।”
इदं चासत्, (यतो यदा नीलं रूपम्)स्येति ज्ञानसन्तानः समुत्पद्यते तदा चक्षुरदीनामपि तं प्रत्युपादानत्वप्रसङ्गात्, न चायम-
भ्युपगमः परस्य, अमनस्कसारस्यैव विज्ञानोपादानत्वाभ्युपगमात् (मनस्कसारस्य सहकारित्वात्), यदुक्तम्-अवस्थाभेदेऽपि यदेका-
कारपरामर्शनिबन्धनतया स्वसन्तापितकार्यप्रसङ्गतिनिमित्तं तदुपादानकारणं, यत्सन्तानान्तरे प्रागवस्थापक्षे विशेषोदयनिबन्धनं
तत्सहकारिकारणं, तेन न चक्षुरादेः, विज्ञानसन्तानत्वात्, दृष्टं च विजातीयत्वं कपालादीनां, स्वरसत एव निवर्तमानो घटक्षणा-

शुद्धादिसहकारिकाणं प्राप्य कपालानुरूपं प्रादुभ्यति, तदुत्पत्तौ च विजातीयसत्त्वानोरुपादे नाशितो घट इति जनस्याभिमानः पूर्ववत् इत्यभ्युपगमात्, अथ यद्यपि कपालरूपविजातीयत्वं तथाऽपि मूढपथा न निवर्त्तत इत्येकसत्त्वानल्पव्यवस्था तत् किं कपालाद्यवस्थाभेदाद् मूढपुं किञ्चिद्विज्ञमस्ति, नेति चेत् अवस्थानिदृशौ कथमस्य न निद्वितः? अथ भिन्नं तत् सर्वथा कथञ्चिद्वा? न तावत्सर्वथा, युस्तस्यानयोत्पत्त्यस्यारत्नतया प्रतिभासप्रसङ्गात्, अथ कथञ्चिद् समाश्रितत्वाहं परिणामवाद्, योऽप्याहवा(पि वाय्वा)दौ स्वर्गादि-सङ्गवेऽपि रूपाभावाद्द्राघवतुत्पत्तिः, अग्नौ च रूपादिभवेऽपि रसाभावाद्द्रासुत्पत्तिः, अस्य रूपादिसङ्गवेऽपि गन्धभावाद्द्रन्ध्यात्तुत्पत्तिस्तेन रसादेनियतं कारणं रसादिरेवावसीयते, नियतं च कारणानामुपादानकारणं, तस्याप्यरणिनिर्मथनात्त्वदिभन्तरेणाप्यग्रेरुत्पत्त्युपलब्धेः प्रदीपादिसत्त्वतावापि क्षणपरमस्या पूर्वेदुर्वायुपादानत्वमुत्तरोत्तरस्थानानां न स्यात्, न वाऽऽणिनिर्मथनसम्भूतोऽग्निराशिरिति शब्दसाम्येऽपि तद्गुणे न भवति, तस्यापि दाहणकावधैक्रियाकारित्वात्, न चातद्गुपहेतुजन्यत्वाच्चद्राघवत्वात्तुमानं, सर्वथा अतद्गुपत्वरथाप्यक्षवाधितत्वात्, कथञ्चिदतद्गुपत्वं च यत्तत्कथञ्चिच्चद्रूपमेव भवेद्, तत्तु ततो वा तथा परिणामिनः स्यात्, न नियतादेव कुतश्चिद्, अथाऽऽत्माकमेवमपि स एव नियतो यस्तथापरिणामीति भवतामिष्टत्वाहं तथापरिणामादेवायं तथा नियतो नान्यथेति, किं बहुना? न परिणामिवस्तु व्यतिरेकेण क्वचिदुपादानभावः संभवतीति सन्न्यायसाक्षात्सम्भः, कार्यत्वं चोपादानकारणसत्तया व्याप्तं, ततोः कार्यतया कोडीकृतमन्धकारं पुरदलस्वरन्धरूपं परिणामिकारणमाक्षिपति, त एव हि कदाचिदालोकरूपतया परिणामनिर्कदा-चिदन्यथा, चित्ररन्ध्रभावत्वात्, उक्तञ्च—“रूपससगन्धधर्मान्ततः पुरदलाः ॥ शब्दधर्मसौख्यसंस्थानभेदतमञ्जयाऽऽवगोद्देश्येन-वन्तश्चे”ति (तत्वा-श-५) ननु तथाऽपि यदनन्तरं न किञ्चिदुपलभ्यन्ते तत्र शब्दादौ का वाचा? इति चेत्, नैतच्चारु, यतस्तथापि

किञ्चिदवसीयत एवानुमानादिप्रमाणप्रसादात् पुरुल्लालसकं वस्तु यच्छब्दरूपतया परिणमति, तदात्मत्वसंज्ञे च परिणामान्तरं भजत इति ।
 अन्यत्रगुणो न शब्दः-शब्दोऽप्यत्रगुण इति चेत् तत्किमन्यत्रात्मा ? किञ्चैतत्समवायी ? प्रथमपक्षे नभसो नित्यत्वात्सायापि
 नित्यत्वं प्रसज्यते, तथा च कृतान्तप्रकोपः, कृतकत्वादनित्यत्वाच्च तन्मते शब्दस्य भीमासंक्रमत्वं तु प्रतिक्षिप्तमथत्वात् । अथ तस्मान्-
 वायी, तदप्यसत्, समवायाभावत्, श्रवणोद्भिद्येण च शब्दस्वरूपमात्रमेव प्रतीयते, न तु तत्समवायिकारणभूतं नभः, ततः कथ-
 मयमेतत्समवायीत्यवगन्तव्यः ? अनुमानादिरूपं तु प्रमाणं परिणामिकारणसत्तामेवावगमयति, न तु समवायिकारणसत्तां, यद्विवा-
 सञ्ज्ञाभेदमात्रमस्तु, तथाऽप्ययं पुरुल्लाल्ता ऐन्द्रियकत्वाद् रूपद्विवत्, न च सामान्यादिनिर्व्यभिचारः, एणाप्यीन्द्रियविषयतां प्रति-
 पद्यमानानां तत्समानपरिणत्यादिरूपतया तदात्मकत्वात्, अतः द्रव्यान्तरगुणः शब्दो गुणत्वे सति पृथिव्याद्यद्रव्यान्नाश्रितत्वात्,
 यस्तु द्रव्यान्तरगुणो न भवति नासौ गुणत्वेन पृथिव्याद्यन्नाश्रितो यथा रूपादिरिति पारिश्लेषाद्यद्रकाशासाधनं तत् स्वतन्त्रमक्रि-
 यार्थोपपन्नाद्यं, पुरुल्लद्रव्यमेव हि नानाविधैतारिकादिवर्णारूपतया विवर्तमानं परामिमतप्रकारेण द्रव्यव्यवस्थां वाधते, न
 चाकाशादिकमपि किञ्चिदेकान्तेन नित्यमिति नात्यन्तोच्छेदः काचिदपीति । सौगतस्तु पश्चात्किञ्चिद्द्रव्यसमुपलभ्यमानो यदि शब्द-
 नामालन्तच्छेदमस्तीदुपार्त्तं तर्हि पूर्वमुपादानभूतं रूपं किञ्चिदपश्यदुपादानं कथं परिकल्पयेत् ? तथाहि-रूपादेः सजातीयं रूपाद्येवो-
 पादानं, तथा शब्दस्यापि शब्दरूपेणोपादानेन भवितव्यं, यतो नान्योपादानं नानुपादानं वा कार्यं संभवति, भूतोभ्योऽपि चैत-
 न्योत्पत्तिसमवेन लोकायतमतानुपज्ञात्, न च तात्व्यादिव्यापारकाले किञ्चिच्छब्दस्योपादानकारणमुपलब्धिविधोचरः, अथानुपलभ्य-
 मानमपि प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरात्किञ्चिदवसीयते तत् तर्हि शब्दवर्णार्णपुरुल्लस्करूपमपरं वा यथा पूर्वमिष्टं तथा पश्चादप्यस्तु, तुल्य-

योगभावाद्, प्रथंसाभावाद्य एतेऽनुपज्जातविकाराः प्रदीपबुद्ध्यादयो ध्वंसन्ते तेषां कतरङ्गावान्तरं प्रथंसो व्यवस्थाप्यते?, तेऽप्य-
वकल्पतामात्मभावे कथं प्रदीपादयः? अतथात्मनाऽवस्थिताः कल्पेरम्?, अथोपलब्धयोग्यताविकलात्मतापरिचरव्यक्तिः, अत्रापि
तदात्मताऽवस्थितौ न चाप्रमाणकमाद्रियन्ते विपश्चितः, 'आत्मनश्चात्मत्वात्कथं तद्भ्रूवो बुद्ध्यादीनां विकारः?', परिणामश्चान्यत्र
विहितप्रतिक्रियत्वात्नेह वितन्ते? इत्यादि, तदपि प्रतिक्रियसमवगन्तव्यं, प्रत्यक्षेण तदप्रतिपत्तावपि प्रमाणान्तरादुक्तन्यायेन तदन-
न्तरं कस्याचिद्वस्तुनः सिद्धे, आत्मनश्च सत्त्वात्कथं न तद्भ्रूवो बुद्ध्यादीनां विकारः?, परिणामश्च प्रवन्धेन प्रसाधितः, किञ्च-यत्का-
रणं तत्किमपि स्वकार्यमुत्पादयत्येव यथा बीजादि, कारणं च प्रदीपबुद्ध्यादि, न च कारणत्वमेव प्रदीपादीनामसिद्धमवस्तुप्रसङ्गाद्,
अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणात्त्वाद्वस्तुनः, भवन्मतेन चार्थान्तरसाध्यार्थक्रियाकारित्वेनैवास्य वस्तुत्वं, अर्थान्तरसाध्यार्थक्रियाया अर्थान-
न्तरादेव स्वहेतुभ्यस्तदा विधिपलब्धात्मलाभीकृतसिद्धेरतत्सामर्थ्यास्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्, एवं ह्यनेनात्मनः सामर्थ्यमुपदर्शितं स्यात्
यद्यसाधारणं किमपि स्वकार्यमुत्पादयेद्, स्वसामर्थ्याच्चात्मन्यूतावस्थानुरूपेण कार्योणवश्यं भवितव्यं रूपक्षणादिव रूपेणेति, यच्च
तत्रादृशं किमपि कार्यं तत्कारणाच्चात्यन्तव्यतिरिच्यमानमसूचितं, किन्तु तद्विकारात्मकमेव, तत्र क्वचिदत्यन्तोच्छेदः संभवतीति
युक्तमुक्तं विदुदाद्यपि नात्यन्तनाशित्वेन प्रकाशत इत्यादि ॥ ननु यदि कपालोत्पादे घटस्याभावः, एवं तर्हि कपालविनाशे घटो-
न्मखनप्रसङ्ग इत्याशङ्काऽपीहायाद्—

न चैवं तस्य रूपस्य, नाशो पूर्वमसुद्भवः। तदन्यस्यापि तन्नाशस्यभावस्य प्रसूतितः ॥ १४ ॥
घटाभावात्सनि कपालस्ये विनष्टे स्याद् घटोदयः यदि प्रतिकपालाद्यपि न घटाभावात्मकं भवेत्, न चैतदस्ति, घटरूपविल-

क्षणान्नमः प्रतिकपालादेरपि घटाभावर्यमर्ताऽनतिक्रमात्, नहि घटाभावर्यः कपालभावादिभिन्न एव येन कपालान्नो घटोदर्यः स्यात्, किन्तु भिक्षोऽपीति कपालान्नो प्रतिकपालादिनाऽपि तादात्म्यमनुभवत्येव इति नोक्तोपपत्तयः। सुद्रव्यमेव हि कपालफालेऽप्यु-
र्ध्वाद्याकारव्यावृत्तनात्मना वर्त्तत इति कपालानां घटाभावरूपता, तच्च सुद्रव्यं प्रतिकपालफालेऽपि घटव्यावृत्तमान्तर्यामिणं न त्यजति, ततः कथं कपालविनाशोऽपि घटोन्मज्जनसम्भवः?, तदा तत्रातिकपालाद्यपि घटन्तर्यामिणव्यावृत्तमुदात्ततामादाधानं घटाभावात्प्रतां धत्ते, तेन तदन्यस्यापि तन्नाशरथभावस्य प्रतीतिरित्युच्यते ॥ इह च श्लोके 'न चैवं तस्य रूपस्यैत्यत्र तच्छब्देन कपालरूपमुच्यते, पूर्वस्य चोर्ध्वाद्याकाराणोर्ध्वा घटा, 'तदन्यस्यापीत्यत्र तानि कपालानि, अन्यच्च प्रतिकपालादि, 'तन्नाशरथभावो'त्यत्र तु तच्छब्देन घटोऽभिधीयते, न्याख्यातो विशेषप्रतिपत्तेरिति ॥ किञ्च-अत्यन्तोच्छेदं सत्यनेकदोषोपनिषातसम्भवत्तदाह—

कर्मतत्फलसम्बन्धवन्मोक्षायसद्गतिः। स्फुटैव सर्वथोच्छेदं, सन्तानाः स्वपरो न वा १ ॥ १५ ॥

नहि सर्वथोच्छेदे कर्मतत्फलसम्बन्धः सद्गतिमनुभाति, कृतनाशकृताभ्यागप्रसङ्गात्, येन हि शुभाशुभं कृतं स क्षणिकः सर्वैव विनष्ट इति न तस्य तत्फलोदय इति कृतनाशः, येन च तत्र कृतं स शुभाशुभफलसंयुक्तः समजनीत्यकृताभ्यागप्रसङ्गः, अयुक्तं चैतत्, प्रमाणवाधितत्वात्, तथाहि-यद्यन्तेन कृतं तदन्यस्य फलं न प्रयच्छति, यथा देवदेवतेन कृतं न यज्ञदत्तस्य, अन्यथ कर्तृक्षणाद्भोक्तृ-
णोऽप्यसत् इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः। नतु किञ्चिदन्त्यत्वं सन्तानान्यत्वं क्षणान्यत्वं (सामान्यान्यत्वो)वा?, प्रथमे पक्षे हेतोर-
सिद्धत्वा, द्वितीये तु यत् एव क्षणान्यत्वात् एव फलोदयः, अन्यथा यद्यसौ कर्तृक्षणे न भोक्तृक्षणाः भोक्तृक्षणाश्चेत्तां नायं कर्तृक्षणे इति, यतः कर्मतत्फलसम्बन्धव्यवस्थां विघटयितुमुपन्यस्तोऽयं हेतुस्तथैव तां साधयतीति विरुद्धार्थप्रसाधनादिरुद्धः, अथ सामान्येनान्य-

त्वमात्रहेतुत्वा नैकान्तिकः, अन्यत्वमपि भविष्यति कर्म तत्फलसम्बन्धव्यवस्थाऽपि भविष्यति, नात्र विपर्यये बाधकं प्रमाणमस्ति, अत्रोच्यते—पक्षत्रयान्त्रैकशेषापि पक्षे तव सङ्गतिः, अथ 'यस्मिन्नेव हि सन्तानं' इत्याद्यङ्गव्य सन्तानो निराकारिरप्यत इति प्रथमपक्षोदितं दूषणमदूषणं, यत्पुनर्द्वितीयं पक्षं कक्षीकृत्य विस्फूर्जितं तदप्येकान्त्राक्षणिकवादिनः प्रति विराजते न नित्यानित्यवादे, तस्मिन्वादे हि यद्यपि कर्तृशोकृत्यादिपर्यायोपेक्षया कथञ्चिद्भेदस्तथाऽप्यनुभावात्कीवद्रव्यापेक्षया कथञ्चिद्भेदोऽप्यस्तीति कः परिकल्पनाभावकाशः?, क्षणभेद एव कर्मतत्फलसम्बन्धव्यवस्था घटामञ्जति सन्तानभेद एव च न इत्यपि तदा प्रतिपादयितुं पर्यते यदा भिन्नसन्तानादभिमतक्षणस्य कश्चिद्विशेषः प्रकाशितो भवेत्, न चायं प्रदर्शयितुं शक्यत इति निर्णेष्यामः, एवं दृतीयोऽपि पक्षो न क्षोदक्षमः, अनेनैव न्यायेन प्रतिव्यूहत्वादिति, तस्माद्विदितसुपसप्तपरमार्थानां देवताऽऽजायन्तादिप्रयासः कर्तुं प्रयुक्त एवेति स्वयमेव विनष्टं ताथागतं ज्ञासनमिति मत्या कृतः स्वरसनरोधाभ्युपगमः स्वमतोच्छेदेन परैरिति । अथ व्यवहारिणो मुग्धबुद्धयः सन्तानगतमेकत्वमभ्यवस्यन्तोऽस्याकर्मतत्फलसुत्पत्स्यत इत्यभिप्रायात्प्रवर्तन्ते, तत्त्वज्ञास्तु विद्युद्धराक्षणात्पादमभिसन्धायोति परे परिहारं ब्रूमः, अहो! सानिषां तत्प्रकारेणात्मविनोदेन संभावयतां विकलः प्रयासः, 'हे हंस ! देहि कान्तां सा मे भवता ह्येति किं भिष्याः । सेयं गतिसदृश्या वाणीः सैवेयमुल्लसति ॥१॥' इत्यादि रागादुत्पुलप्रलपवक्त्र परित्राणभेषः, यतो मुग्धजनप्रवृत्तिर्न तत्त्वव्यवस्था-ऽधिकारे प्रभविष्यतामञ्जति, तत्त्वज्ञानां तु प्रवृत्तिर्न युक्ता, यतो यदि नाम विद्युद्धराः कश्चित्क्षणः समुत्पत्स्यते तदा पूर्वक्षणस्य किं येनायं अभ्युपगततायथादिता आत्मानमायासयति?, परार्थमेव सतां प्रयासः' इति चेत्, न, सर्वस्यापि परार्थस्य स्वार्थः पर्यवसानं, अन्यथा तु कोऽपि क्वापि न वर्तेत, 'श्रेक्षवतां यतो वृत्तिर्व्याप्तोऽस्ति कार्यवत्तया । प्रयोजनमनुद्दिश्य, न मन्दोऽपि प्रवर्तते

॥१॥” तर्कान्तोच्छेदं कर्तव्यमवश्यमेव, न क्षन्त्यो चक्षोऽप्यथ मुच्यत इति सचेतनः प्रतिपादयितुमर्हति, पूर्वभवेऽपि मुक्तशब्दं निवेशयतः परस्यापूर्वं शब्दार्थकोशलं, एवं हि प्रवचनमिणीं वनितामणहय वन्द्यामेव मातरमभिदध्यादेयः, तथा च कस्य नोपहासपदं स्यात्?, तथा च प्रयोगः-पदवद्द्रं तत्र मुक्त्यपदेशभाक्, यथा सदा सुस्थितः कश्चिदेवदत्तः, अबद्धशामिमतः क्षणः परसत इति व्यापकशुद्धलब्धिः, प्रपञ्चस्तु प्रदर्शयिष्यते, तथा स्वज्ञानकाले चार्थो विनष्ट इति कथमसौ तत्र प्रतिभासते?, ननु साकारं विज्ञानं, तस्य विषयः स निरूपणीयो यः सस्ययति विज्ञानं, निसाकारत्वे नीलशेदं संवेदनं न पीतस्येति प्रत्यर्थनियमो न स्यात्, विज्ञानं हि नियतमर्थमवबोधयत्वेन सह प्रत्यासात्तिमर्हति, तत्र यदि तदुत्पत्त्या ज्ञानमर्थस्य ग्राहकं भवेत्तदा विषयवदिन्द्रियस्यापि ग्राहकं भवेत् ममनन्तप्रत्ययस्य च, तस्मात्कारणान्तरात्मभयिना रूपेण सारूप्यलक्षणेन ज्ञानमर्थस्य ग्राहकमित्यभ्युपगन्तव्यं, ज्ञानकाले च क्षणिकत्वादर्थस्याभावादाकारार्णवमस्य कारणत्वमेव पारितोष्याद्ग्राहत्वमवस्थाप्यते, न च कारणादन्यस्य समा-नकालस्य ग्राहकमर्थस्य ज्ञानमिति वक्तुं शुकं, तयोक्तकार्योपकारकभावाद्, यद्यदुपकारिणोऽपि ग्राहकं स्यादविशेषात्सर्वस्य ग्राहकं भवेत्, ततः सर्वस्य सर्वविच्यप्रसङ्गः, एकसाधयर्थोक्तत्वाद्द्विज्ञानं तदेव रूपं शृङ्खलीति चेत् विशेषणव्यादिन्द्रियस्यापि प्रवणप्रसङ्गः, ततो विज्ञानं साकारं परिकल्पनीयं, साकारजननमेव चार्थस्य ग्राहत्वमिति, अत्र प्रतिविधीयते-किममुमनुभवसंनिवेशिनं स्पृ-लगाकारं परमाणवः समर्पयन्ति? किं वाऽपरः कश्चिद्?, यदि परमाणवस्तदा किं ते प्रत्येकमर्पयन्ति? किं वा संहताः?, यदि प्रत्येकं तदा यावन्तः परमाणवस्तान्येव परमाणवभासीनीन्द्रियज्ञानानि प्राप्नुवन्ति, एवं च सति स्थूलकारानुभवविरोधः, अथ संहताः, ननु संहतेष्वपि तेषु नायमस्तीति आत्मयसन्तं कथं विज्ञानं समाप्येयुः?, अथ प्रतिभासधर्म एवायं, न वस्तुधर्मः, अस्ति

हि कश्चिद्रस्तुधर्मो नीलत्वादिलक्षणः कश्चिन्न प्रतिभासधर्मो यो बहुषु प्रतिभासमानेषु प्रतिभाति यथा केवलकलाप इति, एतदप्य-
सत्, यतो यद्यथं प्रतिभासधर्मो न वस्तुधर्मसदृशः कथमभ्रान्तमभ्यक्षं प्रचयावभासि स्यात्, नापि परमाणुव्यातिरिक्तः कश्चिदस्ति,
तस्य व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पादिभिर्भावद्भिः प्रतिषेधात्, भवतु वा कश्चिदनिरूप्यो विषयः, तत्सारूप्यं च विज्ञानस्य, तथाऽपि
विषयविज्ञानयोः सारूप्यनिश्चयो नास्ति, उभयदर्शनाभावात्, उभयदर्शनाधीनश्च सादृश्यनिश्चयः, अर्थश्च साकारपक्षे न कदाचि-
दुत्पूर्वं इति स कथं सदृशः कल्पेत ? विज्ञानं वा, किञ्च-यद्ब्रुत्पत्तिसारूप्याभ्यां विज्ञानमर्थस्य ग्राहकं तर्हि तत् एवोपादेयो विषय-
क्षण उत्पादानक्षणं शुद्धीयात्, उत्पात्तिसारूप्याभ्यां ज्ञानाकारो ग्राहको (विषयस्य नोपादानक्षणस्य) तर्हि बोधरूपात्त्वादेवार्थस्य ग्रा-
हकं ज्ञानं भविष्यति, किं सारूप्येण ? बोधरूपात्ताया अविशेषात् किं न सर्वप्रदृष्टप्रसङ्गः ? कारणत्वाविशेष(श्च बोधरूपात्तायाः पूर्व-
क्षणवृत्ततायाश्च सर्व)त्राप्यस्तु, किमाकारेण ?, तस्माद्यदुक्तं 'आकारमन्तरेण प्रतिकर्मव्यवस्था न स्यात्' तदनुकामिति, ज्ञानमेव हि
नियतार्थग्रहणोपयमस्तु, किमाकारोपीति, तदुक्तम्-'अतादृश्येऽपि योप्यत्वनियतार्थस्य वेदनम् ।' इति । यस्मादाकारवर्गादिनाऽपि
वस्तुस्वाभाव्यमाकारग्रहणे ज्ञानस्याभ्युपगतं, तस्मात्तदेव नियतार्थग्रहणोऽपि तस्यास्तु, किमनेन व्यवधिना ?, न च स्वाभाव्यमहे-
तुक्तं, किन्तु कर्मणः क्षयोपशमवैचित्र्यात् अन्तर्भव नियतार्थज्ञानाकारतया परिणमंस्तात् तानर्थान् प्रतिषेधते, ततः सारूप्यमनि-
मित्तं, किञ्च-निराकारपक्षे विषयविषयिभावनिमित्तः सम्बन्धो मृद्यते, मृद्यमाणश्चासौ यदि तदुत्पत्तिरूप इष्यते तदा चक्षुरादेरपि
विषयत्प्रसङ्गः, ततस्तानिवृत्त्यर्थं सारूप्यं भवद्विरुद्धीक्रियते, एवमपीन्द्रियमन्तराजयोर्विषयत्प्रसङ्गसदृशः, विज्ञानं हि तयो-
र्विषयग्रहणप्रतिनियतबोधात्मकत्वलक्षणमाकारं विभक्तिं, ताभ्यां चोत्पद्यते, अपिच-अर्थानुभवसिद्ध्यर्थं साकारत्वं विज्ञानस्य

कल्पयंतं, न च साकारेण ज्ञानेन कश्चिदनुभवनीयोऽर्थोऽस्ति, निश्चत्वात्, न च निवृत्तो विषयोऽनुभूतो नाम, अनुभवस्य विषय-
मानविषयत्वात्, यदि च ज्ञानाकारानुभव एव विषयानुभव इष्यते, एवं तर्हि नीलादिवत्केशकलापाकारे चेतरसि संवेद्यमाने केश-
कलापेऽपि बालोऽनुभूतोऽभ्युपगन्त्यन्, विशेषाभावात्, स्यादेतद्-यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेः शुद्धिप्रतिभासाः स प्रत्यक्षः,
केशकलापादिप्रत्ययश्च विपुत्रः, वस्त्वननुरोधेन प्रतिभासमानतया विप्रलम्भात्, यदाह-“विसंगदादुल्लङ्घः” इति, तत्कथं तत्र
बालं वस्तु संविदितं शक्यते व्यवस्थापयितुं?, तदपि निरूप्यं, किसत्त्वात् केशकलापादिप्रतिभास उल्लङ्घः? आहोचितसन्धेपि बाल-
वस्तुनिर्पेक्षत्वाद्?, न तावत्पूर्वो विकल्पाः, यस्मात्नीलादिप्रतिभासाद्विज्ञानात्कदाचनदुभूयमानादस्य केशादिप्रतिभासस्य न कश्चिद-
नुभवकृतो विशेषो विद्यते येनायमसत्त्वादुपप्लव्यः स्यात्, इतरश्च सत्यो नीलादिप्रतिभासाः साधकाद् अयमसत्य इति चेत्, एवं
तर्हि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्निराकारमेव केशादिज्ञानमेष्टव्यं, तत्र यथा श्रान्तविज्ञानमसन्तमाकारमुपदर्शयति तद्वदश्रान्तमपि निरा-
कारमेव सन्तमाकारादादशीषियतीति साकारादादसत्याज्यः। अथ निर्पेक्षत्वादुपप्लुतो द्विचन्द्रादिप्रतिभास उच्यते, ननु सोऽपि
वस्त्वननुरोधी प्रत्ययः कृत आयातः? इति वक्तव्यं, यद्यालयविज्ञानायासनापरिणकादित्युच्यते तर्हि नीलादिप्रतिभासा अपि वस्तु-
निरपेक्षा यासनापरिणकाधीननिष्पत्तयः प्राप्नुवन्ति, एवं च विशेषाभावाद् सर्वेषूपप्लुता अनुपप्लुता वा प्रत्ययाः स्युः, विशेषो वा
वक्तव्यः, अथ विशेषमष्टं मन्यते भवान्-स्वसन्तानामत्राधीनप्रतिभासाः प्रतीतयः कथमसति बाले वस्तुनि कदाचिदुत्पद्येत?,
तेन कदाचित्कत्वाच्च बालवस्तुनिरपेक्षः, यथैवं द्विचन्द्रादिप्रतिभासो बालवस्त्वननुरोधी कथमपि कदाचित्दुत्पद्यते?, अक्षविक्रा-
स्य कदाचित्कत्वादिति चेत्, ननु द्विचन्द्रादिविज्ञानप्रतिभासस्य वस्त्वननुरोपात्तव्यः संसृज्यः? इति भवान् पृष्टः, न पुनः प्रत्य-

धीउत्सादा-
दिसिद्धिः
॥९२॥

यकारणं, तस्माद्वासनापरिपाकपेश्यप्रतिभासा खल्वियमिन्द्रियत्वा आन्तरभ्युपगन्तव्या, यदुक्तम्—“असीयमपि सा याऽनन्तरणत्ववक्षसु-
द्धवा ।” इति, आन्तरिवद्भ्रान्तिरपि न वस्तुवृत्तोधिमतिभासा, वस्तुवभावेऽपि तदाभासदर्शनत्वात्, तदेवं सर्वबुद्धिमतिभासानामवि-
शेषत्व किञ्चिद्व्यवर्त्तनीयमस्तीति सौआ(त्रा)निकनये प्रत्यक्षलक्षणवसरे आन्तपदमनर्थकं प्राप्नोतीति साकारवादे दीपः । अपि-
च-यद्यथाचिदाकारता विज्ञानस्य तदा तद्वज्जडताऽपि स्यात्, अथ नीलाद्याकारतैवार्थाद्भवति, न जडता, नतु यदि नीलपरमाणु-
रूपता तदा कथं न जडता ? अथापरमाणुवात्मके विज्ञाने नीलात्प्रतिबिम्बमात्रमेव भवति, यथाऽनीलात्मिके स्फुटिके नीलादिरिति,
नतु न स्फुटिकस्यापि नीलपरमाणुपरिणतेरन्यत्प्रतिबिम्बं, तथाकारवाद्ः कथञ्चिदुत्पत्तिक्षम इति, यदुक्तम्—“स्वाकारजननमेवा-
र्थस्य ग्राह्यत्व”मिति, तत्र संभवतीत्यर्थः, ग्रहणोपायाभाव एव परस्येति, कार्यग्राहिणा च प्रमाणेन कार्यमेव प्रतिपन्नं, न कारणं,
कारणग्राहिणोऽपि कारणमेव प्रतिपन्नं, न कार्यं, न चोभयवाभासनियतं रूपमस्ति, अस्मददभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

क्षणिके कार्यकारणत्वाभावाः-ततः कार्यकारणभावव्यवस्थाऽपि न स्यात्, तेन यदुक्तं हेतुर्विदौ कार्यकारणसिद्धिः, य
एवेदमस्योपलम्भे उपलब्धिखलक्षणाप्राप्तमनुपलब्धमुपलभ्यते सत्त्वप्येतेषु हेतुष्वस्याभावे न भवतीति तद्भावे भावस्तद्भावेऽभावश्च,
प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावस्तस्य सिद्धिः, कार्यकारणभाव एव ह्यर्थान्तरस्यैवं स्यात् यत्र धूमस्तत्रावश्यमाश्रितिवि, अत्रि-
भाव एव हि भावो धूमस्य, तत्कार्यत्वमिति तद्वचनमात्रमेव, न खलु प्रत्यक्षमिदमस्योपलम्भे उपलब्धि उक्षणप्राप्तमनुपलब्धमुपल-
भ्यत इत्याद्याधिगमव्यापारप्रालम्भं भवितुमर्हति, स्यादेतद्-निर्विकल्पकदर्शनेन्द्रयानन्तरमिदमसादृत्यभामित्येवमाकारं सारणज्ञान-
मुदेति तेन तथाभावाधिगमः, तदप्यसत्, यतः स्माणमनुभावानुसार्योत्पद्यते, न चानुभवद्वयेन कार्यकारणभावोऽभूत् येन तथा-

कारणं स्यात्, आत्मनश्चाभावे कस्य तत्कारणम् ? अथेशमान्वशीथाः-न्यथा कारणनिप्रयं विज्ञानं कारणं शुक्लात्येव, तथाविशीष्टका-
र्यजननस्वभावमिति तथैव शुक्लाति, अन्यथा तदग्रहणमसद्भात्, एवं कार्यमपि विशिष्टकारणजन्यस्वरूपमिति तथैव ग्रहणे, तंतस्त-
त्सापार्थ्यग्रभयो विकल्पस्तथैव प्रवर्तते इति युक्तः कार्यकारणभाववगमसः, अत्रोच्यते, विशिष्टकार्यजननस्वभावत्वं विशिष्टकारणजन-
न्यस्वभावत्वं चेतंतंतसवधिकमयस्त्वमित्युभयग्रहणमन्तरेण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति व्याप्त्य व्यामोहं चिन्त्य तावत्, यदि हि
कार्यकारणयोरन्यतदर्थानादेव कार्यकारणभावव्यवसाकारिविकल्पोदयस्तर्हि नालिकेरीद्वीपागतौ गगनतललवळनिर्वाणं बहलवह-
लधूमलताशुलभ्योदितानलविकल्पः किमनलं तत्र न व्यवस्थापयति ?, सद्देवाभावादिति चेत् तस्मिन् तेन धूमस्वरूपमपि न प्रति-
पत्तं ?, प्रतिपत्तं परं विकल्पोदयः सद्देवमप्यपेक्षते, तर्हि न कार्यकारणस्वरूपग्रहणमात्रेणैव कार्यकारणभावव्यवस्थेति, उक्तञ्च- "द्विष्टु-
सम्यग्दर्शवित्तिकरूपप्रवेदनत् ।" द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्यग्भवेदवमिति । ननु कार्यकारणभावः कार्यकारणस्वभावाद्भिन्नयो भिन्नो
या ?, यद्यभिन्नस्तदाऽन्यतदग्राहिणा प्रमाणेन कथमस्य न ग्रहणम् ?, अथ भिन्नस्तर्हि तदाऽपरं तृतीयं वस्तुचन्तरं स्यात्, न चायं वस्तु-
चन्तरभूतो भवद्विरभ्युपगम्यते, न चायमभ्युपगम्यमानोऽपि युक्तः, यतोऽयमन्यो भवन् स्वभावतोऽप्रतिपन्नकार्यकारणस्वरूपयोर्वा
भवेत् ?, यदा स्वाभावेनैव कार्यकारणत्वमनोः ?, यथावत् पक्षस्तदा सर्वत्रैवकार्यकारणभूतं वस्तुनि भवेत्, ततः सर्वं सर्वस्य कार्यं स्यात् ।
स्वभावेन चातद्द्रव्यस्यान्ययोगेऽपि न तद्द्रवता, नहि भावाः प्रतिनियतरूपत्वान्नान्ययोगेऽपि रूपान्तरमाभजन्ते, यतो नान्ययोग-
त्वेण पूर्वस्वरूपं नाशयति, विनाशहेतुयोगात्, नान्यपूर्वभुत्वात्तदयति, तस्या ततोऽर्थान्तरमसद्भात्, न हि तेषु निष्कण्डे निष्कण्डे
तुकोऽपिभेदहेतुको वा तत्स्वभावो युक्तः, अयं भेदो भेदहेतुर्वा यो विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च अतश्चेव भेदोऽन्यनिमित्तमावाह

शीलत्यादा-
दिसिद्धिः
॥१४१॥

एकद्रव्यं विश्वं सादित्यादि प्रसज्यते, अतिभासभेदोऽपि हीततराभावरूपवया विरुद्धधर्माभ्यासां नातिक्रामति, ततश्च पूर्ववस्तुर्नो तद-
वश्ये एवेति न तयो रन्ययोगेऽपि कार्यकारणरूपतापत्तिः, अथ द्वितीयः पक्षस्तदा स्वभावात् एव तयोः कार्यकारणरूपत्वादन्यत्तद्भावः
कथं न वैयर्थ्यमनुभवेत्, कार्यकारणबुद्धौ अपि तद्भावभावितामात्रनिवन्धने, नार्थान्तरनिमित्ते, तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्त्यस्य कार्य-
कारणरूपस्य विवेकिना निरूपयता (अर्थान्तररूपताम)न्तरेणाप्रतिभासनात्, तथाविधस्यापि ग्रहणकल्पनायामतिप्रसङ्गः, अनुपलब्धिल-
क्षणप्राप्तया कथं कार्यकारणबुद्धौ तन्निवन्धने, नहि तदर्थान्तरं स्वसत्तामात्रेण तद्बुद्धौ प्रवर्त्तयति, सदा सन्निकृष्टित्वेनस्य तयोः
सर्वदेव्यप्रसङ्गात्, न च विशेषणमशुहीतविशेषं स्वस्वविशिष्टप्रत्ययनिवन्धनमित्ययुक्ताऽस्याऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तात्, न च दृष्टस्यानु-
पलब्धत्वं युक्तं, कार्यकारणबुद्ध्यास्तात्रनिवन्धनोपगमात्, न हि यन्निमित्तो योऽन्यत्रातद्बुद्धिभाजि व्यवसायः स तदनुपलक्षणं युक्तः,
देवदेवे दण्डिव्यवसायवदृष्टानुपलक्षणं, न चार्थान्तरस्य कार्यकारणभ्यां सम्बन्धो, घटात् सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तो,
कार्यकारणभावान्शुपणमे कार्यकारणभ्यामसहभाविता तद्भावस्य, ततश्च कार्यकारणकालितस्य तस्यासन्नियानात् कथं कार्यकारणबु-
द्धिहेतुता, निरुद्धयोरप्यहल्य तत्प्रत्ययकल्पनायां च कल्पितविषय एव कार्यकारणव्यवसायः स्यात्, न वस्तुविषयः, स च विवि-
ष्टभावाभावनिवन्धनोऽभ्युपगम्यत एवेति किमर्थान्तरपरिकल्पनाया, कल्पितविषयत्वे तद्व्यवसायस्य वैयर्थ्यात्, कार्यकारणयोश्चा-
योगपद्यात्वा सहित्वाभ्यामसौ जन्येत, प्रत्येकजन्यत्वे कथं कार्यकारणभावः, यदा च कारणेन जन्यते तदा किं स्वकार्यसहितोऽयं केवल-
ोऽकेनलो जन्यते, अथ केवलः, केवलोऽपि किं स्वकार्यात्प्रागथ पथात्, यदि स्वकार्यसहितस्तदाभयो जन्यत एव भावात्परस्परसम्बन्ध
इति कार्यसम्बन्धिताऽस्य हीयेत, अथ केवलः स्वकार्यात्प्राक्तादा क्षणिकतया कारणस्य तमेव जनयित्वा व्यसंत् कथं स्वकार्यक्रिया, तस्यां

कार्यकारण-
भावः

॥१४१॥

चासत्यां कथं तदपेक्षस्य कारणत्वं ? तस्मिंश्चासति कथमकारणत्वं कार्यकारणसम्बन्धो अन्यत्वे ? अथ स्वकार्यं कृत्वा पश्चात्प्राप्त्यत्वे तदा कार्यस्य जातत्वात् संबंधः कारणे) न कृताः ? तद्भाषश्च सम्बन्ध उच्यते, कार्यकारणयोश्चासत्भावित्वात् कृतोऽस्य द्विष्टता ? तस्यां चासत्यां कथं सम्बन्धिता ? अक्षणीकत्वेऽपि कार्यकारणयोस्तज्जननात् प्रागप्रतिपत्तत्वात्धारभावयोः पश्चादपि स्वभावापरा-
 धृत्वेरताऽश्रयत्वमनाश्रितं च कथं तद्भावाः प्रत्ययहेतुर्वा ? समावायिकारणस्यैव कार्यसमावायिकारणत्वं, न निमित्तासमावायिकारणयोः, कार्यस्य वा तत्समवायात्कार्यत्वं, अस्य च सर्वत्राविशेषात् तत्सर्वं वस्तु परस्परं कार्यकारणरूपं स्यात्, पूर्वोत्तरभावभावविशेषणत्वा-
 चास्य तदसम्बन्धाददृक्ता, निरतिशयस्य तदयोगाच्च, तयोरेव चातद्विशेषणयोस्तल्लक्षणताऽस्त्वित्यभिप्रायवत्तव धर्मकीर्तिनीकं-
 'तद्भावे भावस्तद्भावेऽभावश्च कार्यकारणभावः" इति, तदत्र प्रतिविधीयते-अथ कोऽयं तद्भावेऽभावस्तद्भावे भावश्च ? य एव हि कारणप्रिमत्तस्य भावः स एव भावः कार्यत्वेनाभिमतस्य, कारणत्वान्भिमतस्य चाभावोऽभाव एव कार्यत्वेनाभिमतस्य, स एव कार्य-
 कारणभावो, नान्यः, नन्यस्मान्निष्पत्तेर्विद्यत एव, केवलमेतद् ब्रूमो, यथा-कार्यकारणयोरन्यतरस्वभावमादावेवमभाषिणानुभावकथः,
 कथाश्चिद्वदन्त्यात्, धर्मधर्मिणोश्च भेदाभेदेन व्यवस्थानामिति निर्णयामः, ततः पृथक्कार्यकारणस्वरूपाहिणा प्रमाणोनायमधिगंतुंम-
 शक्य इत्युभयग्राहिणा परिणमनस्समावमनुगतमेकमात्माद्रव्यमस्तीति त्रैनानामुपपद्यते कार्यकारणव्यवस्था, न परंप्रामिति, एतेन यदुक्तं
 कल्पयाणचन्द्रं-यथा कार्यस्य तावदनुत्पत्त्यवस्थायाऽप्रसव्यादेव न कारणसम्बन्धित्वं, निष्पन्नावस्थायामप्येवं, निरपेक्षत्वात्, तथा
 कारणभावे कार्यनिष्पत्त्यवस्थायां कार्यसम्बन्धेव, नाप्यनयोः कार्यकारणभावसम्बन्धो, भिन्नकालत्वात्, केवलमसौदं कार्यं कारणं
 चेति कल्पितोऽयं व्यपदेशः, तेन स्वहेतोः सकाशात् स्वरूपात्तम एव भावस्य कार्यत्वं, कारणस्यापि कार्यं प्रति प्रागभाव एव कार-

लभावित्वमित्यभिरुच्यन्नातिक्रमयं कारणस्यैव कार्यरूपतापत्तिः ? नहि, नहि तर्हि कोऽसावपरः ? इति सुव्यक्तमभिधीयताम्।
उत्पादसिद्धिः—नन्वाभिहितमेव यदिदं भावानां प्रतिनियतशक्तियोगित्वं नाम, किमभ्यक्ष्माक्ष्यमाणानीलादिरश्मभावाद्पर्यं
काचिच्छक्तिः ? नोति चेत् तर्हि यैवेयं भावानां प्रतिनियतनीलादिरूपता सैव शक्तिः, तथा च नीलादयो भावा यथैव नीलादिरू-
पेण स्वग्राहिणा प्रमाणात् प्रतिपन्नान्नास्तथैवावाप्तावस्तुतत्त्वरूपाः सन्तो नापरमात्तव्यतिरिक्तं वस्तुत्तरमुत्पादयितुमादियन्ते, न खल्व-
तरकालं वस्तुत्तरं समुत्पन्न एव नीलादिभिर्नीलादिरश्मभावं विव्यमित्यत्र नियमहेतुं पश्यामः, तस्मात्सर्वे भावा नीलादिरश्मभा-
वव्यवस्थितवन्तव एव वस्तुरूपतां प्रतिपद्यन्ते, नापरोत्पादनेनेति न कस्यचित्कुतश्चिदुत्पादः। अर्थक्रियाशक्तिविरहे नीलादः कीदृशी
वस्तुरूपतेति चेत् यदियमभ्यक्ष्माक्ष्यते नीलादिरूपता सैव, नापरा, शक्तयभ्युपगमेऽप्येतावत् एवावशिष्यमाणत्वात्, यदि नीला-
दिरश्मभावव्यवस्थानादेव भावा अवाप्तवस्तुत्वस्वभावा नापरोत्पादनाय प्रयतन्ते तर्हि कुतोऽप्यनन्तरं किमिति किञ्चिदुपलभ्यते ?
यदि नाम किञ्चित्केनचित् सह पूर्वभवनन्तरं चोपलभ्यते ततः किमनन्तरोपलभमनियमः, कथं ? जन्यजनकभावव्यतिरेकेणेति चेत्
सहोपलभ्यादिनियमेऽप्ययमानिवारणीयः प्रसङ्गः, तथाहि—प्रस्तुतोपलभमेऽपि स्वस्वभावमश्रमन्त्योऽन्यासुपशब्दन्तं वस्तुद्वयमेव चक्रा-
स्ति, नाधिकं किञ्चिद्, येनेदमितः समुत्पन्नमिति विशेषो विद्वद्भिर्व्यवस्थाप्येत, एतावन्मात्रं चान्यत्रापि समानं, तदुत्तरकालभावित्वं
विशेष इति चेत् समकालभावित्वं पूर्वकालभावित्वं वाऽन्यत्रापि समस्त्येव, अथयोजकोऽयं विशेष इति चेत् तदुत्तरभावित्वं कथं
प्रयोजकमित्यपि निवेदनीयं, कारणे सति कार्यस्य तदुत्तरकालं भाव इति चेत् न ह्यन्यत्रापि तस्मिन् सति तस्य तत्समानकालं पूर्व-
कालं वा भावः, सहभावित्वां क्रः परस्परं जन्यजनकभावः ? नहि सर्व्येतरगोविषाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानां कार्यकारणभाव-

समिदयति व्यवहारिणः, नापि धूमाद्द्रवज्जन्म, प्रस्तुते कथं कार्यकारणभावो व्यवहारिभिः प्रतिपन्नः, तत्रापि हि कारणं कार्यं चेति विच्छिन्नमेव वस्तुद्वयगुणलभ्यते, तन्मात्रोपलब्धौ च न जन्यजनकभावव्यवस्था समसमयादिभाविं वस्तुवत्, प्रयोगो-भ्येषां परस्परं न विशेषसम्बन्धस्तेषां न जन्यजनकभावो, यथा समसमयादिभाविनां भावानां, नास्ति च जन्यजनकत्वामिमतानां भावानां काश्चित्सम्बन्ध इति व्यापकानुपलब्धिः। नन्वेवं चोद्यचञ्चुभिर्भवद्भिः कार्यकारणभावोच्छेदप्रसङ्ग एव परमार्थतः श्रेयितः, तथा च जगद्देहकभेद स्यात्, ततश्च-नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा भवेत्। अपेक्षया हि भावाः कादाचित्का भवन्ति, तथा च वार्तिकश्लोकः-
“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतौन्यात्वपेक्षणात्। अपेक्षतो हि भावानां, कादाचित्कत्वसंभवः ॥१॥” तस्मादवश्यममीभिर्हेतुसाद्भिर्भावि-
तव्यं, तथा च सम्बन्धोऽपि यथा प्रसिद्ध एव हेतुरकालभाविन्नेन कार्यस्य जन्यजनकभावः। नतु प्रमाणाधीना प्रभेदव्यवस्था, जन्य-
जनकभावव्यवस्थानिवन्धनं च प्रमाणेन न पर्याप्ततथैव मन्यमाह इति, “कः कष्टकानां प्रकरोति तैश्च्यं, विचित्रभावं मृगपक्षिणां च। स्वभावतः सर्वाभिर्दं प्रवृत्तं, न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥१॥” इत्यादि प्रतिपादनतः स्वभाववादिनो भवतो दुर्निवार्याः स्युः, किञ्च-भवताऽपि तावद् ‘अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्बन्ध’ इत्युच्यते तत्र कर्तव्यं भावानामपेक्षा १, किमलब्धात्मनव-
भानासुत लब्धात्मनवरूपाणां १, प्रथमपक्षे भावाः स्वरविपाककल्पाः का नाम तदा तेषां कचिदपेक्षा १, लब्धात्मलाभा अपि सर्वथा ते परनिशास्त्रासा एवेति तदाऽपि तेषां न कचिदपेक्षा, यदेवेदं तदनन्तरं तत्स्वरूपनियतमेव तेषां तदपेक्षा, नापरोति चेद, नन्वेवमि-
तरे (तथाश्रयदोषोऽप्या) हेतु भवतः, तथाहि-कारणापेक्षया (कार्यस्य) तदात्रया तत्स्वरूपलाभाः स्वरूपलाभे च सा तद्विधा तद-
पेक्षेतीतरेताश्रयदोषः, अपिच-इयशीदृश्यपेक्षा यदैव तत्स्वरूपं तदैव संभविनी, यदि कारणत्कार्येलाभमावेदयति तदा किं न १, स्व-

भावादेव, स्वरूपादेव स्वरूपस्य क्रीडयो लाभ इति चेत्, नन्वयमेव भवनं स्वयं किञ्चिदपि कथं भवति?, परस्मात्कथं भवति?, तस्य तज्जननशक्तिस्य भावत्वात्, स्वरूपस्याप्यात्मजननशक्तिस्य भावत्वं किं नेष्यते?, अथ यदा न तस्य शक्तिः, यदा त्वल्लि तदा न शक्त्या प्रयोजनं, केवलं कथं तदा तज्जातमित्येतेदं चिन्ताविषयतामवतरतीति कारणादेव तद्भवतीति नः स्फुरति, ननु कार-
णपक्षेऽपि यदा कार्यं नास्ति न तदा तत्ततो भवति नीरूपत्वात्, यदा तु तद्भवति(त्) स्वरूपमाविशति न तदा कारणं, ततः कथं कारणाद्यक्तेलद्भवति?, तस्मात्स्यमेव किञ्चित्कदाचिद्भवतीति प्रमाणपरिदृष्टमेतेदं साध्यस्त्विति दुर्निवार्यः स्वभाववार्ता भवतः।
अथ तुल्येनाभावनामवद्धेतुविनाशकाले कार्योत्पादान् कश्चिदेष इति समाधिरास्थीयते तत्रापीति वक्तव्यं-कोऽयं हेतुविनाशः?, किं हेतुस्वभाव एव?, यथाऽऽहुः-“क्षणास्थितिधर्मा भावो नाश” इति, किं वा हेतुप्रत्यस्तमयः?, यथा-“न भवत्येव केवलम्” इति?, किञ्चतः?, यथायः कल्पस्तदा हेतुफलयोगैर्गणघ्राणतिः, नाशो हि कारणात्मा उत्पादश्च कार्योत्सा, तयोश्च योगपद्यमभ्युपगत-
मिति, तथा हेतुप्रत्यस्तमयः, न तस्य कार्योत्पादसमानकालता, निःस्वभावत्वेन कादाचित्कत्वायोगात्, कादाचित्कत्वे वा सहेतु-
वंस्तुत्यादिप्रसङ्गात् । किञ्च-तुल्येनाभावनामवद्धेतुविनाशकाले कार्योत्पादान् न कश्चिदेष, तत्राकालमभाविनां सकलजगत्स-
पानामपि कारणत्वप्रसङ्गात्, न चानन्तरक्षणभावित्वे चिरतरक्षणभावित्वे वा कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चिरतरनिरुद्धमपि कार्यं कुर्यात्,
कार्योत्पादकाले उभयस्याप्यभावाविशेषात्, तथा च मृतेन कुर्वन् वसितव्यं, अथेत्यमाचक्षीथाः-यथा द्वितीयक्षणे कार्यस्य सत्तो-
त्पादात्मिका, प्रथमे तु कारणं जातं, तच्चाविनष्टमेव, तदा स हि तस्य स्वसत्तायाः कालः क्षणभावित्वात्फलकाले निवर्तते, अनु-
दत्ताद्यपि नैरर्थक्यं, निष्पत्तेस्तदानीं कार्यस्य, तदेवं कारणाक्षणात्तरभाविन्यात्कार्यस्याविनष्टादेव हेतोर्हृदयः, स च प्राकालभाव्येव

संभवति, नापरः, प्रत्यक्षानुपलम्बसाधनश्च कार्यकारणभावः, इह प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्बसाधनान्वाभ्यामुच्यते, तथाहि-कार्य-
कारणाभिमतपदार्थाकारं प्रत्यक्षं, तद्विचिन्तान्धनस्त्वाकारमनुपलम्ब इति, एतौ च प्रत्यक्षानुपलम्भौ परस्परसहायौ साधनं, कदा-
चिदनुपलम्बपुरस्सरं प्रत्यक्षं, यदाह न्यायवादी-“प्रेषामुपलम्भे तद्व्यक्षणमनुपलब्धमुपलम्भते” इत्यादि, एतेन चोपलब्धिलक्षण-
प्राप्तानुपलम्भेन तत्र तस्य स्वरूपसिन्धिविधानात्यागपि सत्त्वमन्यते देशदातवमनं प्रागवस्थितकटककुल्यादिहेतुत्वं चापाङ्कतमिति, तथा
कदाचित्प्रत्यक्षपुरस्सरोऽप्यनुपलम्बः, यथोक्तं-“तत्रैकभावोऽपि नोपलम्भते तत्तस्य कार्य”मिति, एतदुक्तं भवति-येषां संनिधानेन
प्रवर्तमानं यदुदृष्टं तेद्यु तत् साध्यं, यदैकस्याप्यभावो भवति तदा नोपलम्भते तत्तस्य कार्यं, यथा धूमो हुतमुजः, घटादिमृदादीनामप्य-
यमेव न्याय इति प्रतिनियतमेव किमपि कस्याचित्कारणं, न पुनः प्राक्कालभाविन्याविशेषेऽपि सर्वमेवेति, एतदपि न समीचीनं,
यतो यदि फलकाले कारणं निवर्तते तदा स्वकाले सताऽपि किं तेन?, तदा कार्यस्य नीलपत्तनेन तदुपयोगाभावात्, अथ निष्पत्ते
कार्ये किं कारणानुद्वत्त्या?, तदननुद्वत्तौ तन्निष्पत्तरेवासिद्धेः, कारणस्य हि कार्यजनकत्वस्याभावस्तद्वैरोपपद्यते यदा तदेव तथा
भवति, अन्यथा तु तत्कार्यं तुच्छं वाकामसद्दूषं किममुमीदृशं महिमानस्य प्रकाशायितुमिच्छति?, यस्तु प्रत्यक्षानुपलम्बसाधनः
कार्यकारणभाव उक्तः स प्रत्यक्षानुपलम्बसाधनं व्यज्यत एव, न पुनः क्रियते, अतः कारकहेत्वविशेषाद् यथाकथञ्चिदेवायमुप-
जायमानस्ताभ्यां व्यज्येतापि, यथाकथञ्चिदेवेति प्रत्यक्षानुपलम्बयोरेव नियमे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। किञ्च-तादृकाः प्राक्कालभावि-
नोऽपि क्षणास्ते तदानीमेव, न पूर्वं नापि भ्रान्तुवदिति विवक्षितवहेतुवद् हेतुन्तरौपि प्रत्यक्षानुपलम्बप्रवृत्तिसुलभैव, तथाहि-न स
काश्चित्कालोऽस्ति यत्र न सान्निधित्वेऽपि जसलिलदायः, ततः किं न सदाऽङ्कुगादिकार्योदयः?, दूरदेशास्ते न इति पुनः परिहारः, ‘यस्य

येनासितस्वप्नयो, दूरस्थस्यापि तेन सः, कथमन्यथा चन्द्रदयो दधीयसि देशे व्यवस्थिताः स्वविषयविज्ञानादिकार्यमुत्पादयेयुः ? । अथ न तदा तादृशास्तौ क्षित्यादिक्षणा यादृशेभ्यः कार्यमुत्पादयेत्, तदेतत्सर्वत्र समानभवेति न प्रतिनियतकार्यकारणभावसिद्धिरिति काश्चिद्विशेषोऽभ्युपगन्तव्यः, स च नान्वयादपरः, ननु यदि कार्येऽपि रूपस्यैवान्वयस्तादा कार्यकारणयोरेविशेषात्कार्यकारणभावो-
च्छेद एव स्यात्, नैतच्चाह, यतीजनादिकलितैकरूपत्वमन्यथाः, किं तत् ?, तस्यैव तथाभवनं, ननु तथाभवनमित्यन्यथाभवनमभि-
प्रेतं, एतच्च शब्दार्थानुगतं, तदेवान्यथा भवतीति, यदि तदेव कथमन्यथा ? अन्यथा चेद्भवति कथं तदेव ? इति, उच्यते, कथ-
ञ्चिदन्यथाभवनाददोषः, तदतावदस्थयोपलब्धेः, मृदावात्प्रकफपालादिवेदनात् उभयनिश्चयसिद्धेः, अन्यतरस्यापि भ्रान्तत्वायो-
गात्, इतरत्राभ्यनाश्राप्तापत्तेः, सतः सर्वथाऽसत्तानापत्तेः, कादाचित्कतया तदुत्पत्त्यादियमसङ्गात्, असतोऽपि सत्ताऽयोगात्, स्व-
भाववैकल्येन तद्भवानियमासिद्धेरिति, न चैतन्न शब्दार्थानुगतमपि, कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदेवान्यथैवेत्येकान्तापरोहेन प्रवृत्तेः,
वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्, प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेः, उभयनिमित्तभावात्, अस्य च तदेवान्यथा भवतीत्यनेनौघोषः, अन्यथैतच्छब्द-
शर्थयोगात् । ननु मुद्द्रव्यं यथा स्थसकेशकुड्मलारूपेण परिणमति तथा किं न रूपान्तरेषामपि ? न, मृदात्मना सर्वेषामपि रूपेण
परिणमनत्वं, किमेकदेव न सर्वरूपयोनित्वाभिति चेत्, न, तत्तत्सहकारिकारणमासाद्य तदा तदा तथा तथा परिणमनस्वभाव-
त्वात्, एकदेव च सर्वसहकारिकारणसंनिधानभावात्, ये तु परिणामान्मृदुपगमताश्चरित्कृत्स्योत्तरक्षणभाविनो वा कारणत्वमि-
च्छन्ति तेषां क्षणमङ्गभङ्गमसङ्गं, अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य सदाऽपि भावाद् भावस्य सदा सत्त्वप्राप्तेः, तस्मान्नासदुत्पद्यत
इति । ननु सत्कार्यवादेऽपि प्रतिपादितदूष्णानि सर्वाणि संभवन्ति, तथाहि-यत्सत्तत्र क्रेनापि क्रियते, यथा विशिष्टसर्वीर्यविपाकादि-

तया विद्यमानं दधि, सञ्च परमते कारणावस्थायां कार्यमिति, तथा सत्कार्यवादं न किञ्चित् कृतञ्चिदुत्पद्यत इति किं कस्योपादानं नाम ?, सर्वं च सर्वत्र भवेत्, तथाहि-सदापि शाल्यङ्कुसादि यदि शालीबीजाद्भवति तन्मते तदा किमन्यतोऽपि तत्र भवति ?, यद्वा यथाङ्कुसदयोऽपि शालीबीजात्किं न भवेद्युः ?, को ह्यत्र विशेषो येन सदापि किञ्चिदेव कृतोऽपि भवतीति व्यवस्थाप्यत इति कार्य-कारणाभावव्यवस्थाऽप्यत्र न यदाभश्चति, तद्भावेऽभावस्तद्भावे वा भाव इति हि तद्व्यवस्थानिवन्धनं, सत्कार्यवादं च कार्यं सदा संनिहितमेवेति कथमेव न्यायः संभवतीति । तथा देशकालस्थभावप्रतिनियमोऽपि आदानां कारणाधीनात्सलाभानां तदाप्यत्रतया युक्तः, तद्भावे त्वनिवन्धन एवायं स्यादिति, तदेतत्सर्वमप्यसम्बद्धाभिधानं, यतः सदेकान्तोऽपि परिणामो न संभवतीति सद्सत्कार्यपक्षमाश्रिताः परिणामवादिनः । नन्वेतस्मिन्नापि पक्षे येनात्सना कार्यं सत् तेन सदेव येन चासत् तेनासदेव, तथा च पक्ष-द्वयोदितदोपावकाशो भवताम्, अन्यच्च-एवमपि किञ्चित्त्रासदेवोपजायते तद्व्यतीत्यसमुत्पादेऽपि यदि किञ्चिदसदेव जायेत तदा को दोषः ?, असदुत्पादप्रतिषेधहेतूनां तेनैवानेकान्तिकत्वात्, अहो ! क्रीडनशीलः सुखधितश्च देवानाम्रियः येनानेकशः प्रतिपा-दितमपि नावधारयितुमीशः, समर्थितयेवान्योऽन्यानुगतभेदाभेदात्मकं तन्मं, ततश्च न तत्सदेव नाप्यसदेव, किन्तु सत्त्वप्रसत्त्वानुविद्धमसत्त्वं च सत्त्वानुविद्धमिति सद्सत्कार्यपक्षसिद्धिः । द्युत्पिण्डस्यद्वयमेव हि श्वासकोशकुशलाध्वार्ककारतां प्रतिपद्यते, न पुनरयमाकारः काश्चिदेकान्तेनापूर्वः प्रजायते इति सत्कार्यमुच्यते, न च मुद्गव्यसकालमनेनैव रूपेणाले, पिण्डकाले तदाकारानुपलब्धेः, अतोऽसदिति, प्रतीतिसिद्धे चान्न गजविकल्पाविकरणैः प्रतिक्षेपामिमानं परेषामनर्थहेतुरेवेति सम्यग्विबभाव्यताम् । एवं स्थिते च वस्तुतन्मे यदिदमुक्तं-“अथैवमपि किञ्चित्त्रासदेवोपजायते” इत्यादि तदापि कावकाशां लभते ?, यतो यदि रेशेनापि

तुच्छभावमात्रं सद्भूताभाविशेत्तद्वदूषणं, यदा तु भाव एव तत्सुभावतामाविश्राणत्सदां प्रतिपद्यते तदा न कश्चिदोषः, एते-
नैतदपि प्रसक्तं यदुक्तं ज्ञानान्तरक्षितेन, यथा-‘उत्पादो वस्तुनो भावः, यः सोऽभावसता तथा । सम्बन्धते कालिकया, केवलं त्व-
सता धिया ॥१॥ यदिदं वस्तुनो रूपमेकानन्तरमाश्रितो (मीक्षितं) । प्राणासीन्निति तद्वीजं, प्राणभूते नेद्रमास्तिना ॥२॥’ अयमर्थः-
उत्पादो नासता संबन्धते तत्त्वतो, नापि सता संबन्धते तत्त्वतो, नापि सता कालिकया धिया, केवलमसता संबन्धते, यदिदं
वस्तुसुभमेकानन्तरं किञ्चिद्विष्यते तन्प्राणासीदित्येतत्कल्पनाया वीजं, प्राणभूते त्विदं कल्प्यं नास्तीति, तत्र यदि कालिकया धियो-
त्पादोऽयमसता संबन्धते तर्हि तत्त्वतः कार्यं किं सदुत्पद्यते किं वाऽसत् १, न सत् नाप्यसत्, तर्हि प्रकारान्तरानभ्युपगमाच्चोत्प-
द्यते एव तत्त्वतः किञ्चिदिति प्राप्तम्, अथेत्यमाचक्षीथाः यथा न वै कश्चिदुत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ताऽस्ति यामाविशन्नसौ सञ्चत्पाद्यते
असाञ्चिति वा प्रतिपाद्यते, किन्तु कस्यचिद्वस्तुनो नियमतः सत्ता, सैव तदात्मिकोत्पत्तिर्भाषीयते, न पुनरियं केनचित्संबन्धा, सा
च प्राणासीदित्यसदुत्पद्यते इति व्यवाह्रियते, न पुनरसतोऽव्यक्षान्तरसमावेशादिति, तदेतदप्यविचारितरमणीयं, तथाहि-नोत्पत्ति-
र्भावव्यतिरिक्ता, न चासौ गर्भरत्काणान्निकासति, न चाणान्तरालान्तराति, न चालि सर्वथा प्राक्, न चासत्सद्भवति, भवति
च कस्यचिदनन्तरं, मरणसमय एवासौ रहितस्तदन्येन, तत्सामर्थ्यप्रभायो नियमवांश्चेति कोऽन्धस्त्रमायमान इत्थं भाषते १, अत्रो-
पग्रहशुद्धीताच्चापरोऽनुवृत्तीत्यणकार्पायितव्यमेतत् १, तस्मादनुत्पाद एवास्य तात्त्विकः सम्पाद्यते । किञ्च-प्राणभावः कश्चिदस्त्युत नास्ति १,
यदि नास्ति तदा तन्प्राणासीदिति वचनमात्रमेव, अथालि सोऽपि यदि वस्तुसम्बन्धस्तदा स एव दृशान्तः, तस्माद्वस्तुधर्मण तेन
भावितव्यं, तथाहि-दृशदान्ता तावदयं घटाद्याकारो, न पुनस्तदस्त्यन्तमिन्नः, पिण्डाद्याकारोऽपि तदात्मैव, ततस्तदेव सद्भव्यं घटा-

धर्मावातमाना पिच्छाधाकारेणसीदिति प्राणभावतद्दर्श एव, उक्तञ्च-शीरे दध्यादि यथास्ति (सीद) प्राणभावः स उच्यते ॥”
तथाह्यतस्तत्प्राणासीदत एव तस्ततः सदसत्कार्यमभिदधति विद्वांसः। तथा च यदि तदसदुत्पद्यत इत्यपि साध्यादुत्पत्त्येवेत
तथाऽपि सङ्गच्छेद्, अन्यथा तु निर्भिकानामेवेयं भाति, यथा कदिककया थियोत्यादौ ज्ञाता संगच्छत इति, उक्तन्यायेन शुक्लशु-
ण्णसेः, साध्यादथ सकलप्राणाः सिद्धिसौधमाध्यासीनः, तदत्र निरन्तरदुर्नान्तरतिमितिशोहितसङ्घट्टिप्रसाराः परे यदि यथाकथञ्चि-
द्वैत वस्तु व्यवस्थापयितुमिच्छन्ति तदा किं तत्रथाभावं प्रतिपद्यते?, न सखु तद्विच्छाकामचामनुवर्तते प्रमाणप्रतिष्ठितं वस्तुतन्वामिति ।
सप्तभंगीसिद्धिः-अत एव सप्तभङ्गीशृणान्तं व्रण्य, तथाहि-सादास्ति सात्त्विकसादवक्त्वयम्, एते सकलादेशाः,
तत्तयोप एवापरे चत्वारो भङ्गका भवन्ति, ते च स्वावयवापेक्षया विकलादेशा भवन्ति, तद्यथा-सादास्ति च नास्ति च, साद-
दस्ति चान्तकत्व्यं च, सात्त्विकस्ति चावक्त्व्यं च, सादास्ति च नास्ति चावक्त्व्यं चेति, नापरभङ्गसम्भयः, तत्र यदा द्रव्यस्य प्राधा-
न्यविवक्षा क्रियते तदा सादादिति कथ्यते, विवक्षितपर्यायरूपतया कार्यसाभावेऽपि द्रव्यरूपतया सत्त्वात्। यदा पर्यायाणां प्राधा-
न्यविवक्षा क्रियते तदा सात्त्विकस्ति कथ्यते, द्रव्यरूपतया कार्यस्य सत्त्वेऽपि तद्विधपर्यायेष्वपि असत्त्वात्। यदा तु शुण्णपदुभ-
यप्राधान्यविवक्षा तदा सादवक्त्व्यमिति व्यपदिश्यते, तथाहि-तत्सादिति वक्तुं न शक्यन्ते, द्रव्यरूपतया सत्त्वेऽपि पर्यायरूपत-
याऽसत्त्वात्, असादित्यापि वक्तुं न शक्यते, पर्यायरूपतयाऽसत्त्वेऽपि द्रव्यरूपतया सत्त्वात्, ततस्तस्य सत्त्वब्देन असत्त्वब्देन वा
शुण्णत्वात्तथापि तु भङ्गसत्त्वात् अवक्त्व्यं। यदा परानिरपेक्षं द्रव्यरूपतया सत्त्वं पर्यायरूपतया चासत्त्वं सात्त्विकनिष्पत्तेव विवक्ष्यते
तदौभयावयवापेक्षया सादास्ति सात्त्विकस्ति चेति व्यपदेशः प्रवर्तते, भेदमवलम्ब्योभयसत्त्वन्दसामवेसेन तस्य प्रतिपादयितुं शक्य-

त्वात् । द्रव्यकारार्पणद्वारेण सर्वेनीकावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चोपदेशे सादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चेति समसङ्गी । इह चोप-
रितनभङ्गचतुष्टये सम्पूर्णवस्तुस्वरूपनिरूपणाय गुणीभूतत्वादंशकल्पनां पुरस्कृत्य विचारस्य प्रवर्त्तमानत्वाद्दिकलादेशत्वाभिति । ननु
द्रव्याकारार्पणद्वारेण सर्वेनोच्यते वस्तु तदाऽवक्तव्यस्वरूपनिरूपणोपदेशस्य कोऽस्मरः^१ । तस्य युगपदुभयप्राधान्यविवक्षाधीनत्वात्,
यदुक्तं प्राक्-^२यदा तु युगपदुभयप्राधान्यविवक्षा तदा सादवक्तव्यं भिति, तदसत्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो द्रव्यपर्यायोभय-
पेक्षया सन्वासत्त्वलक्षणं धर्ममर्दयमत्र प्रत्याप्यते, धर्मयधिगोश्च भेदाभेदः, स व्यवस्थितः कारिष्यते, ततो यदा अभेदांशाश्रयं ते-
नास्तीतिशब्देन प्रधानीकृतभावांशं गुणीभूताभावांशं चाखण्डमेव वस्तुस्वरूपमपरिच्यते तदा सादस्तीति कथ्यते, अभावांशप्राधा-
न्येन तदभिधानेच्छायां नास्तीति, उभयप्राधान्येन तु तदखण्डमेव यदापरदुर्मिष्यते तदा सादस्तीति कथ्यते, अभावांशप्राधा-
न्येन तदभिधानेच्छायां नास्तीति, अत एवैते सकलादेशाः, भेदांशाश्रयणेन तु यदा तदस्तीति शब्दावाच्यं भवति, नास्तित्वांशश्च तैतदन्तर्निमग्नोऽत्र
कल्पयितव्यं, अत एवैते सकलादेशाः, भेदांशाश्रयणेन तु यदा तदस्तीति शब्दावाच्यं भवति, नास्तित्वांशश्च तैतदन्तर्निमग्नोऽत्र
विवक्षितः, किन्तु व्यतिरिक्तः, ततस्तदपेक्षयाऽपि अस्तीतिशब्देन तद्वक्तुं शक्यमित्यवक्तव्यं, एवं नास्तीतिशब्देनाप्यस्तित्यापेक्षया
वक्तुमशक्यत्वाद्भवक्तव्यं, अस्तीत्यस्तित्वांशप्राधान्येन शब्दः प्रवृत्ताः, नास्तीति च नास्तित्वांशप्राधान्येन, अत एवाभ्यां युगपदुच्य-
मानाभ्यामपि परस्परस्वरूपानभिधानात् अस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चेति व्यपदेशः, इतरतरानपेक्षायां तु सदसकर्ममर्दयभिधाने
स्यादस्ति स्यान्नास्ति चेति प्रथमदेशविकल्पः समुपतिष्ठते, तदयमत्राभिप्रायः-यदाऽखण्डमेव तद्वस्तु सादस्तीतिशब्देन विवक्षितं
तदा नावक्तव्यं, यदपेक्षया नोच्येत तन्निमित्ततत्साभावात्, एवं नास्तीतिशब्देनापि तदभिधाने निमित्तान्तराभावादवक्तव्यत्वान-
क्राशः, केवलं त्ववक्तव्यं पूर्वप्रदक्षितप्रकारेणोभयप्राधान्यविवक्षायां संभवति, देशाश्रयणेन तु स्वस्वनिमित्तापेक्षया तच्चच्छब्दाभि-

धनेऽपि निमित्तान्तरस्यापि सद्भावात्तदपेक्षया च तेनानभिधानादवक्तव्यमिति तत्र दीपसम्भवः, प्रकारान्तरेणप्यतीयं परं विल्ल-
भयात्र लिख्यते, प्रसङ्गमात्रेण तु किञ्चिदुक्तं ।

सदसद्भूये वैयाकरणकंठकोद्धारः-तदेवं सदसद्भूये प्रदक्षितन्यायादन्यत्र वस्तुनि स्थिते यदुच्यते क्वचिद्व्याकरणप्रस्ता-
वे-नतु कथमद्भूरो जायते? इत्यादिः प्रयोगः?, यतो द्रयमिह घटनीयं, प्रादुर्भावलक्षणो घातर्थाः कर्तृत्फलक्षणश्च प्रत्ययार्थः, तत्र
दुर्घटयेव, प्रादुर्भावी क्षमत् उत्पत्तिः, कर्तृत्वं च सत् इति परस्परविरुद्धयोरेकं सन्धिस्ततोऽन्यत् प्रच्यवते इति पूर्वपक्षवचनं, तद्वचोऽ-
नवकाशाः, प्रदक्षितन्यायेन वस्तुत्वान्नाभ्युपगमे द्रयस्याप्यदुर्घटत्वात्, यतो नात्यन्तासत् उत्पत्तिः प्रादुर्भावी, किन्तु तस्यैव तद्द-
पतया भवनं, तस्मात्तदेव वस्तु द्रव्यरूपतया विद्यमानत्वाद्वाप्तकर्तृत्वस्यभावं तदात्मतां प्रतिपद्यते, एतावानेवापमभूत्प्रादुर्भावी,
न पुनरन्तर्भूतस्य कस्यचिदत्यन्ततुच्छस्य भावोऽभूत्प्रादुर्भावं इति, अत एव वीजमङ्गुरीभवतीत्यादौ च्यर्थोऽपि न दुरपपादः, अ-
वस्थितस्य धर्मिणः कथञ्चित्सम्भवात्, सुवर्णं कुड्दलं करोति तन्तुलानेदनं पचतीत्यादावपि सर्वे जैनाहान्तमवलम्ब्यमानैरेव वैया-
करणैरपि सम्भय् व्यवस्थापयितुं शुष्यम्, अन्यथा क्रियाकारकादिव्यवहारः सर्वोऽप्युपचारमात्रमेव भवेदिति, तस्मात्सर्वथा सर्वेऽपि
परिणामोऽभ्युपगन्तव्यः, ततश्च "नासत्तः सर्वथा भावः" इति सुव्यवस्थामिति ॥ उत्पदाधिकारो द्वितीयः ॥१॥

प्रतिज्ञानीमहे, यतः—

स्त्रियो भवादाभिधौ वा, नात्राः किं वा स एव न ? । भेदे वस्तूपलभ्येन, तादवस्थयप्रसङ्गतः ॥१०॥

अभेदे भाव एवायमभावः केवलोऽश्वत्वा । ततः सदावभासेत, भावो यद्वा कदाऽपि न ॥११॥

अभावेऽपि च नाशस्य, बहुमेतदसाम्प्रतम् । न तस्य किञ्चिन्नवति, न भवत्येव केवलम् ॥१२॥

भावस्य भावाभावोभयरूपतानाथो हि भावाद् भिन्नो वा भावादभिन्नो वा यदिवा न विद्यत एवायं ? तत्र यदि भिन्न-
त्वाद् वस्तु तदवश्यमेवेति पूर्वचतुष्टयलभ्यः, अत्र प्रयोगः-यदवस्थितस्वभावं तदुपलभ्यत एव, यथा विवक्षितमेव वस्तु पूर्ववत्सा-
यम्, अवस्थितस्वभावं च विनाशकालेऽपि तदिति स्वभावहेतुः, अवस्थितस्वभावमप्यन्वयकारादौ घटादि नोपलभ्यते ततोऽनैकान-
नितको हेतुरिति चेद्, न, तत्रावस्थितस्वभावत्वात्तद्विद्धेः, तद्विरूपमालोक्यादिकाले पूर्वमुपलभ्यस्वभावं भूत्वा पश्चात्तदभावेऽनुपलभ्य-
स्वभावतया परिणमति । अपिच-यत्रोपलभ्यप्रत्ययवैकल्यं तत्र सत्यपि वस्तुन्यनुपलभ्यो भवतु, तस्मात्कल्पे तु यदि तदस्ति तदा
किं नोपलभ्यते ? अथ यथाऽन्वयकारादालोक्यावभावादुपलभ्यप्रत्ययवैकल्यं तथा मुद्रादेः प्रध्वंसाभावोत्पत्तावपि, तदभाव एव
ह्यनुपलभ्य इति कृत्वा, तत्रापि निरूपणीयं, किं यथाऽन्वयकारादौ सन्नपि घटो नोपलभ्यते तथा प्रध्वंसाभावेऽपि ? किं वा तदा तस्य
स्वरूपमेव न भवति ? तत्र प्रथमपक्षेऽन्युपगमविरोधो, नैयायिकदेः प्रध्वंसाभावोत्पत्तौ वस्तुसद्भाववस्तुपुणामाद्, साङ्ख्यस्य
तिरोभावमात्रमेव नाशमुपलब्धत्वं दूयादपि, परमयमधत्ताविरलः, द्वितीयस्तु पक्षो विचार्यमाण एवास्ते, तथाहि-यदि प्रध्वंसा-
साभावो वस्तुनो भिन्नो नाम तदा वस्तु तदवश्यं, तत्र च चक्षुरादिप्रत्ययसाकल्यमस्तीति स्यादेवोपलभ्यः इत्यभिप्रायवतोक्तं-‘भे-
दे वस्तुपलभ्येते,’ अभेदे तु भावमात्रमभावमात्रं वा ? स्वरूपवत् तत्र भावमात्रत्वे सदा भावस्यावधारणः, अभावमात्रत्वे तु (न)
क्षणपथ्यनवभासः स्यात्, यथा हि भावस्वरूपं भावादव्यतिरिक्तं भाव एव तद्वत्तद्भावोऽपीति कथमभावकाले भावस्यानवभासः ?

भागे वाऽभावादव्यतिरिच्यमानत्तत्सवरूपवदेवाभावः सम्पन्न इति कथं क्षणमात्रमप्ययमवभासेत ? यदि पुनर्नाशो न विधत् एव तदा 'न तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवल'मिति वक्तुमप्ययुक्तं सौभगतानां, यस्य हि किञ्चिन्न भवति स न भवति, यथा स एव भावः स्वक्षणं, न भवति च क्षणान्तरेऽस्य किञ्चिदिति व्यापकानुलब्धिप्रसङ्गः, न तस्य किञ्चिद्भवतीति पूर्वभ्युपगमात्सिद्धो हेतुः, सपक्षे भावान्न विकृद्, तथा च-न तस्य किञ्चिद्भवतीत्येव हि स्वरूपव्यवस्थितमेव वत्त्वाभिधीयते-किञ्चिन्न भवति, अपितु स्वरूपेण व्यवस्थिष्टत इति शब्दार्थपर्यवसानात्, ततो वस्तुस्वरूपावस्थितमपि चेन्न भवेत् किञ्चित्कदाचिन्न भवेदिति सर्वशून्यतापत्तिरेव विपर्यये वायकं प्रमाणं, ततो नानैकान्तिकोऽप्ययं हेतुः, 'न तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवल'मिति च यदा धर्ममीकान्तिः प्रतिपादयति तदा तेन किञ्चिन्न भवति १ न भवत्येव केवल'मिति च रूढयस्य भेदः प्रतिपन्न एव, स च तात्त्विकः काल्यनिको वा भवतु, सिद्धः साध्यसाधनभावः, सर्वस्यैवानुमानानुमेयव्यवहारस्य काल्यनिकधर्माविपर्यत्वात्, अनैकान्तत्वाद्भीकृत्यैकत्र धर्मोपवत्कधर्मान्भ्युपगमात्, तस्माद्युक्तमेतत्प्रसङ्गाधनं, न तु तथाऽपि विनाशः प्रथंसाभावः, न च सामान्यतोऽप्यभावव्यवस्थापकं किमपि प्रमाणमस्ति, न तावत्प्रत्यक्षं, यत्तत्सद्भावसम्पादितजनकं नाभावमधिगच्छुत्सहते, अथाभावोऽपि प्रत्यक्षमुत्पादयति, न, तस्य सकृशक्तिविकलत्वेन कचिदपि व्यापारसम्भवात्, अन्यथा भावरूपतैव तस्यापि स्यात्, प्रत्यक्षनिषेधेन चानुमानमपि तत्र प्रतिषिद्धमेव, यत्तत्तत्सम्बन्धश्रष्टापुरस्सरं प्रवर्तते, सम्बन्धग्रहणं च न प्रत्यक्षेण, अभावस्याप्रत्यक्षत्वात्, अनुमानेन सम्बन्धग्रहणेऽनवस्था, सा तदा न भवेत् यदा मूलभूतं तद्ग्राहकं कचिदुपैयते, प्रत्यक्षानुमानातिरिक्तं च प्रमाणं न विचाराक्षममिति तत्राभ्युपगम्यते, अथानुपलब्धेरभावावयवास्ताद्विहापि विचाराणीयं, सा प्रतिषिध्यमानवत्सव्यग्रहास्त्रमावा वा भवेत् अन्योपलब्धिस्यभवा

वा !, यथाद्यः पक्षस्तदा सा तुच्छरूपा कथं किञ्चिद्व्यवस्थापयेत् ?, स्थापदसमूर्च्छावन्नस्थास्त्रपि च प्रतिपिथ्यमानवस्त्वग्रहणमसीत्य-
भावाद्यमप्रसङ्गः, तथा उपलब्धिप्रतिषेधोऽनुपलब्धिसत्त्ववगमहेतुः, नाप्यन्योपालब्धिः, यतः तद्रूपं वस्तु वा स्यात् प्रतिपिथ्यमान-
वस्त्वभावो वा असद्व्यवहारो वा !, यदि वस्तु तदानीमभावस्य किमागतं !, अथ प्रतिपिथ्यमानवस्त्वभावः तदपि नालि, यतो-
ऽभावन्योपलम्भरूपा सती तदेवान्यद्वस्तु साक्षात्कर्तुमर्हति, अभावं तु कथं प्रतिपद्यते !, तस्य सकलशक्तिविकलत्वेन भावाद्व्यवस्थात्,
यदि त्वसद्व्यवहारस्तथा साध्यते तदा सिद्धमेतत् नालीति, व्यवहारप्रात्रमेवेदं, नत्त्वभावानामेतदन्यः कश्चिद्, किञ्च-अयम-
भावनाया पदार्थः कोऽपि न स्वतन्त्रतया प्रतीयते, किन्तु देशादिविशेषणत्वेनैवास्य प्रतिपत्तिः, अत्रेदानीमस्य काऽभावः, न चाभा-
वस्य देशकालान्यां सह विशेषणविशेष्यभावः संभवति, वस्तुप्रतिषेधरूपत्वेनानुत्तरूपकार्योपकारकत्वभावत्वात् (त्वाभावात्), नापि
भावसम्बन्धित्वमस्य युक्तं, भावाभावयोर्भेदकालत्वात्, यदा हि घटलक्षणे भावो न तदा तदभावः, यदा त्वभावस्तदा न घटोऽ-
सीति कथमभावस्य भावसम्बन्धित्वा भवेत् ?, न च स्वतन्त्रः कश्चिदप्य प्रतीयते, अथाभिधीयेत घटो नालीति तयोस्तुल्याधिकरण-
प्रत्ययविषयता, ततो नीलोत्पलादिवत् कथमेतयोः सम्बन्धाभावः !, असत्यं प्रत्ययः, कैवलं सम्बन्धं विना भवन् मिथ्यात्वेन
व्याख्यतुर्भिर्यवस्थापितः, यतो न प्रतिभासमानविवनन्धनं वस्तुत्वमतिप्रसङ्गात्, मरीचिकाचक्रचुम्बिनो जलोच्छिखिनो विज्ञानस्य
सम्भवे जलस्यापि भावाभ्युपगमप्राप्तेः, न च भावाभावयोः क्वचित्सम्बन्धो यतोऽयं प्रत्ययः स्यात्, विशेषणविशेष्यभावश्चेदत्र सम्ब-
न्धस्तदपि न संभवति, यतो विशेषणविशेष्यभावो न स्वतन्त्रः सम्बन्धान्तरनिरपेक्षो भवितुमर्हति, तथाहि-दण्डी पुरुषो नीलमुर-
लीभित्यादौ संयोगसमवायादिसम्बन्धमाश्रित्ययं प्रवर्तमानो यदाऽभिप्रेतस्तदा परैरपि कथमन्तरेणैव निमित्तान्तरं स्वतन्त्रोऽयं कश्चि-

त्यक्तायितुं शक्येत १, तत्र विशेषणविशेष्यभावोऽपि भावाभावयोस्तादृिकः कश्चित्सम्बन्धः, मा भूदयं, विशेषस्तु सव्यन्धस्तयोः
 केन धार्यत इति चेत् तदपि न साधु, यतस्तास्मिन् सति सम्बन्धित्वेन श्रुतिभासो न स्यात्, अपितु विशेषित्वेन, सुररादिवत्,
 किञ्च-विशेषो ध्यवस्थाप्यमान एव व्यवतिष्ठते, यद्यभावे सति भावो न भवति, प्रकाश इव तमः, न चेदसिद्धि विद्यते, न हि भावे
 स्वरूपाविश्राणो कृतोऽपि स्वसाक्षिमिच्छाभावो भवत् तन्निरुणाद्धि, प्रकाशवदेव, किन्तु स्वसान्ुररादेर्विशेषिनः प्रत्यथाद् घटादिर्भावः
 स्वयमेव न भवति, न च तथाऽभवन्नभावेन विशेषमपेक्षते, तस्यान्यविशेषित्वत्वात्, अथाभिदध्यात्-यथा सुररापेक्षयाऽसौ घटो
 न भवति तथा स्वसम्बन्ध्यभावापेक्षयाऽपि न भविष्यति किमत्रानुपपन्नं १, नन्वेतदेव यद् भावाभावयोरसमानकालत्वं, समानका-
 लत्वेऽपि हि विशेषाविशेषा चिन्त्येते, न त्वयमेव, अपिच-सुररादिवत्तस्य विशेषित्वान्युपगमेऽनवस्था, यथा सुररो घटस्याभा-
 वजनकत्वादिशेषी एवमभावोऽप्यभावात्तरजनकत्वेन, सोऽप्येवमित्यनवस्था कथङ्कारं विनिवार्येत १। किञ्च-शास्त्रे तत्रापि कार्यकारण-
 भावस्य ध्यवस्थापितत्वात् सुरराधपेक्षा घटस्यासमर्थतया समर्थतमकार्योत्पादे, ननु तदपेक्षया तस्य निवृत्तिः स्वयमेव, एकक्षणास्या-
 पित्वेन स्वहृतीरुत्पन्नत्वात्, तत्र सुरराधपेक्ष्य घटादि निवर्त्तते, स्वयमेव निवृत्तत्वात्, अन्यथा निवृत्तयोभात्, तत्र कश्चिद्भावाभा-
 वयोः सम्बन्धः, तद्भावाच्च तस्य प्रतिपत्तिः, नहि भावादभावोऽपि देशाद्यनपेक्षः स्वतन्त्रः प्रत्ययविषयः, अतो यदस्ति किञ्चिन्नि-
 सप्तानं तत्र प्रमाणोच्चरः, यच्च प्रतीयते देशाद्यपेक्षं तन्निरूप्यमाणं न तत्त्वतोऽस्तीति कथमभावः कचित्प्रमेयः स्यात् १, तद्भावं एवै-
 कदा, ततः स एव न, न तु तस्य पश्चाद्भावः। इतश्च नाभावस्य निरूप्यमाणं किञ्चित्त्वमस्ति, यतो भवनधर्माऽसौ भवेदभावतधर्मा
 वा १, प्रथमपक्षे भाव एवाभाव इत्यभिधानं कृतं स्यात्, भवतीति हि भाव उच्यते, ततो नह्य(यद्य)भावोऽपि भवति तदा कथमयं न

भावः ? अथ द्वितीयपक्षस्तिर्हं यद्यप्यमभवनधर्मार्ऽपि सन्नभ्युत्पन्नपदे तदा सत्त्वभागतस्मिति विरोधिनः सदा सन्निधानाज्जाति भाव-
स्य वाचाऽप्युच्छिद्येत । किञ्च-अथमेकभावसम्बन्धी वा अनेकभावरसम्बन्धी वा ? यद्येकसम्बन्धी तदा वक्तव्यं कस्तत्र विशेषो येन तस्यै-
वासौ नान्यस्येति तन्नित्यतिसम्भावत्वादिति चेद्, न, तत्राप्यथेव वृत्तान्तः, तन्नैकभावसम्बन्धिधत्वमस्य युक्तं, नापि सर्वसम्बन्धिधत्वम्,
एकस्य विनाशो उत्पादे वा सर्वविनाशोत्पादप्रसङ्गाद्, न वैवर्त्तति, तत्राभावस्य केनचित्सम्बन्धावगाथः, तस्मात्कल्पनामात्रद्वयितसत्ताक
एवायं, नतु तात्त्विकः कश्चिदिति तत्रास्तीति व्यवहारमात्रमेव, तथा चाभावाभावेऽपि नास्तीतिव्यवहारस्य प्रसिद्धेः शुक्रमेवेदं, यथा
न तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवलमिति, अत्रोच्यते-नतु सर्वस्य ज्ञानगुणजायते इदमस्तीदं नास्तीति, एतयोश्च भिन्नावभा-
सित्वाद्द्वैलक्षण्यं सुप्रसिद्धमेव, एकस्य भावप्रतिभासित्वात्परस्य चाभाववभासित्वाद्, नन्वेतयोः कतरङ्गावस्य प्रतिभासि ? कतरद्-
भावस्य ? नतु स्फुटे प्रतिभासमेदे कृतस्त्याः संशयः ?, प्रतिभासोत्पादादेव, भावो हि सामर्थ्यलक्षणः शास्त्रे नीयते, तद्विलक्षणेन
चाभावेन भवितव्यं, अन्यथा तयोः स्वल्पाभेदाद्द्वैलक्षण्यं न स्याद्, तस्माद्भावेनासमर्थनैव भवितव्यं, असाधर्थ्याच्चाजनकत्वं, ततः
कृतः प्रतिभासः ?, सामर्थ्याभ्युत्पत्तये वा भावस्यैवाभाव इति नाप्य निवेशितं स्याद्, न च नाममात्रनिरन्धनं वस्तुतत्त्वं, तस्मान्नाव
एव वस्त्यन्तरासंसृष्टतयोपलभ्यमानः पूर्वोक्तं ज्ञानद्वयमुत्पादयति, अत इदं नास्तीति ज्ञानं भावशास्त्रिप्रमाणसामर्थ्यादुत्पन्नं, न प्र-
माणान्तराद्, भावशास्त्रिप्रमाणमेव चान्यापेक्षयाऽप्युपलब्धिरिति, अत्रोच्यते-भावसामर्थ्यादस्योत्पादे सत्यस्तीत्येव भवेद्, न तु
नास्तीति, जनकस्य भावैकस्यभावत्वाद्, यथाऽऽमुभवं च विकल्पेनोत्पन्नत्वं, नत्वन्यथा विकल्पः, तत्रैतस्साद्-जनकस्यान्यापेक्षया
प्रतिपेक्षरूपताऽप्यस्तीति नायं दोषः, एवं चेद् भावाभावस्यभावो भावो भवद्विः स्ववाचा प्रतिपत्तो भवेद्, भावैकत्वंभावत्वेऽप्या-

पेशप्रतिपेशरूपताया अयोगात्, अन्यथा स्वरूपापेक्षयाऽपि प्रतिपेशपक्षः, यथा ह्यन्यापेक्षयाऽसत्त्वाभावेऽप्यस्य तद्दृपताप्रतिपेशस्तथा स्वरूपसत्त्वात्तत्वेऽपि स्वरूपसत्त्वप्रतिपेशः कथं न स्यात् १, अथासत्त्वं भावस्वभावदातिरिति प्रतिपिष्यते, भावस्वरूपसत्त्वरूपत्वं त्वसत्त्वपिष्यत् एव अहेतोः, किं क्राणादं तर्ककर्तृशैलं यदेषममी स्वस्वभावव्यवस्थितानपि भावानन्योऽन्यस्वभावसङ्कीर्णान् समर्थयन्ते, यदा हि स्वरूपसत्त्वादपरं नासत्त्वं तदा निर्विशिष्टं सत्त्वभवेति कुतो वस्त्वसङ्कारसिद्धिः १, स्वरूपाविशेषणादेवेति चेत्, स्वरूपेण सत्त्वं स्वरूपसत्त्वमिति हि प्रतिपाद्यमाने न वस्त्वन्तत्त्वकालाः, नन्वेतद्विशेषणं पररूपासत्त्वमन्तरेण नावस्थितिं यश्नाति, स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण त्वसत्त्वं, नतु सत्त्वमात्रभवेदं, अतः कथं न भावाभावस्वभावभावासिद्धिः १, न चासदंशः सदंशादेकः कश्चिदातिरिक्तो येन तयोरेपि परस्परसातंकलितरूपसिद्धयर्थं भावान्तरकल्पनायापानवस्था, कथञ्चिच्छब्देदस्त्वेतावतैव येन स्वहेतोरेव स्वभावतोऽसङ्कीर्णरूपाणामर्थनाशुदयो, न तु सन्मात्रनिपदानामेव, पदार्थाविशेषप्रसङ्गादिति । न चात्र यदि भावः अथाभावः इति विरोधः सावकालाः, निमित्तभेदात् स्वरूपेण भावः पररूपेण चाभावः, नतु स्वरूपेणैव भावश्चाभावश्चेति, तदन्वया वस्तुतत्त्वमन्यथा च विशेषोद्भवान्प्रयासः परेषामित्यलमतिजल्पितेन । तदेवं सिद्धे भावाभावन्यभावे भावे न भावमात्रादेवाप्यक्षजन्म, किन्तु भावाभावोपपद्यस्वभावान्द्रावात्, न चाभावस्य तुच्छरूपतया व्यापाराभावः, ततुच्छरूपाताया असिद्धेः, वस्तुधर्मस्यैव कस्याचिन्नास्तीत्यवभासनिमित्तकस्याभावरूपप्रशक्तिज्ञानात्, तत्तत्तथाभूताद्वस्तुनः समाधिगतस्वस्वभावं सिद्धमभावविषयं प्रत्यक्षं, अतः प्रत्यक्षनिषेधेन चादुमानमपि प्रतिपिद्धभवेत्यादि यदुक्तं परेण तत्परिश्रममात्रमापन्नं, यच्चतुषलन्धेरन्योपलब्धिभ्रूपाया नास्तीति व्यवहारसाधकत्वमभयथायि तत्र न वयं विश्रान्तिपद्येमाहि, केवलमभावं विना न नास्तीति व्यवहारः प्रभवतीत्यवश्यमयावोऽभ्युपगन्तव्य इति द्रष्टव्यं, यदि तु वस्तु

श्रीउत्पादा-
दिसिद्धिः
॥६॥

नतेराणत्मानं मिश्रेदपि तदा नभावास्तार्त्तिकः कश्चिद्, अपि तु नास्तीति व्यवहार एवेत्यपि प्रतिपाद्यमानं मनीषिणां मनो रमयेत्, तच्चतः सकलसजातीयव्यावृत्तेऽपि वस्तुतत्त्वे नास्तीति व्यवहारमात्रं न, तंभाव इत्यभिधाने, स्वख्याव्यावृत्तेऽपि वस्तुन्यस्तीति व्य-
वहारमात्रमेव, न त्वेतज्जानान्तर्यः कश्चिद्भाव इति प्रसङ्गे नून्यवादश्रयणमेव शरणं संपनीयते। अथैनमपि कश्चिदङ्गीकुर्यात् तदा
विद्वद्भिर्जोषसासितव्यं, तस्य वादेऽनधिकारात्, सर्वाभावे हि कस्यै किं केन प्रतिपादयेदित्यादेरुक्तत्वात्, यथा चाभावास्वात्रेदानी-
मस्याथाव इति देशादिविशेषत्वेन प्रतिपातितथा भावस्यापि, तथाहि-सोऽपि अत्रेदानीमस्य च भाव इति प्रतीयते, तर्हि कस्यै-
क्षिकामेव ख्यापयितुं भावाभ्युपगमः?, अथायमबाधितवोधगोचरचारितमनुभवन्न प्रत्याख्येयः, अभावे प्रद्वेषः किंनिवन्धनः?
भावाभावयोर्नवभासं प्रति विशेषः, स्वरूपसत्त्वावभासवत्पररूपासत्त्वावभासस्यापि बाधकानुपलब्धेः, अनुपकार्योपकारकस्वभाव-
त्वमप्यस्यानुपपन्नं, वस्तुधर्मत्वोपपादनात्, न च न भावसम्बन्धित्वमस्य, भावाभावयोस्तादात्म्यस्यात्रैव प्रतिपादनात्। प्रतिपि ध्य-
मानेन भावेन न तदभावस्य तादात्म्यमिति चेद्, न, तैवैव तादात्म्यात्, घटादिकस्यैव पटादिरूपतया प्रतिपेध्यत्वात्, यतो घ-
टादिः स्वरूपनियतः सन्न पटादिरूपतां प्रतिषघते, तेन न पटादयः, कपालादिरूपतामापन्नो वा मृदावात्मा न घटादिरूपतात्मा-
स्कदिद् भवतीति कपालादौ घटावभावः, ततः सिद्धत्वादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो भावाभावयोः, तेन यदुच्यते परेण-यथा व्यति-
रिक्तमपि भावांशत्वावभिच्छता भावांशः स्वभावनासङ्कीर्णरूपः कल्पनीयः, अन्यथा स एव भावांशोऽसिध्यत्, न च स्वभा-
वेनासङ्कीर्णरूपतायामसत्त्वां पृथग्भूताभावांशसद्भावेऽपि सा युक्तिमती, स्वहेतुबलायातस्य सङ्कीर्णरूपस्याकिञ्चित्कामाभावांशसम्भ-
वेऽपि त्यागायोगात्, न च तैवैव ताद्विनान्धनं, विनाशहेत्वयोमस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्, तेन सङ्कीर्णरूपविनाशने चरं स्वहेतो-

अभावस्य
स्वभावता

॥६॥

रेव स्वभावतोऽसङ्कीर्णरूपाणामुदयोऽस्तु, किं परित्राद्भोदकन्यायोपपत्तेन ? तस्मान्स्वभावत एव भावानां पररूपविकलत्वाद-
शावांशो नान्य इत्यादि, तदपि न बाधकं, व्यतिरिक्ताभावांशकल्पनाऽप्योगत, एतावदु द्रव्यो-नायं भावो भावस्वभाव एव, कि-
न्त्यापेक्षयाऽभावस्वभावोऽपीति चित्रैकशवरूपः, एतच्च 'न च स्वभावो नैवासाङ्कीर्णरूपतायास्तस्यां पृथग्भूताभावांशसद्भावेषु
सा शुक्तिमती'त्यादि प्रतिपादयताऽपरोगापि प्रतिपत्तव्यं, यदि चायं केवलतो न काव्युपलभ्यत इति प्रतिपिष्यते, नीलशुन्तलमित्यादि-
प्रत्ययं नीलादिगुणः कथमेष्टव्यः ? सोऽपि हि द्रव्याश्रितत्वेनाभासते ।

अपोहनिरासः-अथायं प्रत्ययः शब्दरूपितः, अन्यापोहमात्रविषयश्च यद्व इति न ततस्तत्त्वसिद्धिः, अत्रापि द्रव्या-क्रोड-
यमन्यापोहो नाम ? किं पर्युदासरूपः ? किं वा प्रसस्तरूपः ? पर्युदासपक्षे तत्सदृशं वस्तुन्तरमेव विधीयत इति विधिरेव शब्दार्थः
संपद्यते, प्रसस्तरपक्षे निषेधमात्रं शब्दार्थः प्राप्नोति, तस्य च तदर्थत्वमयुक्तमपीति, परप्रतिपादनार्थं हि प्रेक्षावद्भिः शब्दः प्रयुज्यते,
न यथा कथाच्युदनाददेव, परस्तु नीलाद्यर्थी नानीलप्रतिषेधमात्रं जिज्ञासते, तेनाजिज्ञासितं प्रतिपादयन् प्रतिपादकः कथं नाम
प्रेक्षावान् ? अथ किमानयापीति जिज्ञासायामनीलमपि जिज्ञासितं, नीलमित्युक्ते च तत्रापिष्यते, एवं च न प्रतिपाद्यस्य विधावेव
जिज्ञासा, न निषेधे, प्रतिपादकोऽपि तदभिप्रायादुत्सारेणैव प्रतिपादयति, सामर्थ्याच्च विधिप्रतिपात्तेः, नैतदत्र, यतः प्रतिपाद्यस्य सा-
मान्येन विधावेव जिज्ञासा, न निषयमात्रे, सामर्थ्याच्च तत्यातिपात्तान्यप्रतिषेध इति, किञ्च-अयमपोहो भावे भावस्य वा प्रतीयेत ?
केवलो वा ? प्रथमपक्षे भावयोः प्रतीतिः किं तेनैव शब्दान्तरेण वा ? यदि तेनैव तदा किं भावो प्रतीयेते ? किं वा अपोहं प्रतीत्य
वाचिति, न तावत्प्रथमः पक्षः, नहि नीलशब्दं नीलं प्रतीयते, प्रतीतौ कथं तन्निषेधः ? नीलं च प्रतीत्यनीलपोहप्रतीतौ स्थल-

न्ती प्रतीतिः स्यात्, अथ नीलमेवानीलाप्रोहत्सकं प्रतीयमानमुभयव्यवहारं स्वयति त्वशीयातीऽस्मत्प्रथमिति, नापि द्वितीयः पक्षः, नहि केवलोऽपोहः प्रतीयते पश्चात्तावित्यननुभावत्, नापि शब्दान्तरं क्रिञ्चित्रानीलप्रत्यायकमस्ति येन तदपोहः प्रतीयेत, न चाभवेन भावस्य भवन्तरेण कश्चित्सम्बन्धः, तत्र भावसम्बन्धित्वेनापोहस्य प्रतीतिः, केवलस्य च तस्य प्रतीतौ सर्वशब्दानां पर्यायता स्यात् लिङ्गलिङ्गिनोरभावश्च भवेत्, तथाहि-यदेव लिङ्गं शब्दस्यार्थस्यापि तदेव, तथा विशेषणविशेष्यभावोऽपि न स्यात्, असत्त्वं च जगति न-किञ्चिदस्ति यदपोहेन सत्त्वाख्यं साधनं भवेत्, असत्यपि ब्रह्मे वासनानां नानात्वाद्भ्रान्तितानां ध्वनीनां न पर्यायतेति चेत् तत्र, वासनानामपि नानात्वाद्युपपत्तेः, ता ह्यनुभवनिवन्धनाः, एकरूपस्य चापोहस्य प्रतीतौ कथं वासनानामपि नानात्वमिति, अकारणोहस्य चैकरूपत्वाद्दीवानागतवर्त्तमानव्यपदेशा नोपपद्येरत्, आक्रियानिषेधस्य वा भावैकरूपस्य सद्भावे अकारणत्वं करोति क्रियव्यतीति व्यपदेशाद्युपपत्तिर्चर्चनलिङ्गभेदश्च न स्यात् । अपिच-अपोहः किमाश्रितोऽजाश्रितो वा?, अजाश्रितत्वे न कस्यापि, आश्रितत्वे गुणो वा सामान्यं वा भवेत्?, यदि प्रतियुक्ति भिन्नस्तदा गुणः, अथैकस्तदा सामान्यं, अथापोहत्वेऽनेनेति ज्ञानाकारः, अपोहत्वेऽस्मिन्निति स्वलक्षणं, अपोहनस्यपोह इत्यन्यनिषेधः, तदेवं विधिरूपापोहाद्युपगमात् निषेधमात्रे यद्वर्णनं, तदसत्, तथाहि-न तावत्सामान्यं शब्दादिविषयः विधमानत्वात्, नापि स्वलक्षणं, प्रत्यक्षवच्छब्देऽस्मिन्भासनात्, तददुक्तं, शब्देनाव्याघ्रताक्षस्य बुद्धवप्रतिभासनात्, अर्थस्यदृष्टाविव तच्छब्दाः कल्पितगोचराः, नापि ज्ञानं विषयः, तस्यापि स्वलक्षणत्वात्, नापि ज्ञानाकारः, किन्तु इत्यविकल्पयोरेकीकरणमेवापोहः, तथाहि-प्रतिपत्ता इदं विकल्पं चैकत्वेनाध्यवस्यति, ततः स्वलक्षणं ज्ञानं ज्ञानाकारो वाऽपोहः, न निषेधमात्रः केवलः, तस्य विधिरूपातया वस्तुनि प्रतीयमाने सामर्थ्यात्प्रतीतेः, कल्पिताकल्पिततस्या स्वप्नदर्शनयोर्भेदः, अतश्च

‘सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवशीलताः । स्वभावपरमात्मन्यं, यस्माद्ब्रह्माद्यद्युत्तिभागेनः ॥१॥’ तस्माद् हेतोः, यतोऽर्थानां व्याद्युत्तिः तत्रैकवचनाः जातिभेदाः प्रकल्पन्ते तद्विशेषावगाहिनः, तस्माद्यो येन शब्देन विशेषः संप्रतीयते न स शक्यस्ततोऽन्वयेन, तेन भिन्ना व्यवस्थिताः, तेन न सर्वशब्दानां पर्यायता, नापि लिङ्गलिङ्गिनोरभावो विशेषणविशेष्यभावावो वा, तथाहि—स्वकारणादेव भावाः सकलसजातीयविविधापव्यावृत्ता जायन्ते, तेनैकव्यावृत्त्यात्मकेषु भावेकव्यावृत्त्या तत्रैक्ये व्यावृत्त्यन्तराणामिच्छिताः, ततस्तत्रैक्येऽप्यशब्दलिङ्गश्रयोवो न पर्यायतामान्नोति, वस्तुपूर्ते चोपायां प्रवर्तमानः शब्द उपायिभन्तमशेषोपाधुपाकारकं निश्चाययन्शेषोपाधीनां निश्चयात्पर्यायतां सर्वशब्दान्तराणापापादयेदित्यदयो दीया वास्तवे शब्दार्थे प्रसजन्ति, तस्मादपेहपक्षो ज्यायानिति । अत्र प्रतिविधीयते, यत्तावदुक्तं ‘इत्यविकल्पयोरेकीकरणमपोहो, न तुच्छरूपः, तदेकीकरणं किं तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते ? किं वा ज्ञानान्तरं ?, न तावत्तदेव ज्ञानं स्वाकारं इत्थं च पृथक् प्रतिपद्य ऐक्यं प्रतिपद्यते, अप्रतीतेः क्षणिकत्वाच्च, नापि ज्ञानान्तरं, यत्तद्विज्ञं स्यात् एकं वा भवेद् ?, भिन्नं कथमेक्यं प्रत्येति ?, स्वसंवेदनं हि ज्ञानविषयं दर्शनं तु इत्यविषयं, एकं तु यदि द्वयं प्रत्येति कथमेक्यं ?, अर्थैक्यं प्रत्येति कथं द्वयोरेक्यं ? इति । अथ वासनप्रबोध्यादिकल्पानिज्ञानं सकलसजातीयसाधारणमुत्पद्यते इत्येकत्वग्रहणमुच्यते, न, वस्तुपूर्तसमानपरिणाममन्तरं सजातीयविविधातीयविभागादुत्पत्तेः, एकार्थक्रियाकारित्वाद्दिलक्षणानामपि सजातीयत्वमिति चेत्, न, अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्, केचिदेकार्थक्रियाकारित्वेऽपि न सामान्यव्यवहारविषयाः यत्र न समानाकारोपलभ्यः, तथाहि—हरीतक्यमालक्यआदयो भावा उत्रोपश्रमनाद्येकार्थक्रियाकारिणोऽपि न समानरूपतया व्यवहिते, यत्र तु समानाकारोपलभ्यस्तथाभावेऽप्येकार्थक्रियायाः सामान्यव्यवहारः, यथा दुःखमानायां मदुःखमानायां च गति ।

किञ्च-क्रियायाः किमन्यक्रियैक्यादैक्यं ? किं वा स्वरूपेण ? प्रथमपक्षेऽनवस्था, द्वितीये त एवार्थक्रियाकारिणः किं नैकी भवति ? अर्थक्रियायास्तुल्याध्यवसायविषयत्वेनैकत्वं, भावानामपि तथैवास्तु किमनेन व्यवधिना ? तथा च वस्तुनः समानसमाकारेऽप्यभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा गोमहिष्यादौ न तथाऽध्यवसायः, शब्दलेयादिव्यव्यवसायः किंनिमित्तः स्यात् ? वासनामात्रप्रभव एवेति चेत् तर्हि शब्दलेयादयः परस्परमाल्यन्तविसदृशस्वरूपाः केनचित्प्रतिपन्ना येनैवमुच्यते ? सुगतनेति चेत्, अहो ! तेनैकसत्त्वानो विज्ञानात्मा प्रतिपन्नः, अपरं तु सर्वं तदत्यन्तविलक्षणमित्यात्मव्यतिरिक्तं सर्वमनेनाचेतनमेव प्रतिपन्नमिति कथं कस्यचित्प्रतिबोधनायस्य प्रयत्नः ? अथाचेतनेभ्यो व्यावृत्ता भावाः सर्वेऽपि सचेतना अपि विज्ञानस्वरूपमधिष्ठुल्य देशानाप्रयत्नो न विरुध्यते, अस्तु तर्हि समाभ्युपगमः, तथा च सामान्यपक्षोदितदोषानवकाशाः, तस्य वस्तुव्यतिरिक्तसामान्यविषयत्वात्, समानपरिणामरूपस्य तु सामान्यस्य वस्तुत्वात्वादेव, तथाहि-वस्तु वस्तुत्वरणे न तुल्यमेव, नाप्यतुल्यमेव, किन्तु किञ्चिद् केनचित्सह तुल्यं कथञ्चिद् कथञ्चिच्चतुल्यमतः सामान्यविशेषोभयस्वभावमेव तदिदं, यद्युच्यते-एकप्रत्यवमर्शस्य, हेतुत्वाद्धीरभेदिनी । एकधीहेतुभावेन, व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१॥” तत्रापि यतः कुतश्चित्स्वरूपातिशयादेकप्रत्यवमर्शस्य स्वविषयसैकाकारणत्वयस्य हेतुत्वाद्धीनिर्विकल्पिका भेदिनी वा भाति ‘एकधीहेतुभावेन च’ अथवासितैकरूपाया बुद्धहेतुत्वेन न च व्यक्तीनामाभिन्नता भाति (स) सताऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः, ततः स एव वस्तुस्वरूपधृतात्तत्र प्रथमानस्तथाऽस्तु, किमन्येन व्यवधिना ? वस्तुन एव समानासामानस्य सर्वप्रमाणैः प्रतीयमानत्वात्, तदुक्तम्-“न परयासः क्वचिद् किञ्चिद्, सामान्यं वा स्वरक्षणम् । जाल्यन्तरं तु पर्यामस्तेनोक्तान्तसाधनम् ॥१॥” एवं च समानपरिणामरूपसामान्याभ्युपगमे-“कसात्साक्षादिमत्त्वेन, नीत्वं यस्यात्तादात्मकम् । तादात्म्यमस्य कसाच्चेद्, स्वभावा-

दिति नव्यताम् ॥११॥” इति पराशुपगाममुपदर्श्य “व्यक्तिजनन्यजाना चैदागता नाश्रयान्तरत् । प्रागासीन्न च तद्देशे, सा तया सद्गता कथम् ? ॥१॥ व्यक्तिनाशेन चेन्नया, गता व्यक्त्यन्तरं न च । तच्छून्ये न स्थिता देशे, सा जातिः केति कथयताम् ? ॥२॥ न याति न च तत्रासीदस्ति पशान् चान्धव् । जहाति पूर्वं नाधारमिहा (त्या)व्यसनसन्ततिः ॥३॥” इति, तादास्यपक्षोऽपि सामान्यविशेष-योयुक्त इति यदृणामुक्तं सुगतसुतत्तदपि न सावकाशं, विशेषा एव कथञ्चित्समानस्वभावाः सामान्यं, समाना एव सामान्यमिति कृत्वा, नन्वेवं सति विशेषा एवावशिष्यन्ते, न सामान्यं, यद्येवं तर्हि किं न यतिकश्चिद् धेनू केनचित्सह तुल्यतया प्रतिभासते ? अथ सहेंतुभ्यः केचिदेव विशेषाः कैश्चित्सह समानाकारा उपजायन्ते, तत्रापि यदि समानाकारा एव ते विसदृशरूपतया कथयन्-भासन्ते ? अथ विसदृशास्तै समानाकारतया कथयवभासेन् ? अथ तादृशमेव ततोऽप्यस्मिन् सरूपं यत्केनचित्सह तुल्यमतुल्यं चावभासते, अत एव तर्हि तत्सामान्यविशेषात्कामिष्यतां, यत्पुनः यद्वस्तुत्वे सत्यतद्वत् तस्य ततोऽन्यत्त्वमेव, यथा सुखाद् दुःखस्य, वस्तुत्वे सत्य-व्यक्तिरूपं वैष्यते सामान्यमित्येकान्तसाधनं, तत्र साधु, सकलापरसज्जातीयविजातीयविलक्षणात्मनः कश्चिद्व्यक्तिरूपस्य भवन्मानविकल्पकप्रत्यक्षेऽव्यप्रातिभासनात्, तदपि हि तथाश्चभासेन वस्तु वस्तुवन्तरेण सह समानासमानरूपं प्रतिपद्यमानवसादभ्यु-पगाममेव साधयति, न चंका काचिद्व्यक्तितरे केवला यतो जातिभिर्देवै, किन्त्वेवंभूतमेव ज्ञात्यन्तररूपमेतद्वदस्त्विति, अत एव—“स-र्वस्योभयरूपत्वं, तद्विशेषानिरोक्तेः । चोदितो दधि स्वादेति, किमुद्रं नाभिभवति ? ॥१॥” इत्याद्यापि दृणामानवकथां, सामान्यवि-शेषात्मकवस्तुसिद्धौ तादृशपक्षिद्वे, परमते त्वेतदृणामानिवायमेव, तथाहि—एकस्माद्देशे दध्यन्तरं न समानरूपमेकान्तविलक्षणात्वात्, ततो दधि स्वादेति चोदितो यदि तत्र धावति किमुद्रेऽपि न धावति ? अथासौ न समानः तर्हि यत्तस्य समानं तत्समानाकारस-

श्रीउत्पादा-
दिसिद्धिः
॥७२॥

विणमनसवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, उभयत्र प्रतिभासाविशेषेऽपि वैलक्षण्यमेव तात्त्विकं, सारूप्यं तु प्रतिभासमात्रनिमित्तमित्यक्षयं वक्तुं, तस्माद्भेदेऽपि सति येन सामर्थ्येन तुल्यरूपतया स्थापिणि विज्ञाने तदवभासते तत्पुरस्कृत्य सामान्यव्यवहारस्तत्र प्रवर्तते, तत्र सर्वथा सामान्यं निषेद्धुमशक्यं, तेन यदुक्तं 'न तावत्सामान्यं शब्दादिविषय' इत्यादि तदुक्तं, "द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषास्तस्य गोचराः । अविष्यष्टास्त एव स्मृतमध्यक्षस्य गोचराः ॥१॥" इति वचनत्रय द्रव्यादयः शब्दस्य विषयः, तस्यैत्यनेन तत्र प्रत्यक्षं परासृश्यते, अनध्यक्षं च परीक्षं, तद्वेदश्च शब्दं प्रमाणासिद्धि, तेन यदुक्तं 'नापि स्वलक्षणसिद्धि तदप्य्यास्तं, द्रव्यादयश्च प्रमाणाप्यपत्रा इति तद्विषयाः शब्दाः कथं कल्पितगोचराः स्युः', अथ यथा दृष्टौ प्रतिभासन्ते विषयास्तथा शब्दैरपि प्रतिभासे-
रन् यदि शब्दा वस्तुविषयाः स्युः, न वैषम्यस्ति, शब्दाद्रस्यष्टप्रतिभासस्यैव प्रवृत्तेः, नन्वेवं यथा योगिप्रत्यक्षे सर्वात्मना ते प्रतिभा-
सन्ते न तथा प्राकृतजनप्रत्यक्षे, क्षणिकत्वादेरप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, ततः प्राकृतजनप्रत्यक्षमपि कल्पितगोचरमेव भवेत्, अथ सर्वथा वस्तुसाक्षत्कारित्वाभावेऽपि किञ्चिद्रसुखरूपानुकरणं तदाकारारूपं क्वचिद्विज्ञानेऽस्तीति वक्ष्यामः, तस्मात्दर्शग्रहणपरिणाममात्र-
मेवात्मनो विषयप्रतिभासः, उक्तञ्च वादिसुखत्वेन-न विषयग्रहणपरिणामादतेऽपरः संवेदने विषयप्रतिभासो, युक्त्ययोगात्, स च परिणामः कर्मक्षयोपशमवैचित्र्यात्काचित्द्रस्यष्टरूपः क्वचिच्च स्यष्टरूपः, केवलमुभयरूपोऽप्येव नार्थसत्तामतिक्रम्य कश्चिद्भवतीति न सर्वं एव शब्दाः कल्पितगोचराः, य एव भावाः कथञ्चिच्छब्देन प्रतीयन्ते प्रत्यक्षेणापि कदाचित् एव, केवलं नीलानीलादिशब्दं न योजयति, तथा च भवद्भामः-“नीलज्ञानसमझी नीलं जानाति नो तु नील(पद)म्” इति, यत्नीलशब्देनाभिधीयते पीतादिव्यावृत्तं किमपि रूपं तत्रैविकल्पकप्रत्यक्षरूपनीलज्ञानसमेतः पुरुर्यो जानाति, नीलमिति तु वाचकं तत्र तदा न योजयतीत्यर्थः, अन्यदा

अपोहनिरा-
से सामान्यं

तु नीलशब्दात्प्रथिगच्छेत्, कर्मक्षयोपशममवैचित्र्याच्चैव वस्तुनि चित्रवया प्रतिभासपद्ये, अथ चोत्पलादिव्याप्यमेव न्यायः,
एवं वर्णसंस्थानादीनामभेदांशोऽश्रयणेन द्रव्यत्वं भेदांशोऽश्रयणाच्च शुण्णारूपव्यपश्वतः प्रत्येयं, शब्दोऽप्येवं कदाचित्प्रतीतिशु-
त्यादयतीति नानयोर्भेदविषयता, शब्दयोजनमेव हि तदाऽधिकं, ननु वस्तुरूपस्यैवात्ता, अशब्दस्यं शब्दाभेदेन प्रतियत् प्रति-
पत्ता कथं न भ्रान्तः ? इति चेत्, तथाहि 'अयं घटः' इत्यादिशब्दाद्वस्तुनाऽधिकरणः प्रत्ययः प्रकाशते, न च शब्दार्थयोस्तुत्या-
धिकरणत्वम्, एतदप्यसमीक्षिताभिधानं, यतो यद्यप्ययं घट इति प्रतीतिरदेति तथाऽपि य एव घटशब्दः स एवार्थोऽपीति नव-
भासाः कस्यचिदपि, किन्वेतस्याप्रतीतावेवं संविनानिष्ठुयां घटशब्दस्याभिधेयः, तदभिधेयपरिणते च तत्र तथा तदभिधानेऽपि न
शब्दार्थयोरेभेदनिष्ठेति किं प्रतिपशुर्भ्रान्तत्वं स्यादिति ? 'सर्वे भावाः स्वभावेन'त्यादिकारिकायां स्वभावपरसावाभ्यां व्यापृचिभ्रा-
नित्वं किमाभिप्रेतं ? किं वस्तुनां वस्तुत्वत्तरेण सहैकत्वं तुल्यत्वप्रतिषेधो वा ?, तत्र नैकत्वं पृथग्भूतवस्तुनां केनचिदिदं, तुल्यरूपं तु
वर्णसंस्थानवीर्यविषयकानिनाधर्मवतामश्रयणप्रतिषेधं, अथश्चातुभवसिद्धत्वात्, तस्माद्यतो यतोऽर्थानामित्यादावपि ये जातिभेदास्त-
द्विज्ञेयवशाद्दितः प्रकल्पन्ते त इयन्त एव—'निर्विशेषं न सामान्यं, भवेच्छाविषणवत् । विशेषोऽपि च नैवास्ति, सामान्येन
विनाश्रुतः ॥१॥" इत्यादिवचनान्द्विशेषव्यतिरिक्तसामान्यान्यभ्युपगमात्, तथा च प्रकरणे कल्पन्ते समर्थन्ते च प्रमागोपणवत्त्वात्,
यस्तुसमानपरिणामरूपसामान्याभ्युपगमे सति तेषामिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा विपरीतकल्पनायामपि न राज्ञा प्रभवति, अत एव
'वसाद्यो येन शब्दने'त्यादि अस्मात्सर्वमेव सम्भक् साधयति, तथाऽनेकव्याघृत्यात्मकेषु भावेष्वेकव्याघृत्या तत्रैश्वर्येऽपि व्याघृत्यन्तरे
तत्रैश्वर्याय तदेव शब्दान्तरप्रयोगाकाङ्क्षा प्रोक्षवतो यद्वस्तुगतमेव कर्मापि विशेषमिच्छति, लिङ्गभेदेऽप्येवमप्यमेव न्यायः, अनन्त-

धर्मके च वस्तुनि सर्वमेतदुत्पन्नं, अनन्तधर्मकत्वं च वस्तुनो न धर्माणामत्यन्तमभेदे भेदे वा, किन्तु स्याद्ब्रह्मनीत्या, अत एव नील-
शुभलमित्यादौ तुल्याधिकरणता, एकान्ताभेदे हेकमेव रूपाभिति केन कस्य तुल्याधिकरणता ? अत्यन्तभेदेऽपि च घटपाटादिकत्वं
तुल्याधिकरणं, समवायादितुल्याधिकरणप्रत्ययनिबन्धनमिहैव प्रतिरिष्यते, तस्माद्भेदाभेदाश्रयणैव तदुत्पत्तिः, अत एव चैकोपा-
धुपकारकत्वनिश्चयेऽपि नाशेषोपाधुपकारकत्वेन सर्वथा तन्निश्चयः, यथाक्षयोपग्रामं कथाश्चिदेव निश्चयोपत्तेः, ततः कथमेकशब्दं
उपाध्वतरविपयाणां शब्दान्तराणां पर्यायतामापादयेत् इति ? नाविषयः शब्द इति सिद्धं नीलादिशब्दवान्यानां नीलादिगुणानां परा-
श्रितत्वेऽपि सत्त्वं, तद्वद्भावस्यापि यदि स्यात्तदाक्रान्ता, निशेषं तु शेषं फलुग्रायं परोदितमित्युपेक्षितव्यं, भवनधर्मा चायं यतो ना-
भावो वस्तुव्यतिरिच्यमानमूर्त्तिः, वस्तु च भवति ततः कथमयमभवनधर्मा भवेत् ? तर्हि कथमयमभावः ? इति चेद्, यतो भव-
तीति भावोऽभिधीयते, नान्यद्भावस्यापि लक्षणमिति, नैतत्स्यत्, नास्तीति प्रत्ययजनकत्वेनैवास्य भावाद, भवनं हि कचिदुत्पादस्य-
रूपं कचित्सादिति प्रत्यक्षजनकभावस्वरूपं, तत्रोत्पादरूपं भवनं भाववदभावोऽपि यद्यप्यस्ति तथाऽप्यस्तीतिप्रत्ययादिलक्षणप्रत्ययहेतुतां
प्रतिपद्यमानः सत्त्वाभावोऽपि भावो भवितुमर्हति, विचित्ररूपा हि पदार्था भवन्ति, नहि तत्पदरूपभवनसाम्येऽपि नीलं पीतरूपतां
कदाचित्प्रतिपद्यते, भावधर्मस्तु कश्चित्सादृशो भवति यः पररूपाया तन्निषिध्य प्रतिनियतस्वरूपभावप्रथमवस्थापयति, स च प्रमाणेन
प्रत्येतुं शक्यस्तस्माद् शुक्तमुक्तं 'न तु नाशः प्रध्वंसाभावः, न च सामान्यतोऽप्यभावव्यवस्थापकं किमपि प्रमाणमस्ती'त्यादि । किञ्च-
धर्मकीर्त्तिः 'स्वभावतोऽनश्वरे नश्वरे वा भावे न विनाशहेतोरुपयोगः, तस्माद्दिनाशेऽनपेक्षो भावस्तद्भावनिपत इति यः सन्न स
विनाशी'त्याद्यभिहितवान्, तत्र यदि नाशो न विद्यत एव तदा नाशहेतोरुपयोगः किमित्यत्र प्रतिक्षिप्यते ?, नाशस्वरूपस्यैव

प्रतिक्षेपार्हत्याद्, न चैवमपि तत्स्वरूपमेव निर्दिष्टं मुद्रासादिहेतुव्यापारस्यैव विनाशजननं प्रति प्रतिषेद्धमभिप्रेतत्वाद्, नाशस्वरूपमपि चेत्
प्रतिषिध्यत तदा तद्भावनियत इति वचो व्याहृत्येत, यतस्तद्भावो विनाशभावः, विनाशश्च नास्तीति कथं भावस्तन्निवृत्तौ भवेत् ?,
भावस्वरूपमेव क्षणास्थितिधर्मकं नाशः, ततो विनाशानियतत्वं स्वरूपानियत एवायमिति नापरः काश्चिन्नाश इति चेत् तर्हि स्वरूपे
सत्येव घटी विनश्यति ?, नोति चेत् कथं स्वरूपमेव नाशः ?, अविनश्यति हि तत्र नाश इति नामसाधं स्यात्, न पुनरयं विन-
श्येत, क्षणास्थितिधर्मकत्वादेव क्षणादूर्ध्वमेव विनश्यति, न च तदा एतस्य विनाश इति त्वपूर्वं वचनकौशलं, किञ्च-यो हि यस्य स्व-
भावः स स्वहेतोर्योत्पद्यमानस्तादृशो भवति, न पुनस्तद्भावे हेत्वन्तरमपेक्षन्ते, प्रकाशद्रवोष्णकठिनद्रव्यादिवत्, नहि प्रकाशादय-
स्तादात्मान उत्पन्नाः पुनः प्रकाशादिभावे हेत्वन्तरमपेक्षन्ते, तदात्मनस्तादात्मन्याभावे नैरात्म्यप्रसङ्गाद्, तद्वदस्थितिधर्मा चैत्स्वभा-
वतो भावो न पुनस्तादात्मतया हेत्वन्तरमपेक्षत इति प्रतिपादयत्येवमः, नाशश्च भावकाले नोपलभ्यते यथा तत्क्षण एव प्रकाशद्रवो-
ष्णकठिनादयः स्वभावाः, ततः कथमिव भावविनाशयोत्तमत्वे तादात्म्यं स्यादिति सविस्मयं नश्येतः, ननु नायं नाशोऽन्य एव
काश्चिद्भावस्य, किं तर्हि ?, स एव भावो न भवति, यदि हि कस्यचिद्भावं त्रयात् न भावोऽनेन निवर्तितः स्यात्, तथा च भाव-
निवृत्तौ प्रस्तुतमेवोक्तं स्यात्, न हि कस्यचिद्भावो, न भावो न भूतो नाम, तदा न भूतो यदि स्वयं न भवेत्, अत्रापि यदि भावो
न भवति-स्वरूपं न लभत इति वाच्यार्थः तदा मा भूत्, नहि भूतस्य पुनर्भवेन प्रयोजनं, पूर्वक्षणात्त्वयात्ताभस्तु कथं निवर्तते ?,
तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात्, नहि किञ्चिन्न भूतमिति भावो निवृत्तौ नाम तद्वयं निवर्तते, यदि कथञ्चि-
दात्मभूतोत्तरपर्यायरूपेण निवृत्तिपरिणामेन परिणमेत्, तस्माद्वदेव वस्तु विनश्यति नाशोऽपि तद्वयं युक्तः, यथा शूलाच्छरो जा-

श्रीत्यादा-
दिसिद्धिः
॥७६॥

यत् इत्यादीं, यदैव जायते तदैव जन्नेति, ततो हुक्तमुक्तम्-‘अभावेऽपि च नाशस्य, वक्तुमेतदसाम्प्रतम् । न तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवलम् ॥१॥’ इति, यस्मादयमवश्यभावधर्म एवाभ्युपगतव्यः, तदाह-‘भावधर्मोऽस्तु तेनायं, भेदाभेदप्रसिद्धितः। पूर्वाभावात्प्रता तेन, रूपेणास्यैव वर्तनात् ॥१॥’ नायमसन्नेव नाशः, किन्तु ? भावधर्मः, भावधर्मत्वं चास्य भेदाभेदप्रसिद्धितः, यतोऽयमेव मृदादिरूपो भावः कुम्भाद्यभावात्सना कपालादिरूपेण परिणमतीति प्रतिश्राणि प्रसिद्धमनाजङ्घनीयमेवैतत्, उक्तञ्च-
“कपालानां य उत्पादः, स एव हि घटव्ययः । अन्यो न नाम नाशोऽस्ति, मध्ये कुम्भकपालयोः ॥१॥” अयमत्राभिप्रायः-द्रव्य-
पर्यायोपपन्नभावं वस्तु, ततो न द्रव्यव्यतिरिक्तं ऊर्ध्वाधिकाकारं रूपपर्यायमात्रं घटः, नाप्यूर्ध्वाधिकाकारव्यतिरिक्तं द्रव्यमात्रं, किन्तु
संवलितशुभयं, ततो यदा कपालाकारोत्पादस्तदाऽपि घटः, ऊर्द्ध्वाधिकाकारमात्रेऽपि तन्मृदो भावात्, तर्हि विनष्टो घट इति कथं ?
तत्संस्थानाभावात्, तस्यापि कथमभावः ? कपालरूपतया परिणामात्, यदि नाम कपालादिरूपतया परिणामस्तदोर्ध्वाधिकाकारस्य
किमागतं ? वेनायं न भवतीति चेत् तदिकम्पूर्वाधिकाकारो मृदतिरिक्तः कश्चिद् ? वेनास्यां कपालरूपतामापन्नायामप्ययमवतिष्ठेत्, मृदेव
हि, कथञ्चित्स्वरूपस्थित्यात्मकं कपालात्मकं पूर्वरूपयोगाभावात्त्मकं च स्वरूपं विभावं, तेन विनष्टो घट इत्युभयमप्युपपन्नं, एवं हि
-‘नं तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवलम् ॥’ इत्यपि वचः सङ्गच्छते, तस्य भावस्य किञ्चिन्न भवति, भिन्नस्याभिन्नस्य वा नाश-
स्यायोगात्, किन्तु स्वयमेवासौ न भवति, पर्यायान्तराध्यासितः पूर्वपर्यायतया स्वयमेव व्यावर्तत इत्यर्थः, तुलोत्रामाह नामवदे-
ककालत्वं पूर्वविनाशोत्तरोत्पादयोरेकवत्त्वाश्रितत्वं च, अन्यच्च-यो यदात्मा स स्वसत्तामात्रेण तादृशो भवति, न भूत्वा तद्भावे
पर्यायसंस्कारमपेक्षत इति ‘स्वभावातोऽस्थितिधर्मणो भावस्य न किञ्चिन्नाशकारणं’ इत्यपि धर्मकीर्तिवचनमेवमभ्युपगम एव साधु

स्यात्, अन्यथा यदा स्थितित्वा भावत्तामेव कामयमानोऽनुकूलनायकवर्णापरामोत्त(त्वक्षणातः कामयतेऽ)न्यां, यदा त्वयं स्वय-
मेव न तदाऽस्थितिधर्मकं न्यत्यन्तसाहसम्, अतिधर्मिणि धर्मायोगात्, स्वयमसतो भावस्यास्थित्यत्मकत्वामित्यपूर्वमेतत्तादात्म्यं,
तत्रास्य नतोऽसतो वाऽस्थितिधर्मकच्यमुपपद्यते । क्षणस्थितिव्यास्थितिरित्यपि तदेव चार यदा द्वितीयादिक्षेत्र्यास्थितिरित्यस्य का-
न्त्, कस्यपापचन्द्रेऽप्युक्तं—यतश्च द्वितीयक्षणीत्यात्तिकाल एव प्रथमक्षणनिवृत्तिः तेनैकक्षणस्थायी भावो विनाशान्दनेत्यतः
इत्यादि, अथ स्वहोत्रेयक्षणस्थायी भाव उत्पन्नत्वेन तदात्मको विनाशः कथ्यते, नन्वेवमप्यस्मदभ्युपगममेव समर्थयसे, एकक्षण-
स्थायी चेति तात्पर्यात्, ततस्तत्क्षणस्थायि च सिद्धं किमपि रूपमुभयधर्मयोगि, अन्यथा एकक्षणस्थायित्वस्यैव दुरुपादत्वात्, यदि
चैकक्षणस्थितिरैव क्षणान्तरं तस्यास्थितिसिद्धिं यावत्सौ तत्क्षणनियतत्वावत्क्षणान्तरे मा भूत्, एतच्चैप्यत एव, न हि नियतदेश-
दशासञ्चरिष्णवो भावत्तदेव तदन्यथा भवन्ति, किन्त्वेवमभ्युपगमे क्षणान्तरे सुतरास्तन्मेघः स्यात्, तदस्थितेः प्रथमक्षण एवाप-
गमात्, तथा चैकान्तनित्यमिदं चैकान्तनित्यमपि न कदाचिद्विनश्येदिति सुगतसुतानामागतः स्वस्वसोक्षिकया क्षणभङ्गभङ्गः, तसा-
द्वावधर्म एवायं नाशः, भावो मुदादिद्रव्यं तदस्य धर्मः कथञ्चिच्चदात्मकत्वात्, एकान्तेन तदभेदे भेदे वा नाशस्वरूपस्यैवायोगात्,
अत एव कपालोत्पादं तदूर्ध्वाधकार एव निरुपयते, न वस्तुनन्तराणि, न खलु तद्रव्यं वस्तुनन्तरात्मकतां विभर्ति, ततः कथं त-
न्निवर्त्तमानं तानि निवर्त्तयेत् ?, न तार्किकामियोगादेव भावाः स्वभावस्थितिभवित्त्वेन, तेन किञ्चायमेकभावसम्बन्धी भवेत् ? सर्व-
सम्बन्धी वा ?, यथेकसम्बन्धी तदा वक्तव्यं कस्तत्र विशेषेणेन तस्मात्सं नान्यस्यैत्यादि यदुक्तं परैस्तदपि प्रत्युक्तमवश्यं, तस्यैव
द्रव्यस्य तद्विवाचित्वरूपं, नान्यस्येति कप्रपरमथापि विशेषमिच्छसि ?, साध्यसिद्धश्राविशेषस्तद्भावेऽपि तदधर्मीतावानवस्था, अतश्च

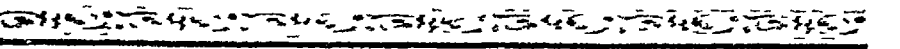
नापि भावान्तरकरणे तदवस्थस्य भावस्य किञ्चिदिति, अथोपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इत्यपि प्लवते, ननु यहुत्तरकार्यात्मकं भावान्तरमेवा-
भावल्लाडाग्निसंयोगोऽङ्गारादिजन्मनि व्याप्त्रियत इति, इष्टमेवास्माकं, किन्तु भावान्तरकरणोऽभ्युपगम्यमानोऽप्यादीनामिन्धवादाव-
व्यापारात्तदवस्थमेवेधनादिकं, ततश्च यथाऽप्यादिसंयोगात्पार्थमेधनादृशालोधिः अन्या च तत्साध्याधीक्रिया तथाऽङ्गाराद्युत्पत्ताव-
प्युपलब्ध्याद्देः प्रसङ्गः केन विनिवारयितुं शक्यथा ?, स्यादेतत्-यद्येकान्तावाश्रितस्यैव तस्य तद्भावान्तरमेकान्ताभिन्नं भवेत्, यदा तु
स एव भावल्लात्स्यभावनत्वात्तदूपतां प्रतिपद्यते तदाऽप्यादिसंयोगोऽङ्गारादिजन्मनि केवलं न कचिदपि व्याप्त्रियते, किन्तु काष्ठपर्या-
यपरिणतस्वन्यस्यैवाङ्गारादिरूपापत्तां, तेन सर्वस्वेन्धनादेरिव गवाद्देरपि तथाभावो मा भूदित्यङ्गारादेर्व्यसंव्यवस्थाया निबन्ध-
नमभिधानीयं, तस्मिन् सति तन्निवृत्तोरिति चेत् अहो ! वचनकौशलं, यतो निवृत्तेस्तुञ्जस्यभावतान्नीकरणत् तदेव भावान्तरसङ्ग-
रादिकं निवृत्तिं श्रूयात्, तदयमर्थः सभ्यताः-अङ्गारादिभावादङ्गारादिकञ्चरः काष्ठदेरिति, न चाङ्गारादिभावे तद्भावः, स्वात्मनि
हेतुभावायोगाद्, अथ्यादिभ्यश्च तदुत्पादवचनत्वं, इन्धनाद्युपमदनाङ्गारादिभावादस्य ध्वंसरूपतेति चेत् कोऽयमुपमदो नाम ?, य-
दि निवृत्तिः साङ्गारादिलक्षणैवेति न पूर्वसाक्षाद्विशिष्यते, तस्मात्स्वरासतो निवर्तन्ते काष्ठदयोऽप्यादिभ्यश्चाङ्गारादिजन्मत्वेव भद्रक-
मिति यदुक्तमन्वेदेन तद्भद्रकमित्यवगन्तव्यं, यथोक्तविशेषोपगमे निवृत्तकाशत्वात्स्य, स्वरासतश्चान्यथा वा भावनिवृत्तिं प्रति कर्तव्यं
न भजेद्युः यदि द्वितीये क्षणे न किञ्चिदेव, ततश्च स्वरासतो निवर्तन्ते काष्ठदयः इत्यप्ययुक्तं, न च सत्ताकाल एव निवर्तन्त इति
भवतोऽभ्युपगमः, अथ प्रथमेऽपि क्षणे भावो भवतीति लोकेऽभिधीयते, तत्र यदि भावः कथं भवतीत्युच्यते ?, तस्मात्सर्वत्र बु-
द्धिसमेव भावं कृत्वा विशिष्टप्रतिषेधहरावच्य इति तदसत्, यतस्तत्र भवनं न भावस्वभावादन्यत्, ततो द्रव्यस्य तथापरिणामाद्युक्तं

शुद्धः, न भवति निवर्तते वेत्यादिका तु तस्मिन्नादा तदात्मताप्रमाविद्यति कथं स्यात्?, भवन्ती वा न भावस्यभावापेक्षेन व्यपत्ति-
 ष्टे इति मुख्यवक्षितं क्षणिकत्वं भवेत्, तस्मादस्यदुक्तन्यायाद्वेपं विनाशव्यवस्था व्यपत्तीति । नतु तथाऽपि विनष्टौ घट इत्यादि व्य-
 यत्स्यदुष्टौ द्रव्यपर्यायोभययोगिनो घटशब्दस्य कपालकाले कथं विनिवेशः?, उच्यते, नात्र घटशब्दस्यकसंब विनिवेशः, किन्तु
 विनष्टौ घट इति शब्दद्वयस्य, तथा च न दोषः, घट इत्यनेनानुभूतत्पर्यायस्य विनष्ट इत्यनेन तदव्याहृतस्य च कथञ्चिदनुगत-
 संशयस्य रूपस्य प्रतिभासनात्, विनष्टविशेषणरहितो हि घटशब्दस्तुदुभयरूपतामाह, विनष्टविशेषणसहितस्तु तद्रव्यस्यानुभूतत्पर्य-
 यायतामिति, तस्माद्विनष्टौ घट इत्यादिव्यवहारोऽपि मृदादिरूपमेवातुगतव्याहृतत्वभावं भावभावेदयन् भावधर्मत्वभावस्य स्वभा-
 यतात्, प्रकाशान्तरं तु न क्वचित्केनचित्प्रमाणोपलब्धं व्यवहृतिप्रथमवतीर्णं वा, ततः कथमभ्युपगमयोग्यमास्तु शुशालद्वन्द्वीनां, ततः
 साधुक्तं “भावधर्मोऽस्तु तेनाय” मित्यादि । एतेनतदपि प्रयुक्तं यदुच्यते परं:-यथा विनाशस्यार्हेतुकत्वाद्दयानन्तरं ध्वंसात् शुतो-
 ऽनुगतधारास्य द्रव्यस्य सम्भवः?, तथा च प्रयोग-भ्ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षाले तद्भावनिष्ठत्वात् न निवर्तन्ते[यती] यथाऽन्या कार-
 णासाध्यां स्वकार्योत्सादनं, अन्यपेक्षश्च विनाशं प्राति भाव इति, तथाहि-विनाशहेतुना किं स्वरूपं क्रियते? किं वा अभावः क्रियते?,
 न तावत्स्वरूपं, तस्य स्वहेतोरेवैतत्परत्वात्, किञ्च तत् स्वरूपं नित्यम्? अथानित्यं?, यदि नित्यं तदा तस्याविनाशवत्त्वाद् अकिञ्चि-
 त्करो विनाशहेतुः, अथानित्यं तदा तस्य स्वत एव नश्वरत्वात् किं वत्स! हेतुना?, अथ कालान्तरस्थायिनो विनाशहेतुना विनाशः
 क्रियते, न, कालान्तरस्थापित्वे नित्यत्वं स्यात्, वेन हि स्वभावेन भावः संवत्सरं स्थितः स चेतनतत्त्वान्तेऽपि स्वभावः पुनर-
 न्यासं वत्साल्तरसाक्षितव्यं तत्राप्येवमिति कालान्तरस्थायित्वाभ्युपगमे नित्यत्वं प्रापति, तत्र पक्षान्तरसम्भव इति, तत्र च विना-

याहेतोरकिञ्चित्कालत्वमिति, तत्र (परः) स्वरूपकारणाद्विनाशहेतुः । अथाभावं करोति तदपि नास्ति, यस्मादभावः किं पर्युदासरूपः ? किं वा प्रसज्यरूपः ? तत्र न तावत्पर्युदासरूपः, तस्य क्रमवन्तरलक्षणत्वात्, तत्करणे न विनाशस्य किञ्चित्कृतं स्यात्, तथाहि-
 मुद्रासाधदि कपालानामुत्पादो घटस्य किमाभातं ? तद्व्यंसेन तेषामुत्पादादिति चेत्, तदुत्पादेऽन्यस्य व्यंसः किं न भवति ? तस्यैव नि-
 श्चय इति चेत्, न, निश्चयैस्त्वनतररूपत्वात्, तदुत्पादे सर्वस्य स्यान्न वा कस्यचित्दपि, विशेषाभावादिति, असम्बद्धं च स्यात् क-
 पालोत्पत्तौ कपालोत्पत्तिरिति, अपिच-व्यंसीऽपि किं घटस्वरूपः ? किं वा तुच्छरूपः ? इति तदेवावर्तत इत्यनवस्था, तत्रार्थान्त-
 ररथाभावकारणे भावस्य किञ्चिद्, किन्तु स्वरसत् एव निवर्तमानो घटक्षणे मुद्रासादिसहकारिकारणं प्राप्य कपालान्मुत्पादयति,
 तदुत्पत्तौ विजातीयसन्तानोत्पादे नाशितो घट इति जनस्याभिमानः प्रवर्तते, अथ प्रसज्यरूपमभावं करोति तदपि नास्ति, नीरू-
 पस्य कर्तुमशक्यत्वात्, करणे वा भावरूपतैव स्यात्, यतो भवतीति भावोऽभिधीयते, नान्यद्भावस्यापि लक्षणम्, अथ भावो
 भावरूपतया भवति, अभावस्त्वभावरूपतयेति, विचित्ररूपा हि पदार्था भवन्ति, नहि नीलं पीतरूपतया भवति, तदप्यसत्, यतः
 केनचिद्दूषणोन्मज्जनमेव भवनमभिधीयते, सर्वोपाख्यारहितस्य नीरूपत्वात्, न कस्यचिद्दूषस्योन्मज्जनमिति कथं तत्र हेतुफलव्या-
 पारः फलवाद् ? तस्माद्भावं करोति-भावं न करोतीति क्रियाप्रतिषेधमात्रं स्यात्, तस्माद्विनाशस्याहेतुकत्वाद् उद्द्यानन्तरं व्यं-
 साक्तुतोऽनुगतस्य रूपस्य सम्भवो देन त्रैरूप्यं वस्तुनः स्यादिति ? तदेतत्सर्वं तथोक्तविनाशाभ्युपगमे दुरीहितमिव साधुहृदये नै-
 वास्पदमनुवक्षति । किञ्च-यथाहेतुकत्वं नाशस्य तदा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्, तत्र यदि घटाभावस्य सत्त्वं तदाऽहेतौर्देसक-
 लनियमाभावज्जाति घटस्य नामापि न स्यात्, अथासत्त्वं तदा घटस्य नित्यत्वं व्यापित्वं च प्रसज्येत, अथ घटात्तदाभावस्य भेदः,

श्रीव्यास-
दिसिद्धिः
॥८१॥

एवं तर्हि कथमभावस्याहेतुकत्वम् ? अन्यथा घटस्याप्यहेतुकता स्यात्, अथ घटहेतोर्नयो न सृष्टादिहेतुरित्यहेतुकत्वोच्यते, यद्येवं प्रथमेषु क्षणे घटस्य सत्त्वं न स्यात्, विरोधिनः संनिधानात्, ननु कं न स्वरूपादन्योऽभाव इति काः केन विरुच्यते ? यद्येवं तदा घटस्य नित्यत्वं व्यापित्वं च स्यात्, तथाहि-यत्र यस्य स्वरूपं तत्र तस्य सत्त्वं, यथा प्रथमे क्षणे घटस्य, अस्ति च सर्वस्मिन् देशे काले घटस्य स्वरूपभूतोऽभाव इति, अथ स्वहेतोरेकक्षणस्यायी घट उत्पद्यते तेन तदात्मको विनाशः कथ्यते, न पुनर्विनाशो नाप कश्चिद्विशदयानिति, तेन द्वितीये क्षणे स एव न भवति, पुनस्तस्य किञ्चिन्न भवति, नेदं सन्नतं, उक्तोच्यते, अपिच-द्वितीयोऽप्येक एव क्षणस्तत्रैव भावः कथं न भवति ? अथ तदं एकक्षणस्यायी स इति द्वितीये क्षणे न भवति, ननु नासां क्षणः कश्चिद्भवातिरेकेण, उत्पादानन्तरास्यापिरुपमाश्रित्वं व्यपद्यतप्रवृत्तिरिति चेत् ननु प्रादोऽपि न स्वरूपादन्यस्तत्त्वत इति स्वरूपानन्तरास्यापि रूपमिद्व्य-पत्वं, तथा स्वरूपानन्तरं यस्याभावस्तस्य यावत्स्वरूपानन्तर्गतं, तथाहि-तत्र विनष्टे तदानन्तरं तदानन्तरं च तस्य स्तीतरं तथाश्च-यद्यपि एव परस्य, अथ द्वितीयादिक्षणेषु तुच्छरूपस्याभावो भवति तेन न सत्त्वं, प्रथमे क्षणे तु तुच्छरूपाभावप्रावाचस्य सन्त्विति, ननु तुच्छरूपोऽभावः किं घटादभिन्नः ? किं वा भिन्न ? इति, यद्यभिन्नस्तदा पूर्वः प्रसङ्गः, प्रथमेषु क्षणे घटस्य सत्त्वं न स्यात्, अथ भिन्ना स किं निहेतुकः किं वा हेतुत्वात् ? इति, यद्यहेतुकस्तदा प्रथमेषु क्षणे घटस्य सत्त्वं न स्यात्, अहेतुकत्वात्स्य तत्रापि भावात्, अथ हेतुभांस्तदा कथमहेतुको विनाशः ? अपिच-तुच्छरूपाभावोऽस्तीति द्वितीयादिक्षणेषु यद्दि घटो न भवति तदा तत्रैकोऽप्य-मपि किं न न भवति ? तस्मिन्विधोऽभावस्योत्पत्तेः स एव न भवति, ननु त्रैलोक्यमिति चेत् कः सम्बन्धो ? यदि तादात्म्यं पूर्वोक्तं दूषणं, अथ तदुत्पत्तिस्तदपि नास्ति, यतः किमभावेन घटो जन्यते ? किं वा घटनाभावः ? तत्र यद्यभावेन घटो जन्यते

यद्देतेरक्रिञ्चित्कत्वमिति, तत्र (परः) स्वरूपकरणान्दिनाशहेतुः । अथाभावं करोति तदपि नास्ति, यस्माद्भावः किं पूर्वदस्यरूपः ? किं वा प्रसज्यरूपः ?, तत्र न तावत्पूर्वदस्यरूपः, तस्य वस्त्वन्तरलक्षणत्वात्, तत्करणे न विनाशस्य क्रिञ्चित्कृतं स्यात्, तथाहि-
 मुद्रराधादि कपालानुष्ठानादौ घटस्य किमागतं ? तद्व्यंसेन तेषामुत्पादादिति चेत्, तदुत्पादेऽन्यस्य व्यंसः किं न भवति ?, तस्यैव नि-
 द्योरिति चेत्, न, निद्वैतवस्तुत्तररूपत्वात्, तदुत्पादे सर्वस्य स्यान्न वा कस्यचिदपि, विशेषाभावादिति, असम्बद्धं च स्यात् क-
 पालोत्पातौ कपालोत्पत्तिरिति, अपिच-व्यंसोऽपि किं घटस्यरूपः ? किं वा तुच्छरूपः ? इति तदेवावर्तत इत्यनवस्था, तत्रार्थान्त-
 ररूपाभावकरणे भावस्य क्रिञ्चिद्, किन्तु स्वरसत एव निवर्तमानो घटश्चणो मुद्ररादिसहकारिकारणं प्राप्य कपालान्युत्पादयति,
 तदुत्पातौ विजातीयसन्तानोत्पादे नाशितो घट इति जनस्याभिमानः प्रवर्तते, अथ प्रसज्यरूपमभावं करोति तदपि नास्ति, नीरू-
 पस्य कर्तुर्भावव्यवत्वाद्, कर्णे वा भावरूपवैव स्यात्, यतो भवतीति भावोऽभिधीयते, नान्यद्भावस्यापि लक्षणम्, अथ भावो
 भावरूपातया भवति, अभावस्त्वभावरूपयति, विचित्ररूपा हि पदार्था भवन्ति, नहि नीलं पीतरूपतया भवति, तदप्यसत्, यतः
 केनचिद्गुणोन्मज्जनमेव भवनंमभिधीयते, सर्वोपाख्यारादिस्य नीरूपत्वाद्, न कस्यचिद्गुप्तस्योन्मज्जनमिति कथं तत्र हेतुफलव्या-
 पारः फलवान् ?, तस्माद्भावं करोति-भावं न करोतीति क्रियाप्रतिषेधभावं स्यात्, तस्मान्दिनाशस्यहेतुक्त्वाद् उदयानन्तरं व्यं-
 सात्कृतोऽनुष्ठानस्य रूपस्य सम्भवो देन शैरूप्यं वस्तुनः स्यादिति ?, तदेतत्सर्वं तथोक्तविनाशाभ्युपगमे दुरीहितमिव साधुहृदये नै-
 वास्मदभवदुपधाति । किञ्च-यद्यद्देतुकत्वं नाशस्य तदा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्, तत्र यदि घटाभावस्य सत्त्वं तदाऽहेतौदेशका-
 लनियमाभावाज्जायते घटस्य नामापि न स्यात्, अथासत्त्वं तदा घटस्य नित्यत्वं व्यापित्वं च प्रसज्येत, अथ घटात्तद्भावस्य भेदः,

एवं तद्विं कथमभावसाहेतुकत्वम् ? अन्यथा घटस्याप्यहेतुकत्वात् सात्, अथ घटहेतोर्न्यो न मुद्गरादिहेतुरित्यहेतुकत्वोच्यते, यद्येवं प्रथमेऽपि क्षणे घटस्य सत्त्वं न सात्, विरोधिनः संनिधानात्, ननु कं न स्वरूपादन्योऽभाव इति कः केन विरुध्यते ? यद्येवं तदा घटस्य नित्यत्वं व्यापित्वं च सात्, तथाहि-यत्र यस्य स्वरूपं तत्र तस्य सत्त्वं, यथा प्रथमे क्षणे घटस्य, अस्ति च सर्वस्मिन् देशे काले घटस्य स्वरूपभूतोऽभाव इति, अथ सहैतोरैकक्षणस्यापी घट उच्यद्यते तेन तदात्मको विनाशः कथ्यते, न पुनर्विनाशो नाम कश्चिद्विश्रवामिति, तेन द्वितीये क्षणे स एव न भवति, पुनस्तस्य किञ्चिन्न भवति, नेदं सङ्गतं, उक्तोचरत्वात्, अपिच-द्वितीयोऽप्येक एव क्षणस्ततस्तत्र भावः कथं न भवति ? अथ तदेकक्षणस्यापी स इति द्वितीये क्षणे न भवति, नतु नासां क्षणः कश्चिद्भावातिरेकेण, उत्पादानन्तरास्यापिरुपमाश्रित्वं व्यवहारप्रवृत्तिरिति चेत् ननुपादोऽपि न स्वरूपादन्यस्तत्त्वत इति स्वरूपानन्तरास्यापि रूपमित्या-पत्वं, तच्च स्वरूपानन्तरं यस्याभावस्तस्य यावत्स्वरूपानन्तर्यतः, तथाहि-तत्र विनष्टे तदानन्तर्यं तदानन्तर्यं च तस्य इतीतरताश्र-यदोप एव परस्य, अथ द्वितीयादिक्षणेषु तुच्छरूपसाभावो भवति तेन न सत्त्वं, प्रथमे क्षणे तु तुच्छरूपाभावाभावात्स्य सत्त्वमिति, नतु तुच्छरूपोऽभावः किं घटदन्निवः ? किं वा भिन्न ? इति, यद्यभिन्नस्तदा पूर्वः प्रसङ्गः, प्रथमेऽपि क्षणे घटस्य सत्त्वं न सात्, अथ भिन्नः स किं निर्हेतुकः किं वा हेतुमान ? इति, यद्यहेतुकस्तदा प्रथमेऽपि क्षणे घटस्य सत्त्वं न सात्, अहेतुकत्वात्स्य तथापि भावात्, अथ हेतुमांस्तदा कथमहेतुको विनाशः ? अपिच-तुच्छरूपाभावोत्पत्तौ द्वितीयादिक्षणेषु यदि घटो न भवति तदा तत्रैकोपय-मापि किं न न भवति ?, तत्सम्बन्धिनोऽभावस्योत्पत्तेः स एव न भवति, नतु त्रैलोक्यमिति चेत् कः सम्बन्धो ?, यदि तादात्म्यं पूर्वोक्तं दूषणं, अथ तदुत्पत्तिस्तदपि नास्ति, यतः किमभावेन घटो जन्यते ? किं वा घटेनाभावः ?, तत्र यद्यभावेन घटो जन्यते

तदा तत्कारणवैकल्यप्रसङ्गः, सदैव च घटस्य सत्त्वं भवेत्, अथ घटेनाभावो जन्यते तर्हि कथमहेतुकत्वमस्य ? द्वितीयश्च क्षणोऽ-
भावेन व्यवहितोत्पत्तिः स्यात्, अथ द्वितीयक्षणा एव प्रथमस्याभावो नान्योऽभावोऽन्वराते कश्चित्, तर्हि कथमहेतुकत्वमस्य ? अ-
न्यथा द्वितीयक्षणस्याप्यहेतुकत्वप्रसङ्गात् । कुम्भारिलेनायुक्तम्—“भावात्तरविनिर्मुक्तो, भावोऽत्रापुलभभवत् । अभावाः सम्मत-
सस्य, हेतोः किं न समुद्भवः ? ॥१॥” इति, अयं चासत्कृत्यायेनैव सार्थीयान्, अतोऽनुपाताकारस्य द्रव्यस्य कथमिव सम्भवः
परैः शक्यप्रतिषेधः ? अनुपाताकारव्यतिरेकेण नाशस्वरूपस्यैवायोगादिति ॥ विद्युदादिना व्यभिचाराशङ्कां परिहरति—
विद्युदाद्यापि नात्यन्तं, नास्तिन्वेन प्रकाशते । अन्धकाराद्युपादानभावेनास्यैव सम्भवत्वात् ॥१३॥

विद्युदाद्यानन्तरमन्धकाराद्युपलभ्यते, न चोपादानमन्तरेण कार्यं संभवति, तच्च तदुपादानं यत्नेन रूपेण परिणमति, तद्द्रव्य-
रिणामि चात्र विद्युदाद्येव, न कश्चिदत्यन्तोच्छेदो नाशः ।

अन्धकारभाववादः—आलोकाद्यभावान्नमेवान्धकारमिति कश्चित्, यदुक्तं—‘द्रव्यगुणकर्मनिष्पात्तवैधर्म्याद्भावाभावस्तम्’ इति,
तदसत्, एवं हि कर्मणि रूपविशेषगुणुपलभ्यमानस्य मध्येगृहमन्धकाराद्युपलभ्यत इत्यादिव्यवहाराभावप्रसङ्गः, किञ्च—अगृहमाणे प्रति-
योगिनि प्रतिषेधमुत्खेनाभावो गृह्यते, न स्वरथः, अन्धकारे च गृहमाणे नान्यस्य ग्रहणमस्ति, न चायं प्रतिषेधसूत्रः प्रत्ययः, तन्नाभावोऽयं,
न चालोकादर्शनमात्रमपीदं, यद्विर्गुह्यतया तम इति कस्यचित्कृष्णाकारस्य संवेदनात्, तस्माद्द्रूपविक्रमे एवायं कश्चित् पुरदलत्तमकस्त-
थापरिणतस्तम इति प्रतीयते, न चैवं पुरदलत्तमकत्वे रूपवद्द्रव्यस्य स्पर्शाव्यभिचारात् स्पर्शवद्द्रव्यस्य च महतः प्रतिघातधर्मकत्वात्
तमसि सञ्चरतः प्रतिबन्धः स्यादित्यादि दूषणं, यतो यथा कौश्विदवयवैरदृष्टादिवत्थादुद्भूतस्पर्शमनिविद्यवयवयादित्यस्वरूपं प्रसमापण्डलं